।। वाचस्पतिमिश्रविरचितायां न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां ।।

।। प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ।।

।। न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका ।।

----:::०:::----

विश्वव्यापी विश्वशक्तिः पिनाकी

विश्वेशानो विश्वकृद् विश्वमूर्त्तिः।

विश्वज्ञाता विश्वसंहारकारी

विश्वाराध्यो राधयत्वीहितं नः।।

नामामि धर्मविज्ञानवैराग्यैश्वर्यशालिने।

निधये वाग्विशुद्धीनामक्षपादाय तायिने।।

ग्रन्थव्याख्याच्छलेनैव निरस्ताखिलदूषणा।

न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकास्माभिर्विधास्यते।।

इच्छामि किमपि पुण्यं दुस्तरकुनिबन्धपङ्कमग्नानाम्।

उद्द्योतकरगवीनामतिजरतीनां समुद्धरणात्।।

अथ भगवताक्षपादेन निःश्रेयसहेतौ शास्त्रे प्रणीते, व्युत्पादिते च भगवता पक्षिलस्वामिना, किमपरमवशिष्यते यदर्थं वार्त्तिकारम्भ इति शङ्कां निराचिकीर्षुः सूत्राकारोक्ताशास्त्रप्रयोजनानुवादपूर्वकं वार्त्तिकारम्भप्रयोजनं दर्शयति-यदक्षपाद इति।।

यद्यपि भाष्यकृता कृतव्युत्पादनमेतत्, तथापि दिग्नागप्रभृतिभिरर्वाचीनैः कृहेतुसन्तमससमुत्थापनेनाच्छदितं शास्त्रं न तत्त्वनिर्णयाय पर्याप्तमिति उद्द्योतकरेण स्वनिबन्धोद्द्योतेन तदपनीयत इति प्रयोजनवानारम्भ इति। सूत्रोक्तप्रयोजनानुवादश्च प्रयोजनवच्छास्त्रव्युत्पादनेन स्वनिबन्धस्य प्रयोजनवत्तां प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गं दर्शयितुम्, व्युत्पादनमात्रस्य च काकदन्तपरीक्षाग्रन्थसाधारण्येन प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनङ्गत्वात्। अत्र चैकविंशतिप्रभेदभिन्नस्य दुःखस्यात्यन्तिकी निवृत्तिः शमः, तस्मै। कस्य? जगतः। परमकारूणिको हि भगवान् मुनिः जगदेव दुःखपङ्कमग्नामुद्दिधीर्षुः शास्त्रं प्रणीतवान्। तत्र यदि कश्चिन्न प्रवर्तेत, किमायातं शास्त्रस्य? न चानधिकृतपुरुषव्युत्पादनेनास्य तपोनिधेः कश्चिदस्ति दोषः। तथा च विश्वामित्रास्त्रिशङ्कुं याजयामास, विशष्ठश्चधमयोनिजामक्षमालामुपयेमे। तपःप्रभाव एव हि तादृशस्तेषां यत एवंविधाः पाप्मानो विलीयन्त इति। न चास्मदादीनां मन्दतपसामयं प्रसङ्गः। न हि गजानामुदर्यं तेजो वटकाष्ठमशितं पचतीत्यस्मदादीनामप्युदर्येण तेजसा तथा भवितव्यम्। कुतार्किकैर्दिग्नागप्रभुतिभिराहितमज्ञानं कुतार्किकाज्ञानमिति।।

अविगीतशिष्टाचारपरम्परप्राप्तः परमशिष्टेन वार्त्तिककारेण कृतोऽपीष्टदेवतानमस्कारो न शास्त्रे निवेशितः। न खल्वन्यदपि मङ्गल्यं शास्त्रे निवेशितम्, प्रसिद्धतरतया तु मङ्गल्यान्तरवच्छिष्या अवगभिष्यन्तीति सर्वमवदातम्।।

तत्र संक्षेपतः प्रथमसूत्रमनूद्य तस्य तात्पर्यमाह--प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निः- श्रेयसाधिगम इत्येतच्छास्त्रस्यादिसूत्रम्।

तस्य शास्त्रस्य अभिसंबन्धवाक्यम्। आदिग्रहणेन क्रमप्राप्तस्यैव प्रथमं व्याख्यानं युक्तम् न द्वितीयादेरिति दर्शितम्। अभिमतः संबन्धोऽभिसंबन्धः, शास्त्रनिःश्रेयसयोर्हेतुहेतुमद्भावः। तस्य इदं सूत्रावाक्यमाभिसंबन्धवाक्यम्।

प्रमाणादिपदार्थतत्वज्ञानादित्यत्र हि ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानमिति व्युत्पत्या तत्वज्ञानं शास्त्रमुच्यते। प*चम्या च तस्य हेतुत्वम्। न हि विषघ्नमन्त्रवत् स्वरूपमात्रेण तदविवक्षितार्थं निःश्रेयसहेतुरिति पदार्थतत्वावगमकरणतया शास्त्रमपदिशति, न तु स्वरूपेण। तेन शास्त्रस्य निःश्रेयसे कर्तव्ये प्रमाणादितत्वावगमोऽवान्तरव्यापार इतयुक्तं भवति। तथा च प्रमाणादिपदार्थतत्वं प्रतिपद्यम्, प्रतिपादकं च शास्त्रमिति
शास्त्रप्रमाणादिपदार्थतत्वयोर्ज्ञाप्यज्ञापकभावश्च प्रमाणादिपदार्थतत्वज्ञाननिःश्रेयसयोः कार्यकारणभावलक्षणश्च संबन्धः सूचितो भवति। तदिदमभिघेयसंबन्धप्रयोजनप्रतिपादनार्थत्वं प्रथमसूत्रस्य। पत्पदार्थतत्त्वज्ञानस्य च यथा निःश्रेयसाधिगमं प्रत्युपयोगः तथाग्रे निवेदयिष्यते। विनिश्चिताप्तभावश्च मुनेराप्तत्वेन तद्वाक्यात् प्रयोजनादि विनिश्चित्यप्रवर्त्स्यन्ति। आप्तत्वाविनिश्चये त्वर्थसंशयात्। न खलु कृष्यादावपि विरिश्चितसस्याद्यधिगमानां प्रवृत्तिः, अन्तरावग्रहादिप्रतिबन्धेन फलानुत्पादस्यापि न्यायप्राप्तत्वेन तदभिधानमनर्थकमिति साम्प्रतम्, विशेषस्मृत्यनपेक्षस्य संशयस्यानुत्पादात्। वाक्यात् तु विशेषस्मृतिरिति नानर्थक्यम्।।

तदेवं प्रथमसूत्रतात्पर्यमुक्त्वा भाष्यस्यादिवाक्यतात्पर्यमाह-प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तावित्येवमादि तस्यानुसन्धानवाक्यम्। तस्य शास्त्रस्य निःश्रेयसाधिगमेन सह सूत्रेण घटितस्य। कुतश्चिन्निमित्ताद् विघटनशङ्कायाम् अनु सूत्रघटनायाः पश्चात्

सन्धसनं घटनम् अनुसन्धानम्, तस्य वाक्यमनुसन्धानवाक्यमिति।।

एवं किलात्र शङ्क्यते -- यदशक्यानुष्ठानोपायोपदेशकं तदनर्थकम्, यथा

ज्वहरतक्षकचूडारन्तालङ्कारोपदेशकं वचनम्। तादृशं चेद शास्त्रमिति। तथा हि प्रमेयादीनां तावत्पदार्थानां

तत्त्वज्ञानं प्रमाणतत्त्वज्ञानाधीनम्। न हि प्रमाणं तत्त्वेनानवधारितं बोधकत्वमात्रण स्वगोचरावधारणायालं

तावन्मात्रस्य तदाभाससाधारण्यात्, अपि तु बोध कत्वैकार्थ समवेतेनाव्यभिचारित्वेन। तदेव हि प्रमाण्यम्। तच्चाशक्यावधारणम्। तदनवधारणाच्च प्रमेयादयो दुरवधारणाः। तथा हि विज्ञानस्च तावत्प्रामाण्यं स्वतो वा

निश्चीयते, परतो वा? न तावत् पूर्वः कल्पः। न खलु विज्ञानमानात्मसंवेदनमात्मानमपि गृह्णीयात्, प्रागव तत्प्रामाणण्यम्। नापि विज्ञानान्तरम्, तद्विज्ञानमित्यव गृह्णीयात्, न पुनरस्याव्यभिचारित्वेम्। ज्ञानत्वमात्रं च तदाभाससाधारणमिति न स्वतः प्रामाण्यावधारणम्। एतेन स्वसंवेदननयेऽपि अव्यभिचारग्रहणं प्रत्युक्तम्। नापि परतः। परं हि तद्गोचरं वा ज्ञानमभ्युपेयेत, अर्थक्रियानिर्भासं वा ज्ञानम्, तद्गोचरनान्तरीयकार्थान्तरदर्शनं वा। तच्च सर्वं स्वतोऽनवधारितप्रामाण्यमाकुलं सत् कथं पूर्वं प्रवर्तकं ज्ञानमनाकुलयेत्? स्वतो वास्य प्रामाण्ये किमपराद्धं प्रवताकज्ञानेन येन तस्मिन्नपि तन्न स्यात्। न च प्रामाण्यं ज्ञायते स्वतः इत्यावेदितम्। यदा च संवेदनप्रामाण्यमक्तेन क्रमेण दुरधिगमं तदा कैव कथेन्द्रियादीनामव्यभिचारिसंवेदनकार्यव्यङ्ग्यप्रमाणभावानाम्?

तदेव दृष्टार्थाः प्रमाणभृतां व्यवहारा भवन्तु सन्देहादपि यथातथा, अदृष्टार्थास्तु बहुवित्तव्यायायाससाध्या वैदिका व्यवहारा दत्तजला*जलयः प्रसक्ताः। तस्मात् प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञापनद्वारेण न शास्त्रं निःश्रेयसेन संबध्यत इति। सेयमाशङ्का प्रामाण्यज्ञानोपायकथनेनादिवाक्येन भाष्यकृता निराकृता। तथा हि प्रमाणमर्थवदिति नित्ययोगे मतुप्। नित्यता चाव्यभिचारिता। तेनार्थाव्यभिचारीत्यर्थः। इयमेव चार्थाव्यभिचारिता प्रमाणस्य यद्देशकालनरावस्थान्तराविसंवादोऽर्थस्वरूपप्रकारयोस्तदुपदर्शितयोः। अत्र हेतुः प्रवृत्तिसामर्थ्यात् समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात्। यदि पुनरेतदर्थवन्नाभविष्यत्, न समर्थप्रवृत्तिमकरिश्यत्, यथा प्रमाणाभास इति व्यतिरेकी हेतुः। अन्वयव्यतिरेकी वा। अनुमानस्य स्वतः प्रमाणतया अन्वयस्यापि संभवात्। प्रवृत्तिजनकत्वं तु प्रमाणस्य न साक्षात्, किं त्वर्थप्रतिपत्तिजननद्वारेणेत्याह-- प्रमाणतोऽर्थग्रतिपत्ताविति। सर्वस्य चास्योपपत्तिं वार्त्तिकव्याख्यानावसरे

निवेदयिष्यामः।।

स्यादेतत्। भवन्तु प्रमाणादयः पदार्थाः शक्यज्ञानाः, शास्त्रेण तु ते नाभिधीयन्त इति न निःश्रेयसेन संगतिः शास्त्रस्येत्वत आह--शास्त्रस्य पुरुषश्रेयोऽभिधायकत्वात्। यद्यपि श्रेयो दुःखनिवृत्तिमात्यन्तिकीं वक्ष्यति, तथापि सोपायैव सा अत्र श्रेयःशब्देन विवक्षिता, तन्मात्रस्य शास्त्राविषयत्वात्। तदयमर्थः। शास्त्रं तावदेतत् पुरुषश्रेयः सहोपायेनाभिधत्त इत्यनुभवसिद्ध सदशक्यानुष्ठानतयापवदितव्यम्। सा चेदशक्यानुष्ठानतापनीता प्रमाणत इत्यादिना संहितं निःश्रेयसेन सह शास्त्रमिति। शास्त्रस्येत्यादि ग्रहणकवाक्यं विवृणोति--शास्त्रं पुनरित्यादिना उपभोगात् प्रक्षयेणेत्यन्तेन। प्रमाणादिवाचकपदग्रहणेन तल्लक्षणानि च तत्परीक्षाश्चोपलक्षयति। तथा च प*चाध्यायी शास्त्रमित्यंक्तमित्यविरोधः। प*चाध्याचीत्यनेन व्यूहः समूहिनामुचितानुपूर्वी। उपलक्षकपदस्वरूपमाह-- पदं पुनरित। एमस्मृतिसमारूढा वर्णा एकार्थप्रतिपादनावच्छिन्नाः समूहः। एवं स्वार्थस्मृत्यवान्तरव्यापाराणां सूत्रपदानां नानापदार्थविशिष्टैकपदार्थरूपवाक्यार्थप्रत्यायनकार्यावच्छिन्नानां समूहो वेदितव्यः। एवं च क्वचित् केनचिदर्थेनैकेन सूत्रवाक्यानामेकवाक्यत्वं समूहः प्रकरणम्। प्रकरणानामपि कयाचित् स्वार्थसंगत्या समूह आह्निकम्। एवं तत्र तत्र वेदितव्यम्। एताश्च प्रकरणाह्निकाध्यायार्थसंगतीस्तत्र तत्र लेशतो दर्शयिष्यामः।।

तदेवं शास्त्रस्वरूपं दंर्शयित्वा नान्तरेण तदर्थकथनं पुरुषश्रेयोऽभिधायकत्वमस्यू सिध्यितीति तदर्थं कथयति--तत्पदार्था इति। ननु प्रमाणादीनां प्रतिनरमानन्त्येन दुर्ज्ञानत्वमिति तदवस्थमेवानर्थक्यं शास्त्रस्य प्रसक्तमित्यत आह -- षोडशात्मानः। आत्मा स्वभावः प्रमाणादीनां प्रमाणत्वादिसामान्यविशेष इति यावत्। एतदुक्तं भवति। आन्तर्गणिकभेदादानन्त्येऽपि स्वसामान्यविशेषैः संगृहीता न दुर्ज्ञाना इति यतोऽस्य पदार्थाः प्रमाणादयः, तत् तस्मात् शास्त्रं पुरुषश्रेयोऽभिधत्ते।।

स्यादेतत्। प्रमाणादयः पदार्थाः प्रामाणिका अप्रामाणिका वा? अप्रामाणिकत्वे कल्पनामात्रनिर्मिताः कथं निःश्रेयसाय कल्पन्ते? न य षोडशात्मानः कल्पनाः कोशस्यानन्तप्रसरत्वात्। प्रामाणिकत्वे वा प्रमाणादेव तत्सिद्धेः शास्त्रस्य वैयर्थ्यमित्यत आह--प्रत्यक्षेति। प्रत्यक्षानुमानाधिगतग्रहणेनाप्रामाणिकत्वं निषिद्धम्। अतएव

वस्तुतत्त्वमिति। प्रमाणादयः पदार्था नोपमानविषया इति नोपमानमुपन्यस्तम्। यद्यपि

प्रमेयमात्माद्यपवर्गान्तलक्षणमागमिकं तथाप्यागमस्याप्तप्रणेतृकतया तत्रापि मूलभूतमनुमानं प्रत्यक्षं वास्तीति प्रत्यक्षानुमाने एव दर्शिते। ननूक्तं प्रामाणिकत्वे शास्त्रवैयर्थ्यमित्यत आह-- तस्य विषय इति। व्यवहरमाणा अपि प्रमाणैर्लौकिका वैनयिकबुद्धिविरहिणो नैतान् पदार्थान् विवि*चते। अविवित्ताश्चेते न निःश्रेयसाय कल्पन्त इति

अनधिगतेत्यंक्तम्। आध्यात्मिकी शक्तिः शुश्रूषादिः। पुरुषत्युक्तम्। तत्र विवक्षितं पुरुषविशेषं ग्रहीतुं संभविनः पुरुषप्रकारान् दर्शयति--पुरुषः पुनरिति। हेयं दर्शयति--तत्रेति। उपादेयानाह-- इतर इति। अपेक्षा जिज्ञासा। सा सन्दिग्धस्य तावदस्ति विषयस्य। विप्रतिपन्नस्य तु साक्षिणां पुरतो जल्पवितण्डाभ्यां विष्यमाणस्य विगलितेऽहङ्कारे सन्दिग्धस्य स*जातजिज्ञासस्य सापेक्षस्य सतः। अप्रतिपन्नस्यापि केनचित् प्रकारेण सन्देहमापाद्य सापेक्षीकृतस्य प्रतिपाद्यता। तदिदमुक्तक्--इतरे सापेक्षाः सन्तः प्रतिपाद्या इति। असन्दिग्धोऽपि तत्त्वप्रतिपादनाय कारूणिकेन सन्दिगधः कृत्वा प्रतिपाद्यत इति। तत् किं सापेक्षमाधिकृत्य शास्त्रं प्रवृत्तम्? तथा च प्रमातणां न प्रमाणान्तरे प्रवृत्तिः स्यादित्यत आह-- ते यदेति। कि*चद् विषयं जिज्ञासवो येदन्द्रियाद्यपेक्षन्ते, तदा प्रत्यक्षेण प्रतिपाद्याः। एवमुत्तरमपि योज्यम्। अयमभिसन्धिः, न दृष्टप्रयोजनोपयोगिवस्तुविज्ञासा इहापेक्षाभिमता, किं तु निःश्रेयसोपयोगिपदार्थजिज्ञासा। सा चास्मिन्नेव शास्त्रे प्रवृत्तिहेतुः नान्यत्र। तदिदमुक्तम्-- यदा पुनरिति। परमपुरुषार्थयसधनं तु जिज्ञासव इति शेषः। इहाभिमतं श्रेयो निर्धारयितुं श्रेयोमात्रप्रमारान् आह--श्रेयः पुनः सुखमहितनिवृत्तिश्च। तत्राप्यवान्तरप्रकारानाह--तच्छ्रेयः सुखंदुःखनिवृत्तिश्च भिद्यमानं द्विधा व्यवतिष्ठते। तदाह-- दृष्टादृष्टभेदेन। न व्यासज्य किं तु प्रत्येकमित्याह-- दृष्टं सुख स्त्रक्चन्दनवनितादिभोगजन्म। अदृष्टं सुखं स्वर्गादि। एवं च दुःखनिवृत्तिरपि श्रेयो दृष्टामदृष्टं चेति योजनीयं

चकारलोपात्। अहितनिवृत्तेः श्रेयस आत्यन्तिकानात्यन्तिकत्वेन दृष्टादृष्टस्य भेदमाह--अहितनिवृत्तिरपीति। अभिमतं श्रेयो निर्धारयति--आत्यन्तिकीति। पुनरिति निर्धारणमवद्योतयति। आत्यन्तिकत्वं निवर्त्तेर्निवृत्तस्य पुनरनुत्पादः। स च कार्यकारणतदनुषङ्गनिवृत्त्या लक्ष्यते। न ह्यकारणं कार्यं जायते। तदिदमुक्तम्-- एकविंशतिप्रभदभिन्दुःखहान्येति। गौणमुख्यभेदेन चैकविंशतेः शरीरदीनां दुःखत्वप्रकारानाह--एवविंशतीति। षष्ठमिन्द्रियं मनः। तस्य विषय इच्छाद्वेषप्रयत्नाः। यद्यपि विषयः शरीरमपि तथाप्यन्यथास्य दुःखहेतुभाव इत्याह शरीरमिति शरीरावच्छिन्न आत्मप्रदेशो दुःखायतनमिति शरीरं दुःखायतनमुक्तम्। इन्द्रियविषयबुद्धदीनां दुःखत्वोपचारे कारणमाह--इन्द्रियाणीति। तत्रेन्द्रियाणि तावद् गन्धादिविषयबोधनात्, विषया बोध्यत्वात्। बुद्धयस्तु साक्षाद् दुःखसाधनानीति दुःखत्वेनोपचर्यन्ते। संखस्य दुःखत्वोपचारबीजमाह--सुखमिति। साधनपारतन्त्यं क्षयित्वं काम इति दुःखहेतवः सकलसुखानसङ्गिनः, तस्मात् सुखमपि दुःखानुषङ्ग। उक्तप्रकारदुःखहानसाधनमाह--तस्य हानिरिति।
संशयादितत्त्वज्ञानपरिशोधितपरमन्यायमार्गः खलु हेयोपादेयभूतद्वादशविधप्रमेयतत्त्वपरिभावनभवा प्रसंख्यानेन निर्मृष्टनिखिलप्रवृत्तिहेतुदोषानुषङ्गोऽप्रवर्तमानो न शरीरेन्द्रियादिहेतुमपूर्वधर्माधर्मप्रचयमातनोति। अनादि भवपरम्परोपत्तं च धर्माधर्मप्रचयमनन्तमप्यनियतविपाकसमयमपि प्रसंख्यानपरिपाकप्रभावात् परितस्तत्तदुपभोगभागिनः कायान् निर्माय तत्तत्फलोपभागात् प्रक्षिणोति। अचिन्त्यसामर्थ्यातिशयो हि समाधिः। यथाहुरत्रभवन्तः,

को हि योगप्रभावादृते अगस्त्य इच समुद्रं पिबति, स इव च दण्डकारण्यं सृजति?

[योगभाष्ये ८.१०]

इति। सेयमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः श्रेयः। तदिदमुक्तम्--शास्त्रस्य पुरुषश्रेयोऽभिधायकत्वादिति।।

स्यादेतत्। केवलस्य दुःखस्यात्यन्तिकी निवृत्तिः श्रेयः पुयषप्रवृत्त्यङ्गम्। इयं तु दुःखवत् सुखस्याप्यात्यन्तिकी निवृत्तिरिति कथं श्रेयः, कथं च प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गमित्यत आह--पुरुषा रागादिमन्त इति। यद्यपि रागादिमता पुथग्जनानामेतन्न प्रवृत्त्यङ्गम्, ते हि मधुविषसंपृक्तमप्यन्नं मधुरतया आपातरमणीयं विषविङ्गत्तु मारयतु मा व मीमरदुपयु*ज्महे तावदापातसुखम्, को हि हस्तगतं पादगतं करोतीति विचिन्त्योपभु*जते। विवेकिनस्तु आयतिमालोचयन्तः स्वर्गमपि कुपितफणिफणामण्डलच्छायप्रतिम इत्यपजहति। तेन मा भूदेतद् रागादिमतां प्रवृत्त्यङ्गम्, विवेकिनां तु भविष्यति। अविवेकिनामपि चाप्रतिपन्नविप्रतिपन्नानां विवेकाधानोपयः

पूर्वमावेदितः। शास्त्रप्रवृत्त्यङ्गमात्रमेव चेह विवेको वैराग्यमभिमतमिति। प्रवृत्तेर्द्वैविध्यम् ऐकरूप्यं द्वैरूप्यं च।

पुरुषभेदो रागवैराग्याभ्याम्, प्राप्तव्यस्य सर्वस्य सुखस्य दुःखसंभेदेनानिष्टपक्षनिक्षेपादनिष्टप्रतिषेधार्थैव

प्रवृत्तिर्विवेकिनामेकरूपैव। अविवेकिनां तु प्रवृत्तिर्द्विरूपेत्युक्तम्।।

तदनेन प्रप*चेन प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तवित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमभिधाय तदवयवं प्रवृत्तिसामर्थ्यादिति विवरीतुं भूमिमारचयति--प्रवृत्तेरपीति। दृष्टं प्रवृत्तिसामर्थ्यं हेतुरिति रागादिमत्प्रवृत्तिसामर्थ्यमुपन्यस्तम्, न तु वीतरागानाम्।न हि तत्प्रवृत्तेर्निः- श्रेयसाधिगमलक्षणफलसंबन्धो दृष्टो निःश्रेयसस्यालौकिकत्वात्। प्रमाणस्यार्थवदनर्थकत्वाद् इत्ययुक्तम्, प्रमाणमनर्थकमिति हि विप्रतिषिद्धमित्यत आह-- प्रमाणं तावदिति। न ह्यप्रमाणमप्रमाणमिति गृहीतं प्रवृत्त्यै कल्पते। किं तर्हि? प्रमाणमिति। न चाप्रमाणे प्रमाणाभिमानो विना प्रमाणादिसाधर्म्यादिति तत्साधर्म्यं पृच्छति--किं पुनरिति। उत्तरम्--सामान्यपरिच्छेदकत्वम्। तद्विवृणेति--प्रमाणेनापीति। रजतविज्ञानमपि पुरोवर्ति शुक्लभास्वरं सद्द्रव्यं परिच्छिनत्ति, शुक्तिकाज्ञानमपि। केवलमेकस्मिन्नव विषये रजतसमारोपापवादाभ्यां बुद्धचोर्बाधकभाव इति भावः। तदेवमुभयतः प्रवृत्तिः समर्थात् प्रमाणादेव, नाप्रमाणादर्थव्यभिचारिण इत्याह--सोऽयं प्रमातेति। ततश्च सिद्धः समर्थायाः प्रवृत्तेरनर्थवद्वचतिरेक इत्यभिसन्धिः। तथा च समर्था प्रवृत्तिरनर्थवद्वचतिरेकसंपन्नप्रमाणस्यार्थवत्त्वे हेतुरित्याह--तस्याः समर्थायाः प्रवृत्तेर्हेतोः पुनः प्रमाणस्यार्थवत्त्वमर्थाव्यभिचारित्वम्। असमर्था त्वनन्तरापि न संबध्यते

योगयताविरहात्।।

संप्रत्यादिवाक्यमाक्षेप्तुमनुवदति-- प्रमाणत इति। आक्षिपति--परस्परेति। समाधत्ते--नेति। आक्षेपवाक्यं विभजते--यदि प्रमाणत इति। न तावदर्थप्रतिपत्तिः प्रवृत्तिहेतुरपि तु तद्विनिश्चयः। न च तन्मात्रम्, अपि तु तदर्थजातीयस्य श्रेयोहेतुतामसकृदुपलभ्य संप्रत्युपलभ्यमानस्यार्थस्य तज्जातीयतया श्रेयोहेतुभावानुमानसहितो विनिश्चयः प्रवृत्तिहेतुः। सेयं श्रेयःसाधनतानुमानसहिता प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तिर्विनिश्चतिः समर्थप्रवृत्तिनिमित्तमुक्ता। न चार्थविनश्चयः प्रामाण्यावधारणमन्तरेण, प्रामाण्यावधारणं च श्रेयोहेतुतानुमाननिमित्तव्याप्तिग्रहणं च न समर्थां प्रवृत्तिं विना, न च समर्था प्रवृत्तिस्ताभ्यां विवनेति परस्पराश्रयता। तदिदमुक्तम्, चदि पूर्वं प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तिः र्विनिश्चितिरपेक्षितोपयतानुमानसहिता प्रवृत्तिसमार्थ्यमन्तरेण किमिति प्रतिपद्यते निश्चिनोति अपेक्षितोपाय एवेति च तोयमेवेति चेति? समाधानं विभजते--तच्च नैवमिति। यत् तावदुक्तम्, प्रमाणस्य दुरवधारणत्वादर्थविनिश्चयाभावान्न प्रवृत्तिसामर्थ्यमिति, तत्र ब्रूमः--सत्यम्, न स्वतः प्रामाण्यं शक्यावधारणम्। परतस्तु दृष्टार्थेष्वनभ्यासदशापन्नेषु प्रवृत्तिसामथ्यदिव तद् गम्यते। अर्थप्रतीत्यधीना तु प्रवृत्तिर्नार्थावधारणाधीना, अर्थसन्देहादपि प्रेक्षावतां प्रवृत्तेः। नो खलूपायताविनश्चयेनापि प्रवर्तमाना न अनागतफले सन्दिहते। तदमी संदिहाना अपि प्रवर्तमानाः प्रवृत्तिसमार्थ्यात् प्रमाणस्य तत्त्वं विनिश्चत्य तज्जातीयस्यान्यस्याभ्यासदशपन्नस्य प्रवृत्तिसमार्थ्यात् प्रागेव तज्जातीयत्वेन लिङ्गेन प्रामाझयावधारणात् अर्थविनिश्चयेन प्रवर्तन्ते। एवं च दृष्टार्थमन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यं प्रवृत्तिसामर्थ्येनावधार्य तज्जातीयस्याप्तोक्तस्यादृष्टार्थस्य वेदस्य विनापि प्रवृत्तिसामर्थ्यं प्रामाण्यावधारणमाप्तोक्तत्वेन निवेदयिष्यते। न च फलज्ञानं परीक्ष्यते प्रेक्षावद्भिः, तस्य यादृशतादृशस्यापीष्टत्वादिष्टलक्षणत्वाच्च फलस्य तत्साधनत्वं ते परीक्षन्ते। तथा हि तोयज्ञानम्, पिपासोस्तत्र प्रवृत्तिः, प्रवृत्तस्य तदाप्तिः, आप्तस्य पानम्, पानेन चोदन्योपशान्तिरित्येतावतैव प्रमाता कृती भवति, न पुनरुदन्योपशममपि परीक्षते, तस्य यादृशतादृशस्यापीष्टत्वादिति केचित्। वयं तु ब्रूमः, फलज्ञानमप्यभ्यासदशापन्नतया तज्जातीयत्वेन लिङ्गेनावधृताव्यभिचारमेव। एवं तत्पूर्वं तत्पूर्वतरं तत्पूर्वतममिति। न च संप्रततनस्य फलज्ञानस्य प्रामाण्यावधारणायेदानीमेव पूर्वस्य फलज्ञानस्य तज्जातीयत्वेन प्रमाण्यावधारणे सत्यनवस्थेति। वाच्यम्। पूर्वतरसाधर्म्येण पूर्वमेव पूर्वस्यावधृतप्रामाण्यत्वात्। एवं पूर्वतमसाधर्म्येण पूर्वतरस्य। एवं तत्पूर्वसाधर्म्येण पूर्वतमस्येत्यनादितयैवात्र परिहारः। एतेषु च मध्ये यत्फलज्ञानं स्वप्नाद्युपभोगतुल्यतया शङ्कितव्यभिचारं तदनभ्यासदशापन्नम्। अतः प्रवृत्तिसामर्थ्यं तत्र प्रामाण्यावधारणाय विनिवशनीयमित्यर्थप्रतिपत्तिप्रवृत्तिसामर्थ्ययोरनादित्वमुक्तम्। अनुमानस्य तु प्रवृत्तिसामर्थ्यलिङ्गजन्मनोऽन्यस्य वा निरस्तसमस्तव्यभिचारशङ्कस्य स्वत एव प्रामाण्यमनुमेयाव्यभिचारिलिङ्गसमुत्थत्वात्। न हि लिङ्गाकार ज्ञानं लिङ्गं विना, न च लिङ्गं लिङ्गिनं विनेति स्वत एव गृहीताव्यभिचालिङ्गसमुत्थं निष्कम्पमुपपद्यते ज्ञानम्। प्रत्यक्षज्ञानं त्वर्थादुत्पद्यमानमपि न गृहीताव्यभिचारात्, अपि तु सत्तामात्रेणावस्थितात्। न च

कारणान्तराण्यपीन्द्रियादीनि अस्यार्थेन गृहीताव्यभिचाराणि न चार्थेनाव्यभिचाराणि। शाब्दं तु ज्ञानु नार्थादुत्पद्यते,

तदभावेऽपि सति शब्दे भावात्। नापि लिङ्गस्येव शब्दस्यार्थाव्यभिचारः, किं तु सङ्केतग्रहणमात्रात् पदार्थप्रत्यायनेन वाक्यार्थमधिगमयति शब्दः। तस्मात् प्रत्यक्षशाब्दविज्ञानयोर्न स्वतोऽव्यभिचारग्रह इति। प्रवृत्तिसामर्थ्यं तज्जातीयत्वं वा

लिङ्गमर्थाव्यभिचारायानुसरणीयम्, ज्ञानगततज्जातीयत्वलिङ्गग्राहिणश्च ज्ञानस्य मानसप्रत्यक्षस्य तादृशस्यादृष्टव्यभिचारतया परितो निरस्तसमस्तविभ्रमाशङ्कस्य स्वतः प्रामाण्यमिति नानवस्था। ऐतेनोपमानं व्याख्यातम्। संवेदनस्य चार्थावरुभिचारिताकथनेन तत्कारणानामिन्द्रियादीनामपि प्रमाणत्वमक्तं वेदितव्यम्। न ह्यव्यभिचारिविज्ञानजनकत्वादन्यदेषां प्रामाण्यम्। न चार्थव्यभिचारिणामिन्द्रियादीनां कथमर्थाव्यभिचारिविज्ञानजनकत्वमिति सांप्रतम्, कारणस्वभानियोगपर्यनुयोगयोरशक्यत्वात्। तस्मादर्थसन्देहादनभ्यासदशापन्नात् प्रमाणताऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसमार्थ्यसंभवात् प्रवृत्तिसमार्थ्यज्ञानस्य चाभ्यासदशापन्नस्य तज्जातीयत्वेन प्रामाण्यानुमानादनभ्यासदशापन्नस्य तु प्रवृत्तिसामर्थ्यान्तरज्ञानेन प्रामाण्यानुमानादनादित्वान्नार्थप्रतिप्रवृत्तिसामर्थ्ययोः परस्पराश्रयत्वमस्तीति। अर्थस्यापेक्षितोपायतानुमानप्रवृत्तिसामर्थ्ययोः

परस्परापेक्षत्वमवशिष्यते। तत्राप्यनादितापरिहारः। उत्पन्नमात्रकस्य हि बालकस्य स्तनं दृष्ट्वा प्राग्भवीयस्तज्जातीयापेक्षितानुभवजनितः संस्कार आविरस्ति। ततश्च स्मरणम्। ततोऽपेक्षितोपायतानुमानम्। ततः प्रवृत्तिः। ततस्तस्याः सामर्थ्यम्। एवं पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् जन्मनीत्यनादितया न बीजाङ्कुरवत् परस्परापेक्षितेति। अर्थप्रतिपत्तिरिति। अर्थप्रतिपत्तिश्चार्थस्यापेक्षितोपायताप्रतिपत्तिश्चेत्यर्थः। तस्मात् सर्वमवदातम्।।

तदनेनोक्तेन क्रमेण प्रमाणतोऽर्थप्रतिपताविति्यस्य शास्त्रानुसन्धानवाक्यत्व तात्पर्यं च समाहितम्। इदानीमस्यैव तात्पर्यान्तरमाह--प्रमाणप्रवृत्योर्वेति। तत्रेदममाशाङ्क्यते मुनिर्हि प्रत्यक्षसंशयादिव्युत्पादनद्वारेण साक्षाच्चानेन शास्त्रेणान्वीक्षिक्पा हेयोपादेयभावावस्थितद्वादशविधप्रमेयव्युत्पादकं न्यायमनुमानपरनामानं निःश्रेयससिद्धये व्युत्पादयांबभूव। न च न्यायतः प्रमाणात् प्रमेयतत्त्वनिश्चयमात्रान्निःश्रेयसाधिगमः। अपि त्वाद्यन्तवर्ज्जं दशानां प्रमेयाणां दुःखसंज्ञाभावनम्, आत्मनश्च याथात्म्यभावनमित्यादिभ्यः प्रवृत्तिभ्य आत्मतत्त्वसाक्षात्कारवैराग्यपरिपाकक्रमेणापूर्वयोर्धर्माधर्मयोरनुत्पादेनोत्पन्नयोश्चोपभोगात्। प्रक्षयेणेति। तथा च निःश्रेयसं प्रत्यन्तरङ्गत्वात् प्रमाणान्न्यायात् प्रवृत्तिरेव बलीयसी, न न्यायः। तस्मात् प्रवृत्तिरेव व्युत्पादनीया न प्रमाणं निःश्रेयसहेतुरपि प्रवृत्तेरन्तरङ्गत्वात्। तत्रेदभुपतिष्ठते प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ सत्या प्रवृत्तेः समार्थ्यं फलेनाभिसंबन्धो, न तु प्रमाणतोऽसत्यार्थप्रतिपत्तौ। तस्मादर्थवत् प्रयोजनवत् प्रमाणमपि प्रवृत्तिवदेव। एतदुक्तं भवति, यथान्तरङ्गतया प्रवृत्तिर्बलीयसी एवं मूलकारणतया प्रमाणमपि। न ह्यप्रमाणात् प्रवृत्तिः फलेनाभिसंबध्यते। तस्मात् तुल्यमुभयमपि। तथापि प्रमाणव्युत्पादनेन प्रवृत्तिरपि व्युत्पादिता भवतीति प्रमाणस्य व्युत्पादनमकारि शास्त्रेण, न तु प्रवृत्तेः। सामान्याभिधानं च परमन्यायपरम्, तस्यैव प्रकृतत्वादिति। प्रामाण्यज्ञानोपायप्रतिपादनपरतयानुसन्धानवक्यत्वमस्य पूर्वमुक्तम्। संप्रति परपर्यनुयोगमुखेनास्यानुसन्धानवाक्यत्वु प्रतिपादयति-- लोकवृत्तेति। यथा हि प्रमाणप्रतिपत्त्युपायं प्रत्याचक्षाणक एवं प्रष्टाव्यो जायते, किं भवान् प्रमाणेन प्रमाणज्ञानोपायं प्रत्याचष्टे, अप्रमाणेन वेति? यदि ब्रूयात् प्रमाणेनेति, स प्रतिवक्तव्यः, प्रमाणज्ञानोपायमविद्वान् कथं भवानेवमाहेति? अप्रमाणेनेति चेदनुज्ञया वर्तितव्यम्। अथ प्रमाणेनागृहीतप्रामाण्येनेति, वा*मनसयोर्विसंवादः। तस्मादनिच्छतापि त्वया लोकवृत्तमनुसरणीयम्। अन्यथा नासि लौकिको न परीक्षक इत्युन्मत्तवदुपेक्षणीयः स्या इति। तदिदं लोकवृत्तमाक्षेप्तारं बोधयितुमनेन भाष्येणानूद्यते प्रमाणतोऽर्थप्रतिपतौ प्रवृत्तिसामर्थ्यावत् प्रमाण यतोऽतः सर्वः प्रमाता प्रमाणेनावगतार्थवत्त्वेनार्थमवधार्य प्रवर्तमानः फलमुपलभत इति लोकवृत्तम्। तत् प्रमाणत इत्यादिना वाक्येन कारणप्रदर्शनद्वारेणानूद्यते।।

अस्यैव भाष्यस्य तात्पर्यान्तरं वक्तु भूमिमारचयति--हेयहानेति। अर्थोऽर्थशब्दः प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्ताविति्यत्र स्थितः पदं वायकं येषां तानि तथा। एतद्वात्तिकग्रन्थस्यैतादृशंव्याख्यानम्, भाष्यगतस्य त्वन्यथा भविष्यति। उपायः शास्त्रमिति। शास्त्रशब्दस्तदर्थपरः, अर्थस्यापि शब्दवच्छास्त्रशरीरत्वात्। अत्र च हेयहानाधिगन्तव्यपदैः प्रमाणप्रमेययोरूपादानाद् गोबलीवर्दन्यायेन संशयादिषु निग्रहस्थानान्तेषु शास्त्रपदं प्रवर्तते। तेनोपायपदेन

संशयादयो निग्रहस्थानान्तो एवोक्ता इति। ग्रहणकवाक्यं विवृणेति--हेयमिति। तात्पर्यमाह--एतस्मिंश्चेति। चेन

प्रमाणप्रमाप्रमातृप्रमेयरूपं चतुर्वर्गान्तरमपि सूचयति। तत्र हेयादिचतुर्वर्गे चार्यमाणतयार्थपदसूचिते प्रमाणादिचतुर्वर्गे च प्रमाणस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थमिदं भाष्यम्। यद्यपि चतुर्वर्गद्वयतत्त्वावगमो निःश्रेयसाधिगमहेतुः, तथापि प्रमाणमेव प्रधानम्, तन्मूलत्वादितरसिद्धेः। तदिदमुक्तम्, अर्थवदिति। अतिशायने मतुप्। प्रमात्राद्यपेक्षया हेयाद्यपक्षया चातिशयेन प्रयोजनवत् प्रमाणम्। कस्मात्? प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ सत्यां प्रवृत्तस्य प्रमातुस्तदितरप्रतिलम्भात्। प्रमायाश्च तत्कार्यत्वात्। तदिदमुक्तम्--प्रवृत्तिसामर्थ्यादिति। तदेतस्मात् प्राधान्याद् विवक्षाभेदेन त्रिवर्गद्वयात् प्रागुद्देशः प्रमाणस्येति। एतेन यदाहुरेके

यदि प्राधान्यात् प्राथम्यं तत् प्रमेयस्यैव, अथोषायत्वात् तत् संशयादीनाम्,

तेषां प्रमाणोपायत्वात्, कस्माच्च प्रमात्रादिभ्यः प्राथम्यं प्रमाणस्येति? तन्निरस्तं भवति, प्रमाणोपायानामपि संशयादीनां प्रमाणाधीनत्वादिति। नन्ववगतम्, अर्थपदतया हेयादिचतुर्वर्गो दर्शित इतिः, प्रमाणादिचतुर्वर्गस्तु कथं प्रदर्शित इति

पृच्छति--कथं पुनरिति। उत्तरं प्रमाणग्रमेयाधिगतय इति।।

तदेवं तात्पर्यं व्याख्यायावयवार्थं व्याख्यातुमुपक्रमते--तदिदं वाक्यामवयवश उपन्यस्य वर्ण्यते व्याख्यायतेऽवयवश इति। तत्रास्यावयवेषु व्याख्यातव्येषु प्राथम्यात् प्रमाणत इति विवृणोति--तत्रेति। विभजते-प्रमाणत इतीयं निमित्तप*चमी। निमित्तप*चमी चेत् कस्मात् प्रमाणादिति नाभिहितमित्यत आह-- अस्येति।

प्रमाणत इत्येवंरूपस्याभिधानं वचनव्याप्त्यर्थं विभक्तिव्याप्त्यर्थं चेति। वचनव्याप्त्यर्थमिति मृश्यामहे, न तु विभक्तिव्याप्त्यर्थमिति, प*चमीव्यतिरेकेण तसेरभावादित्याह----कथं पुनरिति? परिहरति--लभ्यत इति। व्याप्तेः प्रयोजनं पृच्छति-किं सिद्धं भवतीति। उत्तरं-वचनव्याप्त्या संप्लवो व्यवस्था च । तदुभयं विभजते--प्रमाणेनेति। यत्र द्वयोर्बहूनां वा संपल्वः प्रमाणानां तत्रैकैकस्याप्यस्ति प्रतिपत्तिसाधनत्वं प्रमाणस्येति कथयितुं संप्लवावसरेऽपि प्रमाणेनेत्यंक्तम्। अतएव व्यवस्थायामेवकारः प्रमाणेनैवेति। विभक्तिव्याप्तेः प्रयोजनमाहविभक्तिवयाप्त्या हेततुकरणभावः। गम्यते इत्यनुषज्यते। तद्विभजते-प्रमाणादर्थाधिगतिर्भवतीति हेतुत्वं गम्यते। प्रमाणेनार्थाधिगतिर्भवतीति करणरूपोऽर्थो गम्यत इति संबन्धः। कस्मात् पुनः करणार्थो गम्यत इत्यत आह--प्रमाणेनेति। अर्थमर्थाधिगति साधयतीति साधकतमत्वात्। अत्र च करणभावनान्तरीयकस्य हेतुभावस्य प*चम्य अभिधानं प्रमाणफलयोस्तादात्म्यप्रतिषेधार्थम्, भेदाधिष्ठानत्वाद्धेतुफलभावस्य, न खलु परशुरेव च्छिदेति। प्रमाणप्रातिपदिकलब्धकरणत्वानुवादश्च प्रमाकारकान्तरेभ्योऽभ्यर्हितत्वेनास्य व्युत्पाद्यत्वं च प्राथम्यं च युक्तमिति दर्शयितुं संप्लवमाक्षिपति--संप्लवेति। समाधत्ते--नेति।

आक्षेपु विभजते--स्यान्मतिरिति। विशिष्टो भिन्नो विषयो येषां तानि तथा। बहुवचनमान्तर्गणिकभेदाभिप्रायम्। अर्थसामर्थ्यसमुत्थं हि प्रत्यक्षमर्थगोचरम्। स एवार्थः प्रत्यक्षगोचरो यो ज्ञानप्रतिभासमात्मनोऽन्वयव्यतिरेकावनुकारयति। न च सामान्यं निरस्तसमस्तार्थक्रियासामर्थ्यमेवं भवितुमर्हति। स्वलक्षणं तु स्यात। तदेव हि परमार्थसत्, अर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणत्वाद् वस्तुनः। एतदेवास्य स्वमसाधारणं लक्षणं यद्देशतोऽननुगमेनादेशात्मकस्य परमाणुत्वम्, कालतोऽननुगमेन च क्षणिकत्वम्। तस्मात् स्वलक्षणविषयं प्रत्यक्षम्। न च स्वलक्षणमनुमानस्यापि गोचरः। तद्धि गृहीतप्रतिबन्धलिङ्गहेतुकम्। प्रतिबन्धश्च तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणः स्वलक्षणविषयोऽशक्यग्रह इति सामान्यधर्मावाश्रयते। न च सामान्यमेकमनेकदेशकालावस्थासंसर्गि भवितुमर्हति। तदिदमनादिवासनोद्भूतविकल्पधिष्ठानं विकल्पाकारस्य वा अलीकस्य वा बाह्यत्वमनुमानगाचरोऽभ्युपेयम्। तच्च भावाभावसाधारण्याच्च बाह्यसादृश्यच्च नियतप्रतिभासत्वाच्चान्यव्यावृत्तिनिष्ठम्। यत् खलु भावाभावसाधारणम्, तदन्यव्यावृत्तिनिष्ठमेव यथा अमूर्तत्वम्। तद् विज्ञानादौ भावे शशविषाणादौ चाभावे साधारणम्। भावाभावसाधारणश्च विकल्पगोचरोऽस्ति घटो नास्ति घट इति। यदि पुनरसाधारणो भावो भवेद् अस्तिशब्दो न प्रयुज्येत, पुनरुक्तत्वात्। नास्तीयपि न वक्तव्यं विरोधात्, एवमभावासाधारण्येऽपि वाच्यम्। न चालीकस्य सर्वसामर्थ्यविरहिणः परमार्थसत्ता स्वलक्षणेन सादृश्यं मन्यतेऽन्यव्यावृतेः। न च गौरिति नियतौ बुद्धिव्यपदेशौ विनाश्चादिव्यावृत्तिम्। तस्मात् सामान्यमन्यव्यावृत्तिरूपमबाह्यं बाह्यभेदाग्रहाद् बाह्यत्वेनावगाह्यमानमनुमानं बाह्यो प्रवर्तयति। पारम्पर्येण च बाह्यप्रतिबन्धाद् बाह्यं प्रापयत् संवादकं सद् भ्रान्तमपि प्रमात्राशयवशात् प्रमाणम्। तदस्य न स्वलक्षणं गोचरः। प्रत्यक्षमपित न सामान्यगोचरमित्यावेदितम्। न चाभ्यामन्यत् प्रमाणमस्ति, प्रमाणस्य

सतोऽत्रैवान्तर्भावात्, अनन्तर्भावे वा प्रमाणत्वानुपपत्तः। न च सामान्यविशेषाभ्यामन्यदस्ति प्रमेयान्तरं यत्रैते तत्

संप्लोष्येते इत्यर्थः।।

समाधानवाक्यं विवृणोति--एतच्च नेति। यथा चैतत् तथा तत्र तत्र निवेदयिष्यते। विशेषो व्यवच्छेदकः। स च वक्रकोटरादिरन्त्यश्च। व्यवस्थासङ्करोदाहरणान्याह--इन्द्रियवदिति। संप्लवममृष्यमाण आह--अधिगतत्वादिति। समाधत्तेनान्यथेति। आक्षेपं विवृणोति--यदीति।।

स्यादेतत्। नास्ति वैयर्थ्यमधिगतीनामाशुतरविनाशितया तद्गोचराधिगत्यन्तरोत्पादं प्रति

प्रमाणान्तरस्यार्थवत्त्वादित्यत आह--अधिगतं चार्थमधिगमयता प्रमाणेनेति। यद्यप्यधिगतय आशुतरविनाशिन्यः,

तथाप्येकतरप्रमाणजनितार्थाधिगलिब्धजन्मनः संस्कारादेव स्थायिनस्तदर्थस्मृतिसन्ततिसंभावाद् अधिगमर्थमधिगमयता प्रमाणेन पिष्टं पिष्टं स्यादिति। समाधिवाक्यं विवरीतुमनुवदति--नान्यथेति। विवृणोति--न ब्रूम इति। अयमभिसन्धि, न हि प्रमाणकारणानि प्रेक्षावन्तिः, येनैवमालोचयेयुः--जनितमेव प्रमाणमन्यमेनास्मासु, वयमिहोदास्मह इति। नापि स्वकारणबललब्धजन्मानि प्रमाणानि दिर्शितोऽयमर्थोऽन्यतमेन चास्मासु प्रमाणेन, कृतमस्माभिरिति विरन्तुमर्हन्ति। प्रमातुश्चेतनत्वादयमनयोग इति चेत्--न, प्रियतमस्य वस्तुनोऽनेन भूयो भूयः प्रमित्सितत्वात्। अप्रमित्सितस्यापि च दुर्जनवचनादेः प्रमेयस्यानेन प्रमीयमाणत्वात्। तस्मान्न प्रमात्रभिसन्धानात् प्रमाणस्य प्रवृत्तिरप्रवृत्तिर्वार्थे, किं तु समार्थ्यात्। अन्यथाग्निदाहादिदुःखस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः।।

चत्तु प्रमाणं प्रमित्साधीनप्रवृत्ति तद्यदि प्रमाता न व्यापारयेत् किमायातं प्रमाणस्य? न हि तोयमपि पिपासुना

न पीयत इति तस्य पिपासोपशमनशक्तिरपैति। तस्मात् प्रत्युत्पन्नकारणसामग्रीजनिता बुद्धिः प्रमा। तज्जनकानि च

प्रमाणानि समानविषयाण्यपि। स एव चानेन सामग्रीभेदः प्रदर्शितः अन्यथा प्रत्यक्षेणेत्यादिना। यद्यपि साक्षात्कारासाक्षात्कारादिरपि प्रकारभेदोऽस्ति, तथाप्यसौ प्रकृतानुपयोगान्नोक्तः। यदि च द्रव्यं त्वचा गृहीतमिति कृतं चक्षुषा, चक्षुषा वा गृहीतमिति कृतं त्वचेत्युच्येत, न रूपविज्ञानं वा स्पर्शविज्ञानं वोपजायेत। तदर्थं चक्षुर्वा त्वग्वाम्युपेतव्यम्। तथा च संप्लववैयर्थ्येऽपि व्यवस्थायां न वैयर्थ्यमित्याह--विषयान्तर इति। प्रकृतमुपसंहरतितस्मादिति।।

विभक्त्यर्थं निरूप्य प्रातिपदिकार्थनिरूपणमवतारयति--प्रमाणेति। अत्र चावधार्यतेऽनेनेत्यवधारणं विचार इति। विचारणाय भावभवितारौ पृच्छति-- किं पुनरिति। केचिदाहुः, अनधिगतार्थगन्तृ प्रमाणमिति। विषयसारूप्यं साकारस्य विज्ञानस्येत्यन्ते। विज्ञानस्यैवानाकारस्यात्मानामप्रकाशनसामर्थ्यमित्यपरे। उपलब्धिसाधनमिति वृद्धाः।

तस्माद् विप्रपित्तेः संशयात् प्रश्नः। भावप्रश्नव्याख्यानेन भवितृश्नो वयाख्यातः। उत्तरम्--उपलब्धिहेतुः प्रमाणम्। न च संशयविपर्यासरूपोपलब्धिकारणयोः प्रसग्डः, अर्थवदित्यधिकारत्, तयोश्चेपदर्शितार्थव्यभिचारेणानर्थवत्त्वात्। नो खलु विकल्पयमानं वस्त्वस्ति, अर्थक्रियासु वोपयुज्यते।।

स्यादेतत्। स्मृतिहेतोरपि प्रामाण्यप्रसङ्गः। न ह्यसौ नोपलब्धिहेतुः। न चार्थसहकारि प्रमाणमिति संस्कारस्यार्थसहकारितावरिहादप्रामाण्यमिति सांप्रतम्, नदीपूरस्य पिपीलिकाण्डसंचरणस्य चातीतानागतवर्षलिङ्गस्य, शब्दस्यातीतानागतगोचरस्यार्थसहकारितावरिहिणश्चप्रमाणत्वप्रसङ्गात्। ज्ञापकत्वेन कार्यत्वेन वा कथ*ि चदर्थसंबन्धे संस्कारस्यापि तत् समानमिति तस्यापि स्मृतिरूपोपलब्धिहेतोः प्रामाण्यं प्रसक्तम्।

मैवम्, प्रमाणशब्देन तस्यापास्तत्वात्। प्रमासाधनं हि प्रमाणम् न च स्मृतिः प्रमा। लोकाधीनावधारणो हि शब्दार्थसबन्धः। लोकश्च संस्कारमात्रजन्मनः स्मृतेरन्यामुपलब्धिम् अर्थाव्यभिचारिणीं प्रमामाचष्टे। तस्मात् तद्धेतुः

प्रमाणमिति न स्मृतिहेतौ प्रसङ्गः। अनधिगतार्थगन्तृत्वं च धारावाहिकविज्ञानानामधिगतार्थगोचराणां लोकप्रसिद्धप्रमाणभावानां प्रमाण्यं विहन्तीति नाद्रियमहे। न च कालभेदेनानधिगगोचरत्वं धारावाहिकानामिति युक्तम्, परमसूक्ष्माणां कालकलाभेदानां पिशितलोचनैरस्मादृशैरनाकलनात्। न चाद्येनैव विज्ञानेनोपदर्शितत्वादर्थस्य प्रवर्तितत्वात् पुरुषस्य प्राप्तित्वाच्चोत्ततेषाम्, अप्रामाण्यममेव विज्ञानानामिति वाचयम्। न हि विज्ञानस्यार्थप्रापणं प्रवर्तनादन्यत्, न च प्रवर्तनमप्यर्थप्रदर्शनादन्यत्। तस्मादर्थप्रदर्शनमात्रव्यापारमेव ज्ञानं प्रवर्तकं प्रापकं च। प्रदर्शन च पूर्ववदुत्तरेषां विज्ञानामभिन्नमिति कथं पूर्वमेव विज्ञानं प्रमाण नोत्तराण्यपि? पुरुषापेक्षया तु प्रामाण्ये

चन्द्रतारकादिविज्ञानस्य पुरुषानपेक्षितस्याप्रामाण्यप्रसङ्गः। न चातिदवीस्तया तदर्थस्य हेयतया तदपि

पुरुषस्यापेक्षितम्, तस्योपेक्षणीयार्थविषयत्वात्। न चोपेक्षणीयम् अप्यनुपादेयत्वाद्धेयमिति निवेदयिष्यते।

उपलब्धिहेतुं च प्रमाणं वदता अनधिगतार्थगन्तृत्वं चार्थसारूप्यं चात्मानात्मप्रकाशनशक्तिश्च प्रमाणमिति निरस्तानि भवन्ति। उपलब्धिमात्रस्यत्वाद्धेयमिति निवेदयिष्यते। उपलब्धिहेतुं च प्रमाणं वदता अनधिगतार्थगन्तृत्वं चार्थसारूप्यं चात्मानात्मप्रकाशनशक्तिश्च प्रमाणमिति निरस्तानि भवन्ति। उपलब्धिमात्रस्यार्थाव्यभिचारिण स्मृतेरन्यस्य प्रमाशब्देनाभिधानात्। हेतुग्रहणेन सारूप्यशक्त्योः फलादभिन्नयोरपाकरणात् हेतुहेतुमद्भावस्य तादात्मयेऽनुपपत्तेरिति। उपलब्धिहेतुत्वे च प्रमाणत्वम्। भवितृव्याख्यानेन भावो व्याख्यातः। तदेवं ज्ञानमज्ञानं वा उपलब्धिहेतुः प्रमाणम्। तस्य भावस्तत्त्वमिति स्थितम्।।

तदेतदतिव्यापकत्वेनाक्षिपति--समानत्वादिति। समाधत्ते अयं विशेष इति। अयमर्थः, सर्वः कर्त्ता करणगोचरव्यापारो

न तु साक्षात् फले व्याप्रियते। करणं च द्विधा सिद्धमासिद्धं च। तत्र सिद्धं परश्वादि दारूद्वैधीभावायोद्यम्योद्यम्य दारूणि निपातयन् दारू च्छिनत्तीत्युच्यते। न तु साक्षात् कर्तृव्यापारगोचरो दारूद्वैधीभावः, किं तु स्पर्शवद्वेगवतः करणीभूतस्य परशोः संयोगस्योद्यमननिपातनलक्षणस्तु कर्तृव्यापारः परशुगोचर एव। एवं स्वर्गकामोऽपि कर्ता न साक्षात् स्वर्गे व्याप्रियते, किं तु तत्करणं यागमसिद्धं साधयति। स्वर्गस्तु यागव्यापारादेवापूर्वाभिधानात् चेतनाश्रयाद् देशकालावस्थाभेदासादितपरिणतिविशेषात् साक्षादुत्पद्यते। तद्वदिहापि प्रमाता सिद्धमिन्द्रियादि, असिद्धं च तत्सन्निकर्षादि व्यापारयन्नुत्पादयन् वा करण एव चरितार्थः। करणं त्विन्द्रियादि तत्सन्निकर्षादि वा नान्यत्र चारितार्थमिति साक्षादुपलब्धावेव फले व्याप्रियते। प्रमेयस्य तु प्रत्यक्षादन्यत्रोपलब्धिहेतुभाव एव तावन्नास्ति, तत्रापीन्द्रियसंबन्धमात्रे उपयुज्यते प्रमेयम्। इन्द्रियमेव तु तत्तत्सन्निकर्षादि वा साक्षात् प्रमाहेतुः। ततः सिद्धमेतत् न प्रमाता साक्षात् प्रमाहेतुः कर्तृत्वात्। यो यः कर्ता स सर्वो न साक्षात् फलहेतुः, यथा व्रश्चनयजमानादिः। तथा चायम्। तस्मात् तथा। तथा प्रत्यक्षं प्रमेयं न साक्षात् प्रमाहेतुः, प्रमेयत्वात्। यद् यत् प्रमेयं वत्तत् सर्वं न प्रमाहेतुरनुमेयादिवत्। तथा चैतत्। तस्मात् तथेति। तदिदं प्रमातृप्रमेययोः प्रमाणे चरितार्थत्वमचरितार्थत्वं च प्रमाणस्य, तस्मात् तदेव फलहेतुः। प्रमातृप्रमेये तु फलोद्देशेन प्रवृत्ते इति तद्धेतू कथि*चदिति। चोदयति अकरणेति। नाकरणः कर्ता प्रमाणमपि व्याप्तुमर्हतीत्यर्थः। परिहरति--न, इन्द्रियार्थेति। यदा ज्ञानं प्रमाण तदा ज्ञानस्य प्रमाणस्योत्वत्तावित्यर्थः। पुनश्चोदयति--यदि तर्हाति। परिहरति--तस्मिन्नपीति। चोदयति--यदि प्रमातृप्रमेयाभ्यां सद्भ्यां प्रमाणमिति। प्रमाणमन्तरेण प्रमाया अभावात् प्रमातृप्रमेययोः असिद्धिरित्यर्थः। पृच्छति--कथमिति। उत्तरम्--प्रमाणमितीति। अर्थ स्वरूपमात्रमेव कारकं कस्मान्न भवति, तच्च क्रियासंबद्धस्य पुरस्तादप्यस्तीत्यत आह-न च द्रव्यमात्रमिति। अस्तु तर्हि तदीयोऽवान्तरव्यापारः प्रधानक्रियायां साध्यायां कारकम्, तस्यापि प्रधानक्रियायां निमित्तत्वादित्यत आह--न च ि्रक्रियामात्रमिति। न हि स्वरूपेण देवदत्तो व्रश्चनः, नापि तदीयो व्यापार उद्यमननिपातनादिर्लोष्ठाद्याश्ररूः। क्व तर्हि कारकशब्दः प्रवर्तत इत्यत आह--कारकशब्दो हीति। प्रधानक्रियासाधने हेतौ अवान्तरक्रियाविशेषयुक्ते कारकशब्दः प्रवर्तते। द्वैधीभावे हि फले प्रधानव्यापारे कर्तुः करणगोचर उद्यमननिपातनादिः अवान्तरव्यापारः। कर्मणश्च दारूणः स्पर्शवद्वेगवत्तीक्ष्णतरकुठारसयोग एवावान्तरव्यापातः। तेन हि दारू स्वावयवपरिस्पन्दलब्धजन्मनोऽवयवविभागाद् द्वैधीभावमनुभवति। तस्मादवान्तरप्रधानव्यापारसंपन्नं कारकमिति सामान्यतः प्रसाध्य प्रकृते योजयति--प्रमातृप्रमेयशब्दौ चेति। तावन्नेण क्रियां प्रधानक्रियामित्यर्थः। परिहरति--न, पाचकादिशब्दवदिति। लोकाधीनावधारणः खल्वयं शब्दार्थसंबन्धः। लोकश्चातीतानागतवर्तमानक्रियासंबन्धमात्रविवक्षया कारकशब्दान् प्रयुङ्क्ते, पाचकमानय पक्ष्यतीति च, पाचकोऽयमपाक्षीदिति च, पाचकोऽयं पचतीति च तुल्यवत् त्रैकाल्यविषयप्रयोगदर्शनम्। तत् कस्य हेतोरपचत्यपि पाकसंबन्धं प्रत्यस्ति स्वरूप्शक्तिर्देवदत्तादाविति? द्वयी हि शक्तिः कारकाणां कार्योपजननं प्रति स्वरूपं च सहकारिग्रामसमवधानं च। तत्रासत्यपि सहकारिग्रामसमवधाने कारकशब्दानां प्रवृत्तेः, सत्यपि च स्वरूपे त्रेकाल्यव्यापिनि त्रेकाल्ययोगिकार्यासंभवेऽप्रवृत्तेः त्रैकाल्ययोगिकार्योपहितमर्यादमेव स्वरूपं कारकशब्दानां प्रवृतौ

निमित्तमिति। असत्यपि प्रत्युत्पन्नप्रमाहेतुप्रमाणसंबन्धे प्रमातृप्रमेयशब्दयोः प्रवृत्तिरिति उपपन्नं प्रमातृप्रमेयाभ्यां प्रमाण जन्यत इति। तत् प्रमाणमुपलब्धिसाधनं साक्षात्, न प्रमातृप्रमेये इति सिद्धम्।।

सत्यपि चोपलब्धिसाधनत्वे प्रमातृप्रमेययोरूपब्धिहेतुरित्यत्राप्रसङ्ग, साधाकतमासाधकतमयोः साधकतमे कार्यसंप्रत्ययात् सातिशयत्वेनोद्भूतत्त्वात् तस्येत्याह--साधकतमत्वाद् वेति। साधकतमार्थं पृच्छति--कः पुनरिति। उत्तरम्--प्रमाणस्य भावाभावयोः प्रमायाः कार्यस्य तद्वत्ता भावाभाववत्ता साधकतमार्थः। लक्ष्यलक्षणयोरभेदविवक्षया सामानधिकरण्यम्, न तु प्रमातृप्रमेयान्वयव्यतिरेकानुविधानमप्यस्ति प्रमाया अन्वयव्यतिरेकयोरित्यत आह--न प्रमातरीति। प्रमातृप्रमेयाभ्यां सह प्रमोत्पादस्यान्ययोगव्यवच्छेदेन संबन्धः। प्रमाणेन तु संबन्धः प्रमोत्पादस्यायोगान्ययोगव्यवच्छेदाभ्यामित्यतिशयः प्रमाणस्य। प्रमातृप्रमेये हि प्रमाणोपक्षीणवृत्तिनी न प्रमायां व्याप्रियेते। तेनान्तरायसंभवन्नावश्यं प्रमातृप्रमेयव्यापारे सति प्रमा भवति। प्रमाणस्य व्यापारे तु प्रमा भवत्येवेति

कल्पान्तरमाह- यद्वान् वा प्रमिमीते सोऽतिशयः। प्रमिमीत इति स्वतन्त्रं कर्तारं दशयति प्रतिपाद्यात् करणाद् व्यवच्छेत्तुम्। यद्वानेवेति च सावधारणाम्। तत्र यद्वानिति कर्त्रन्तरं व्यवच्छिनत्ति। न हि कर्ता कर्तृमान्, किं तु प्रमाणवान्। स्वतन्त्रो ह्याश्रयः परतन्त्रेणाश्रीयते। कर्त्रधीनं हि करणमित्यावेदितम्। प्रमाता प्रमेयवानपि क्वचिद् भवेत् तत्तन्त्रत्वात् प्रमेयस्य। न तु प्रमेयवानेव, अनुमानादिषु प्रमेयस्यातीतत्वादिना तद्वत्ताविहात्। न तु लिङ्गदिज्ञानवान् न कदाचिदित्यवधारणफलम्। सोऽयं

विशेषः प्रमातृप्रमेयाभ्यां प्रमाणस्य। अस्यैव च विशेषस्यातिशयत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामादर्शयति-- प्रमाणे सतीति। कल्पान्तरकाह-- सतार्वेति। पूर्वेण भावप्रधानोऽतिशयो यादृशस्य दर्शितः, तादृशस्यैवेह व्यतिरेकप्रधानोऽतिशय इति विशेषः। अकर्तृत्वमहेतुत्वमित्यर्थः। कल्पान्तरमाह--संयोगवच्चरमभाविता वा। सेतिकर्तव्यताकं हि व्याप्रियमाणं करणम्, न तु चक्षुरादिस्वरूपम्। करणादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमात्रं तु स्वरूपं स्यादिति पूर्वमावेदितम्। तच्च सिद्धमसिद्ध वा प्रमातृप्रमेयव्यापारस्य पश्चादेव तथात्वेन संपद्यत इति चरमभावीत्युच्यते। सोऽयमस्य चरमभावितातिशयः, तथा तन्तूनां पटे जनयितव्येऽन्त्याः संयोगभेदा यदनन्तरं पट उत्पद्यत एवेति। कल्पान्तरमाह-- प्रपिपत्तेरानन्तर्य वा। यत एव प्रमाणं चरमभावि, अतएव तदनन्तरं प्रतिपत्तेः प्रमाया भावात्। प्रतिपत्तेरानर्न्यमेव प्रमाणस्यातिशयः। स चेति। चोऽवधारणे। इदमपि लक्ष्यलक्षणयोरभेदविवक्षयोक्तम्। कल्पान्तरमाह--असाधारणकारणता वा। चतस्त्रः खल्विमाः प्रत्यक्षादिप्रमियो भिन्नबुद्धिव्यपदेशभाजोऽनुभूयन्ते। न च प्रमाता तद्भेदहेतुः, स्य साधारण्यात्। न च प्रमेयमेकस्यापि प्रमेयस्य संप्लवे सर्वप्रतिपत्तिसाधारण्यात्। प्रमाणानि तु यथायथं चतसृष्वपि प्रमितिष्वसाधारणानीति भिन्नबुद्धिव्यपदेशनिबन्धनानि। तदिदमसाधारण्यमतिशयः। अशेषः पुरुषः प्रमातात्र विवक्षितः। कल्पान्तरमाह-- प्रमाकारणेति। प्रमाया असमवायिकारण खल्वात्ममनःसंयोगः। स च सर्वप्रमासोधारणः। नासौ प्रमात्रा प्रमेयेण वा शक्यो विशेष्टुम्, तयोरपि तद्वदेव साधारण्यात्। असाधारणं तु प्रमाणं यथायथमात्ममनःसंयोगमवच्छिनत्ति। एवे सुखादिप्रमेयाणामपि मन एवासाधारणं व्यवच्छेदंक द्रष्टव्यम्। सोऽयमस्यातिशयः। अतिशयातिशयिनोरभेदविवक्षया अतिशयशब्दवाच्यम् इत्युक्तम्।।

क्रमप्राप्तमर्थग्रहणं तात्पर्यतो व्याचष्टे-- अर्थग्रहणमिति। कस्मात् पुनर्निषिध्यते प्रमाणविषया प्रतिपत्तिरित्यत आह-- यतो न प्रमाणविषयेति। इतिकर्तव्यता अनुष्ठानम्, तस्मिन्। अर्थ्यत इत्यर्थः, तोयकण्टकादिः। तस्य तथामावोऽर्थनीयत्वम्। तच्च सुखदुःखसाधनत्वम्। सुखसाधनं खलूपादेयत्वेन दुःखसाधनं च हेयत्वेनार्थ्यं। तात्पर्यान्तरमाह--उपेक्षणीयेति। उपेक्षणीयविषये प्रमाणे प्रवृत्तिसामर्थ्यं नास्तीति तत्प्रतिषध्यते। न च तदप्रमाणमिति। तस्यापि दृष्टप्रमाणसाधर्म्येण लिङ्गेन प्रामाण्यानुमानादिति। चोदयति--प्रमाणागहणमिति। समर्थप्रवृत्तिजनिका हि प्रतिपत्तिर्नाप्रमाणाद्भावतीत्यर्थादेव प्रमाणादिति गम्यत इत्यर्थः। परिहरति--न प्रमाणविशेषज्ञापनार्थत्वात्। अयमभिसन्धिः, प्रवृत्तिसामर्थ्येन हि कार्येण प्रमाणस्यार्थवत्त्वमनुमातव्यम्। न चैतत् साक्षात् प्रमाणस्य कार्यम्, किं त्वर्थप्रतिपत्तेः। तदनन्तरं हि समर्था प्रतिपत्तिरूपजायते। अर्थप्रतिपत्तिस्तु प्रमाणकार्येति समर्था प्रवृत्तिः प्रमाणकार्या सती प्रमाणस्यार्थवत्त्वमनुमापयति। तस्मादर्थगम्यमपि प्रमाणमर्थप्रतिपत्तिकरणत्वेन द्योतनीयम्। अन्यथा प्रमाणमर्थवदर्थप्रतिपत्तेः मसर्थप्रवृत्तिजनकत्वादिति किं केन संगतम्? प्रमाणस्य विशेषः प्रमाणभासाद् व्यावृत्तिः, तस्य

ज्ञापनम्। स एवार्थो यस्य प्रमाणग्रहणस्य तत् तथोक्तम्। तस्य भावस्तत्त्वम्। तस्मादेतदुक्तं भवति--प्रमाणकार्याया अर्थप्रपित्तेः प्रवृत्तिसामर्थ्यं न तदाभासकार्यायाः। तस्मात् प्रमाणस्यार्थवत्त्वं गम्यत इति। तदिदमुक्तम्--तद् येह प्रमाणेन प्रतिपत्तिः सा प्रवृत्तिसामर्थ्यं प्रतिपादयति

प्रमाणम्। अयमर्थः। प्रमाण कर्तृ, प्रवृत्तिसमार्थ्यं प्रतिपद्यमानं प्राप्नुवत्तत् प्रतिपादयति प्रापयति प्रमाणकार्यार्थप्रतिपत्तिरिति। इदमपि प्रमाणग्रहणस्य प्रयोजनमित्याह-- न च प्रमाणग्रहणमिति। एकदेशिव्याख्यानमुपन्यस्यति--सुखेति। न केवलं सुखदुःखहेतुत्वादर्थ्यमानत्वात् ज्ञायमानत्वाच्च। दूषयति--नेति। सर्वस्य सुखदुःखतद्धेतुत्वेन हेयपक्षनिक्षेपात् उपादेयानां प्रमाणशास्त्रापवर्गाणानामभावप्रसङ्गाद् व्याघातः। अविवक्षितत्वाच्चेति। चशब्दसमुच्चितमशक्यहानत्वं हेत्वन्तरमादर्शयति-- न च प्रमाणादिहानमिति। सुखदःखतद्धेतवो हि हेयाः सने हानोपायमपेक्षन्ते। न च प्रमाणादेरन्यः तदुपायः संभवति। न च प्रमाणादिः स्वोच्छेदाय पर्याप्तः। न चास्मादपवर्गो नाधिगम्यते। तस्मान्न शक्यं प्रमाणादिना प्रमाणदिहानमिति। न चैतन्निःश्रेयसहेतुं शास्त्रं प्रणयतः सूत्रकारस्य तदनुवर्तिनो वा भाष्यकारस्य विविक्षितमित्याह--न च प्रमाणादिहानं विवक्षितम्। तस्मादस्मद्वचाख्यानमेव शोभनमित्याह--किं त्विति। प्रवृत्तिसामर्थ्याधानयोग्यवममधिकारः। तस्मात् सुखदुःखतद्धेतुरूपार्थप्रतिपत्तिरेव हि समर्थां प्रवृत्तिमाधत्ते, न त्वर्थमात्राप्रतिपत्तिरित्यर्थः। न केवलं व्याघाताशक्यहानाविवक्षितत्वैरर्थपदेन न सर्वसंग्रहोऽशक्यत्वादपि न सर्वसंग्रह इत्याह--न संविद इति। सुखदुःखतद्धेतुतया न संविदो ग्रहणं संग्रहः सर्वमध्यपतिताया अपि। कुतः? अनधिकारात्, सुखदुःखतद्धेतुयोग्यताविरहात्। नाप्यर्थ्यमानत्वेन संग्रह इत्याह--अकर्मत्वाच्च। न तावत् सर्वा एव संविदः संविद्गोचरा मनोयोनयः, संवेद्या भवितुमर्हन्ति। एकनीलविषयसंवित्परम्परामात्र एव पुरुषायुषसहस्त्रपर्यवसानात्, विषयान्तरसंचाराभावप्रसङ्गाच्च। तस्मादनवस्थाभयादन्ते कस्याश्चित् संविदोऽसंवेद्यतया फलमात्रत्वमभ्युपेयम्। तथा च सा नार्थ्यते। न च सुखदुःखे तत्रेतुरिति न सर्वसंग्रहः

संविदोऽसंग्रहादित्यर्थः।

तदेवमादिवाक्य व्याख्याय भाष्यवाक्यान्तरमवतार्य तत्रैकदेर्शिव्याख्यानं दूषयितुमुपन्यस्यति--सोऽयं प्रमाणार्थ इति। दूषयति--नोभयस्यापि परिसंख्यातत्वात्, अर्थस्तु सुखमित्यादिना भाष्यग्रन्थेन। कार्यकारणाभ्यामुभयत्वम्। प्राणभृद्भेदस्यापरिसंख्येयत्वादिति च हेतुः श्वेतः प्रासादः काकस्य काष्ण्यादितिवन्न प्रतिज्ञार्थेन सङ्गच्छते इत्याह--प्राणभृद्भेदस्य चेति। तदेतदेकदेशिमतदूषणमस्मिन् व्याख्याने नास्तीत्याह--नार्थशब्दस्येति। चन्द्रनादिविषयं प्रमाणं सुखप्रयोजनमेव, कण्टकादिविषयं च प्रमाणं दुःखोत्पादप्रयोजनमेवेत्येतदुभयं परिसंख्यातुं नियन्तुमशक्यमित्यर्थः।।

एवं किलात्र शङ्क्यते, सुखदुःखहेतुभावो वस्तूनां स्वाभाविको भवेन्न वा? स्वाभाविकत्वे नील इव सर्वान् प्रत्यर्थः सुख इति करभवन्मनुष्याणामपि कण्टकः सुखः स्यात्। एवं निदाधेऽपि कुङ्कुमं सुखं स्यात्। चन्दनं च हेमन्ततेऽपि सुखं भवेत्। एवं तृष्णज इवापां सुहितस्यापः सुखाः प्रसज्येरन्। अस्वाभाविकत्वे त्वनादिवासनावैचित्र्यलब्धजन्मपुरुषधर्मकल्पनानुपातिनः सुखदुःखादयो न प्रमाणप्रयोजनं भवितुमर्हन्तीति। तत्रेदमुपतिष्ठते--सोऽयंप्रमाणार्थ इति। निवेदयिष्ये हि क्षणभङ्गाधिकारे तथा स्थेमभाजामपि वस्तुनामक्रमाणामपि क्रमवत्सहकारिकारणसमवधानवशादुपजनापायधर्माणः क्रमवन्तो धर्मा भवन्तीति, तदिहापि। यद्यपि न जात्या सुखदुःखहेतुभावो भावनां भवति, तथापि जातिदेशकालावस्थापुरुषभेदसहकारिसमवधानादुपपत्स्यतेसुखदुःखहेतुभावोऽव्यवस्थयेति भावः।।

तत् सिद्धमेतत्, प्रमाणार्थोऽनियतः, अनियतप्राणभृद्भेदहेतुकत्वात्। यद्यदनियतकारणकं कार्यं तत्वसर्वमनियतमेव, यथा अनियतकालमेघोदयनिबन्धनं वर्षम्। तथा चायम्। तस्मादनियत इति। कस्मात् पुनः प्रमात्रादिचतुर्वर्गे प्रमाणस्यैवार्थवत्त्वमुच्चेत न प्रमात्रादीनामपीत्याशङ्कानिराकरणार्थं भाष्यमनुवदन्नेव व्याचष्टे-- अर्थवति च समर्थे सम्यगर्थेऽर्थाव्यभिचारिणीति यावत्। प्रमाणेऽर्थवन्ति भवन्ि समर्थानि सम्यगर्थानि प्रमात्रादीनि।

अर्थस्य तु सम्यक्त्वमिदमेव यद् यादृशः प्रमाणेनोपदर्शितस्तस्य तथात्वं न पुनरन्यथाभाव इति। यदा त्वादिभाष्यवाक्येऽर्थशब्दः प्रयोजनवचनः, तदैवं व्याख्यानम्-- अर्थवति च प्रयोजनवति च यतः समर्थं शक्तं प्रमाण प्रतिपत्त्यादिक्रमेण पूर्वोक्तेन प्रयोजनं प्रति, अतः समर्थे प्रमाणे प्रमात्रादीन्यर्थवन्ति प्रयोजनवन्ति भवन्ति, यतस्तान्यपि प्रमाणवदेव समर्थानि शक्तानि प्रयोजनं प्रतीति, अत्र हेतः अन्यतमापाय इति। तस्यार्थं व्याचष्टे--अन्यतमत्वार्थ इति। नन्वन्यतमशब्दो बहुष्वनिर्धानितविशेषमेकमाह, न तु साधकतममित्यत आह--प्रमारणादिति। साधारणशब्दो हि प्रमरणाद् विशेषे वर्तते। तद् यथा शिविकावहनपक्रमे पुरुषमानयेति

पुरुषशब्दो विष्टौ। तद्वदिहापि प्रमात्रादिपरिहाण्या प्रमाणस्यार्थवत्त्वाभिधाननियमप्रक्रम इति प्रमात्रादिभ्यः प्रमाणस्य विशेषो वाच्य इति तत्रैवान्यतमशब्दो वर्तते। यद्यप्यर्थप्रतिपत्त्यर्थाव्यभिचारद्वारेण प्रमाणस्याव्यभिचारो गम्यते दृष्टे विषये, तथाप्यदृष्टे विषये न तज्जनितप्रपित्तयव्यभिचारेणाव्यभिचारः शब्दस्य प्रमाणस्य शक्यो विज्ञातुम्, प्रतीयव्यभिचारस्य प्रमाणाव्यभिचारग्रहणमन्रेणाशक्यज्ञानवत्। तस्माद् दृष्टार्थस्य मन्त्रायुर्वेदस्य प्रवृत्तिसामर्थ्यावधृतार्थाव्यभिचारस्य साधर्म्यादाप्तप्रणीत्वादग्निहोत्रादिवाक्यानां प्रमाणानामव्यभिचारग्रहणपुरःसरमेव त्रिवर्गस्याव्यभिचारग्रहणम्। न पुनरत्र त्रिवर्गस्याव्यभिचारः शक्योऽन्यतः परिच्छेत्तुम्। अदृष्टार्थविषयस्य च चतुर्वर्गस्येहार्थवत्त्वेन प्रयोजनं दृष्टार्थे सन्देहादपि व्यवहार सिद्धेः। तदिदं चतुर्वर्गे प्रमाणस्य प्राधान्यमिति।।

चतुर्वर्गविभागपरे भाष्ये प्रमाता प्रथमं दर्शितः। ततस्तस्य लक्षणमाह--प्रमाता स्वतन्त्र इति। स्वातन्त्र्यं पृच्छति--किं पुनः स्वातन्त्र्यम्, यस्याभिसंबन्धात् स्वन्त्र इति? भाष्यकृता प्रमातोपलक्षितो न लक्षितः। न खल्वीप्साजिहासयोर्वा प्रवृत्तौ वा स्वान्त्र्यं प्रमातृत्वम्, अपि तु प्रमायाम्। ईप्सादिस्वातन्त्र्येण तु तदुत्तरकालभाविना प्रमायां स्वातन्त्र्यं पर्वकालाभाव्युपलक्षिम्। तेन तच्चरिमनुवर्तमानो वार्तिककृत् उपलक्षणान्तरं कर्तृत्वोत्तरकालभाव्याह-- कारकफलोपभोक्तृत्वम्। न हि सर्वः कर्ता समस्तकारकजन्यं स्वर्गादि वौदनादि वा भुङ्क्ते

ऋत्विक्पाचकादिषु च व्यभिचारदर्शनात्। कारकस्य तु सतः कर्तृत्वोत्तरकालभाविनी फलोपभोक्तृता कर्तृवनान्तरीयकतया दुपलक्षयति, यजमानस्य राज्ञश्च प्रैषादिना तत्तद्व्यापारे कर्तृत्वात्। यथाहुरत्रभवन्तः,

तदभिसन्धिपूर्वकं प्रेषणमध्येषणं व युक्तं तसर्वं पच्यर्थः।

इति।

स्वातन्त्र्यलक्षणमाह--तत्समवायो वा। कारकाभिधानेन सन्निधापितां क्रियं तदिति सर्वानाम्ना परामृशति। यस्य हि व्यापारं प्राधान्येन धातुराख्यातप्रत्ययो वाभिधत्ते स स्वतन्त्रः कर्ता। तथा हि विक्लिद्यन्तीयत्र तण्डुलादयः कर्तारः, पचन्तीत्यत्र देवदत्तादयः। तत् कस्य हेतोः? एकत्र तण्डुलादेर्व्यापार उपात्तोऽपरत्र देवदत्तादेरिति। प्राधान्येन चाशेषकारकनिवर्त्यत्वं प्रधानक्रियायाः, अवान्तरव्यापारभेदेऽपि प्रधानक्रियोद्देशेन समस्तकारकप्रवृत्तेरिति। पुरुष इति प्रकृतक्रियापेक्षम्, प्रमायाः पुरुषाश्रयत्वादिति। लक्षणान्तरमाह--तत्प्रयोक्तृत्वमितराप्रयोज्यता वा। तस्य चेतनस्य सर्वकारकाणि प्रति प्रयोक्तृत्वम्, तैश्च कारकैरप्रयोज्यता वा। अचेतनस्य तु भाक्तव कर्तृत्वं न स्वाभाविकमिति भावः परिसमाप्तिपदार्थं व्याचष्टे--तत्त्वपरिसमाप्तिरिति। तत्त्वं हि प्रमाणव्याप्यत्वं प्रमाणव्यापारविषयत्वम्। तच्च हानोपादानोपेक्षाभिः पर्यवस्यति। पर्यवसानं परिसमाप्तिः विनियोज्येति वक्तव्ये योग्यताग्रहणमीप्सितेऽपि दृष्टे वस्तुनि कुतश्चित् प्रतिबन्धात् पुरुषेणानुपात्ते मा भूत् तत्त्वापरिसमाप्तिरिति। यद्यपि हि तत् पुरुषेणानुपात्तं तथाप्युपादानयोग्यताप्रदर्शनादस्ति तत्त्वपरिसमाप्तिरिति। तत्प्रतिषेधश्च इत्यत्र तच्छब्देन हानोपादानलक्षणं विनियोगं परामृशति।।

किं पुनस्तत्त्वमित्यादि भाष्यं व्याचिख्यासुस्तत्त्व्प्रत्ययप्रकृतेस्तदोऽर्थं पृच्छति--किंपुनरिति। उत्तरम्--सदसती तत्। प्रश्नं विभजते--तस्य भावस्तत्त्वमित्यत्रेति। उत्तरं विभजते--सदसतीतत्। अथ कस्मात् प्रकृतिपुरुषौ वा, प*चस्कन्धा वा, परं ब्रह्माद्वैतं वा, जीवजीवस्त्रवादयो वा सप्त, पृथिव्यापस्तेजोवयुरिति वा चत्वारि भूतानीत्यादीति

न तदो वाच्यानि भवन्तीत्यत आह-- प्रमाणविषयत्वेनाधिकारात्। सूत्रभाष्यवाक्यतद्विवरणेषु प्रमाण प्रमाणविषयश्चाधिकृतः न च संख्यादिसिद्धान्तभेदानुपातिनोऽर्थाः प्रमाणविषयाः। यथा चैतत् तथात्रेव निवेदयिष्यते। उपसंहरति--तस्मादिति।।

प्रकृत्यर्थं व्याख्याय प्रत्यार्थं व्याचष्टे-तद्भाव इति, सदसतोर्यथासंख्यं विधायकप्रकाणविषयता सतो भावः, तत्प्रतिषेधश्चासतो भावः। तदिति विधायकप्रमाणविषयतां परामृशति। तत्प्रतिषधेन च प्रतिषधकं प्रमाणमुपस्थापितम्। तेन प्रतिषेधकप्रमाणविषयत्वमेव तत्प्रतिषेध इत्यनेनोक्तं भवति। एतद् विभजते-तयोः खल्विति। शङ्कते-प्रमाणविषयत्वादिति। सर्वसामर्थ्यविरहेण त्वसत् सतो व्यावर्तते। यदि चासदपि प्रमाणविषयः, तर्हि नासमर्थम्। तथा च सदसतोरभेद इत्यर्थः। निराकरोतिन, अनैकान्तात्। न वयमसामर्थ्यनासतो भेदमाचक्ष्महे येनैवमुपालभ्येमहीति भावः। शङ्का विभजते--तत्र भवेदिति। निराकरणं विभजते--तच्च नेति। गवादि चेतनम्, अचेतनं घटादीति। यदि सदसती समर्थे कुतस्तर्हि तयोर्भेद इत्यत आह--स्वतन्त्रेति। असदुपलब्धिरेव

सदुपलब्धेरन्यानुपलब्धिः। ननु संयोगविभागादिषु सत्स्वपि तरतन्त्रोपलब्धिकरणत्वमतिस्त, तेषां संयुज्यमानविभज्यमानाद्यधीननिरूपणत्वादित्य आह--प्रतिषेधमुखेन प्रतिपद्यते प्रतीयते। सतां केषाि*चत् पारतन्त्र्येऽपि न निषेध्यनिषेधाधिकारणपारतन्त्र्यमित्यर्थः।

संप्रति सदुपलम्भकस्य प्रमाणस्यासदूपलम्भकत्वं प्रतिपिपादयिषता भाष्यकारेण प्रदीपो दृष्टान्त उपन्यस्तः। सतु साध्यसमः, तस्यापि प्रमाणसामग्रीनिवेशदिति शङ्क्यमानोऽत्यन्तलोकप्रसिद्धतयास्य दृष्टान्तत्वं समर्थयते--प्रदीपवदिति। गोपालाङ्गना अपि हि किमत्रास्ति स्तेनोऽस्मद्धनं वा अपवरके न वेति सन्दिहानाऽ प्रदीपमुपादाय समन्तादवलोक्यापवरकमस्तीहास्मद्धनं नास्ति स्तेन इति सममेव निश्चिन्वन्ति, न तु

स्तेनाभावनिश्चयायोपायन्तरमुपाददते। तेनागापालाङ्नमा च पण्डितरूपेभ्यः सिद्धः प्रदीपो दृष्टान्तः। तदिदमुक्तम्-न ह्यसत्प्रतिपत्तावुपायान्तरमास्थीयते लोकेन। अनाश्रयणे हेतुमाह प्रदीपेन दृश्यमाने हि घटादिकेऽर्थे स्वतन्त्रे नानेन समानजातीयं तुल्योपलम्भयोग्यतं दृश्यान्तरमस्ति। नीलपीतौ हि परस्पराभाववन्तौ, तेन नलीनिषेधे नावश्यं पीतविधिः। भावाभावौ तु परस्पराभावात्मानौ, नो खल्वभावाभावो नाम कश्चिदन्यो भावरूपात्। नापि भावाभावोऽन्योऽभावात्। तदेवं प्रदीपोपायस्य प्रतिपत्तुः प्रतीतिक्रममुक्त्वा परीक्षकाणामुपपत्तिक्रममाह-- यद्यभविष्यदिति। यदि कश्चिदाशङ्केत दृश्यतामभावः। प्रदीपेन भावोऽपि भविष्यतीति, तत्रैष परीक्षकाणां तर्क उपतिष्ठते--यद्यभविषयदिति। तदेवं लौकिकपरीक्षकसंमतं दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिके योजयति--एवे प्रमाणेनापि इन्द्रियादिना सति प्रमीयमाणे इति। पूर्ववद् व्याख्येयम्। उपसंहरति--तदेवमिति। सर्वं चैतदुपरिष्टादुपपादयिष्यते। ननु यदि सदसती प्रमाणविषयौ, कस्मात् सद्भेदा इवासद्भेदा अपि सूत्रकृता नोच्यन्त इत्यत आह--तत्र तेषु सदसद्भेदेषु मध्ये स्वातन्त्र्येणासद्भेदा न प्रकाशन्त इति नोच्यन्ते। निषेध्यनिषेधाधिकारणाधीननिरूपणत्वादसद्भेदानां भावभेदतन्त्रं प्रमाशनमिति भावभेदकथनेनैवाभावभेदा अपि

गम्यन्त इति नोक्ता इत्यर्थः। अथ वा कथिता एव येषां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसोपयोगि, यं तु न तथा न तेषां प्रप*चः अनुपयुक्तभावप्रप*च इव वक्तव्य इत्याह--चतुर्वर्गानन्तर्भावाद् वा भावप्रप*चवद् अभावप्रप*च इति। निःश्रेयसानुपयोगिनि भावप्रप*चे यथा चतुर्वर्गानन्तर्भावः, एवमभावप्रप*चेऽपीति। अथ निःश्रेयसोपयोगाभावः कुतोऽवगन्तव्य इत्यत आह--भावोपदेशादेवाभाव उपदिष्टो भवतीति। द्विविधं प्रमाणं भावोऽभावश्च, यथा कारणाभावेन कार्याभावज्ञानं यतो द्वितीयसूत्रसमुत्यानम्। प्रमेयेषु चापवर्ग एव मूर्धाभिषिक्तः। एवे प्रयोजनादिष्वपीति तत्र तत्रोहनीयमिति। उपसंहरति--अतश्चेति।।

तदेवं तात्पर्यं व्याख्याय अवयवार्थं व्याख्यातुं भाष्यं पठति--सच्च खलु षोडशधाव्यूढमुपदेक्ष्यत इति। अत्र प्रथमे कल्पे चशब्दोऽवधारणे, खलु शब्दः स्पष्टार्थे। तदेव षोडशधा व्यूढमुपदेख्यते नासत्, तस्य सदधीनप्रकाशत्वादिति। द्वितीये तु कल्पे पारमार्थिके चः समुच्चे, खलुः अवधारणे, सति षोडशाधैवोपदेक्ष्यमाणेऽसदप्युपदेक्ष्यत इत्यर्थः।

प्रकृत्यर्थं व्याचष्टे--व्यूह इति। सूत्रस्य सप्रप*च तात्पर्यं व्याख्याय अवयवार्थं व्याचिख्यासुना भाष्यकारेण तासां खल्वासां सद्विधानामिति भाष्येण सूत्रमवतार्य पठितं तदस्य वार्तिककृत् तात्पर्यमाह--त एते सद्भेदा इति सूत्रम्। त एते प्रमाणादयः सद्भेदा निःश्रेयसोपयोगिनो न गङ्गावालुकादयः। तस्मात् सत्सुप्रमाणादयः षोडशैवोदियेष्टा लक्षिताः परीक्षिताश्च। न गङ्गावालुकादयः सन्तोऽपि निःश्रेयसानुपयोगादिति भावः।।

द्वन्द्वस्वरूपमाह--सर्वपदेति। द्वन्द्वपरिग्रहे तात्पर्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यामादर्शयति--सर्व एव इति। बहुव्रीहिकर्मधारययोरसंभावात् षष्ठीसमासपरिग्रहे निग्रहस्थानस्यान्त्यपदार्थस्य प्राधान्ये विवक्षितार्थहानप्रसङ्ग इत्यर्थः। निर्देशे ययावचनं विग्रहइत्यस्त भाष्यस्य तात्पर्यमाह--यथावचनमिति। अन्योन्यनिरपेक्षाणां प्रत्येकं प्रमाहेतुभावः प्रमाणानामिति हि बहुवचनप्रयोजनम्। प्रमेयेषु तु यद्यपि प्रमेयता वास्तवी प्रत्येकमस्ति तथाप्यपवर्गहेतुभावेन प्रमेयता समुदाये समाप्यते, न तु प्रत्येकम्। आत्मादीनामन्यमतस्याप्यतत्त्वज्ञाने संसाराननिवृत्तेरिति यदेव हि निर्देश वचनभेदस्य प्रयोजनम्, तदेव चोद्देशेऽपि, तयोरेकवाक्यत्वादिति भावः। प्रमाणादीनामिति विभक्त्यर्थव्याख्यानपरं भाष्यं पठित्वा पृच्छति--कः पुनरिति। उत्तरम्--कारकाणामिति। तद्विभजते--यत्रेति। कारकार्थः प्रधानक्रिया, यदुद्देशेन सर्वकारकप्रवृत्तिः। कारकग्रहणेन च तन्नान्तरीयकतया

प्रधानक्रियाप्यानीतेति विवरणे सापि दर्शिता। यद्यपि स्वस्वामिभावादावपि संबन्धेऽन्तर्गतः क्रियाकारकसंबन्धोऽस्ति संबन्धमात्रस्य क्रियागर्भत्वात् तन्नान्तरीयकत्वाच्च कारकस्य, तथाप्यसौ न विवक्ष्यते। संबन्धमात्रमेव तु विवक्ष्यत इत्यर्थः। तत्र चोदयति--तत्त्वस्येति। षष्ठी चानर्थिका अव्यतिरेके तदनुपपत्तेरित्यपि द्रष्टव्यम्, तत्रानियमवाद्येकदेशी परिहरति--न, उभयथापीति। भावस्य भवित्रधीननिरूपणत्वाद्, भावनिरूपणमेव भवितृनिरूपणमाक्षिपति। अभेदेऽपीति। इषुस्थित्या यथा तद्भावप्रतिषेध इषोभावो धर्मो गतिः, तस्य प्रतिषधः स्थितिः, तिष्ठतेग्रतिनिवृत्त्यर्थत्वात्। एवमत्रापि न प्रमाणप्रमेयादिमात्रमच्यते तत्त्वग्रहणेनापि त्वर्थान्तरं तेष्वेव यत् यत् समारोपितं रूपमन्यथात्वमिति यावत् तत् प्रतिषिध्यते। गतिमदिति भावप्रधानो निर्देशः। यथा

द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने।

इति द्वित्वैकत्वयोरिति। संख्येवविक्षायां तु द्व्येकेष्विति स्यात्। तेन गति मत्त्वमर्थान्तरमिषोर्नभवतीत्यस्मिन्नर्थे इषोः स्थितिरिति प्रयुज्यत इत्यर्थः। तदेतद् एकदेशिमतमर्थान्तरत्वनियमवादी दूषयति--तन्नेति। प्रमाणदिभ्योऽनर्थान्तरस्य तत्त्वस्य च इषोरनर्थान्तरस्य गत्यभावस्य चासिद्धेः । यथा च भावातिरिक्तोऽभावस्तथा क्षणभङ्गाधिकारे निवेदयिष्यते। प्रमाणाद्यतिरिक्तं च तत्त्वमनन्तरमेव दर्शयिष्यतीति। तत्त्वस्यज्ञानमित्यादि भाष्यं व्यापष्टे--तत्त्वं ज्ञायमानमिति। उभयं पृच्छति-किं पुनरिति। तत्त्वप्रश्नस्योत्तरम्--तत्त्वमिति। निमित्तत्वं शक्तिः प्रमाणादीनाम्। सा च द्वयी स्व्रूपलक्षणा सहकारिसाकल्यलक्षणा च, अतीन्द्रियस्य सामर्थ्यस्य नैयानिकैरनभ्युपेतत्वात्। शक्तेश्च भावत्वेन भवितृनिरूपणाधीननिरूपणत्वाद् भवितुरपि निरूपणं भवतीत्युक्तम्।।

अभिमतं निःश्रेयसं ग्रहीतुं निःश्रेयसद्वैविध्यमाह--निःश्रेयसं पुररिति। तक्रिज्ञदृष्टं निःश्रेयसं ग्रहीतुं दृष्टमतिप्रसङ्गापादनेन दूषयति--एवे च कृत्वेति। सूत्रकाराभिमतं निःश्रेयसमाह--परं त्विति। एतदुक्तं भवति, यद्यपि निःश्रेयसपदमभिमतमात्रवाचि प्रमाणादितत्त्वज्ञानस्य च दृष्टमपि निःश्रेयसं संभवति, तस्यैव ततः साक्षादुत्पत्तेः। तथाप्यात्मादिवाचकप्रमेयपदसमभिव्याहाराददृष्टमेव निःश्रेयसमभिप्रेत सूत्रकारस्य। तत्र च प्रमाणमादितत्त्वज्ञानस्यापि

पारम्र्येण हेतुभावोऽस्त्येवेति। चोदयति--दृष्टमिति। दृष्टे दर्शनमेव प्रमाणम्। अदृष्टं तु निःश्रेयसमप्रामाणिकं दर्शनाभावादित्यर्थः। परिहरति--न, नास्ति अर्थस्य तथाभावात्। अर्थ आत्मादिः। तस्य आगमानुमानसहकारिणा कारणाभावेन कार्याभावानुमानमेवात्रार्थे प्रमाणमिति भावः। ये तु वैयात्यात् मन्येरन् पदार्थतत्त्वज्ञानमात्रमेव परनिःश्रेयसहेतुरिति, यथाहुः---

एको भावस्तत्त्वतो येन दृष्टाः, सर्वे भावास्तत्त्वतस्तेन दृष्टाः।

इति, तान् प्रत्याह-- यदि पुनरिति। न हि भावानां तत्त्वमन्यदतः प्रत्यक्षविषयीकृताद् रूपादिति भावः। मोक्षमाणा इति, सनि

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा

इति गुणाभ्यासलोपौ। न केवलं वस्तुवृत्तिः, सूत्रकारस्यापि संमतमेदित्यत आह--पृथगुपदेशाच्च प्रमेयस्य प्रमाणादिभ्यः। यदि च यत्किि*चत्प्रमेयतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसस्य परस्य प्राप्तिः, किमर्थमात्मादसूत्रेण द्वादशैव प्रमेयाणि नाधिकानि न न्यूनानि चेत्यवधार्यते सूत्रकारेर्ण्? तस्मात् तदेव साक्षादुपयोति निःश्रेयसे न पदार्थमात्रमित्याह--प्रमेयावधारणार्थायां चोत्ररसूत्रप्रिक्रियायामकुशलः सूत्रकारः स्यात्। कुतः? प्रमेयस्य विहतत्वादाद्येन सूत्रेणेति। तस्माद् यद्युपपत्तिः यदि च सूत्रकारभिमतसुभयथापि प्रमेयतत्त्वपरिज्ञानं परस्य निःश्रेयसस्य हेतुः। तदनेन आत्मादेरिति भाष्यं व्याख्यातम्।।

अथ किं तत्त्वज्ञानस्यात्मादिविषयस्यादृष्ट एव कोऽपि सामर्थ्यातिशयो यतः परनिःश्रेयसोत्पादः, मैवम्। किं तर्हि? दृष्टयैव द्वारेत्याह भाष्यकारः-- तच्चैतदिति निःश्रेयसहेतुभावाभिधानस्य अनु पश्चात् उद्यते अनूद्यते। तत्त्वज्ञानोत्पादे हि साक्षात् तद्विषयमिथ्याज्ञानादिनिवृत्तिक्रमेणापवर्गोत्पाद इति द्वितीयसूत्रेणानद्यते। तदेतद् भाष्यं तच्चैतदित्याद्यधिगच्छतीत्यन्तमनूद्य व्याचष्टे-हेयमिति। मिथ्याज्ञानमात्मादिषु प्रमेयेषु अविद्या तन्मूलं तृष्णा। उपलक्षणं चैतत्, द्वेषोऽपि द्रष्टव्यः। तन्मूलौ च धर्माधर्मौ, तदेतद्धेयम्। हानं तत्त्वज्ञानं हीयते ह्यनेनैतत् सर्वम्। तस्य प्रमाणस्य। उपायः शास्त्रम्। अधिगन्तव्यो मोक्षः। एवंमवयवान् विभज्य तात्पर्यमाह--एतानीति। एतानि चत्वार्यर्थपदानि पुरुषार्थस्थानानि, न केवलं हेयाधिगन्तव्यभेदेन द्वादशविद्र प्रमेयं दर्शयतः तद्विषयतत्त्वज्ञानाय च

सोपकरणन्यायाभिधानप्रमाणव्युत्पादकं शास्त्रं प्रणयतः सूत्रकारस्य संमतम्, अपि तु सर्वेषामेवाध्यात्मविदामाचार्याणामिति भाष्यतात्पर्यमित्यर्थः।

तत्र संशयादीनां पृथग्वचनमनर्थकम् इत्यादि चोद्यभाष्यं व्याचष्टेसंशयाद्यग्रहणमिति। सत्यमिति परिहारभाष्यं व्याचष्टे--न विद्येति। चोद्यं विवृणोति--संशयादय इति। परिहारं विवृणोति--न विद्येति। प्रस्थानं व्यापारः। तेषां पृथग्वचनमित्यादि भाष्यं व्याचष्ट--तस्याः संशयादीति। न च वाचयमस्तु विद्यात्रयमेव, कृतमान्वीक्षिक्या विद्ययेति, तस्या एव समस्तविद्यावदातीकरणहेतुत्वात्। यथा वक्ष्यति--प्रदीपः सर्वविद्यानामिति। स चायं किंस्विदिति वस्तुविमर्शमात्रमनवधारणज्ञानं संशय इति भाष्यम्। तद् व्याचष्टे-तत्र संशयादिषु,

संशयस्तावदिति ज्ञानमवधारणं प्रत्यय इति पर्याया इति मन्वानश्चादयति--अनवधारणात्मक इति। न ज्ञानमात्रपर्यायोऽवधारणशब्दः। अपि तु तिद्वशेषविश्चयवचनः किंस्विदिति दोलायमानस्योभयकोटिस्पृशः प्रत्ययस्यार्थेऽनवधारणात्मकस्यापि प्रत्यात्मं मानसेन प्रत्यक्षेणावधार्यमाणत्वादिति। परिहरति--न व्याघात इति। तत्

तस्मात् अभयमिति। तत्र नानपलब्धे इत्यादि भाष्यमवतारयितुं पृच्छति-- स कथं न्यायस्येति। यदि न्यायस्याङ्ग संशयो भवेत्, सोऽपि व्युत्पाद्येतेति भावः। उत्तरम्--यस्मादिति। एतदाक्षिपति--उपलब्ध इति। प*चरूपश्चतूरूपो वा हेतुर्न्यायः। प्रतिज्ञाद्यवयवसमूहो वा न्यायः। नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थसिद्धिरनेनेति। तस्याश्रयो विषय उपलब्ध उच्यमानो निर्णोत एव वक्तव्यः। सन्दिग्धे हि तस्मिन् हेतुः सन्दिग्धाश्रयतया असिद्धः स्यात्। यथेह नगनिकु*जे मयूरः केकायितापातादिति। तदापातसन्देहे अतो न निर्णीतश्चेन्नोपलब्धः। ततश्चोपलब्धश्चानिर्णोतश्चेति व्याहतमित्यर्थः। परिहरति--नास्ति व्याघात इति। समामन्यतः पर्वतमात्रमुपलब्धं निर्णोतम्, तद्विशेषस्तु वह्निमत्त्वादिरनिर्णीत इति। पुनश्चोदयति--एवमपीति। उपलब्धो निर्णोत इति हि सामानाधिकरण्यात् समानविषयत्वं दर्शयति। तथा च व्याघातः। सामान्यविशेषभेदेन तु व्याघातं परिहरन् सामानाधिकरण्यं न समर्थयस इति भावः। परिहरति-न, यथा तथेति व्यापदेशादिति। सामान्यविशेषयोः सामानाधिकारण्यात्। य एव सामान्यो निर्णोतः, स एव विशेषतोऽनिर्णोतोऽपि संभवतीति न व्याघात इत्यर्थः। एवमर्थ न्यायप्रवृत्त्यर्थम्, असन्दिग्धे न्यायप्रवृत्तेरनुपपत्तेः। न हि

करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमीमे पेक्षावन्त इति।।

प्रयोजनस्वरूपप्रतिपादनपूर्वकं प्रयोजनपदप्रयोजनप्रदशनार्थं भाष्यमनुभाषे--अथ प्रयोजनम्। व्याख्यातुं पृच्छति--किं

पुनरिति। उत्तरं-- येनेति। स्फुटतरमवैतत् इत्यर्थः। पुनः पृच्छति--केनेति। एकदेशिमतेनोत्तरमाह--धर्मेति। तत्र काम इतीच्छामात्रं वोच्यते, कामिनीविषयो वा रागः? पूर्वस्मिन कल्पे काम इत्येवास्तु कृतं धर्मादिभः, सर्वेषामेव काम्यमानत्वात्। उत्तरस्मिन्नव्याप्तिः, सरकमृगयादीनां काम्यानामसंग्रहात्। धर्ममोक्षयोरपि नास्तिकान् प्रत्यप्रवर्तकत्वम्। तस्मादयुक्तमेदिति मन्वान आह-- वयं तु पश्याम इति। सुखस्याप्त्या दुःखस्य हान्या विषयेण विषयिणं प्रत्ययमुपलक्षमति। असत्योरकारणवात्, सत्योर्वा अनर्थकत्पवात् प्रवृत्तेरिति। तथापि सुखदुःखाप्तितहान्योरेव कर्तुः प्रवृत्तिप्रसङ्गो न तत्साधने, न ह्यन्यद्विजानाति इच्छति च करोति चान्यदिति घटते, अतिप्रसङ्गात्। न च फलं पुरुषप्रवृत्तिगोचरः, तत्साधनं तु तद्गोचरः। तत्साधनत्वविज्ञानात् तत्साधन एव प्रवर्तते। तन्नातिपसङ्ग इति चेत्? हन्त तर्हि तत्साधनत्वज्ञानमेव प्रवर्तयति, न फलज्ञानम्, ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनां कार्यकारणभूतानां सामानाधिकारण्येन संप्रतिपत्तंरित्यभिप्रायेणाह--सुखदुःखसाधनभावत् सर्वेऽर्थाश्चेतनं प्रयोजयन्तीति। तुशब्दः फलाद् व्यवच्छिनत्ति। अत्रापि विषयेण विषयिणं प्रत्ययमुपलक्षयति। एतदुक्तु भवति, तोयमुपलभ्य तज्जातीयस्यापेक्षिसाधनां दृष्टचरीमनुस्मरति। अथ तज्जातीयता लिङ्गेन दृश्यमानस्यापेक्षिसाणनभावमनुमिमीते। अनुमाय च पिपासुः प्रवर्तते। तेनोपायज्ञानस्य साक्षात् पुरुषप्रवृत्तिहेतुवम्, फलस्य त्वीप्सितमस्योद्येशतयेति सर्वं सुन्दरम्। तदाश्रयश्च न्यायः प्रवर्तते इति भाष्यं व्याचष्टे--तदिदं प्रयोजनं न्यायस्येति। आक्षिपति--क इति। समाधत्ते--उपकारकत्वमिति। यथा राजाश्रितः पण्डित इति। उपकारकत्वमेव दर्शयतितन्मूलत्वादिति। विधिः प्रवृत्तिः। न जातु निष्प्रयोजना काकदन्तादौ परीक्षामारभन्ते प्रेक्षावन्त इत्यर्थः। आक्षिपति--का पुनरियमिति। न्यायाश्रयत्वं प्रयोजनस्य प्रतिज्ञाय परीक्षाश्रयत्वसमर्थनमसङ्गतमिति भावः। उत्तरम्-- न्यायः। तस्मान्नासंगतमित्यर्थः। नन्वेवमपि नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थसिद्धिरनेनेति व्युपत्त्या प्रत्यक्षादि प्रत्येकं न्यायः। न चैतत् प्रत्येकं प्रयोजनमाश्रयते।

अजिहासितानुपादित्सितानामप्यविज्ञासितानामर्थानां प्रत्यक्षादिगोचरत्वदर्शनादित्याक्षिपति--कः पुनरयं न्यायः? समाधत्ते--प्रमाणैरिति। प्रत्यक्षादिप्रमाणमूलाः प्रतिज्ञादयः प*चावयवाः प्रमाणानि। तैरर्थस्य लिङ्गस्य परीक्षण परीक्षा। परीक्षितु तु लिङ्ग पन्चावयवोपपन्नमनुमेयप्रत्ययफलं भावयत्येव, न त्वतुमेयार्थपरीक्षा। तस्य सन्दिग्धत्वेऽपि स्वरूपेण परीक्षानास्पदत्वादिति। नन्ववयवैश्चेदर्थपरीक्षण न तर्हि प्रमाणैः, कार्यकारणयोरभेदाभावादित्यत आह-- किमुक्तं भवतीति। न साक्षत् प्रतिज्ञादयोऽवयवा अर्थपरीक्षायामुपयुज्यन्ते। अपि तु स्वकारणतत्प्रमाणसूचनेन। तस्मात् प्रमाणानामवान्तरव्यापारः प्रतिज्ञादय इत्युपपन्नं प्रमाणैरर्थपरीक्षणम्। तदिदमुक्तम्--प्रमाणव्यापारादितीति। तस्मात् नैकैकं प्रमाणमिति। समस्तप्रमाणोपकरणत्वादेव चास्य परमत्वमित्याह--सोऽयमिति। प*चावयवोपपन्नतया च प्रत्यक्षागामाश्रितत्वम्, न तद्विरोध इति प्रदर्शनार्थं भाष्यमनुभाष्य तात्पर्यां व्याचष्टे--प्रयक्षागमेति। कथं पुनरनेन भाष्येण तएदुच्यत इत्यत आह--यदिहानुमानेनेति। यत् पुनरनुमानमित्यादि भाष्यं व्याचष्ट--चत्र पुनरिति। यत्र हि विरोधस्तत्र प्रमाणमूलानामवयवानां प्रतिज्ञादीनामितरेतरप्रतिसन्धानमेकवाक्यता नास्ति। प्रमाणविरोधेन चोग्यताविरहिणां तत्पदार्थानां पारमार्थिकान्वयाभावादिति। तीर्थं दर्शनं तस्य प्रतिरूपकः। अदर्शनमिव दर्शयतीति यावत्। स खलु तादृशः प*चावयवप्रयोगो लाभपूजाख्यातिकामैः पण्डितव्य*जनैरूपवर्ण्यमानः प्रत्यवायाय, प्रागव त्वपवर्गायेत्यर्थः। तदेवं समुदायतो भष्यं व्याख्यायवयवविभागाय पठति-यत् पुनरनुमानमिति। प्रत्यक्षविरुद्धोदाहरणमाह--अनुष्णोऽगिरवयवी कृतकत्वाद् घटवदिति। अत्र चोदयति--कः पुनरिति। इदमात्राकूतम्--रूपत्रयसंपन्नमेतत् कृतकत्वं न वा? न चेत्, तत एवे तर्हि तदनुमानाभासमिति कृतं प्रत्यक्षविरोधेन। अथान्वयव्यतिरेकपक्षधर्मततासंपन्नमपि बाधितविषयतयैततदप्रमाणम्? तदयुक्तम्, रूपत्रयसंपत्त्यां खल्वेतत् स्वासाध्येनाविनाभूतं भवति। न च बाधाविनाभावयोः सह संभवः। बाधायामपक्षधर्मो भवेत्, अनैकान्तिकश्च हेतः। विज्ञासितधर्मणो धर्मिणः पच्यमानत्वेन पक्षत्वम्, न पुनः प्रत्यक्षावधृतसाध्यविरुद्धधर्मस्य। तस्याजिज्ञासितत्वेनापक्षतया तद्धर्मस्यापक्षधर्मत्वान्न चैकान्तिकः। साध्यधर्मिण्येव प्रत्यक्षोपस्थापितसाध्यधर्मवति

दर्शनेन व्यभिचारात्। न च सपक्षासपक्षावेवान्वयव्यतिरेकागम्याविनाभावदर्शनविषयौ न पक्ष इति साम्प्रतम्। यदि हि पक्षं विहाय बहिरेव सपक्षासपक्षयोरविनाभावो गम्येत, तदा बहिर्व्याप्तिमात्रबलेन पक्षधर्मोऽपि हेतुर्न पक्षे साध्यं साधयेत्। असिद्धा हि तत्रास्य स्वसाध्येन व्याप्तिः। तदेतत् पण्डकमुद्वाह्य मुग्धायाः पुत्रप्रार्थनमिव। तस्मादन्तर्बहिर्वा सर्वोपसंहारेणाविनाभावोऽवगन्तव्यः। एवं च सिद्धः पक्षेऽपि व्यभिचारः साधनधर्मस्येत्यनैकान्तिकत्वम्। तथा च रूपत्रयसम्पन्नो हेतुर्बाधितविषयश्चेत्यसंभवः। तस्मात् सुष्ठूक्म्--कः पुनरस्यानुमानस्य रूपत्रयसम्पन्नस्य विरोधः? न ह्यस्ति संभवो रूपत्रयसंपन्नं विरुद्धं चेत्यर्थः। अत्र समाधिमाह--अनुमानाविषये प्रयोगः। वक्ष्यति ह्यनुमानाधिकारे यथानौपधिकः संबन्धो हेतुसाध्ययोरनुमानाङ्गम्, न तु

कार्यकारणभावादिरव्यापकत्वादतिप्रसङ्गच्चेति। स चैवं प्रवर्तते--यो यः कृतकः स सर्वोऽनुष्णो यथा घटदिरिति। न च वह्नेरिव धूमसंबन्धे आर्द्रेन्धनसंयोगो गुर्वन्तवासिनोः साहचर्ये इव स्वाध्यायाध्ययनमुपाधिः कृतकत्वानुष्णत्वयोः संबन्धे उपलभ्यते। सोऽयं शङ्कितः समारोपितो वा प्रयत्नेन पुनःपुनरन्विष्यमाणोऽनुपलभ्यमानस्तत्र तत्र घटादावुपाधिर्नास्तीति प्रत्यक्षेण, यद्यभविष्यद् घटादिवदेव व्यज्ञास्यत्र, विज्ञानाभावान्नास्त्येवेति तर्कसहायेन निश्चीयते। सोऽयं रूपेणेव रसस्य, श्वस्तनेनेव सवितुरूदयेनाद्यनस्य तदुदयस्य, समुद्रवृद्धचेव चन्द्रोदयस्य समानकालस्य, कृतकत्वस्यानुष्णत्वेन स्वाभाविक औत्सार्गिकः संबन्धः सामान्येन यो यः कृकः स सर्वोऽनुष्ण इत्यवधारितः, न तु निर्विभज्य तेजोऽवयविनि। न हि सर्वोपसंहारवती व्याप्तिरेकदेशविषया भवितुमर्हति। एकदेशविषयत्वे यत्रैव न दर्शिता तेनैवानैकान्तिकत्वमाशंक्येत। तथा च तत्र तत्रैकदेशे प्रत्येकं व्याप्तिप्रदर्शनमशक्यम्, आनन्यात्। तस्मात् सर्वोपसंहारेणैव तदुपदर्शनम्, तदिह कृतकत्वमौत्सर्गिकसामान्यविषयव्याप्तिस्मरणसध्रीचीनं पक्षधर्मतावशात् विशेषे तेजोवयविनि साधयितुमनुष्णतोन्मुखं

यन्न साधयेत् तत् किं प्रत्यक्षेणापहृतविषयत्वात्, आहोस्विदनैकान्तिकत्वात्? न तावदनैकान्कित्वम्, प्रागेवसामान्यतोऽनौपाधिकसंबन्धस्यावधारणात्। उष्णे तेजोवयविनि कृतकत्वस्य दर्शनाद् अनैकान्तिकमपक्षधर्मो वा कृतकत्वमिति चेत्-न, अनुमानेन सामान्यतोऽवधृतव्याप्तिना तस्यानौष्ण्यासाधनात्। प्रत्यक्षेण तेजोऽवयविन औष्ण्यग्रहेण तत्र कृतकत्वस्य हेतोर्वृत्तावुत्पन्नमपि व्याप्तिविज्ञानं बाध्यते। ततश्चानैकान्कित्वादप्रवृत्तिरनुमानस्येति

चेत्-न, अनुमानप्रवृत्तिविषये साध्यधर्मिणि हेतोर्व्यभिचारानुद्भावनात्। अन्यथा तद्गतसाध्यधर्मसन्देहे तत्रोपलभ्यमानः साधनधर्मः सन्दिग्धव्यतिरेकिवादनैकान्तिकः स्यात्। सन्दिग्धसाध्यधर्मे दृष्टान्त इव साधनधर्मः।

तथा चानुमानमात्रमुच्छिद्येत, प्रत्यक्षेण साध्यधर्मविपर्यदर्शनात्। तेजोवयविनोऽनुष्णत्वेनासाधयत्वम्, तथा चानैकान्तिकत्वम्। तदिदमुक्तम्--यस्मिन विषये तेजसोऽनुष्णत्वे एतत् प्रयुक्तम्, स प्रत्यक्षेणापहृत इति। एवं चानुमाने दूषिते कृतमपक्षधर्मत्वव्यभिचाराभ्यां तदुपजीविभ्यामिति भावः।।

यत् पुनः दिग्नागेन प्रत्यक्षविरुद्धमनुमानमुदाहृतं तदुपन्यस्यति- अपरे पुनरिति। अश्रावणः शब्दः कृतकत्वाद् घटादिवदिति ब्रुवाणः शब्दस्वरूपमेवापलपति। न हि श्रवणेन्द्रियादन्यदस्ति शब्दग्रहणकारणम्। न

हि श्रवणेन्द्रियादन्यदस्तित शब्दग्रहणकारणम्। न चागृह्यमाणः शब्दः सद्व्यवहारगोचरः। तस्मादेवंवादिनोऽभिप्रायव्याप्तमसत्त्वं शब्दस्य। तथा च प्रत्यक्षविरोध इति भावः। दूषयि--तैस्त्विति। सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामत इत्युत्सर्गः। क्वचित् पुनर्विशिष्ट विधानमपि भवत्यनन्यगतित्वात्। तद्यथा-

लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति।

सति विभवे न जीर्णमलवद्वासाः स्तातकः स्यात्।

इति। तद्वदिहापि अश्रावणः शब्द इति श्रुतिवाक्ययोः सामर्थ्यात् श्रावणत्वविशेषणोपसंकान्तो निषेधो न विशेष्येण शब्देन सह संबध्यते। नापि श्रावणत्वनिषधादार्थः शब्दनिषेधो वाद्यभिप्रायव्याप्तः।

वचनार्थाविरोधिनोऽर्थस्यार्थगम्यत्वान्न तद्विरोधिनः श्रावणत्वनिषेधस्य चाधिकारण शब्द इति न शब्दाभावे तन्निषेधोऽवकल्पते। न चाभावस्तुच्छ इति तृतीय उपपादयिष्यते। न च श्रावणत्वं प्रत्यक्षगोचरः। तद्धि शब्दश्रोत्रयोः संबन्ध,

कृत्तद्धितसमासेषु संबन्धाभिधानं त्वतल्भ्याम्।

इति कात्यायनीयवचनात्। न च प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्ति। संबन्धः प्रत्यक्षः। तस्मात् श्रावणत्वमप्रत्यक्षमिति नात्र प्रत्यक्षविरोधः। तदिदमुक्तम्--इन्द्रियवृत्तीनामनीन्द्रियत्वादिति। वृत्तिः स्वार्थे संबन्ध इत्यर्थः।।

आगमविरुद्धमुदाहरति-शुचीति। मन्वादिभिर्नरास्थिस्पर्शप्रतिषेधात्, स्पर्शे च प्रायश्चित्तोपदेशादशुचित्वं नरशिरःकपालादीनामिति। कापालिक आक्षिपति--कथमिति। नास्माकं वेदस्तन्मूला वा स्मृतयः प्रमाणमित्यभिप्रायः। उत्तरम्- शुचि नरशिरः- कपालमिति ब्रुवता श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानपेक्षेणानुमानमात्रसहायेनात्र वस्तुनि वया शुचिरूपोऽर्थो वक्तव्यः। किमुक्तं भवति शुचीति? यदि उच्येत स्प्रष्टुः प्रत्यवायाभावः? सिद्धान्ती पृच्छति--स कस्येति वाच्यम्। यद्यात्मन इति ब्रूयात् कापालिकः, अविगीता हि व्यवहारपरम्परास्माकं कापालिकानां नरशिरःकपालकस्पर्शतदवस्थितान्नपानोपयोगलक्षणा, दाक्षिणात्यानामिवाह्नेनैवुकादिलक्षणा क्रिया श्रेयस्करी। तस्मादस्माकमप्रत्यवायकरया शुचि नरशिरःकपालमित्यर्थः। तत्र सोपहासम् उत्तरमाह-तदागमानुष्ठानतात्पर्यावस्थानात् कापालिकस्यैवमेतत्। श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणलक्षणागमविहितमर्थमाचरतां तन्निसिद्धं च परिहरतां

दाक्षिणात्यानामाह्नेनैवुकाद्यनुष्ठानमनादि अद्य यावदनुवर्तमानमविगीतमाम्नायमूलतामनुमापयति आत्मानः श्रेयोहेतुभावेन, न खल्वागमानपेक्षः सहस्त्रेणाप्यनुमानैरिममर्थमवगन्तुमर्हति। कापलिकानां त्वागमविहितमकुर्वतां कुर्वतां च तन्निषिद्धमर्थं प्रयत्नेनानादिरपि व्यवहारः शाक्यमल्लकादीनामिव न वेदानुमानमूलमिति भावः। अथ त्रयीविदां नरशिरःकपालमप्रत्यवायहेतुरिति ब्रूयात्, तदा त्रय्या वक्ष्यमाणेन न्यायेन प्रामाण्योपगमादागमविरोधः, तदीयस्पर्शस्य त्रय्यां निषेधेन प्रत्यवायहेतुवनिश्चयात्। अपि चागमानपेक्षोऽनुमानेन शौचं नरशिरःकपालंव्यवस्थापयन् प्रष्टव्यो जायते-- शुचि नरशिरःकपालमिति कोऽर्थः? ननु च एव वाक्यात् प्रतीयते स एवार्थः, तत् किं पृच्छचत इत्यत आह--विशेषविधानं च शेषप्रतिषेधपरं लोके दृष्टम्, यथा दक्षिणेन चक्षुषा पश्यतीति उक्ते न वामेनेति गम्यते। तदिह यदि शुचि नरशिरःकपालम्, किमन्यदशुचीति वक्तव्यम्। न हि नरोच्चारादीनामशुचित्वे प्रमाणमन्यदस्त्यागमात्। आगमप्रमाण्यं च न मन्यस इति भावः। अथ त्रयीविद्वेषाद् अनुमानपक्षापातिना त्वया सर्वमेव नरविट्कपालादि शौचपक्षे निक्षिप्यत इत्याह--अथ सर्वमेव शुचि। परिहरति--दृष्टान्तो नास्ति। कृतः? सर्वस्य पक्षीकृतत्वात्। चोदयति--अथानुमानविरुद्ध्र कस्मादनुमानं न

भवतीति। न खलु प्रमाणत्वेन प्रत्यक्षागमाभ्यामनुमानस्य कश्चिद् विशेषो येन तौ बाधकावनुमानस्य नानुमानमिति भावः। परिहरति--एकस्मिन्ननुमानद्वयसमावेशाभावात्। अयमभिसन्धिः---यत् तावदनुमानं पूर्वप्रवृत्तं तेन बाधितविषयं तब्दलभावि पश्चत्तनमनुमान न स्वकार्याय पर्याप्तम्, यथोक्तमश्रावणः शब्दः कृतकत्वाद् घटादिवदियस्यानुमानस्यानुमानविरोध इति। लब्धस्वरूपं हि वस्तु क्वचित् किश्चिन्निषिध्ये, न तु ज्ञानाकारालीके बहिरिति तृतीये निव्रदयिष्यते। तदिह श्रावणत्वं शब्दस्य निषेधतापूर्वं श्रवणमिन्द्रियमतीन्द्रिय तद्ग्राह्यत्वं च वस्तुनी अनुमातव्ये शब्दोपलम्भलक्षणेन कार्येण। तथा चैतेनैवानुमानेनापहृतविषयमश्रावणत्वानुमानं चरममन्वयव्यतिरेकसंपन्नमपि न स्वोचितं कार्या जनयति। एवे तनुभुवनादीनां न कर्तेश्वरोऽशरीरित्वान्मुक्तसत्मवत् प्रयोजनाभावादित्याद्यापीश्वरधर्मिग्राहिमूलानमानेनापहृतविषयतया न्यायाभासं वेदितव्यम्। तस्मात्

परस्परानपेक्षसमानकालप्रवृत्तिसमर्थानुमानद्वयसमावेशाभावाभिप्रायमेतदुक्तम्। न ह्यनयोरन्यतरद् बाध्यं बाधक वा संभवति, किं तु मिथः सत्प्रतिपक्षतया न प्रमां कुरुतः। कस्मात् पुनर्न समावेशोऽनुमानयोः? असमावेशे वा कुतः सत्प्रतिपक्षतेत्यत आह--न ह्यन्वयव्यतिरेकसम्पन्ने इति। इहान्वयव्यतिरेकग्रहणेन समानबलयोरन्वयव्यतिरेकपक्षधर्मत्वासत्प्रतिपक्षत्वान्युपलक्षितानि। एतैः सम्पन्नयोर्यदि समावेश एकस्मिन् विषये

भवेत्, तत एकतरस्य बाध्यत्वं बाधकत्वं वा गम्येतापि। न त्वेतदस्ति, असप्रपिपक्षतासम्पत्तेरभावादिति। उपसंहरति--तस्मान्नानुमानविरुद्धम् अनुमानं तुल्यबलम्, अपि तु सत्प्रतिपक्षमित्यर्थः। प्रत्यक्षमप्यनुमेयविरुद्धसाधनादनुमानस्य प्रतिपक्ष इति सत्प्रतिपक्षतयान्वयव्यतिरेकादिसम्पन्नस्यानुमानस्य न प्रत्यक्षेण तद्विरुद्धार्थोपसंहारिणा समावेश इति न बाध्यबाधकभाव इयभिप्रायेण चोदयति--प्रत्यक्षविरोध्यपीति। परिहरति न नेति। तुल्यबलौ हि मिथः प्रतिपक्षौ भवतः न तु दुर्बलोत्तमबलौ। न हि भवति तरक्षुः प्रपिक्षो हरिणशावकस्य, किं तु समरकण्डूनिघ्नविषाणकोटिसमुल्लिखितगण्डशैलस्य विपिनमाहिषस्य। तस्मात्। पूर्वभावि प्रत्यक्षमनन्यथासिद्धं सदसत्प्रतिपक्षमनुमानं समानविषयसमावेशाद् बाधत इति युक्तमित्यर्थः।।

चोदयति--अथोपमानविरुद्धमनुमानं कस्मान्न भवति? गोसदृशो गवय इत्यारण्यकस्य वाक्यं श्रुत्वा यदा नागरको वनं गतो गोसदृशं पिण्डमुपलभे, तदास्य वाक्यार्थानुभवाहितसंस्कारप्रबोधजनितस्मृत्यपेक्ष गोसादृश्यज्ञानमुपमानं पुरोऽवस्थितस्य पिण्डस्य गवयशब्दवाच्यत्वज्ञाने प्रमाणम्। तत्र यदि कश्चित्। प्रमाणयेत् नैष पिण्डो गवयशब्दवाच्यो गोपिण्डसादृश्याद् गोपिण्डान्तरवदिति, तदिदमनमानमुपमानेन बाधितविषयमस्त्विवत्यर्थः। संप्रतिपत्तिरुत्तरम्--नोपमानविरुद्धं न भवतीति अनुषज्यते। अस्ति चेत् कस्मान्नोक्तमित्यत

आह--पूर्वप्रमाणविरोधानुविधानान्नोक्तमिति शेषः। तद् दर्शयति--उपमानविरोध इति। स्वफलद्वारा शब्दं प्रमाणं दर्शयति--उपमानविरोध इति। स्वफलद्वारा शाब्दं प्रमाणं दर्शयति--आगमेति। स्वफलद्वारैव प्रत्यक्षं प्रमाण दर्शयति--सारूप्यज्ञानमिति। उपसंहरति--प्रत्यक्षागमयोर्विरोधात् विरोधाभिधानाद् उक्तं तद् उपमानविरुद्धमनुमानमिति।।

भाष्यमनुभाष्याक्षिपति--तत्र वादजल्पाविति। प्रयोजनस्वरूपोपयोगाभिधानानन्तरं दृष्टान्तपदे व्याख्यातव्ये तदुल्लङ्घनेन वादजल्पयोः कोऽवसर इत्यर्थः। अवसरमाह--तेनानेनेति। प्रयोजनव्याख्यानाङ्गमेवेदं न वादजल पव्याख्याङ्गमित्यस्त्यवसर इति भावः। तत्रशब्दार्थं व्याचष्टे--तस्मिन्न्यायाभासे इति। वादजल्पकथयोर्हि न द्वयोर्वादिप्रतिवादिनोः साधने समीचीने संभवतः, वस्तुनि विरुद्धधर्मद्वयसमावेशामावात्। तस्माद् द्वयोरेकस्य न्यायः, एकस्य

तु न्यायाभास इति वादजल्पाभ्यां विविच्यते। न्यायाभास इति तु सन्निधानादुक्तम्, सन्निहितार्थत्वात्

सर्वनाम्न इति। वितण्डा तु परीक्ष्यतं, सप्रयोजना निष्प्रयोजना वेति। तुशब्दः प्रसिद्धप्रयोजनाभ्यां वादजल्पाभ्यां व्यवच्छिनत्ति। प्रतिपक्षस्थापनाहीना हि वितण्डोच्यते। तत्र स्थापनाहीनत्वात् प्रतिपक्षहीनेति प्रतीयते। न खलु स्थापनाभावे स्थाप्यसंभवः। तथा वितण्डचते व्याहन्यतेऽनया प्रतिपक्षसाधनमिति व्युत्पत्त्या परपक्षोपघातेन पारिशेष्यात् स्वपक्षसिद्धिरस्याः प्रयोजनं प्रतीयते। तदेवं सन्दिग्धप्रयोजना सती वितण्डा परीक्ष्यते, प्रयोजनवती न वेति। तत्र यदि निष्प्रयोजना ततो न सर्वा विद्याः, सर्वाणि कर्माणि, तन्मुखेन च सर्वे प्राणिनः प्रयोजनेन व्याप्ताः, वितण्डाया एव कर्मरूपाया विद्यारूपाया वा निष्प्रयोजनात्वात्। अथ प्रयोजनवती, तत उपपन्ना प्रयोजनव्याप्तिः। किं तावत् प्राप्तम्? तत्र केचिद् ब्रुवते निष्प्रयोजना वितण्डेति। स्थापनाहीनतया तावत् स्थापयः पक्षो नास्ति।

अवयवव्युत्पत्त्यापि परसाधनाविधातः प्रतीयते। न च तावन्मात्रेण स्वपक्षसिद्धिरस्ति। न हि पर्वतनितम्बवर्तिति धूमे असिद्धत्वादिना दूषिते वह्नेस्तत्राभावो निश्चीयते। तदिदमुक्तम्--दूषणमात्रत्वादिति। तमिमं निष्प्रयोजनवितण्डावादिनं प्रत्याहतच्च नैवमिति। परसाधनदूषणेनास्य पारिशेष्यात् स्वपक्षः सिध्यतु, मा वा सैत्सीत्, स तु स्वपक्षसेद्धचैव प्रयोजनेन प्रतिपक्षसाधनमाहन्तीति भावः। तदनेव (स) यदि प्रयोजनमनुयुक्त इत्यादि भाष्यं व्याख्यातम्। अथ न प्रतिपद्यत इत्यादि भाष्यं व्याचष्ट--अथ पक्षमपीति। अथापीत्यादि भाष्यं व्याचष्टे--अथ परपक्षेति। नास्तिको हि सदसदुभयानुभयरूपतया न विचारं सहन्त इति प्रमेयाणि सर्वथा दूषयति। तदयं परपक्षप्रतिषेधमात्रप्रयुक्तः प्रवर्तते। न त्वस्यास्ति पक्षो न च स्थापना। तयोरपि प्रमेयपक्षपातितया दूष्यत्वादित्यर्थः। एतदपीत्यादि भाष्यं व्याचष्ट--तादृगेवैतत्। एदद्विभजते--एतस्मिन्नपि पक्षे चतुर्वर्ग चेत् प्रतीपद्यते

सोऽस्य पक्षः। प्रतिपत्तिरभ्युपगमः। यद्यपि स्थाप्य एव पक्षः, तथापि तन्नान्तरीयकतया अभ्युपगममात्रेण चतुर्वर्गोऽपि पक्ष उक्तः। कश्चतुर्वर्ग इत्यत आह--चतुर्वर्ग इति। एष साधनवादी ज्ञापयति--अहं वैतण्डिको जाने अनेन प*चावयवेन साधानावाक्येनेदं साध्यं ज्ञाप्यत इति चतुर्वर्गः। तत्प्रतीत्या खल्वस्य वैतण्डिकस्य परपक्षनिषेधः प्रयोजनं सिध्यति। तथा च न विष्प्रयोजनोऽयं वैतण्डिक इत्यर्थः। द्वितीयं कल्पं दूषयति--अथ न प्रतिपद्यत इति। चतुर्वर्गनान्तरीयकत्वात् दूषणमपि न प्रतिपद्यते इत्युन्मत्तवदुपक्षणीय इत्यर्थः। अपरमपि नास्तिकवैतण्डिकं प्रति दोषमाह--प्रतिपक्षेति। असिद्धविरुद्धादिदोषो वाक्यस्य वैतण्डिकप्रयुक्तस्यार्थः। तं यदि प्रतिपद्यते सोऽस्य पक्षः। अथासिद्धविरुद्धादीनां सद्भावाभ्युपगमे प्रमेयमध्यपातिनां प्रमेयमात्रविचारासहत्वाभ्युपगमो विघटत इति स्ववाक्याभिहितमेवाद्धिविरुद्धादि न प्रतिपद्यते, पूर्ववद्दोषः। नायं लौकिको न परीक्षक इति। तस्माद् वितण्डापि प्रयोजनवतीति नाव्यापकं प्रयोजनमिति सिद्धम्। सोऽयं प्रसक्तानुप्रसक्तिवादः प्रयोजनव्याख्यानाङ्गमित्याह--उक्तं प्रयोजनमिति।।

दृष्टान्तपदव्याख्यानपरं भाष्यमनुभाषते--प्रत्यक्षविषय इति। आक्षिपति--किमुक्तं भवतीति। न तावद् यो यः प्रत्यक्षविषयः, स सर्वो दृष्टान्तः, अदृष्टान्तस्यापि प्रत्यक्षविषयत्वात्। नापि यो दृष्टान्तः स सर्वः प्रत्यक्ष विषयः, आगमादिविषयस्यापि दृष्टान्तत्वात्। तस्मादयुक्तमेतदित्याक्षेप इति। तत्समाधानभाष्यम्--यत्रेति। तद्वचाचष्टे--लौकिकपरीक्षकाणां दर्शनविघातहेतुरिति। एतच्च क्वचिल्लौकिकपरीक्षकाणाम्, क्वचित् परीक्षकाणामिति मन्तव्यम्। अन्यथा यदप्रसिद्धं लौकिकानां केवलं पण्डितरूपवेदनीयं परमाण्वादि तस्यादृष्टान्तता स्यात्। अत्र च यो दृष्टान्तः स एवम्, त तु य एवे स दृष्टान्त इति द्रष्टव्यम्। एवंभूतव्याख्यानस्य प्रयोजनं दर्शयति--एवं चेति। तद् विभजते--दर्शनाविधातेति। न केवलं प्रमेयविरोधः सूत्रविरोधश्चेत्यत आह-- ततश्चोदाहरणसूत्रं व्याहन्यते। यत् तेषु तेषु शास्त्रप्रदेशेष्वतीन्द्रियोदाहरणसूत्रं सिद्धान्ते पूर्वपक्षे वा यथा,

मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवत् (२.१.६८),

अणुश्यामतानित्यत्ववत् (५.१.६७)

इत्येवमादि, तद् व्याहन्यते। न तूदाहरणलक्षणसूत्रम्। तद्धि प्रत्यक्षविषयदृष्टान्तत्वेऽप्युपपद्यत एव। तस्माद् भाष्ये प्रत्यक्षवचनं दृष्टान्तविषयप्रमाणदाढ्र्यं लक्षयति। प्रत्यक्षमूलत्वाद् वा प्रत्यक्षो दृष्टान्तः, अन्यथानवस्थाप्रसङ्गादिति। सोऽयं दृष्टान्तः प्रमेयेऽन्तर्भवन्नेवमर्थं पृथगुक्त इत्याह--सोऽयमिति। न्यायस्य प*चावयवात्मकस्य वचनसमूहस्य दृष्टान्तो मूलम्, अतस्तस्य पृथगुपदेशः। अतश्चास्य पृथगुपदेशो यत्--सति तस्मिन्निति। अनुमाननिमित्तत्वमाह-- पूर्व प्रत्यक्षेति। दृष्टान्तधर्मिणि दृढतरप्रमाणावधारितमित्यर्थः। शाब्दमूलतां द्रृष्टान्तस्य दर्शयति--पूर्व ज्ञातं चार्थमिति। संबन्धग्रहणविषयोऽर्थो

दृष्टान्तः, संबन्धग्रहणं च शाब्दस्यापि ज्ञानस्य निमित्तं प्रथमश्राविणः शब्दादर्थज्ञानाभावात्। तस्मादस्ति शाब्देऽपि दृष्टान्तस्योपयोग इति। अपरमपि पृथगुपादानप्रयोजनमाह--नास्तिकस्येति। अप्रप*चने हेतुमाह--तदुक्तं भाष्य इति।।

सिद्धान्पदविवरणभष्यं व्याचष्टे--अभ्युपगमेति। तद्विभजते- -अभ्युपगम इदिमित्थम्भूतं चेति। तद्विभजते--इदमितीति। इदमिति हि धर्मिविषयं सिद्धान्तं दर्शयति, धर्मो सर्वतन्त्रसिद्धान्तविषयः। इत्थमिति प्रतितन्त्राधिकारणाभ्युपगमसिद्धान्तविषयं दर्शयति। व्यवस्थायामुपलक्षणतया प्रतितन्त्रसिद्धान्तमात्रमुदाहरति--इदं सांख्येष्वेवेति। उपलक्षणतामुदाहरणस्याजानानश्चोदयति--सर्वतन्त्रेति। परिहरति--योऽयमिति।

अभ्युपगमव्यवस्थितिरनभ्युपगमाद् व्यवच्छिनत्ति। न तु पुरुषविशेषे व्यवस्थापयतीति भावः। अस्यापि प्रमेयान्तर्ग्रतस्यापि सतः पृथगुपादानप्रयोजनमाह--तस्य प्रमेय इति। तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धस्तावद् विप्रतिपन्नानामपि वादिनां धर्मो, तस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धस्य विशेषेषु प्रतितन्त्रसिद्धान्ताः प्रवर्तन्त। तथा हि यदि घटो नाम न सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धः किमाश्रया अवयवी वा परमाणुसमूहो वा ज्ञानाकारो वा प्रधानपरिणामो वा ब्रह्मपरिणामो वा

तद्विवर्तो वेति प्रतितन्त्रसिद्धान्ताः प्रवर्तन्ते? कथं च प्रतितन्त्रसिद्धान्ताश्रयो वादजल्पवितण्डाः प्रवर्तन्ते? किमाश्रयश्च न्यायः स्यात्? तथा यद्यधिकारणसिद्धान्तो न भवेत्, कथं साध्यसामान्यव्याप्तं साधनसामान्यमिति साणनविशेषत् साध्यविशेषो गम्येत? तस्मादस्ति प्रमेयस्यापि सिद्धान्तस्य पृथगुपादनप्रयोजनम्। अभ्युपगमसिद्धान्तं चोपरिष्टाद् विचारयिष्यति वात्तिककृत् इति तत्प्रयोजनमिहास्माभिनोग्क्तमिति।।

क्रमप्राप्तानवयवानाह--अथावयवाः। ननु यथा तन्तवः पटस्य समवाचिकारणं किं तथैवैते प्रतिज्ञादयो वाक्यस्य? नो खलु रागनगुणा वर्णाः समवायिकारणतां प्रतिपद्यन्त इत्याह-- वाक्यैकदेशा इति। अवयवा इवावयवाः, न पुनः समवायिकारणम्, यथा ह्यवयवाः समुदायिन एकस्मिन्नवयविनि कार्ये धारयितव्ये च, एवमेकस्मिन् विवक्षितार्थप्रतिपादने प्रतिज्ञादयोऽवयवा वाक्यस्य समुदायस्य समुदायिन इति। ननु वर्णानामाशुतरविनाशिनां क्रमवतामेककालत्वाभावे समुदायाभावात् कुतस्तत्समुदायो वाक्यम्, कुतश्चैकदेशतेत्याशयवानाक्षिपति--किं पुनर्वाक्यम्? उत्तरम्--पूर्वपदस्मृत्यपेक्षोऽन्त्यपदप्रत्ययः स्मृत्यनुग्रहेण प्रतिसन्धीयमानो विशेषप्रतिपत्तिहेतुर्वाक्यम्। विशिष्यत इति विशेषः पदार्थ एकः, क्रिया वा कारकं वा प्रातिपदिकार्थो वा पदार्थान्तरविशिष्टो वाक्यार्थः। यथा सोमेन यजेत गोदोहनेन पशुकामस्य यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिबेत् स व्रात्य इति। तस्य विशेषस्यैकस्य प्रतिपत्तिहेतुः। तदेवं समूहनिबन्धनं पदानामेककार्यत्वं सूचयति। को विशेषप्रतिपत्तिहेतुरित्यत उक्तम्--अन्त्यपदप्रत्ययः। अन्त्यं विशेष्यं विरोषणपूर्वकत्वात्। तस्य पदम्। न च तदविदितं सत्तामात्रेण चक्षुरादिवद् विशेष्यं प्रतिपादयतीत्यत उक्तम्--प्रत्यय इति। प्रतीयमानं विशेष्यवाचि पदं विशेष्यं बोधयति। प्रतीतिश्च नानुभवः, अपि तु स्मृति। न हि क्रमवद्वर्णसमुदायः पदं श्रवणेन्द्रियानुभवगोचरः संभवति, संभवन्ति तु प्रत्येकं वर्णाः। न चैते प्रत्येकं पदम्। न च पूर्ववर्णस्मृतिनिचयसाहितोऽन्त्यवर्णानुभवः श्रोत्रज

इति युक्तम्, स्मृतीनां स्वकार्यसंस्कारविरोधिनीनामसहभावात्।
विनश्यदविनश्यदवस्थयोस्तूपान्त्यान्त्यवर्णस्मृत्यनुभवयोः स्यात्। न चैतावतार्थप्रत्ययः पूर्ववर्णस्मृतीनां निरोभावात्। न च पूर्ववर्णानुभवनितसंस्कारसहकारिणः श्रवणादेव लब्धजन्मनः प्रत्ययस्यैकस्याध्यस्ततत्स्मृत्यनुभवरूपवैचित्र्यस्य

सदसद्वर्णावगाहिनो विषयभावमापन्ना वर्णा अर्थधियमादधतीति साम्प्रतम्, संबन्धसंवेदनाहितसंस्कारोब्दोधसमयजन्मना स्वजनितेन संस्कारेण संबन्धस्मृत्युत्पत्तिसमये विनाशात् पदार्थावबोधकत्वानुपपत्तेः। तस्मात् स्मृतिरेव प्रत्ययः। अतएवाध्ययनसमये गुरुमुखाद् गृहीतो वेदराशिर्वेदाङ्गोपाङ्गज्ञानसंस्कृतेन स्मर्यमाण एव तस्यार्थं बोधयति। एवं च यदा पदार्थप्रत्यायन एव पदानुभवो न कारणम्, तदा वाक्यार्थज्ञाने
नानापदार्थस्मरणाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधानावधारणादिव्यवहिते कैव कथेति। यदि तर्हि विशेष्यपदमेव स्मर्यमाणं विशिष्टमर्थमवगमयति कृतं पदान्तरैः, तत एव वाक्यार्थप्रतिपत्तेरित्यत उक्तम्--पूर्वपदस्मृत्यपेक्षः। पूर्वं विशेषणम्, तत्पूर्वकत्वाद् विशेष्यप्रतीतेः। तस्य पदव स्मर्यमाणपूर्वपदापेक्षः। यद्यपि स्मरणानि न सह संभवन्ति तथाप्येकस्मृतिसमारूढानि वा पदानि निरन्तरस्मृतिसंतानसमारूसनि वा परस्परापेक्षाणि। तथा च स्मर्यमाणं विशेष्यपदं विशेषणपदापेक्षं विशिष्टमर्थमवगमयतीति।।

स्यादेतत्। पदमाला चेत् स्मर्यमाणा वाक्यार्थवोधनी, कृतं तर्हि पदार्थवोधनेन, कृतं च पदतदर्थसंबन्धबोधनेनेत्यत उक्तम्--स्मृत्यनुग्रहेणेति। प्रत्येकं पदेभ्यो याः पदार्थस्मृतयस्तदनुग्रहेण। एतदुक्तं भवति, यद्यपि वाक्यार्थवोधनाय पदमाला प्रवृत्ता, तथापि पदार्थस्मृतिरवान्तरव्यापारभूता अपेक्षते काष्ठानीव पाकप्रवृत्तानि ज्वलनमवान्तरव्यापारम्। न च

पदान्यगृहीतसङ्केताति पदार्थान् स्मारयन्तीति उपपन्ना पदार्थस्मृतिसंबन्धसंवेदनयोरपेक्षेति। यदि हि पदार्थस्मृत्यपेक्षा पदमाला वाक्यार्थवोधनरी, हन्त दशदाडिमानि षडपूपा भवन्तीत्येवमादीनामपि वाक्यार्थबोधकत्वं स्यादित्यत आह--प्रतिसन्धीयमानः। प्रतिपदं सन्धानं घटनं

प्रतिसन्धानम्। तच्च स्वार्थद्वारेणाकांक्षायोग्यतासत्त्यधीनम्। न च दशदाडिमादिवाक्यादिषु तदस्तीति न ततो

वाक्यार्थावबोध इत्यर्थः। तदेवमेकस्मृतिसमारोहेण एमार्थावच्छेदेन च पदानां समूहो वाक्यम्। तस्य भागा एकदेशा

इति। यावतीत्यादि भाष्यमवतारयति--ते कियन्तः? भाष्यव्याख्यानेनोत्तरम्--यावभ्दिरिति। पृच्छति--केति। न हि समाप्तेर्निष्पत्तेरन्या सिद्धिरस्तीत्यभिप्रायः। उत्तरम्--पदार्थस्येति। धर्मिणः सिषाधायिषितधर्मविशिष्टत्वं वास्तवमित्यर्थः। समाप्ति पृच्छति--केति। उत्तरम्--विशेषेति। वास्तवो धर्मः सिद्धिः, तद्गोचरस्तु विनिश्चयः पुरुषधर्मो निष्पत्तिरिति विशेष इत्यर्थः। कियद्भिः किमभिधानैश्च विभागैः सिद्धिः परिसमाप्यत इत्याशङ्क्य भाष्यकृतोक्तम्--तस्य प*चेति। तद् व्याचष्टे--समाख्येति। भाष्यम् अनुभाष्याक्षिपति--तत्रागम इति। न ह्यगमवत् प्रतिज्ञावचनं निश्चायकम्, हेतुवचनादिवैयर्थ्यात्। निष्पादितक्रिये कर्मणि साधनस्य साधनन्यायातिपातादिति।

समाधत्ते--आगमाधिगतस्येति। आत्मादिप्रमेयप्रतिपादनोद्देशेन हि शास्त्रमेतत् प्रवृत्तम्। तन्नान्तरीयकतया न्यायं व्युत्पादयत् तमेव व्युत्पादयेत्, य आत्मादेः प्रमेयस्य साक्षात् निश्चायकः, तत्प्रतिपादकागमप्रमाण्यनिश्चायको वा। तस्य च न्यायविशेषस्याद्योऽवयवः प्रतिज्ञा, आगमार्थविषया साक्षात्, तद्विषयागमप्रमाण्यप्रतिपादकस्य च परम्परया। तस्मात् आगमः प्रतिज्ञा। आगमोपचारस्य च प्रयोजनमिदं यदर्थसंवादेनागमेनानुगृह्यते न्यायः सप्रयोजनश्च भवति, आगमार्थज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुभावेन निरूढत्वात्। तस्माद् यद्यपि न न्यायमात्रवर्तिनी प्रतिज्ञा आगमः, तथापि प्रकृतन्यायाभिप्रायेणैतद् द्रष्टव्यम्। तथा चागमार्थसंबन्धेन प्रतिज्ञायाः कल्पितविषयत्वमपि पराकृतं वेदितव्यम्। यदाहुः एके--सर्वोऽयमनुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्यारूढेनैव धर्मधर्मिभावेन, न बहिःसदसत्त्वमपेक्षते इति।।

तथानुमानस्य न्यायानुग्रहाकत्वं हेतुवचनस्यानुमानत्वोपचारेण भाष्यकारेणोक्तम्--हेतुरनुमानमिति। तत् खल्वनुमानप्रतिपादकं वचनं विषयतयानुमानेनानुग्रहीतव्यम्। न च लिङ्गदर्शनमात्रमनुमेयप्रतिपत्तिहेतुः, अपि तु संबन्धस्मृतिसहकारि। न च हेतुवचनमात्रात् सहकारितावगम्यते। तस्मान्न लिङ्गवचनमनुमानप्रतिपादकमिति कथमनुमानत्वोपचार इत्यत आह--एवं लिङ्गदर्शनमात्रे दृश्यमाने लिङ्गरूपे संबन्धस्मरणरहिते हेतूपचारात् अनुमानत्वोपचारत् हेतुरनुमानमित्युक्तं भवष्यकृता। तदेव विभजतेयत्तु द्वितीयं लिङ्गदशनम्। संबन्धग्रहणसमये लिङ्गदर्शनं प्रथमम्, तदपेक्षया साध्यधर्मिणि लिङ्गदर्शनं द्वितीयम्, तत्संबन्धस्मृतिव्यक्तिहेतुभावात् स्मर्यतेऽनयेति स्मृतिः संस्कारः। तस्य व्यक्तिः कार्याभिमुखीकरणम्, तत्र हेतुभावात्। क्वचित् पाठः---
संबन्धस्मृतिहेतुव्यक्तिहेतुभावादिति। स तु सुगम एव। अतो हेतुरित्युच्यते। एतदुक्तं भवति, यत् तद् द्वितीयं लिङ्गदर्शनं शुद्धमप्यापाततः संबन्धस्मृतिहेतुभावात् संबन्धस्मृति सहकार्येव। तथा चानुमानम्। एवं च तत्प्रतिपादकस्य वचस उपपन्नोऽनुमानत्वोपचार इति सिद्धम्। एवं च वास्तवेन लिङ्गेन संबन्धात् तद्वचनस्य बुद्धिविकाल्पितलिङ्गविषयत्वं परास्तं वेदितव्यम्। एवमन्येष्वप्यवयवेषु वक्ष्यमाणेष्वेतदेव प्रयोजनं योजनीयमिति। उदाहरणं प्रत्यक्षमिति भाष्यम्। तद्व्याचष्ट--स्मृतिविषयस्येति। यत्र प्रत्यक्षविषये पूर्वं व्याप्तिर्गृहीता तस्य स्मृतिरिति स्मृतिविषयस्य प्रत्यक्षतः पुनरूपदर्शनात् अविप्रतिपत्त्या पुनः स्मरणात् तत्स्मारकं वचनमुदाहरणं प्रत्यक्षम्, मूलभूतप्रत्यक्षप्रमाणसमुत्थत्वादित।।

कः पुनरूपमानार्थ इति। प्रत्यक्षमिव प्रत्यक्षमित्यत्रेवकारे तत्रोपमार्थः क इत्यर्थः। एतदेव विभजते--यस्मादिति। उपमानमुपनय इति भाष्यम्। तद्व्याचष्टे--यथा तथेत्युपमानैकदेश इति। उपनयो हि तथा चैतदिति प्रवर्तमान उदाहरणस्थं यथाशब्दार्थमपेक्षत इति यथा तथेति प्रवर्तत इति। किं पुनरूपमानं यस्यायमेकदेश इत्यत आह--उपमानं खलु तथा गौस्तथा गवय इत्युपदेशोपयोगे। उपयोगस्तदर्थविषयोऽनुभवः। तस्मिन् सति पश्चाद् वनं गतो नागरकः प्रत्येक्षेणादृष्टपूर्वं पिण्डं पश्यति। स्मरति चोपदेशार्थम्। पिण्डस्य च पुरोवर्तिनः स्मर्यमाणेन गवा सादृश्यं प्रत्यक्षेणैव पश्यति। तदेवंभूतं सारूप्यज्ञानं गवयशब्दवाच्योऽयं पिण्ड इति प्रतीतिहेतुरूपमानम्।
तदेतस्योपमानस्योपदेशार्थस्मरणगवयपिण्डगोसारूप्याप्रत्यक्षरूपस्यैकदेशे सरूप्ये यो यथातथाभावः स उपनयेऽप्यस्तीत्येतावतोपमानत्वोपचार उपनय इत्यर्थः। सोऽयं सर्वप्रमाणविनिवेशेन परमो न्यायः स्तूयते।
निगमनव्याख्यानभाष्यमनुभाष्याक्षिपति--कः पुनरिति। न खल्ववयवानां प्रमाणानां वा वाक्ये समवायः संबन्धः संभवतीति भावः। उत्तरम्--एकवाक्येति। अध्यारोपो बुद्धचा प्रतिसन्धानम्। सामर्थ्यं पृच्छति--किं पुनतिति।

उत्तरम्--इतरेतरेति। सामर्थ्यं हि पदानां धर्मः। इह तु विभज्यमानानामवयवानां नन्मूलानां च प्रमाणानां

साकाङ्क्षत्वमेव धर्मः समार्थ्यम्। तदत्र समस्तरूपसम्पन्नलिङ्गप्रतिपादनमेकं प्रयोजनं विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वं चास्तीति सिद्धमेकवाक्यत्वमवयवानामिति। निगमनपदं व्युत्पादयति--निगम्यन्त इति। सोऽयमिति भाष्यमनुभाष्य पृच्छति--कः पुनः परमशब्दस्यार्थ इति। उत्तरम्--विप्रतिपपन्नपुरुषप्रतिपादकत्वं पश्चावयववाक्यस्य परमत्वमिति। एतदेव व्यतिरेकमुखेन प्रतिपादयति--एकैकश इति। यद्यपि लोके प्रत्यक्षादीनामेकैकशोऽपि विप्रतिपन्नपुरुषप्रतिपादकत्वं तत्र तत्रोपलभ्यते, तथापि यदेतद् वेदप्रामाण्यमात्मादिप्रतिपादनं च निःश्रेयसोपयोति, न तत् प*चावयवाक्योदतच्छास्त्रोपदिष्टोपकरणाद् विना सिध्यतीत्यनेनाभिप्रायेण द्रष्टव्यम्। अवयवानां पृथगभिधानमाक्षेप्तुं विकल्पयति--किं पुनरवयवा इति। विकल्पप्रयोजनं पृच्छति--किं चातः? उत्तरम्--यदि प्रमाणान्तरमिति। समाधत्ते--नप्रमाणान्तरमिति। प्रयोजनान्तरमाह--त एत इति। यत एव वादादिप्रवृत्तिहेतवोऽत एव

तत्त्वव्यवस्थायाश्चाश्रया भवन्तीति। पृच्छति--क इति। न हि कुण्डमिव वदराणि तत्त्वव्यवस्थावयवानाश्रयतीत्यर्थः। उत्तरम्--विशेषप्रतिपादकत्वम्। धमविशिष्टोधर्मो विशेषः। विशिष्यत इति व्युत्पत्त्या, तत्प्रतिपादकत्वमवयवानां तत्त्वव्यवस्थाश्रयत्वमित्यर्थः।।

क्रमप्राप्ततर्कपदव्याख्यानार्थं भाष्यमनुभाषते--तर्को न प्रमाणसंगृहीतः। प्रमाणपदेन हि चत्वारि प्रमाणानि संगृहीतातिन। न चैतेष्वन्यतमस्तर्क इत्यर्थः। अस्तु तर्हि प्रमाणपदसंगृहीतेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रमाणान्तरमसंगृहीतं प्रमाणपदेन प्रमेयपदेनेवासंगृहीताः संशयादयः प्रमेया इत्यत आह--न प्रमाणान्तरम्। भाष्यमनुभाष्य हेतुमाह--अ परिच्छेदकत्वात् अनिश्चायकत्वात्। तदेव व्यतिरेकमुखेन दर्शयति--प्रमाणमिति। स्यादेतत्। अपरिच्छेदकत्वमसिद्धं तर्कज्ञानस्य संशयादिवद् गुणत्वेनात्मलिङ्गत्वात्। अन्यथा त्वकिि*चत्करवादुपादानवैयर्थ्यमित्यत आह--प्रमाणविषयविभागात् त्विति। न हि वयं गुणत्वेनोत्पत्तिमत्त्वेन वा रूपेणानिश्चायकत्वं तर्कस्याचक्ष्महे, किं तु प्रमाणविषयविभागहेतुतया। न चैवमस्याकिि*चत्करत्वमित्यर्थः। पृच्छति--कः पुनरिति। उत्तरम्--युक्तायुक्तेति। इदं युक्तमिदमयुक्तमिति। इतिकारेण युक्तायुक्तविषयं तर्कज्ञानं परामृशति। तदनेन तर्कस्य स्वरूपं दर्शितम्। तस्य व्यापारमाह--यत् तत्र युक्तं भवति, संभवति तदनुजानाति न त्ववधारयति तर्कः। एतदुक्तं भवति प्रमाणं तत्त्वावधारणाय प्रवृत्तं करणतया इतिकर्तव्यतामपेक्षते। तर्कश्च प्रमाणविषययुक्तायुक्तविचारात्मा प्रमाणं युक्ते तत्त्वे प्रवर्तमानमनुजानन् प्रमाणमनुगृह्णरति। तदनुगृहीतं प्रमाणं तत्त्वनिर्णयाय पर्याप्तम्। न च प्रमाणविषये चेत् तर्कः प्रवर्तते कृतमस्य प्रमाणानुज्ञया, नन्वयमेव निश्चायकः कस्मान्न भवतीति साम्प्रतम्, तस्य प्रसङ्गतया पारतन्त्र्येण स्वयमसाधनत्वात्। अस्ति हि प्रसङ्गो न प्रसङ्गो हेतुः। तथा हि प्रत्यक्षमेव तावद् भूतले प्रवर्तमानं तद्विशेषणतया घटाभावेऽपि प्रवर्तमानं यद्यत्राभविष्यद् घटो भूतलमिवाद्रक्ष्यत, तेन सह तुल्यदर्शनयोग्यत्वात्। न च दृश्यते। तस्मान्नास्तीति तर्केणानुज्ञायमानं घटाभाविशिष्टे भूतले प्रवर्तते केवलमेवेदं भूतलं नेह घट इति। एवं स्वर्गकामो यजेत इति शब्दोऽपि प्रवर्तमानः परमाप्तस्य भगवत ईश्वरस्य नियोगो नास्वर्गफलायां यागभावनायामवकल्पत इति समानपदेनोपत्तोऽपि दुःखतया धात्वर्थः साध्य इति न युक्तम्। भिन्नपदोपत्तोऽपि पुरुषविशेषणमपि स्वर्ग एव भावनाफलं युक्त इति तर्केणानुज्ञायमानः प्रवर्तते। न च यद्यभविष्यद् घट इति वा यद्यभविष्यद् धात्वर्थः साध्य इति वा क्रियातिपत्तिरस्ति, यदाश्रयानिष्टप्रसङ्गेनायुक्तत्वमितरथा तु युक्तत्वम्, तत् तर्केण निश्चीयते। तस्मान्न प्रमाणम्। निश्चयाय तु प्रवृत्तं प्रमाणं तद्विषयविवेचनेनानुगृह्णन् इतिकर्तव्यात्वेनोपयुज्यते। यर्थोक्तम्--

मीमांसासंज्ञकस्तर्कः सर्ववेदसमुद्भावः।

सोऽतो वेदो रूमाप्राप्तकाष्ठादिलवणात्मवत्।।

पूजितविचारवचनो हि मीमांसाशब्दः। अयुक्तप्रतिषेधेन युक्ताभ्यनुज्ञानं तर्कः। प्रमाणेतिकर्तव्यतात्वेन च प्रमाणाद् वेदाद्भेद उक्तः। सोऽतो वेद इति अङ्गाङिगनोः अभेदविवक्षया। इतिकर्तव्यतात्वं चास्य साक्षद् दर्शितम्।

धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना।

इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति।।

इति सर्वमवदातम्। तस्योदाहरणं भाष्ये कर्मेति। कर्मकारणकमपूर्वं धर्माधर्माविति यावत्, कार्ये

कारणत्वोपचारात्। एतदुपपादनाय पृच्छति--कथं पुनतिति। निकायविशिष्टाभिरपूर्वाभिः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिरभिसंबन्धो जन्म, तस्य कथं कर्मनिमित्ततेत्यर्थः। अत्र प्रमाणमनुमानमाह--भदवत्त्वात्, विचित्रत्वादित्यर्थः। पृच्छति--कः पुनरिति।

भेदमाह--सुगतिरिति। प्रमाणमुक्त्वा तस्येतिकर्तव्यताभूतं तर्कमवतारयति--सोऽयं भेद इति। यद्येकं निमित्तं स्याद् वैचित्र्यं न भवेत्। न ह्यभिन्नात् कार्यवैचित्र्यमुपपद्यते, तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात्। अत उक्तम्--अनेकमिति। नन्वनेकं यागादिब्रह्महत्यादिक्रियारूपं कारणमस्तं कृतमपूर्वैरित्यत उक्तम्--अवस्थितम्। यागादिका तु क्रिया आशुतरविनाशिनी न चिरभाविने स्वर्गाय कल्पत इत्यर्थः। अवस्थितं चेद् यागाद्याहितमपूर्वं धर्मोऽस्तीति सदैव सुखिना भवितव्यम्। एवमधर्मोऽस्तीति सदैव दुःखी स्यादिति सुखदुःखयोः कादाचित्कत्वं व्याहन्येत। न ह्यवस्थितात् कारणादनवस्थितं कार्यमित्यत उक्तम्--अनित्यम्। न ह्यवस्थानं नित्यतां ब्रूमः, किं तु तावदनेन स्थातव्यं न यावदन्त्यसुखदुःखसंविज्ञानं जनयति,

अथ नश्यतीति। ननु भिन्नानि सन्त्वपूर्वाणि, तथापि सर्वाणि सर्वात्मसमवेताति, यथावयवी स्वावयवेषु। तथा च सर्वसाधारण्यान्नोक्तवैचित्र्योत्पाद इत्यत उक्तम्--एकद्रव्यम्। एकद्रव्यं चेदस्तु तर्हि सर्वसाधारणे पृथिव्यादौ यत्र क्वचित्। तथापि वैवित्र्यानुपपत्तिरित्यत उक्तम्--प्रत्यात्मनियतम्। अथ पृथिव्याद्येव कारण जन्मवैचित्र्ये कस्मान्न भवतीत्याशयवान् पृच्छति--किं कारणमिति कस्मात् कारणादित्यर्थः। उत्तरम्--पृथिव्यापदीनामिति। मा भूत् पृथिव्यादि, पृथिव्यादिगतं किि*चद् भविष्यतीत्यत आह-- पृथिव्यादिगतस्येति। भाष्योक्तप्रमेयत्वे तर्कस्य हेतुमाह--उपलब्धिविषयत्वादिति।।

तर्कानन्तरं निर्णय उद्दिष्टस्तर्कहेतुकत्वात्। तस्य स्वरूपमाह--निर्णयस्तत्त्वज्ञानमिति। यद्येवमिन्द्रियापातजन्मप्रत्यक्षज्ञानमपि तत्त्वज्ञानमिति निर्णयः स्यादित्यत आह--प्रमाणनामिति। अनेन प*चावयववाक्यमुपलक्षयति। तत्र सतर्काणां प्रमाणानां समावायात्। परमार्थतस्तु तर्कपूर्वकस्तत्त्वविनिश्चयो निर्णय इति प्रत्यक्षादीनामपि तर्कसहायानां निर्णयफलत्वमिति। स्यादेतत्। धूमादिगोचरेण निर्णयेन वह्न्यादावनुमीयमाने प्रमाणभेव निर्णयो न फलमित्याशयवान् पृच्छति--कदा पुनतिति। विदिताभिप्रायस्योत्तरम्--यदेति। संकलय्य तर्कनिर्णयव्युत्पादनस्य प्रयोजनमाह--तावेताविति। परीक्षकोऽत्र लोको लोकशब्देनोच्यते, तदितरस्य तर्कासंभवात्। बुद्ध्वेति परीक्ष्य निर्णयं कृत्वेत्यर्थः। शेषं निगदव्याख्यातम्।।

निर्णयानन्तरं वादव्याख्यानार्थं भाष्यम्--वादः खल्विति। तदनुभाष्योपपत्तिमाहवाद इति। नाना प्रवक्तारो यस्मिन् स तथा। एकस्यापि शास्त्रकर्तुः पूर्वपक्षोत्तरपक्षसाधनदूषणप्रतिपादको वचनसमूहो वादः स्यादिति नानाप्रवक्तृक इत्युक्तम्। सिद्धान्तभेदानविधानेन हि द्वावपि स्वसिद्धान्तानुरूपं साधनं दूषणं चाहतुरित्यर्थः। प्रत्यधिकरणेत्यादि भाष्यमनुभाष्याचष्टे--प्रत्यधिकरणमस्य साधनम्। अधिक्रियत इत्यधिकरणं साध्यम्, तदधिकृत्य साधनप्रवृत्तेः। प्रत्यधिकारण साधनं यस्मिन् वादे स तथोक्तः। अस्यैवार्थं निष्कर्ष्टुं पृच्छति--किमुक्तं भवति? निष्कर्षति--उभाभ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां स्वस्वसाध्ये साधनं वक्तव्यम्। तथा च नानाप्रवक्तृकत्वेन तुल्यत्वेऽपि वादस्य वितण्डायाः प्रत्यधिकरणसाधनत्वेन भदेः सिद्धो भवति। वितण्डायाः प्रतिपक्षस्थापनाहीनतया प्रत्यधिकारणसाधनत्वाभावात्। तथापि जल्पादभेदो वादस्य, अस्ति हि जल्पस्य प्रत्यधिकरणसाधनवत्वं च नानाप्रवक्तृकत्वं चेति। अत आह--अन्यतरस्मिन्नधिकरणे निर्णय इति। वादे हि तावद् ब्रूते, न यावदन्यतरस्मिन् पक्षे निर्णयो जातः, तत्त्वबुभुत्सोर्वादिनोर्वादेऽधिकारात्। जल्पे तु पुरुषशक्तिपरीक्षालक्षणेऽप्रतिभादिनापि पराज्योपपत्तेर्नावश्यं

तत्त्वनिर्णयः। तस्मादन्यतरनिर्णयावसानत्वेन जल्पाद् भेदो वादस्येति सिद्धम्। यथा चैतत्, तथोपरिष्टाद् उपपादयिष्यते इत्याह--तच्चेति। तस्य स्वरूपं पृच्छति।--सोऽयमिति। उत्तरम्--वाक्येति। चोदयति--ननु चेति। वाक्यसमूहश्च ज्ञानं चेति विप्रतिषिद्धमेतदित्यर्थः। परिहरति--नेति। साधनोपालम्भग्रहणस्य शब्दविषयत्वादविदोध इत्यर्थः।।

युगपदेव जल्पवितण्डे व्याचष्टे--तद्विशेषाविति। विशिष्येते भिद्यते इति विशेषौ। तस्माद् वादाद् विशेषौ भिन्नौ। भाष्यमनुभाष्य पृच्छति--कः पुनर्विशेषः? यद्योगाद् विशिष्टे वादात् जल्पवितण्डे इत्यर्थः। उत्तरम्--अङ्गाधिक्यमङ्गहानिश्च यथासंख्यम्। तदेव दर्शयति--छलेति। तत् किमिदानी

संशयादिभिरिवात्यन्तवैरूप्यं वादेन जल्पवितण्डयोः? नेत्याह--एतावता विशेषेण कथामार्गभेद इति एतावानेव

विशेषो न सर्वथा, कथात्वेन संशयादिव्यावृत्तेनसामान्यविशेषेण त्रयाणामप्यभेदादित्यर्थः। अपरमपि भेदहेतुमाह--विषयभेदाच्चेति। तद् विभजते--शिष्यादीति। शिष्यमाणोऽत्यन्तविपर्यस्तः दुर्ज्ञानावलेपदुर्विदग्ध इति यावत्। न त्वेवंभूतः शिष्यादिर्विपर्यस्तोऽप्यनवलिप्तत्वादिति भावः।।

क्रमप्राप्तानां हेत्वाभासानां स्वरूपमाह--अन्यतमेति। प*चसु चतुर्षु वा लिङ्गरूपेष्वन्यतमं लिङ्गं धर्ममेकं द्वयं त्रयं

वानुविदधाना अहेतवो हेतुवदाभासान्त इति हेत्वाभासा उक्ताः। निग्रहस्थानेभ्य इति भाष्यमवतारयितुमाह--ते च निग्रहस्थानमिति। अवतारयति--निग्रहस्थानेति। अवतार्य दूषयितुमेकदेशिमतेन व्याचष्टे--यस्मात् किलैत इति। किलशब्दोऽयमरुचौ। तदेतदेकदेशिव्याख्यानं दूषयति--न, उभयथाप्यसंबन्धात्। किं ये ये निग्रहस्थानेभ्यः पृथगुपदिश्यन्ते, ते सर्वे वादे चोद्यन्ते? अथ ये ये वादे चोद्यन्ते ते सर्वे पृथुगुपदिश्यन्ते

इति? उभयथाप्यनैकान्तिकत्वात् नाविनाभावलक्षणः संबन्ध इत्यर्थः। तदेतद् विभजते--न वादे चोदनीयत्वमिति। कस्माद् उभयथाप्यविनाभावाभाव इत्यत आह--यदि तावदिति। तस्मात् नायमविनाभूतो हेतुर्वादे चोदनीयत्वं वा पृथगुपदेशो वा भाष्यकारेणोक्त इत्युपसंहरति--तस्मादिति। वादे चोदनीयत्वादित्युपलक्षणम्, पृथगुपदेशादिति च द्रष्टव्यम्। तदेवमेकदेशिमतं दूषयित्वा स्वमतेन भाष्यं व्याचष्टे--एतदेव तु न्याय्यामिति। निग्रहस्थानेभ्यो हेत्वाभासानां पृथगुपदेशे प्रयोजनं यद् भाष्याक्षरेभ्यः साक्षात् प्रतीयते। सामान्योपदेशेन विशेष उपदिष्टे विशेषोपदेशः प्रयोजनाधिक्यं सूचयति। यथा ब्राह्मणान् भोजय कठ्र चेति कठभोजने विशेषो गम्यते, तद्वदिहापि निग्रहस्थानोपदेशेनैव हेत्वाभासेषु लब्धेषु तेषां विशेषेणाभिधानं प्रयोजनाधिक्यं सूचयति। एतावानेव सूत्रकृतो व्यापारो यत् सूत्रणं नाम। तत्र निग्रहस्थानविशेषाणां हेत्वाभासानां स्वरूपं वादस्य च तत्त्वनिर्णयावसानत्वमालोच्य वादे चोदनीया भविष्यन्ति निग्रहस्थानत्वेन हेत्वाभासा नाप्रतिभादय इति प्रयोजनं वर्णयांचकार भाष्यकारः। स्यादेतत्। भवन्तु वादे चोदनीया हेत्वाभासाः, मा च भुवन्नप्रतिभादयः। किमेवमपीत्याह--विद्याप्रस्थानप्रमेदज्ञापनार्थत्वात्। वादजल्पवितण्डा विद्याः परम्परया निःश्रेयसोपयोगात्। तासां प्रस्थानं व्यापारः, तस्य भेदः, तज्ज्ञापनार्थत्वात्। अत एव जल्पवितण्डयोस्तु इत्याह। चोदयति--अथ कस्मादिति। यदि वादे हेत्वाभासाः प्रयुज्येरन् ततो निग्रहस्थानत्वेन चोद्येरन्, न तु तेषामस्ति प्रयोगोऽप्रमाणत्वात् प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भत्वाच्च वादस्य। तस्मात् निग्रहस्थानमात्रत्वं हेत्वाभासानाम्। तथा च न पृथगुपदेशः, निग्रहस्थानोपदेशेनैव लब्धत्वादित्यर्थः। परिहरति--प्रमाणसामान्यादिति। न खलुहेत्वाभासन् तब्दुद्ध्या प्रयु*जाते वादिप्रतिवादिनौ, अपि तु हेतुबुद्ध्या। तथा चास्ति तेषां वादे प्रयोग इति वादे निग्रहस्थानत्वेन हेवाभासाश्चाद्यन्ताम्, नाप्रतिभादीनीत्यर्थवान् पृथगुपदेशः। तदेतद् विकल्प्याक्षिपति--वादे कानिचिदिति। समाधत्ते--न, लक्षणपरतन्त्रत्वादर्थतथाभावस्येति ब्रूमः। लक्ष्यत इति लक्षणम्, समानासमानजातीयव्यावृत्तं रूपं वादस्य च निग्रहस्थानानां च। तदधीनो हि तेषां तथाभावो व्यवस्था। कानिचिदेव निग्रहस्थानानि वादे न तु सर्वाणीति सामान्यतोऽभिधाय तदेव लक्षणपरतन्त्रत्वमभिमते विशेषे योजयति--वादस्येति। उक्तमाक्षिपति--प्रमाणप्रतिरूपकत्वादिति। निश्चितौ हि वादं कुरूतः। निश्चयश्च प्रमाणफलमिति कुतोऽप्रमाणस्यावकाश इत्यर्थः। उत्तरम्--भ्रान्तेरिति। न निश्चयः सर्वः प्रमाणमूलोऽप्रमाणमूलस्यापि तस्य दर्शनात्,

अन्यथा विपर्यासादप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। वादिनोश्चाभ्रान्तत्वे वस्तुनो विरुद्धधर्मद्वयसमालिङ्गितत्वमेकदा स्यादिति भावः। पृच्छति--कः पुनः शिष्येति। उपास्योपासकयोः परस्परं न ध्वंसनं संभवतीति भावः। उत्तरम्--विवक्षितार्थाप्रतिपादकत्वम् एव न खलीकार इति। हेत्वाभासानां च पृथक्करणं न वादे तन्मात्रावधारणार्थम्, अपि तु यस्मिन्ननुद्भावितेऽपि निग्रहस्थाने तत्त्वप्रतिपत्तिव्याघातो भवति, तस्य सर्वस्य संग्रहार्थम्। एवं च न्यूनाधिकापसिद्धान्ता अपि संगृजीता भवन्ति। तत्र पृच्छति--न्यूनाधिकेति। उत्तरम्--प्रमाणेति। जल्पवितण्डयोस्त्विति भाष्यमनुभाष्योपपादयति--जल्पवितण्डयोस्त्विति। साहङ्कारो विजिगीषुरप्रतिभादिभिरपि निग्रहस्थानैस्तिरस्कृतो गलिताहङ्कारस्तत्त्वबुभुत्सुतां नीतः पश्चाद् वादेन व्युत्पाद्यत इत्यर्थः।।

छलजातिनिग्रहस्थानानां पृथगुपदेशप्रयोजनपरं भाष्यमनुभाषते--छलेति। उपलक्षणार्थमिति भाष्यावयवं व्याचष्टे। परिज्ञानार्थमेव केवलम्, पिरज्ञानस्य फलमुक्तम्--स्ववाक्ये परिवर्जनम् अप्रयोगः, परवाक्ये

चोद्भावनमिति। चोदयति--छलजातिनिग्रहस्थानानीति। अत्र हि जातेः स्ववाक्ये परिवर्जनमुक्त्वा पुनः स्वयं

प्रयोगो न युक्तः। कस्मात्? व्याघातात्। एतद् विभजते--स्वाक्य इति। परिहरति--न व्याघातः। कुतः? प्रश्नापाकरणार्थत्वात्। तद् विभजते--स्वयं च सुकरः प्रयोग इति अनेन भाष्येण किमुक्तं भवति? परेण प्रतिवादिना जातौ प्रयुक्तायां वादी प्राश्निकान् सभ्यान् ब्रवीति जातिरनेन प्रतिवादिना प्रयुक्तेति। ते प्राश्निका एनं पर्यनुयु*जीरन् हे वादिन् कथं केन प्रकारेण जातिः चतुर्विंशत्यां जातिषु कतमा जातिरिति? सोऽयं प्राश्निकानां प्रश्नः। तदपाकरणार्थं स्वयं सुकरः प्रयोग इत्यर्थः। प्रकृतमुपसंहरति--तस्मादेत इति।।

सूत्रकारेण शास्त्रस्यात्यन्तिकदुःखोपरमरूपनिःश्रेयसाधिगमः प्रयोजनमुक्तम्। भाष्यकारस्तु नास्त्येव तत् प्रेक्षावतां

प्रयोजनम्, चत्रान्वीक्षिकी न निमित्तं भवतीत्याह--सेयमान्वीक्षिकीति। तदेतद् भाष्यं

व्याचष्टे--सेयमान्वीक्षिकी न्यायविद्यति। यद्यपीतरा विद्याः प्रमाणिकमेवार्थमभिनिविशन्ते तथाप्येतद्विद्याप्रतिपाद्यमेव

प्रमाणाद्युपजीव्य स्वे स्वे व्युत्पाद्ये तत्त्वे प्रवर्तन्त्र, न तु प्रमाणाद्यपि व्युत्पादयन्ति। यथा प्रत्यक्षाद्युपजीव्य प्रवर्तमानमनुमानं न प्रत्यक्षादिविषयमपि तदानीमेव गोचरयति। तदनेन विद्योपकरणग्रहणेन व्यापार आन्वीक्षिक्या दर्शितः। संप्रति विद्यानां यानि कर्माणि प्रतिपाद्यानि सामाग्रिहोत्रकृष्यादीनि तत्राप्यान्वीक्षिक्युपाय इत्याह--उपायः सर्वकर्मणां विद्याव्युत्पाद्यानाम्, न तु हालिकमृगय्वादिकर्मणामपि। न हि विद्यापदेभ्यो यावन्मात्रागतिः, तावन्मात्रेण प्रेक्षवतां परितोषः। मा भूत्

आदित्यो वै यूपः

इत्यादिभ्य आदित्यादीना यूपादिता। तस्मात् संशयपरीक्षाप्रमाणविनिवेश द्वारेण तदर्थतत्त्वमवधार्या तत्र त्रयी विनिवेशनीया। एवं दण्डनीतिवार्तयोरनुगन्तव्यम्। तस्मादान्वीक्षिकीपरिशोधितप्रमाणप्रमाशितं सामादि इतरा विद्याः कुर्वन्ति विषयमिति शेषः। अपि च द्रव्यगुणकर्मणामभिमतानभिमतोपायताप्रज्ञापनेन यथायथ सर्वा विद्याः प्रेक्षावतः प्रवर्तयन्ति निर्वयन्ति वा। तत्र किमविशेषेण साध्यसाधनेतिकर्तव्यतासु प्रवर्तयन्तु, आहोस्वित् साधनेतिकर्तव्यतामात्रे? तत्र यदि साध्यांशोऽपि प्रवर्तनागोचरः, तदा श्येनादिसाध्याया हिंसाया विहितत्वेन नानर्थवत्वम्। अथ साध्यांशं रागतः प्राप्तमनूद्य साधनेतिकर्तव्यते एव विधरयेते, ततः श्येनादिसाध्याया हिंसाया अविहितत्वेन

न हिंस्यात् सर्वा भूतानि

इति प्रतिषधादनर्थत्वम्। तदिह साध्यांशेऽप्रवर्तनमान्वीक्षिकीगम्यम्। एवमनुष्ठानगताः प्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वादय आन्वीक्षिकीगम्याः। एवं वार्तादिष्वपीति। तदेवमान्वीक्षिकीमाश्रयन्ते सर्वविद्या इत्याह--आश्रयः सर्वधर्माणाम् सर्वासां विद्यानां पुरुषप्रवर्तना धर्माः, तेषामाश्रयः। वार्तिककारस्तु धर्मद्वारेण विद्यानामेवश्रय इति

व्याचष्टे--सर्वविद्योपकारकत्वादाश्रयः, सर्वासां विद्यानामियमुपकरोति। विद्यया प्रवर्तनायां कर्तव्यायामियं सहकारितयोपकरोतीत्यर्थः।।

स्यादेतत्। व्युत्पाद्याश्चेत् प्रमाणादयः सर्वविद्योपयोगिनः, तर्ह्यात्यन्तिकी दुखः- निवृत्तिरान्वीक्षिक्याः फलं निःश्रेयसपदादवगम्यते। व्युत्पाद्यस्वभावालोचनया हि तद् गम्यते, स च विद्यान्तरसाधारण इति विद्यान्तराधिगम्येन

निःश्रेयसेन सङ्करप्रसङ्ग इत्यत आह--तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमश्च यथाविद्यं वेदितव्यम्। विद्यान्तराणि तावद् यत् तत्त्वज्ञानं कुर्वन्ति तत्स्वभावालोचनया हि तद्विद्यासाध्ये एव निःश्रेयसभदे उपयुज्यन्ते नान्यत्र। इह तु प्रमाणादि यद्यपि साधारणम्, तथाप्यसाधारणात्मादिरूपप्रमयसमभिव्याहृतं सदभिमत एव निःश्रेयसेःवतिष्ठत इति। विशुद्धेनार्जनेन होमसाधनस्य द्रव्यस्य प्राप्तिः स्वागतम्। आदिग्रहणेन क्रमपर्यन्ताङ्गग्रामसाकल्यं गृह्यते। श्वमार्जारादिभिरनुपघातः अनुपहतत्वम्। आदिग्रहणाद् विशुद्धाऽभिसन्धिरिति। शेषमतिरोहितम्। वादादीनां निग्रहस्थानान्तानामुपदेशः पराभिभवोपायतया मदमानादिहेतुत्वेन निःश्रेयसपरिपन्थीति मन्वानश्चोदयति--मदमानादीति। परिहरति--न, सूत्रार्थापरिज्ञानात्। नायं सूत्रार्थः, सर्वेषां तत्त्वज्ञानं साक्षान्निःश्रेयसोपयोगीति, किं त्वात्मादितत्त्वज्ञानम्। तदितरत् तु पारम्पर्येण। तत्र जल्पादीना पराहङ्कारप्रशमनमवान्तरव्यापार इति न निःश्रेयसपरिपन्थिता, किं त्वानुकूल्यमित्यर्थः। मदमानादिनिमित्तत्वं च हेतुरसिद्ध इत्याह--यच्चेदमिति। उपसंहारति-- तस्मान्न निमित्तं वादादिपरिज्ञानं रागादीनामिति। इति।

सूत्रसमाप्तौ ।।१।।

<B3>

।।टीका।।

तदेवं प्रथमसूत्रेण शास्त्रस्याभिधेयप्रयोजनसंबन्धान् दर्शयता पदार्थाः प्रमाणादय उद्धिष्टाः। तेषां च लक्षणमुक्त्वा तत्परीक्षा वर्तयिष्यते, अपरीक्ष्य तत्त्वज्ञाननिर्णयायोगात्। न चानिर्णोतप्रयोजनसंबन्धानां प्रमाणादीनां लक्षणपरीक्षयोरवसरः। न च प्रयोजनसंबन्धनिर्णयः परीक्षां विनेति तत्परीक्षार्थं द्वितीयं सूत्रम्। तत्र प्रयोजनाभिधानस्य द्वैविध्यात् संशयः। द्विविधं हि प्रयोजनाभिधानं ग्रन्थकृतां दृष्टं समीचीनमसमीचीनं च, यथा वातिकादिप्रयोजनाभिधानम् आयुर्वेदादिप्रयोजनाभिधानं च। तस्मादभिधानसामान्याद् उभयथादर्शनाच्च संशयः। तत्रोत्सूत्रेण प्रयोजनाभिसंबन्धप्रतिपादनपरं पूर्वपक्षभाष्यम्--तत् खलु वै निःश्रेयसमित्यादि। तद् विभजते--न तत्त्वपरिज्ञानादपवर्गः। कुतः? उभयथादोषात्। तदत्यन्तविमोक्षलक्षणोऽपवर्गो

निःश्रेयसम्। तच्चेत् तत्त्वज्ञानानन्तरम्, सम्प्रदायोच्छेदो वातपुत्रीयता च शास्त्रस्य स्याताम्। तस्मान्न तत्त्वज्ञानानन्तरं निःश्रेयसम्। तथा सति प्रमाणादितत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमिति। मिथ्या। न चान्यन्निःश्रेयसम् इत्यभिमानः पूर्वपक्षवादिन इति।।

अत्रेदं सिद्धान्तसूत्रमुपतिष्ठते--दुःखजन्मेति। तस्य तात्पर्यमभिधायावतारयति--न प्रयोजनानभिसंबन्धः। कुतः? निःश्रेयसस्य परापरभेदात्। चतस्त्रो हि प्रतिपत्तयः प्रमेये आत्मादौ। प्रथमा तावदागमात् यामाचक्षते श्रवणमिति। द्वितीया तु श्रुतस्य परीक्ष्य न्यायन व्यवस्थापनम्, यामाहुर्मननमिति। सा चान्वीक्षिक्यामायतते। आन्वीक्षिकी च संशयादितत्त्वज्ञापनं प्रमाणतत्त्वज्ञापनायोपादत्ते। प्रमाणतत्त्वज्ञापनं च हेयोपादेयभेदव्यवस्थितप्रमेयतत्त्वपरिज्ञापनाय। तत्राप्याद्यन्तवर्जितदशवर्गज्ञापनमाद्यन्तयोः एवात्मापवर्गयोरूपादेययोस्तत्त्वज्ञानस्योपकरोति। न चायमान्वीक्षिकीविद्यावधृतप्रमेयतत्त्वोऽपि परितुष्यति, पूर्ववदेवात्मादिगतविपर्ययवासनानुवृत्तेः। नो खलु दिङ्मूढः सहस्त्रेणाप्यनुमाणैर्विपर्ययसंस्कारमपनयति। तत्त्वासाक्षात्कारस्तु विपर्ययसंस्कारा निवर्तयति। तज्जनिता च वासना विपर्ययवासनामिति लोकसिद्धम्। तस्मादात्मादिसाक्षात्कारवतीं चतुर्थीं प्रतीतिमशेषतद्गोचरवासनाविपर्यासशमनीमर्थयमानेनादरनैरन्तरर्याभ्यां

ध्यानचिन्तादिशब्दवाच्या तृतीया प्रतीतिः साक्षात्कारफला दीर्घकालमुपासनीया। अथ परिनिष्पन्नध्यानोपायः साक्षात्कारवतीं प्रतिपद्य चतुर्थीं प्रतीतिं निर्मुक्तसकलक्लेशजालः अप्रवर्तमानो धर्माधर्मसाधनेषु निरूद्धानागतधर्माधर्मप्रबन्धोत्पादो भूतेन्द्रियविजयी प्रज्ञाज्योतिर्जीवन्नेव मुक्त इत्युच्यते। न चैवमवस्थो वीतरागोऽपि

सहसैव देहादिभिः वियुज्यते, प्रागुपात्तस्य धर्माधमप्रचयस्याभुक्तस्य भुज्यमानस्य चाप्रक्षीणत्वात्। न च प्रायश्चित्तेनेवात्मज्ञानेनादत्तफलान्येव कर्माणि क्षीयन्त इति युक्तम्,

नाभुक्तं क्षीयते कर्म।

[ ]इति स्मृतेः। अत्यन्तसुखदुःखसंविज्ञानविरोधस्य कर्मणामवधारणात्। औत्सर्गिकस्य क्वचित् प्रयश्चित्तादौ विशेषवचनेनापवादात्।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि।

[मुण्डक ० २।२।८]इति श्रुतेः। योगर्द्धिवशाद् युगपदुत्पादितानेकविधदेहोपभोगेनाप्युपपत्तेः।।

तावदेवास्य चिरं यावन्न विमाक्ष्येऽथ सुपत्स्ये।

[छान्दोग्य ३।१४।२]इति चाभुक्तोपभज्यमानफलकर्मप्रक्षयावधित्वदर्शनम्। योगार्द्धिवशाच्चानियतविपाककालान्यपि दीर्घकालफलान्यपि कर्माणि पिण्डीकृत्य भूतेन्द्रियदविजयितया युगपदेव भुङ्क्ते। अचिन्त्यो हि समाधिप्रभाव इत्युक्तम्। न चाचिन्त्यत्वाद् विनैवोपभोगेन कर्माशयान् प्रक्षयिष्यतीति युक्तम्, दृष्टानुसारेण कथंचिदुपपत्तौ अत्यन्तादृष्टकल्पनाया अयोगात्। तस्मादुत्पन्नतत्त्वसाक्षात्कारस्य दोषाभावात् प्रवृत्त्युपरमे योऽनागतापूर्वानुत्पादस्तदपरं निःश्रेयसम्। तच्च तत्त्वसाक्षात्कारानन्तरं भवति। तादृशश्च मुनिस्तत्त्वज्ञानवान् शास्त्रस्य प्रणेतेति न वातपुत्रीयं शास्त्रमिति। परं तु रिःश्रेयसं योगर्द्धिप्रभवसम्पदा युगपदुपभोगेनोपात्तकर्माशयस्य क्षयात् सर्वदुःखोपरम इत्युपपन्नं निःश्रेयसद्वैविध्यमिति भावः।।

तदेतद् दर्शयति--यत्तावदिति। तत्त्वसाक्षात्कारः तत्त्वज्ञानम्। संहर्षः सुखम्। आयासो दुःखम्। तत्रानागताभ्यां तावत् प्रवृत्त्यभावादनुत्पादादेवमुच्यते। विद्यमानकारणे अपि सुखदुःखेऽशक्तोऽद्विषश्च भु*जनो न सुखदुःखतया मनुते। न ह्यस्ति संभवो न तत्र तृप्यति तच्च तस्य सुखम्, न च तद् द्वेष्टि तच्च तस्य दुःखमिति। स्यादेतत् भवत्वेतदपरं निःश्रेयसम्। प्रकृते तु किमायातमित्यत आह--अयं शास्त्रार्थः। अर्थशब्दो निमित्ते। अपरं निःश्रेयसं शास्त्रस्य निमित्तम्। अथ अपरनिःश्रेयसोत्पादसमय एव परनिःश्रेयसोत्पादोऽपि कस्मान्न भवतीत्याह--परं तु निःश्रेयसं तत्त्वज्ञानात् क्रमेण भवति। नो खलूत्पन्नतत्त्वसाक्षात्कारः समुच्छिन्नवासनाविपर्यासज्ञानस्तत्कार्यदोषतत्कार्यप्रवृत्तीनं निवृत्त्यै प्रयतते, कारणनिवृत्त्यैवायत्नलभ्यत्वात् कार्यनिवृत्तेः। न हि कफोद्भावज्वरप्रशमनाय कफनिवृत्तौ सत्यां यत्नान्तरमातिष्ठते, तत एव तत्सिद्धेः। परं तु निःश्रेयसं न तावद् भवति, यावदुपभोगादुपात्तकर्माशयप्रचयो न क्षीयते। तस्मात् तत्त्वसाक्षात्काराधानप्रयत्नात्परस्तदुपभोगप्रयत्न आस्थेयः। तथा च न तुल्यकाल उत्पादः परापरयोर्निःश्रेयसयोः। तदिदमुक्तम्--क्रमेणेति।।

तदेवमर्थगति परिशोध्य सूत्रमवतारयति--क्रिमेति। यद्यप्यपरस्मिन्नपि निःश्रेयसे मिथ्याज्ञानदोषप्रवृत्तीनामपि

समुच्छेदक्रमोऽस्ति, तथापि जन्मदुःखोच्छेदक्रमो नास्ति, पूर्वोपात्तस्य कर्माशयप्रचयस्य तादवस्थ्यात्। तस्मात् जन्मदुःखोच्छेदक्रमसमभिव्याहृतो मिथ्याज्ञानाद्युच्छेदक्रमः परस्यैव निःश्रेयसस्य शास्त्रप्रयोजनस्य। तत्प्रतिपादनमर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम्। इदं चावान्तरप्रयोजनम्। प्रधानप्रयोजनमग्रे वक्ष्यति।।

अत्र केचित् योगविभागमिच्छन्ति। कारणोच्छेदात् कार्योच्छेदोऽभिमतः। न चासौ दुःखादीनां

मिथ्याज्ञानान्तानामप्रदर्शिते कार्यकारणभावे सिध्यति। तस्माद् दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामित्यको योगः। अत्र किल समासादेतेषामितरेतरयोगः अवगम्यते। स च योग्यतया कार्यकारणभावः। कार्येण कारणं युक्तम्, कारणेन च कार्यमिति। अतः सिद्धे कार्यकारणभावे उत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इत्यनेन योगेन कारणोच्छेदक्रमेण कार्योच्छेदक्रमप्रतिपादनेनापवर्गः प्रतिपाद्यते। अत्र चोत्तरत्वं पाठापेक्षया कारणस्य। तदनन्तरत्वं

च कार्यस्याव्यवहितादिपाठापेक्षया। मिथ्याज्ञाने कारणे तत्कार्याः दोषाः। एवे शेषेष्वपि योज्यम्। तमिमं सूत्रविभागममृष्यमाणो वार्त्तिककृद् आह--इदं सूत्रम्। एकवचनेन भेदं व्यावर्तयति। न हि

समुच्छेदक्रमप्रतिपादनेनापवर्गपरतयैकवाक्यत्वे संभवति वाक्यभेदो न्याय्यः। एवनिवृत्त्या अन्यनिवृत्त्यैव कार्यकारणभाव आक्षिप्त इति नासौ सूत्रे दर्शनीयः। न ह्यर्थाक्षिप्तं सूत्रकारा दर्शयन्ति। तदिदं सूत्रग्रहणप्रयोजनम्। तथा हि---

स्वल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम्।

अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः।।

[विष्णुधर्मोत्तरे ३.५.१] इति। अस्तोभमनधिकम्, अर्थलभ्यप्रदर्शने त्वधिकं भवेदिति। तत् सूचनात् सूत्रं स्यात्। तथा ह्यहुः,

लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च।

सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः।।

[ ]इति। इतरेतरयोगेनापि कार्यकारणभावः सूचनीय एव। स वरमेकनिवृत्त्यान्यनिवृत्त्यैव सूच्यतामेकवाक्यतानुरोधायेति। परमतात्पर्यमस्याह--एतत्संबन्धेनैव। शास्त्रस्य निःश्रेयसाधिगमलक्षणेन प्रयोजनेन यः संबन्धः पूर्वमाक्षिप्तः, तत्समाधानेनार्थेन अर्थवदेतत् सूत्रम्। संबन्धपदेन विषयवाचिना विषचिसमाधानं लक्षयति। तदेवं सूत्रतात्पर्यं व्याख्यायावयवव्याख्यानमवतारयति--पदार्थस्विति। यद्यपि सामभेदादौ हलशकटदौ च मिथ्याज्ञानमनेकप्रकारं संभवति, तथापि न तत् संसारहेतुरपि त्वात्मादिद्वादशविधप्रमेयविशेषविषयमिति सूत्रस्थं मिथ्याज्ञानं विशेष्टुमाह--तत्रेति। तदेतेन आत्माद्यपवर्गपर्यन्त इत्यादि भाष्यमवतारितम्। तदेतदाक्षिपति--को वृत्त्यर्थ

इति। न खलु यथा कुण्डे वदरं पटे वा शौक्ल्यम्, एवं प्रमेये मिथ्याज्ञानं प्रवर्तते, तस्य ज्ञातृसमवेतत्वादित्यर्थः। उत्तरम्--विषयार्थः। यावदुक्तं भवति प्रमयविषयं मिथ्याज्ञानमिति, तावदुक्तं भवति प्रमेये वर्तत इति। विषयत्वं चाग्रे निवेदयिष्यते। अनेकप्रकारम् इत्युक्तम्। तदाह--तत्रायं भेदः तत्रात्मनि तावत् प्रधाने प्रमेये नास्तीति। कथं पुनरेतन्मिथ्याज्ञानमित्यत आह--आत्मा तावदिति। अत्र शङ्गते--तस्यानुपपत्तिः। कुतः? सदसतोः सारूप्याभावादिति चेत्? सर्वत्र हि रजतोदकादिविभ्रमेषु शुक्तिरजतयोर्वा मरूमरीचिसलिलयोर्वा सारूप्यमेव निमित्तं प्रतीमः न हि जातु रूपं रसादिषु हस्तिनं वा मशकादिषु आरोपयन्ति। असदृशेऽपि श्वेते पीतभ्रमः, मधुरे च तिक्तभ्रमः, पीतः शङ्खस्तिक्तो गुड इति च दृश्यत इति चेत्--न, तत्रापि सारूप्यसंभवात्। तथा हि बहिनिर्गच्छदत्यच्छनयनरश्मिसंपृक्तपित्तगतं पीतिमानमाश्रयरहितम्, शङ्खं च दोषाच्छादितसितिमानमनुभवन् पीतगणस्य च तदसंबन्धमननुभवंस्तदसंबन्धाग्रहेण पीतचीरविल्वादिसामानाधिकरण्येन सारूप्यात् शङ्ख पीत इति

विपर्यस्यति। एवं त्वगिन्द्रियोपनीतं गुडद्रव्यमननुभूयमानमाधुर्यमनुभवन् रसनाग्रवर्तिनश्च पित्तस्यास्वभावजातातिक्तस्य तिक्तत्वमनुभवन् तदाश्रयं च पित्तमननुभवन्नसंबन्धाग्रहसारूप्यात् तिक्तनिम्बसामानाधिकरण्येन तिक्तो गुड इति वपिर्यस्यति। अतिशीघ्रतया चैष क्रमो न लक्ष्यते। न च ब्रूमो यत्र सारूप्यं तत्र भ्रम इति, येनातिप्रसक्तिश्चोद्येत, अपि तु यत्र भ्रमस्तत्रावश्यं कथि*चत् सारूप्यमिति। एवं द्विचन्द्रदिङ्मोहालातचक्रादिष्वपि किि*चत् कथि*चत्

सारूप्यमूहनीयम्। न च स दसतोरत्यन्तविलक्षणयोः सारूप्यमस्ति। तत् कथमात्मनि नास्तितारोप इत्याक्षेपः।।

समाधत्ते--न, प्रमाणगम्यतोपपत्ते। आक्षेपं विभजते--न हि सदसती इति। समाधानं विभजत--तच्च नैवमिति। यदि सदसतोः समानत्वं नास्ति, तर्हि भेदः। तथा च कस्य कुत्रारोप इत्यत आह--क्रियागुणेति। सोऽयमसद्धर्मान्

क्रियागुणरहितत्वादीन् सत्यात्मनि समारोप्य असत्तया विपर्यस्यति--नास्त्यात्मेति, नत्वात्मानं सर्वतोऽभ्यर्हिततमं पश्यन् तत्रासौ स्निह्यति, स्नेहाच्च तदुपकाराय घटते। एवं तत्परिपन्थिनं द्वेष्टि। द्वेषाच्च तदपकाराय घ्यटते। ततश्च कर्माशयम् आचिनोति। ततो जन्म। ततश्च दुःखमिति। एवमात्मनस्तादृशस्य मा भूत्

तत्त्वाज्ञानम्। अस्तु नास्तितासमारोप एव तावद् यतो न प्रवर्तते। यथाहुः,

सुखी भवेयं दुःखी वा मा भूवमिति तृष्यतः।

यैवाहमितिधीः सैव सहजं सत्त्वदर्शनम्।।

[प्र.वा.१.२०२.३]अत्रोच्यते। यद्यपि रागादिनिवृत्तिहेतुर्नैरात्म्यदर्शनम्, तथापि नास्ति कर्म, नास्ति कर्मफलमिति दृष्टेः परमं निदानम्। एवं प्रेत्यभावाभावज्ञानस्य च। तथा च दुःखहेतोर्हेयवर्गस्याभावान्न तद्धानायानेन घटितव्यम्। न चावंघटमानो हेयं हातुमर्हति। सोऽयं वृश्चिकभिया पलायमानः आशीविषमुखेनिपतितः। सेचमास्तिकत्वायात्मास्तितोपासनीया। अभ्यर्हितता चात्मनोऽत्यन्तदुःखनिवृत्तावुपपद्यते। अयमेव चास्योपकारो यदात्यन्तिकदुःखशमनम्, सूखाधाने त्वस्य तदनुषङ्गिदुःखाधानादपकारप्रसङ्गात्। न हि जातु कश्चिच्चेतनः सुखमाप्स्यामीति मधुविषसम्पृक्तमन्नमुपभुङ्क्ते। तस्मान्नैरात्म्यदृष्टिः प्रयत्नेनोच्छेत्तव्या प्रेक्षावतेति सिद्धम्।।

अपरमपि संसारहेतु मिथ्यादर्शनमाह--एवमनात्मनीति। पृच्छति--कि पुनरिति। उत्तरम्--अहङ्कारेति। विशेषमाह--इच्छादीति। पुनः पृच्छति--कथं पुनरिति। उत्तरम्--शरीरेति। उपसंहरति--एवमिति।

सामान्यधर्मोऽहंकारास्पदत्वम्। विशेषधर्म इच्छाद्याधारता। तां खल्वयं शरीरादिष्वारोप्य एत एवाहमिति शरीरादिष्वात्मभावमारोपयति।।

एवं सिद्धं कृत्वा विपर्ययं सर्वमुक्तम्। संप्रति सन्दिहानो विपर्ययस्वरूपं पृच्छति--कः पुनरयं विपर्ययः? परीक्षकाणां विप्रतिपत्तेः संशयः। केचित् स्वाकारबाह्यत्वविषयं ज्ञानं विपर्यय इत्याचक्षते। अन्येऽसाद्विषयं ज्ञानम्। अन्ये त्वनिर्वचनीयमेव ज्ञानम्। अपरे त्वग्रहणमेववं। अन्यथाख्याति तु वृद्धाः। उत्तरम्--अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययः।।

इदमत्राकूतम्--न तावत् स्वाकारं रजतादि बाह्यतया आलम्बन्ते विभ्रमाः। तथा हि ज्ञानाकारत्वं रजतादेरनुभवाद् व्यवस्थाप्येत्, अनुमानाद् वा? अनुभवोऽपि रजतप्रत्ययो वा स्वाद्, बाधकपत्ययो वा? न तावद् रजतप्रत्ययः। स हीदमनहंकाराकारास्पदं रजतमादर्शयति, न चान्तरम्। अहमिति हि तदा स्यात्, प्रतिपत्तुः प्रत्ययादव्यतिरेकात्। भ्रान्तं हि ज्ञानं स्वाकारमेव बाह्यता आलम्बते। तथा चानहंकारास्पदमस्य विषयो ज्ञानाकारोऽपि, ज्ञानाकारता पुनरस्य बाधकज्ञानप्रवेदनीयेति चेत्? हन्त चक्षुषी निमील्य वैतालिकपक्षपातं परित्यज्यालोचयत्वायुष्मान् कि पुरोवर्तिद्रव्याकारतामात्रं प्रतिषेधति रजतस्य, आहोस्वित् ज्ञानाकारतामप्यस्यादर्शयति बाधकप्रत्ययः? तत्र ज्ञानाकारतोपदर्शनव्यापारं बाधकप्रत्ययस्य ब्रूवाणः श्लाघनीयप्रज्ञो

देवानांप्रियः। पुरोवर्तित्वनिषेधादर्थात् ज्ञानाकारतासिद्धिरिति चेत्? तन्निषेधो वणिग्वीथ्यादावुपलब्धस्य रजतस्य व्यावस्थापने हेतुः। आन्तरत्वं त्वस्यानुपलब्धचरं कुतस्त्यम्? न चानुमानमत्र प्रभवतीति चतुर्थेनिवेदयिष्यते।।

सन्तु तर्हि बाधकप्रत्ययानुरोधाद् असत्प्रकाशनशीला एव मिथ्याप्रत्ययाः। तथा हि बाधकं विज्ञानं नेदं रजतमिति रजतज्ञानगोचरस्यासत्त्वं गृह्णाति। न चासतो विषयभावो नोपपद्यते। न हि विषयत्वं नाम कारणत्वं येनासति न

स्यात्, किं तु स्वकारणधीनः सामर्थ्यातिशयः। स तादृशो ज्ञानस्य, येन सन्तमिवासन्तमपि गोचरयति।न च विषयसामर्थ्यमत्रोपयुज्यते, ज्ञानस्य सामर्थ्यादेव तद्भावसिद्धेः। अतएवासत्प्रकाशनसामर्थ्यमेव मिथ्याज्ञानानामविद्यात्वमनिर्वचनीयं केचिदास्थिषत। अत्रेदमालोचनीयम्--किमेतत् मिथ्याज्ञानमसत् सदात्मना गृह्णातीत्यसद्विषयमुपेयते? आहोस्वित् सदेव सदन्तरात्मना गह्णाति सतश्च सदन्तरात्मत्वेन असत्त्वादसद्विषयमुच्यते? न तावत् पूर्वः कल्पः, रजतात्मना चेत् असदालम्बेत न सती शुक्तिकाम्, कथं पुनरसौ रजातर्थो शुक्तौ प्रवर्तते न पुना रजताभावे। कस्काच्चेदमिति पुरोवर्ति द्रव्यमङ्गुल्या निर्दिश्य तस्य रजतत्वं निषेधति नेदं रजतमिति, यदि तत्र न प्रसि*जतं रजतत्वं पूर्वविज्ञानेन? अथ शुक्तिरेव रजतात्मना असतीति तदाकारतया तामालम्बमानं मिथ्याज्ञानमसदालम्बनमुच्यते? तत्रानुज्ञया वर्तामहे। न खल्वन्यथाख्यातिवादिनोऽपि सदन्तरं सदन्तरात्मना सदभ्युपगच्छन्ति। तथा सत्यन्यथेत्येव न स्यात्। यथाहुरन्यथाख्यातिवादिनः,

तस्माद् यदन्यथा सन्तमन्यथा प्रतिपद्यते।

तन्निरालम्बनं ज्ञानमभावालम्बन च तत्।।

[श्लो.वा.निरालम्बनवादे ११७-८]इति। न च रजतात्मना पुरोवर्तिनो द्रव्यस्यानिर्वचनीयता, मिथ्याज्ञानसमये सत्त्वेन बाधकसमये चासत्त्वेन निर्वचनीयत्वात्। न चैवंभूतस्यासतः प्रथा नोपपद्यते, तस्य सदसद्भ्यामुपाख्येयत्वात्। यःपुनः अद्वैतवादिना प्रपञ्चो वैनाशिकानां वा सामान्यादिर्नो बहिः कि त्वलीकम्। तद्विषयं च ज्ञानं मिथ्याज्ञानमित्यपि न संभवति, तस्य सर्वोपाख्यारहितस्य केनचित् सारूप्याभावात्, तत्कारणकत्वाच्च भ्रान्तेः, कारणाभावे कार्याभावस्य सुलभत्वात्। तस्मात् प्रप*चश्च सामान्यादि च वस्तुसती नाममीचीनविज्ञानगोचरौ। तब्दाधकं चोपरिष्टादपाकरिष्यते। तस्मान्नानिवचनीयख्यातिरपि।।

स्यादेतत। अन्यदन्यथा प्रकाशत इति संविद्विरुद्धम्।न तावत् सद्भावमात्रेणालम्बनत्वम्। तन्मात्रस्य सर्वप्रत्ययसाधारण्येन सर्वेऽर्थाः सवर्प्रत्ययविषया इति सवर्सर्वज्ञतापत्तिः। न च कारणत्वेनालम्बनत्वम्, रूपादिविज्ञानानां रूपादिवच्चक्षुराद्यपि कारणमिति चक्षुराद्यालम्बनत्वप्रसङ्गात्। अतीतानागतविषयत्वं च विज्ञानस्य

न स्यात्, अतीतानागतयोरसत्त्वेनाकारणत्वात्। तस्मात् प्रतिभासमानमालम्बनम्। तथा च रजतप्रतिभासः

शुक्तिकालम्बनमिति दुर्घटम्। अपि च चक्षुरादीनां समीचीनज्ञानोपजननसामर्थ्यमिति कथमेभ्यो मिथ्याज्ञानं भवितुमर्हति? न हि श्यामाकबीजं परिकर्मसहस्त्रेणापि कलमाङ्कुराय कल्पते। दोषसहाया लोचनादयो

मिथ्याप्रत्ययमादधत इति चेत्--न दोषा हि कारणानां सामर्थ्य निघ्नन्ति, न पुनः कार्यान्तरोपजननसामर्थ्यमादधति, न खलु भृष्टं कुटजबीजं न्यग्रोधधानायै कल्पते, किं तु न करोति कुटजधानाम्।

अपि च स्वगोचरे व्यभिचारे विज्ञानानां सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गः। तस्मात् सर्वमेव विज्ञानं समीचीनमास्थेयम्। तथा हि रजतमिदमिति द्वे ज्ञाने स्मृत्यनुभवरूपे। तत्रेदमिति पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणम्, दोषवशात् तद्गतस्य शुक्तिकात्वसामान्यविशेषस्याग्रहणात्। तावन्मात्रं च गृहीतं सदृशतया संस्कारोद्बोधक्रमेण रजते स्मृति जनयति। सा च गृहीतग्रहणस्वभावापि दोषवशात् गृहीततांशप्रमोषेण ग्रहणमात्रमवतिष्ठते। तथा च रजतस्मृतेः पुरोवर्तिमात्रग्रहणस्य व मिथः स्वरूपतश्च विषयतश्च भेदाग्रहणात् सन्निहितरजतविषयविज्ञानसारूप्येणेदं रजतमिति भिन्ने अपि ग्रहणस्मरणे अभेदव्यवहारं सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः। क्वचित् पुनर्ग्रहणे एव मिथोऽगृहीतप्रभेदे, यथा पीतः शङ्ख इति। अत्र हि विनिर्यन्नयनरश्मिवर्तिनः पित्तद्रव्यस्य कायस्येवातिस्वच्छस्य पीतत्त्वं च गृह्यते। पित्तं तु गृह्यते। शङ्खोऽपि दोषवशात् गुणरहितः स्वरूपमात्रेण गृह्यते। तदनयोर्गुणगुणिनोरसंसर्गाग्रहात् सारूप्यात् पीतचिरबिल्वफलप्रत्ययाविशेषेणाभेदव्यवहारः सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्च,
भेदाग्रहप्रसि*जताभेदव्यवहारबाधानाच्च नेदं रजतमिति विवेकप्रत्ययस्य बाधकत्त्वमप्युपपद्यते। तदुपपत्तौ च

भ्रान्तत्वमपि लोकप्रसिद्धं सिद्ध्र भवति। तस्माद् यथार्थाः सर्वेऽपि भ्रमाः प्रत्ययत्वात् पटप्रत्ययत्वयवदिति प्राप्तम्।।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते--अस्ति तावद् रजतार्थिनो रजतमिति ज्ञाने सति पुरोवर्तिद्रव्यप्रवृत्तिः सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्चेति सर्वजनीनम्। तत् किं ग्रहणस्मरणयोस्तद्गोचरयोश्च भेदाग्रहाद् भवतु, आहोस्विदभेदग्रहात्? न तावच्चेतनोऽज्ञानात् प्रवर्तते, अपि तु ज्ञानात्। पुरोवर्तिवस्तुग्रहणरजतज्ञानादगृहीतभेदं स्वरूपतो विषयतो वा रजतार्थिनं पुरोवर्तिद्रव्ये प्रवर्तयतीति चेत्? हन्त भोः किमेतावता पुरोवर्तिवस्तुगोचरं ज्ञानं रजतगोचरं भवति, आहोस्वित् तन्मात्रगोचरमेव? यदि रजतगोचरं पुरोवर्तिरजततयागृह्णात्, कथं नान्यथाख्यातिः? अथ तन्मात्रगोचरम्, को भेदाग्रहस्योपयोगः? न हि वृक्षमात्रदर्शनं निश्चयेन शिंशपार्थिनं प्रवर्तयति, न हि तत्र शिंशपाज्ञानमस्ति। अस्ति त्विह रजतविज्ञानम्, अगृहीतभेदमिदमिति ज्ञानेनेति चेत्? ननु रजतविज्ञानं पुरोवर्तिनि द्रव्ये न वर्तते, पुरोवर्तिज्ञानं च न रजत इति तत्र पुरोवर्तिद्रव्यमात्रार्थो पुरोवर्तिनि प्रवर्तेत न रजतार्थो। एवं रजतार्थो यत्र क्वचन प्रवर्तेत न नियमेन पुरोवर्तिन द्रव्ये। न हि तत्र तेन रजतत्वमवगतमीति। अथेदं रजतमिति द्वे ज्ञाने, भेदाग्रहादिदं रजतमित्येकज्ञानसदृशे, तेन तदुचितं व्यवहारं प्रवर्तयतः? यद्येवं तद्रजतम्, इयं शुक्तिरिति भेदावभासिविज्ञानव्यवहारमपि कस्मान्न प्रवर्तयतः? यथैव हि भेदाग्रहादभिन्नविज्ञानसादृश्यम्, एवमभेदाग्रहाद् भिन्नविज्ञानसादृश्यमपि। सोऽयमुभयतो भेदाभेदग्रहसारूप्यात् प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां युगपदाकृष्यमाणः प्रतिपत्ता कष्टां दशामावेशितः प्रज्ञाशालिभिरतिव्याख्यया।।

स्यादेतत्। विपर्ययज्ञानोत्पादेऽपि शुक्तिरजतयोर्भेदाग्रहेऽस्य व्यापार आस्थेयः, अन्यथा गृहीतभेदानामपि विपर्ययोत्पादप्रसङ्गात्। तथा च शक्यं तत्रापि वक्तुम्--यथा भेदग्रहाद् विपर्ययज्ञानोत्पाद एवमभेदाग्रहात् कस्मान्न समीचीनज्ञानोत्पाद इति। तत्र यस्तव परिहारः सोऽस्माकं व्यवहारव्यपदेशयोर्भविष्यतीति। यथाहुरख्यातिवादिनः---

येषामपि विपरीतख्यातिस्तेषामप्यज्ञानवासननिबन्धनो भ्रम इति। मैवम्, ज्ञानहेतूनाम् अज्ञातरूपकार्यसंबन्धाना चुक्षुरादीनां दर्शनात्, चेतनव्यवहाराणां त्वबुद्धिपूर्वकाणामप्रतीतेः बुद्धिपूर्वकत्वे तु विवेकाग्रह उपयुज्यते, न व्यवहारव्यपदेशयोरिति युक्तमुत्पश्यामः। यद्यविवेकग्रहोऽपि तत्परिपन्थी विद्यत इति कुतोऽन्यतरनिबन्धनो व्यवहारः? तस्मात् समारोप एव भेदाग्रह इति। तत् सिद्धम् एतद्विवादाध्यासितं रजतादिवज्ञानं पुरोवर्तिवस्तुविषयम्, रजतार्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वात्। यद् यदर्थिन नियमेन यत्र प्रवर्पयति तद्विज्ञानं तद्विषयम्, यथोभयसिद्धं समीचीनरजतविज्ञानम्। तथा चैतत्, तस्मात् यथा, यच्चोक्तम्--अनवभासमामा शुक्तिरनालम्बनमिति, तत्र किं शुक्तिकात्वस्य रजतमिति ज्ञानं प्रत्यनालम्बनत्वं साध्यते, आहोस्विद् द्रव्यमात्रस्य सितभास्वरस्य पुरोवर्तिनः? तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे सिद्धसाधनम्। उत्तरस्मिन्ननवभासनमसिद्धम्, इदमिति पुरोवर्तिनो

द्रव्यस्याङ्गुल्या निर्देशात्। दृष्टं च दुष्टानामपि कारणानामौत्सर्गिककार्यप्रतिबन्धेन कार्यान्तरोत्पादकत्वम्। तद् यथा, वेत्रबीजानां दावाग्निदग्धानां कदलीप्रकाण्डजनकत्वम्, भस्मकदुष्टस्य चौदर्यस्य तेजसो बहुतरान्नपानपाचकत्वम्। नेदं रजतमिति च प्रत्यक्षबाधकप्रत्ययादपहृतविषयम्, प्रत्ययत्वेन विभ्रमाणां

यथार्थत्वानुमानं नोदेतुमर्हति। यथा च प्रमाणाभासव्यभिचारेऽपि प्रमाणे आश्वासः, तथा प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ इत्यत्रोपपादितम्। दिङ्मात्रमत्र दर्शितम्। प्रप*चस्तु तत्त्वसमीक्षायाम् अस्माभिः कृत इत्युपरम्यते।।

तदेवमात्मनि मिथ्याज्ञानं व्याख्याय शरीरादिष्वेकादशसु मिथ्याज्ञानं भाष्य एव दर्शितम्। तत्तु स्पष्टत्वात् अस्माभिर्न व्युत्पादितमित्याशयवानाह--शेषमिति। तत्र शरीरादिषु मनःपर्यन्तेषु यथायोगं मिथ्याज्ञानं दुःखे सुखम् इत्यादिना अप्रतिहातव्यम् इत्यन्तेन भाष्येणोक्तम्। प्रवृत्त्यादिषु श्रृङ्गग्राहिकयोक्तं प्रवृत्तौ इत्यादिना रोचयेत् इत्यन्तेन भाष्येण। एवं मिथ्याज्ञानस्य स्वरूपं दर्शयित्वा मिथ्याज्ञानदोषप्रवृत्तितजन्मदुःखानां कार्यकारणभावो दोषादीनां स्वरूपं चोक्तम् एतस्मात् इत्यादिना ताप इत्यन्तेन भाष्येण। संप्रति मिथ्याज्ञानाद्युच्छेदादपवर्ग इति वक्ष्यति। तच्चायुक्तम्, सत्यपि तदुच्छेदे संसारतादवस्थ्यात्। न ह्यान्योच्छेदेऽन्यस्योच्छेदः। तथा च नापवर्ग इति वक्ष्यमाणमर्थमुपपादयितुमक्तं भाष्यकृता, त हमे मिथ्याज्ञानादय इत्यादि। तद् वार्त्तिककारो व्याचष्ट--त हमे दुःखादय इति भाष्यकारोक्तक्रमाद्

विपरीतक्रमाभिधानं वार्त्तिककृतः एवं सूत्रकारोक्तक्रमाद् विपरीतक्रमाभिधानं भाष्यकृतः। तद् दुःखादीनां मिथ्याज्ञानपूर्वकत्वेन मिथ्याज्ञानस्य दुःखादिपूर्वकत्वेनानादित्वं दर्शयितुम्। पृच्छति--कः पुनरिति। यद्येत एव संसारस्तर्हि सूत्रकारः प्रमेयसूत्रे कस्माद् दुःखादिभ्यः पृथक् प्रेत्यभावं संसारापरनामानमुपादत्ते? तस्मादेभ्योऽन्य एव संसार इति भावः। उत्तरम्--दुःखादीनामिति। नैषां स्वरूपमपि तु कार्यकारणभाव इत्यर्थः। क्रमव्यतिक्रमतात्पर्यमाह--स चानादिरिति। अत्र हेतुमाह--पूर्वापरेति। दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषाः विषयत्वेन तावन्मिथ्याज्ञानस्य कारणम्। एवमसति जन्मनि मिथ्याज्ञानस्यानुत्पत्तरविषयोऽपि जन्म मिथ्याज्ञानस्य कारणम्। एवं विना प्रवृत्तिं जन्माभावात् जन्मद्वादेण प्रवृत्तेरपि मिथ्याज्ञानकारणत्वम्। प्रवृत्तिद्वारेण च दोषाणाम्, तथा मिथ्याज्ञानाद् देषाः, दोषेभ्यः प्रवृत्तिः, प्रवृत्तेर्जन्म, जन्मनो दुःखम्। यद्यपि प्रवृत्तिरेव साक्षादुःखहेतुः, तथाप्यनायतनस्य तस्यानुत्पत्तेरन्तरा जन्म करोति। अथ सैव दुःखमिति? अनादित्वाच्च

नान्योन्याश्रयं चक्रकं वा बीजाङ्कुरसन्तानयोरिवेति। संप्रतिबीजापाय इव तज्जान्याङ्कुरप्रवाहनिवृत्तिः मिथ्याज्ञानापाये तज्जन्यदोषप्रवृत्तिजन्मदुःखमिथ्याज्ञानादिप्रवाहनिवृत्तिः, कारणनिवृत्तौ कार्यनिवृत्तेरिति कथनपरं भाष्यम् अनुभाष्याक्षिपति--यदा तु तत्त्वज्ञानादिति। अपायोऽपि तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानस्य स्वरूपतो वा, विषयतो, वा फलतो वा स्यात्, न तावत् स्वरूपतः, तस्याशुतरविनाशिनः संस्काराद् वा ज्ञानान्तराद् वा अपायस्य तत्त्वज्ञानसाधारण्येन तस्यापि बाध्यत्वप्रसङ्गात्। नापि विषयतः, न हि शुक्तिकाज्ञानं रजतज्ञानस्य रजतविषयतामपहर्तुमुत्सहते जातं हि तद् रजतं विषयीकृत्य। यथाहुः

गृहीत्वार्थं गताश्चौराः कस्तानाच्छेत्तुमर्हति।

इति। नापि फलमपहरति, उपदर्शितो हि तेनार्थः, प्रवर्तितश्च तत्र पुयषः। तदिदमुक्तम्--कथमपाय इति। उत्तरम्--समानविषय इति। यस्मिन्नेव हि पुरोवर्तिनि द्रव्ये पूर्वेण रजतत्वमासि*जतं तत्रैवोत्तरं तद्विरुद्धं शुक्तिकात्वं धर्ममुपनयति। तथा च पूर्वस्य विज्ञानस्य मिथ्यात्वमादर्शयत्तज्जनितां प्रवृत्तिं विघटयत् फलमस्यापहरतीति भावः। न तु समानविषयतामात्रेण विरोधः, मा भूदेकस्मिन्नात्मनि नित्यत्वविभुत्वज्ञानयोर्विरोध इत्यत आह--यस्मादिति। तत्वमिथ्यात्वकथनेन मिथो विरुद्धधर्मप्रस*जनं सूचयति। नित्यत्वविभुत्वज्ञानयोस्तु

समानविषययोरप्यविरुद्धधर्मोपस्थापकतया तत्त्वज्ञानत्वादित्यर्थः। कस्माद् विरोध इत्यत आह--वस्तुन इति। परस्पराभावधर्मिणोरेकत्र समवाये नेदं स्वाभाविकं नानात्वं क्वचिदपीत्यद्वैतप्रसङ्ग इति भावः। उपसंहरति--तस्मादिति।।

अत्र देशयति--कथं पुनरिति। प्रथममुत्पन्नं मिथ्याज्ञानमनुपजातविरोधि, तेनापहृतविषयं पश्चात्तनं तत्त्वज्ञानमुदेतुमेव नोत्सहते, प्रागेव तु मिथ्याज्ञानं बाधितुमिति भावः। उत्तरम्--मिथ्याज्ञानस्येति। तत्र हि प्रथममुपजातेनानुपजातविरोधिना ज्ञानेनोत्तरं बाध्यते, यत्र पूर्वापेक्षमुत्तरमुपजायते। तत् खलु पूर्वविरोधे न जायेत। अजातं सत् कथं पूर्वं बाधेत, यथा प्रत्यक्षादिविरुद्धमनुमानम्? इह तु द्वे अपि

ज्ञानेदोषोपहतानुपहतेन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्मनी परस्परानपेक्षे। तत्र पूर्वमनुपजातविरोधित्वात् कि बाधताम्, अनागतस्याप्राप्तत्वेन बाधितुमशक्यत्वात्, स्वकारणबलादासाद्यमानजन्मनश्चोत्पत्तिविरोधस्य चाशक्यात्वात्? तदेवमुत्पन्नमुत्तरमुपजातविरोधितया पूर्वबाधात्मकं सन्नानुपकृद्य पूर्वमुत्पत्तुमर्हतीति बाधते। तत्तु न पूर्वेण नाप्यन्येन

केनचिदिति भावत्यर्थसहायम्। अर्थासहायं च मिथ्याज्ञानम्। तदनेन बाध्यत्वाबाध्यत्वे मिथ्याज्ञानतत्त्वज्ञानयोरूपलक्ष्येते। तदिदमन्यैरप्युक्तम्---

पूर्वात् परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम्।

अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेत्।।

इति। तथा चानुपजातविरोधित्वमत्र बाध्यत्वे हेतुः, उपजातविरोधित्वं च बाधकत्व इति।

यदुपलक्षणार्थं ससहायत्वाभिधानं तज्जिज्ञासुः पृच्छति--कस्मात्? उत्तरम्--तयात्वेनेति। अनेनाबाध्यत्वं तत्त्वज्ञानस्योक्तमिति। न केवलमबाध्यत्वम्, दृढमूलत्वमपि तत्त्वज्ञानस्येत्याह--प्रमाणान्तरानुग्रहाच्च। अन्तरशब्दो विशेषवचनः। आत्मादितत्त्वज्ञानं हि फलं प्रमाणविशेषैरागमानुमानप्रत्यक्षैरनुगृह्यते। तस्माद् दृढमूलत्वात् तदपि तत्त्वज्ञानं मिथ्याज्ञानं निवर्तयतीत्यर्थः। एतदेव विभजते--आगमेति। एतदेव स्फोरयति--यदा हीति। आगममयेन हि ज्ञानेन प्रमेयं गृहीत्वा शास्त्रीयेण च न्यायविज्ञानेनानुमानापरनाम्ना व्यवस्थाप्य भावयतो यदात्ममनःसन्निकर्षाद् योगजधर्मसहायादुत्पद्यते तत्त्वविषयः साक्षात्कारः प्रत्यक्षफलम्, तत्र त्रयाणामपि प्रमाणानां प्रतिसन्धानम् अस्तीति दृढमूलत्वात् तेन मिथ्याज्ञानं बाध्यते।।

विषयं भावयतीति व्याचष्ट--समाहित इति। समाहितत्वेन चेतसो धारणां दर्शयति--अनन्यमना इति प्रत्याहारम्, चेतसः तत्त्वविषयबुद्धिधाराविपच्यमानत्वं ध्यानस्य, तत्त्वज्ञानस्य स्फुटाभत्वारम्भावस्था। ध्यानजनितभावना संस्कारो ध्यानभावना, तस्या विवेको मिथ्यज्ञानवासनायाः। पूर्वं हि मिथ्याज्ञानवासना तत्त्वज्ञानवासनाया बलवत्यासीत्, अथाभ्यासवशात् तुल्यबलाभवत्, अथेयमेव बलीयसी तत्त्वज्ञानवासनासंभिन्ना मिथ्याज्ञानवासनया सहानुवर्तते। संप्रति तु तत्त्वज्ञानवासनया अत्यन्तबलीयस्य समूलकाषं कषितत्वात् मिथ्याज्ञानवासनाया भवति विविक्ता तत्त्वज्ञानवासना तस्यामित्यर्थः।।

नन्वनेन क्रमेण निवर्ततां मिथ्याज्ञानम्, निवृत्तं तं तत्त्वसाक्षात्कारसमयेऽपि कस्मात् पुनः स्ववासनावशान्न जायते? न खलु मिथ्याज्ञानवासना अनादिकालप्रवृत्ता आदिमता तत्त्वज्ञानेन तत्संस्कारेण वा शक्या निवर्तयितुमित्यत आह--निवृत्ते चेति। तावदेव पुंसां बुद्धयोऽस्थिरा भ्राम्यन्ति स्वोचितं च संस्कारजातमातन्वते, न यावद् भूतमर्थं साक्षात्कुर्वन्ति। अथ साक्षात्कृत्य तत्र स्थिरपदा भवन्ति, क्षिण्वन्ति च सवासनान् मिथ्याप्रत्ययान्। भूतार्थपक्षपातो हि बुद्धेः स्वभावः। यदाहुर्बाह्या अपि----

निरूपप्लवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः।

न बाधो यत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः।।

[प्र. वा. २१२.३]इति। तस्मात् मिथ्याज्ञानस्य न पुनरूत्पाद इति।।

उक्तमेवार्थं स्मृतिदार्ढ्याय पृच्छति--कः पुनरिति। उक्तं स्मारयितुमुत्तरम्--सहेति। भवतु मिथ्याज्ञानस्य निवृत्तिः सवासनस्य, ततोऽपि किमित्यत आह--मिथ्याज्ञानेति। अत्र पृच्छति--ये तावदिति। उत्तरम्--तेषामपीति। वैराग्यस्वरूपं पृच्छति--कि पुनरिति। रागाभावो हि वैराग्यम्। न च तस्मादेव रागादीनामभाव इति भावः। उत्तरम्--भोगानभिष्वङ्गलक्षणमित्युक्तम्। विषयदोषपरिभावनापरिपाकात् खलु विषयपरित्यागेच्छा भवति। तया विरोधिगुणेन विषयतृष्णा च तत्परिपन्थिनि विद्वेषश्च तदधिकरणाश्चेर्ष्यादयो निवर्तन्ते। असक्तिर्विषयपरित्यागेच्छा, वशितया

च स्वयमुपनतेषु विषयेषु माध्यस्थ्यदर्शनम्। दोषाभावे किं भवतीत्यत आह--दोषाभाव इति। पृच्छति--का पुनरियमिति। यदि हि जन्मनः प्रवृत्तिः कारणं स्यात्, ततो जन्मनिवृत्त्यै तन्निवृत्तिरर्थ्येत। न पुनरसौ क्षणिका सतो आमुष्मिकाय जन्मने कल्पते। अतः किमर्थं निवर्त्यत इति भावः। विदिताभिप्राय उत्तरमाह--धर्माधर्मौ। कस्मात् पुनरूपचार इत्यत आह--जन्मसाधनत्वात्। एतद्विभजते--नास्मिन्निति। उपचारे प्रयोजनं दर्शयित्वा निमित्तमाह--धर्माधर्मयोस्त्विति। वर्तमानानागतयोरविशेषेण दोषापायात् निवृत्तिरूक्तेति भ्रान्त्या देशयति--यौ तावदनागताविति। परिहरति--न, अनागतयोरिति। अनागताभिप्रायमेतदित्यर्थः। यद्येवम्, वर्तमानयोः कुतः प्रक्षय

इत्यत आह--वर्तमानयोरिति। अस्तु प्रवृत्तेरभावः,ततः किमित्यत आह--प्रवृत्त्यभाव इति। उक्तं विवेकमिहापि

योजयति--अत्रापीति। वर्तमाननिवृत्तिहेतु पृच्छति--अथेति। उत्तरम्--संस्कारेति। श्रुतिः,

तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये।

[छान्दोग्य ० ६.१४.२]इति। किं जन्माभावे सिध्यतीत्यत आह--जन्माभाव इति। अत्रैव वृद्धसंमतिमाह--एतच्च तदाहुरिति। तदेतच्चेति योजना। प्राणनस्य कालभेदावच्छेद आयुः।।

स्यादेतत्, महाप्रलयेऽपि मिथ्याज्ञानादिना दुःखान्तेनास्ति वियोग इति अत्रापि मुक्तिप्रसङ्ग इत्यत आह--सोऽयं मिथ्याज्ञानादिनेति। सर्वत इति तृतीयार्थे तसिः सर्वेणेति। न च प्रलयावस्थायां सर्वेण वियोगः, कर्माविद्यावासनयोरनविनाशात्। मुक्तौ तु तयोरपि विनाशः। कर्मवासना च सर्वकार्याणामुत्पादिका अवस्थापिका च। तन्निवृत्तौ शरीरादिवत् तत्त्वज्ञानसंस्कारस्यापि प्रलय इत्यशेषविशेषगुणविमुक्तो मुक्त इत्युच्यत इति सद्धिम्।।

स्तादेतत्। तत्त्वज्ञानात् मिथ्याज्ञानापाय इत्युक्तम्। किं पुनस्तत्त्वज्ञानमित्यत उक्तं भाष्यकृता--तत्त्वज्ञानु त्विति। तदनुभाष्य सर्वेषां ज्ञानानां भाष्योक्तानामनुगतमेकं स्वरूपतस्त्विति। चोदयति--कस्मादिति। नो खल्वयं प्रेक्षावतां समाचारो यद् दुःखभिया सुखपरित्याग इति, अपि तु सुखं दुःखाद् विविच्य उपाददते दुःखं च वर्जयन्ति। न हि मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते, भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्त इति। उत्तरम्--विवेकहानस्येति। यद्यपि सुखदुःखे भिन्ने, तथाप्यनित्यत्वकृतकत्ववत् परस्परानुषक्ते इति न खलु सुखस्य केवलस्योपादानं दुःखस्य वा केवलस्य परिवर्जनं शक्यमित्यर्थः। कः पुनरयमनुषङ्गो यतो विवेकहानमशक्यमित्यत आह--अनुषङ्गोऽधिनाभावः। तत्स्वरूपमाह--यत्रैकं सुखं वा दुःखं वा, तत्रेतरत् दुःखं वा सुखं वा। तदनेनानित्यत्वकृतकत्वयोरिव सुखदुःखयोरविनाभावो दर्शितः। न चाविनाभावो विना संबन्धादिति तत्सिद्धये संबन्धविकल्पानाह--समाननिमित्तता वा अनुषङ्गोऽविनाभावः, वाशब्दश्च वक्ष्यमाणसंबन्धान्तरापेक्षया, न तु पूर्वापेक्षया। अत्र च शरीराद्यपेक्षया समाननिमित्तता, न तु धर्माधर्मापेक्षया, न तु पूर्वापेक्षया। अत्र च शरीराद्यपेक्षया समाननिमित्तता, न तु धर्माधर्मापेक्षया तयोरसाधारण्यादिति। मन्तव्यम्। तयोरविनाभावसिद्ध्यर्थं संबन्धान्तरम् आह--समानाधारता वा। अपरं संबन्धान्तरमाह--समानाधारता वा। अपरं संबन्धान्तरमाह--समानोपलभ्यता वा। मनोगोचरत्वमुभयोः। ततश्च सिद्धोऽनविनाभावापरनामा अनुषङ्ग इति। यत्रैकं तत्रेतरदिति वा यत्र यस्मिन्निमित्ते सतीति वा यत्राधार इति वा यत्रोपलब्धिसाधने सतीति व्याख्येयम्। इतिः सूत्रसमाप्तिं सूचयति।।२।।

<B3>

।।टीका।।

तदेवं प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानस्य निःश्रेयससंबन्ध उक्तः परीक्षितश्च। तत्रैतत् स्यात्। स्वपदेभ्यः प्रमाणादयः पदार्थास्तत्त्वतो ज्ञाता यथायथं मिथ्याज्ञानादिनिवृत्तिक्रमेण अपवर्गे उपयोक्ष्यन्ते, कृतमुपरितनेन प्रबन्धेन इति। अत उक्तं भाष्यकृता--त्रिवधा चास्येति। न नामधेयमात्रात् प्रमाणादीनां तत्त्वज्ञानं भवति, अपि तु लक्षणपरीक्षणाभ्याम् इत्यस्ति प्रबन्धस्योत्तरस्योपयोग इति भाष्यार्थः। तदेतद्भाष्यमनुभाष्य पृच्छति---प्रवृत्तेरिति। यदि पुरुषकल्पना मात्रात् त्रैविध्यम्, अथानन्त्यमेव कस्मान्न भवति? सर्वत्र तस्य सुलभत्वादिति भावः। उत्तरम्---अर्थस्य तथाभावात्। अर्थस्य प्रयोजनस्य साक्षात्, शास्त्रकार्यस्य तत्त्वज्ञानलक्षणस्य तथैव त्रिविधयैव शास्त्रप्रवृत्त्या भावात्। तथा हि, लक्षणं नाम व्यतिरेकिहेतुवचनम्। तद्धि समानासमानजातीयेभ्यो व्यवच्छिद्य लक्ष्यं व्यवस्थापयति। न चास्य धर्मिदर्शनमन्तरेण पक्षधर्मता सिध्यतीति तदुपदर्शनाय नामधेयमात्रेण धर्मिणामुद्देशः। यद्यपि च प्रतिलक्षणमुद्दिष्टा एव धर्मिणः, तथापि शास्त्राभिसंबन्धपरादपि वाक्यात् समधिगम्यन्त इत्युद्देशोऽप्युक्तः। न चापरीक्षितो हेतुर्व्यतिरेकी चतूरूपो भवतीति

परीक्षाप्यवश्यं कर्तव्या। तस्मात् तत्त्वज्ञानस्यार्थस्य तथाभावात् त्रैविध्यमिति। तदेतद् विभजते--नामी पदार्था इति। किं त्विति। अर्थः तत्त्वज्ञानं तथाभूतम्, येनार्थेन हेतुना शास्त्रस्य प्रवृत्तिस्त्रेधा भवति।।

उद्देशस्वरूपप्रतिपादनपरं भाष्यमनुभाष्याक्षिपति--नामधेयेनेति। परिहरति--मात्रग्रहणसामर्थ्यादिति। यद्यपि प्रमाणणादिशब्दा अपि कारकशब्दा एव, तथाप्युद्देशसमये तदर्थानां सदपि कारकत्वमविवक्षितम्, अपि तु प्रातिपदिकार्थमात्रम्। घ्राणादिसूत्रे [१.१.१२]तु लक्षणपरे कारकत्वं विवक्षितम् अन्यथा लक्षणत्वायोगादिति अदोषः। अत्र च यद्यपि सूत्रकारेण संशयप्रमाणप्रमेयेषु परीक्षा साक्षात् कृता न प्रयोजनादिषु, तथापि तत्करणादेव प्रयोजनादिपरीक्षापि सूचिता सूत्रकारेण इति त्रिविधेत्युक्तम्। अत एव भाष्यकारः सर्वत्र परीक्षामन्ववर्तयदिति।।

स्यादेतत्। विभागपरमेतत् सूत्रमिति वक्ष्यति। न च विभागो न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थमेकं किि*चदुपसंग्राहकमन्तरेण। न च प्रमाणत्वादन्यदत्रोपसंग्राहकम्। न चेदमलक्षितमुपसंगृह्णाति। न चैतत् सूत्रमस्य लक्षणम्, विभागपरत्वादिति शङ्कानिराकरणपरं भाष्यम्--तत्रोद्दिष्टस्येति। तस्यार्थः--यद्यपि विभागपरमेतत् सूत्रम्, तथापि प्रमाणपदसमभिव्याहृतं सत् सामर्थ्यात् प्रमाणत्वमपि लक्षयतीति। तथा हि, प्रमीयतेऽनेनेत्यस्य वाक्यस्यार्थे प्रमाणपदप्रयोगः। प्रमा च स्मृतेरन्यः अर्थाव्यभिचारी स्वतन्त्रः परिच्छेदः तस्माद् विभागपरादपि सूत्रात् प्रतीयमानं प्रमाणसामान्यलक्षणमपेक्षितं संगृहीतमिति प्रमाणत्वोपगृहीतानां प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां युक्तो विभागः। तथा च विभागपरत्वेन साक्षात् सामान्यलक्षणानभिधानाद् विभक्तस्य लक्षणमुच्यत इत्युक्तम् तच्चेह। विशेषलक्षणम् इन्द्रिायार्थसन्निकर्षेत्यादि[१.१.४]। तदेतद् भाष्यं व्याचष्टे--उद्दिष्टस्येति। लक्षणालक्षणमात्रविवक्षया लक्षितस्यालक्षितस्य इत्युक्तम्। तच्च छले सामान्यतः, प्रमाणेषु प्रमेयेषु च विशेषत इति गमयितव्यम्।।

अत्र भाष्यम्--अथोद्दिष्टस्य विभागवचनमिति। तस्यार्थ उच्यतेऽनेनेति वचनं सूत्रं विभागस्य। अथेति त्रिविधप्रवृत्तिव्युत्पादनानन्तरं विविक्तानां प्रतिपादनं विभागवचनम्। न च विवेकः स्वरूप उपयुज्यत इत्यत आह--अथोद्दिष्टविभागद्वारेणेति। नात्र विभागमात्रं विवक्षितम्, अपि तु तद्द्वारेण न्युनाधिकसंख्याव्यवच्छेदस्तत्त्वज्ञानाङ्गमित्यर्थः।।

अव्याख्याने हेतुमाह--सूत्रेति। चोदयति--उद्दिष्टस्य विभागानर्थक्यम् व्याघातात्। त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरित्यस्यानर्थक्यम्। अनर्थमर्थविपर्ययं कायति कीर्तयतीत्यनर्थकः। तस्य भावस्तत्त्वम्। कस्मात्? व्याघातात्। व्याघातम् एव स्फोरयति--त्रिविधा चास्य शास्त्र्यस्येति। परिहरति--नोद्दिष्टेति। परस्परं विभक्ता नामधेयमात्रेणोद्दिश्यन्त इत्युद्देशेन्तर्भावः। तेनायमर्थो भवति, सामान्येनोद्दिष्टस्य विभागवचनं विशेषेणोद्देश इति। विभागप्रयोजनं पृच्छति--किं पुनरिति। उत्तरम्--नियमः। तद्विभजते--यदीति। पुनश्चोदयति--लक्षणत इति। प्रमाणलक्षणकरणप्रवृत्तो यत् चत्वार्येव लक्षयति तदवगम्यते न न्यूनान्यधिकानि वा प्रमाणनीत्यर्थः।

परिहरति--लक्षणस्येति। आक्षेपं विभज्ते--स्यादेषेति। परिहारं विभजते--न, लक्षणस्येति। अन्यपरमपि वाक्यं

तदेवार्थलभ्यं स्वीकरोति। न च प्रत्यक्षादीनां समानासमानजातीयस्य व्यवच्छेदे प*चम्याद्यभाव उपयुज्यते। लक्षणकरणप्रवृत्तस्य क्वचिदकरणं न तदभावे प्रमाणम्, सतोऽप्यनुपयोगेनाकरणापत्तेः। तदेतदाह--अन्यासंभवस्येति। विभागोद्देशस्य पुनरनन्यपरत्वादन्याभाविनिश्चयो भवतीति। उपसंहरति--तस्मादिति।।

अक्षस्याक्षस्येति भाष्यमनुभाष्य तात्पर्यमाह--अयं च सूत्रविवक्षायामिति। अक्षमक्षं प्रति वर्तत इति विगृह्याव्ययीभावे कृते सर्वेन्द्रियावरोधो भवति। ननु यदि ईदृशो विग्रहः, कस्मात् पुनर्भाष्यकारेण अक्षस्याक्षस्येति विगृह्यत इत्यत आह--अन्यथा तु वस्तुनिर्देश इति। अर्थमात्रमनेन प्रतिपाद्यते, न पुनः समास इत्यर्थः। अथ कस्मात् समास एव तेन विग्रहेण न प्रतिपाद्यत इत्यत आह--समासे हि अक्षस्येति षष्ठी न श्रूयेतेति। यदि सूत्रगतस्य प्रत्यक्षपदस्याव्ययीभावः समासः, अन्यत्र पुनरस्य कः समास इति पृच्छति--कः पुनरिति। उत्तरम्--प्रादिसमास इति। तथा हि, प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु परवल्लिङ्गताप्रतिषेधादभिधयलिङ्गोपादानात् प्रत्यक्षोऽर्थः प्रत्यक्षाबुद्धिः प्रत्यक्षं ज्ञानमित्यभिधेयलिङ्गता सिद्धा भवति। क्वचित् पाठः समासे हि प्रत्यक्षस्येति षष्ठी न श्रूयेतेति। सूत्रविवक्षयाव्ययीभाव इत्युक्तम्। तत्र शङ्कते, कस्मात् पुनः सूत्रविवक्षयेत्युच्यते, यावता सर्वत्रैव कस्मादव्ययीभावो न भवतीति? तत्रेदमुपतिष्ठते--समासे हि अव्ययीभावसमासे हि, सर्वत्र प्रत्यक्षस्येति षष्ठी न श्रूयेतेति।

व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रं चेदं प्रत्यक्षशब्दस्य, न तु प्रवृत्तिनिमित्तम्। तस्मात् नेन्द्रियगतैर्गुणसामान्यादिभिर्व्यभिचारः,

प्रवृत्तिहेतुस्त्वर्थसाक्षात्कारिज्ञानजनकत्वम्। तन्निमित्तः खल्वयं प्रत्यक्षशब्दस्तत्र तत्र लौकिकपरीक्षकैः प्रयुज्यते। यथा मयूरशब्दो मयूरत्वसामान्यनिबन्धनः कासुचिदेव पतत्रिव्यक्तिषु वर्तमानः, मह्यां रौतीत्यन्वाख्यायते। तदिदं प्रत्यक्षमुद्धिष्टमपि सत् प्रमाणतदाभाससंकीर्णमिति तद्विवेकाय लक्षणमुपयुज्यते। यदि तूद्देशपदं तद्विवेचयेत्, कृतं तर्हि लक्षणप्रणयनेन।।

विग्रहवाक्यगता च वृत्तिर्भाष्यकृता व्याख्याता। वृत्तिस्तु सन्निकर्षो ज्ञानं वा। वृत्तिरिति हि व्यापारः। स तु व्यापार उच्यते, यः कारकैः फले जनयितव्ये चारमभावी धर्मभेदः फलोत्पादानुकूलोऽपेक्ष्यते। यथा पटे जनयितव्ये तन्तुभिश्चरमभाविनः संयोगभेदाः, स्वर्गे वा जनयितव्ये यागेनापूर्वमात्मधर्मः, तथेहापि इन्द्रियादिना प्रमाणेन प्रमायां फले प्रवृत्तेन तदुत्पादनानुकूलः सन्निकर्षो ज्ञानं वा चरमभावी धर्मभेदोऽपेक्ष्यत इति भवति व्यापारः। स एव वृत्तिरित्याख्यायते। व्यवस्थां दर्शयति--यदा सन्निकर्षो व्यापार इन्द्रियादेः प्रमाणस्य तदा ज्ञानम् आलोचनं वा सविकल्पकं वा साक्षात्कारवद्विज्ञानं प्रमितिः फलम्, उभयस्यापीन्द्रियव्यापारात् सन्निकर्षापरभिधानानुत्पत्तेः। न चान्तरालिकेन निर्विकल्पकेनेन्द्रियव्यापारविच्छेद इति प्रत्यक्षव्याख्यानावसरे निवेदयिष्यते। यदा ज्ञानम् आलोचनं वा विकल्पो वा व्यापार इन्द्रियादीनां तदा हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः फलम्। तत्रोपादेयमिदं सलिलमिति बुद्धिरनागतोपादानविशिष्टं सलिलमालम्बमाना न साक्षात्कारवती, सलिलमात्रसाक्षात्कारस्तु स्यात्। न च तन्मात्रमस्य फलम्, अपि तूपादेयता। सा च परोक्षा, अनागतत्वात्। तस्मादुपादीयते अनेनेत्युपादानम् उपादानं चासौ बुद्धिश्चेत्युपादानबुद्धिः। तत्र तोयालोचनमथ तोयविकल्तः, अथ तज्जातीयस्य दृष्टचरपिपासोपशमनहेतुभावस्य स्मृतिबीजसंस्कारोद्बोधः, अथ तस्य स्मरणम्, अथ लिङ्गपरामर्शः तज्जातीयं चेदमिति। तदिदं लिङ्गपरामर्शविज्ञानं साक्षात्कारवत्। लिङ्गे विनश्यदवस्थव्याप्तिस्मरणसहकारिदृश्यमानस्य सलिलस्य पिपासोपशमनहेतुतया अनुमानमुखेनोपादानबुद्धिरूच्यते। अनुमाय खल्वयं तथाभावं तदुपादित्सन् ईहमानस्तदुपादत्ते। न च व्याप्तिस्मृतिविच्छिन्नमालोचनं वा विकल्पो वा न लिङ्गपरामर्शज्ञानहेतुरिति वाच्यम्, तदुद्बोधितसंस्कारद्वारेण व्याप्स्मिरणे च परामर्शे च तस्य तदानीमसतोऽपि कारणत्वात्। न खलु कृषिकर्म शस्याधिगतिसमये समस्ति, न च यागादिकं स्वर्गाद्युत्पादसमये, न च त्रिवृत्कषायपानं विरेकसमये। आन्तरालिककार्यपरम्परया तु तत्साधानत्वं सर्वत्र समानम्।।

स्यादेतत्। का पुनरियं पिपासोपशमनशक्तिस्तोयस्य, या अनुमानगोचरः? न तावत् मीमांसकवदतीन्द्रिया शक्तिर्युस्माभिरभ्युपेयते, किं तु कारणानां स्वरूपं वा सहकारिसाकल्यं वा। तत्र स्वरूपं हेतूनां प्रत्यक्षमेव। सहकारिणा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां साकल्यं कार्यसमुत्पादैकव्य*जनीयम्, न तु तत् तोयरूपदर्शनमात्रात् शक्यानुमानम्।

तत् किमपरमवशिष्यते यदनुमानस्य गोचर इति? अत्रोच्यते। न वयमतीन्द्रियं सामर्थ्यम् आतिष्ठामहे, नापि

सहकारिसाकल्यानुमानमाचक्ष्महे, किं तु स्वरूपस्य कार्यसंबधिताम्। न चेयं स्वरूपमेव, इहस्थस्येव नारिकेलद्वीपादागतस्यापि वह्निदर्शनमात्राद् ग्राहकत्वावगमप्रसङ्गात्। तस्मात् कार्योपहितं स्वरूपमनुमेयम्। इदमेव चास्य कार्योपधानं यत् कार्योत्पादात् पूर्वमवश्यंभाव आनन्तर्यनियमः। न च तज्जातीयस्य दृष्टचरस्य तथाभावदर्शनेऽपि दृश्यमानस्य तोयस्य तद् दृष्टं भवति येन तत्र स्मर्येत। न खलूज्जयिन्यामुपलब्धस्य सौधस्य पाटलिपुत्रे स्मरन्त्यभ्रान्ताः। उपादानेन हानं व्याख्यातम्। न चोपेक्षानुपादानतया हानपक्षे निक्षिप्ता, अहानतयोपादानपक्षनिःश्रेपप्रसङ्गात्। उपादानप्रयत्नाप्रसवहेतुतया नोपादानमिति चेत्? किमियं हानप्रयत्नमपि प्रसूते यतो हानं स्यात्? तस्माद् या नोभयप्रयत्नप्रसवहेतुः सोपेक्षाबुद्धिस्तृतीया लोकप्रसिद्धेति सिद्धम्।।

प्रत्यक्षपदव्युत्पत्तिं दर्शयित्वा अनुमानादिपदेष्वपि व्युत्पत्तिगति दिशति--एवमनुमानादिष्वपीति। तत्रेदमनुमानदव्युत्पत्तिभाष्यम्। मितेन लिङ्गेन लिङ्गिनोऽर्थस्य पश्चान्मानमनुमानमिति। मितिर्मानम्। तथा च लिङ्गदर्शनोद्बोधितसंस्कारजा स्मृतिर्व्यवच्छिन्ना, तस्या मितेरन्यत्वेन लोकसिद्धत्वात्। मितेनेत्यज्ञानसन्देहविपर्यासा

लिङ्गविषया व्युदस्ता भवन्ति। तथापि मितेनार्थस्य ज्ञानं शाब्देऽप्यस्तीत्यत उक्तम्--लिङ्गेनेति। अपक्षधर्मतो निवर्तयति--लिङ्गिन इति। तथापि धर्मिणः प्रत्यक्षगोचरत्वात् कृतमनुमानेनेत्यत उक्तम्--अर्थस्येति। अर्थ्यते साध्यत इत्यर्थः। न च धर्मो स्वरूपेणार्थ्यते, किं तु जिज्ञासितधर्मविशिष्ट इत्यर्थः। पश्चादिति अनुशब्दस्य व्याख्या। तदेतद्भाष्यमनुभाष्याक्षिपति--मितेनेति। कस्मादयुक्तमित्यत आह--फलाभावादिति। एतद् विभजते--एतस्मिन्निति। अनुमानज्ञानस्य फलावस्थायामेवार्थो मित इति मेयं नावशिष्यते, यत्रैतत् सिद्धं सत् प्रमाणं भवेदित्यर्थः। तत्र फलविशेषणपक्षमास्थाय यत इत्यध्याहृत्य सामधत्ते---नैष दोष इति। अनध्याहारेणाप्यदोष इति समाधानान्तरमाह---भवतु

वेति। पूर्वोक्तं दोषं स्मारयत्ति---ननु चेति। परिहरति--न दोष इति। अथ कस्मात् हानादिविषयं प्रमाणमुच्यते, न स्वगोचरं प्रतीत्यत आह--सर्व च प्रमाणमिति। यद्यपि वह्निज्ञानस्यानुमानस्य सतो हेयत्वादिकं विषयः, तत्रैव व्यापारात्। अन्यथा प्रमाणफलयोर्विभिन्नविषयत्वेन विप्रतिपत्त्या प्रमाणफलभावायोगात्। न हि पनसविषयेण परशुना खदिरे द्वैधीभावो भवति। तथापि फलान्तरानपेक्षमुत्पत्तावेव विज्ञाने यत् प्रकाशते स तस्य विषयः। तत्र तु न तत् प्रमाणम्, फलान्तराजनकत्वादपि तु फलमेवेत्यर्थः। विषयान्तरं प्रति तु प्रमाणमित्याह--विषयान्तरमिति। चोदयति--यदीति। भावसाधनश्चेत् प्रमाणशब्दः फलमस्यार्थो न तु फलं स्वविषये करणम्, तद्व्यापारस्य तज्जनकेनैव कृतत्वात्। न च स्वविषयादन्यद् विषयान्तरमस्य संभवति, अतिप्रसङ्गादिति भावः। परिहरति--उक्तं फलमिति। यद्यपि यत्र फलं सोऽस्यौत्पत्तिको विषयः, तथापि यत्रानेन प्रमाणेन सता हानादिबुद्धयो जनयितव्याः, सोऽपि व्यापारेण विषय इति भावः। फलत्व एव हेतुमाह---ज्ञात इति। परोक्षार्थावगाहितया हेयादिबुद्धयः प्रत्यक्षफलं न भवन्ति, भवन्ति त्वनुमानस्येति। नियमवादिनां मतमपन्यस्य दूषयति---केचित् त्विति। अनियमं रोच्यमान आह--उभयं त्विति।।

अनुमानशब्दवत् फलेन निर्वचनीयत्वमुपमानशब्दस्येति मन्वान आक्षिपति--सामीप्येति। समाधत्ते--नास्ति व्याघात इति। नेयमुपमानशब्दस्य फलेन निरूक्तिः, अपि तु प्रमाणेन निरूक्तिरिति न वयाघात इत्यर्थः।।

शब्दविषया प्रतिपत्तिः शाब्दं प्रमाणम्। यत् खलु चैत्र, गां बधानेति वाक्यमिदमित्यनुसन्धानात्मकं स्मार्तं विज्ञानमुपजायते, तत् पदार्थस्मरणसहकारि विशिष्टार्थविषयं विज्ञानं प्रसूते, तच्छाब्द्र प्रमाणम्। प्रमाणमुक्त्वा फलमस्याह---फलं तदेव। यदा ह्येतत् प्रमाणं तदा वाक्यार्थविज्ञानं फलम्। यदानुमानवद् वाक्यार्थविज्ञानं प्रमाणं तदा हानोपादानादिबुद्धयः फलमित्यर्थः।।

अत्र प्रत्यक्षादीनां क्रमोद्देशप्रयोजनं प्रति एकदेशिमतमुपन्यस्यति---केचित् त्विति। प्रत्यक्षपरा हि प्रमाणान्तरजन्याः प्रमितय इति प्रत्यक्षस्य प्राधान्यम्। यद्यपि किि*चदनुमानमनुमानादिपूर्वकमपि, तथापि प्रायेण प्रत्यक्षपूर्वकम्, उपमानं तु प्रत्यक्षपूर्वकमपि शब्दपूर्वकमेवेत्यस्यानुमानादपकर्षः। स्मरणसहकारिता चानुमानसादृश्यमुपमानस्यास्तीत्यनुमानानन्तरमुद्देशः। अल्पज्ञानाधीनं च बहुज्ञानमित्यल्पविषयप्रत्यक्षाद्युद्देशेभ्यः परो बहुविषयशब्दोद्देश इति। तदेतत् एकदेशिमतम् एकदेश्यन्तरमतेन दूषयति--तच्चायुक्तमित्यपर इति। आक्लिष्टो हि प्रथमं महाविषयमेव दुरवधारणत्वान्निरूपयति, अल्पविषयं तु क्लिष्टोऽपि शक्नोति निरूपयितुम्। अतो

महाविषयत्वं प्राथम्य एव हेतुर्न चरमत्व इत्यर्थः। अनन्तरमतं दूषयति--एतच्चेति। एतावता क्रममात्रं भवेत्, न तु

तद्विशेषनियम इत्यर्थः।।।

संप्रति विमर्शपूर्वकं स्वाभिभतक्रमनियमहेतुमवधारयन्नेव पूर्वैकदेशिमतमपाकरोति--तस्मादन्य इति। विमर्शनिमित्तं विप्रतिपत्तिमाह--प्रत्यक्षं पूर्वं प्राधान्यात् इत्येकः। महाविषयत्वाच्चादौ शब्दोपदेश इत्यपरः। तत्र महाविषयत्वमनैकान्तिकं सन्नागमस्यैव पूर्वोपदेशं गमयतीत्याह--उभयमिति। पृच्छति--कथमिति। उत्तरम्--प्रत्यक्षैणापीति। महाविषयत्वलक्षणसाधारणधर्मदर्शननिमित्तं संदेहमाह---तत्रेति। स्वाभिमतेन हेतुनां

क्रमविशेषनियममवधारयति--प्रत्यक्षस्येतीति। यद्यपि प्रमितेः प्रत्यक्षपरत्वेन प्रत्यक्षस्य प्राधान्यम्, तथापि शास्त्रे व्युत्पाद्यत्वेनानुमानस्यापि तदस्तीति साधारणतया न हेतुरिति भावः।।

स्यादेतत्। व्यवस्थितविषयं प्रत्यक्षं नानुमानविषये प्रवर्तते। न चानुमानम् अगृहीतसंबन्धमुदेति। न च संबन्धग्रहः संबन्धिग्रहमन्तरेण। न चानुमानविषये सामान्यरूपे संबन्धिनि प्रत्यक्षं प्रवर्तते। अनुमानान्तरेण तु ग्रहणेऽनवस्था। तस्मात् कारणभावान्नानुमानमस्ति। एतेन शब्दोपमाने अपि परास्ते, तयोरपि संबन्धसंवेदनाधीनजन्मत्वात्। तस्मात् नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति विभागवचनमनुपपन्नमिति शङ्कामपनेतुं विमर्शपूर्वकं विचारयति स्म भारूयकारः---किं पुनः प्रमाणानीति। तदेतद्भाष्यम् अनुभाष्याव्याख्याने कारणमाह--किं पुनरेतानीति।।

सा चेयं प्रमितिः प्रत्यक्षपरेति भाष्यम्। तदनुभाष्य हेतुमाह--सेयमिति। आकांक्षाभावप्रतिपादनाय प्रतीतिस्वरूपं क्रमं चाह--यथायमिति। आहित उत्पादितः प्रत्ययो निश्चयो यस्य, संसर्गोपधानं वर्हि प्रति स तथा। सन्दिग्धेन हि निश्चयाय प्रवर्तितव्यमेव। निश्चितस्तु विनिश्चयाय प्रमाणान्तरे प्रवर्तमानस्तदभ्यर्हिततरं मन्यते। धूमाङ्गत्वेनेति। अङ्गत्वं व्यापकत्वम्। व्याप्यं पुनर्व्याप्तिक्रियायां कर्मत्वेन प्रधानम्। तदनेन धूमव्यापकत्वोपधानेन

धूमाद् गम्यमानो बह्निः परोक्ष इति दर्शितम्। अनुपहितप्रकाशसतु प्रत्यक्षेणाव्यवहितवह्निस्वरूपप्रकाशः। स हि

साक्षात्कार इति। तावदयं प्रमाता साकांक्षो यावदुपधानव्यवहितं स्वरूपमुपलभते। उपधानानपेक्षस्तु प्रत्यक्षेणाव्यवहितं साक्षाद् वर्हिन विषयीकृत्य निराकांक्षो भवति। धूमाङ्गत्वेन धूमविशेषणत्वेनेति केचित्। तत्तु प्रकृतानुपयोगितया अयुक्तमिति। उपसंहरति--अतः प्रधानमिति। सोऽयं गुणप्रधानभावो भेदाश्रयो व्यवस्थायां नास्ति, व्यवस्थितानां प्रत्येकमेकत्वात्। तस्माद् व्यवस्थायां गुणप्रधानभावो न चिन्त्य इति। इतिः सूत्रसमाप्तौ।।३।।

।।इति न्यायत्रिसूत्रीतात्पर्यटीका।।

<B3>

।। टीका।।

प्रत्यक्षादिप्रमाणविशेषलक्षणानाम् अर्थाक्षिप्तसामान्यलक्षणविभागोद्देशहेतुत्वेन तदनन्तराभिधानमित्याह--अथ विभक्तानामिति। तत्र तेषु मध्ये प्राथम्यात् प्रत्यक्षलक्षणम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम् इत्यादि सूत्रम्। अस्य तात्पर्यमाह--सूत्रार्थः सूत्रप्रयोजनम्। समानासमानजातीयविशेषकत्वम्। समानजातीयमनुमानादि, असमानजातीयं प्रत्यक्षाभासप्रमेयादि। तेभ्यो विशेषकत्वं विशेषः। तदस्य सूत्रस्य प्रयोजनम्। यः खलु कुतश्चिद् व्यामोहात् समानासमानजातीयव्यावृत्तं तद्रूपं न शक्नोति ग्रहीतुम्, सोऽनेन लक्षणेन बोध्यते। एवंलक्षणकं प्रत्यक्षमिति। तस्मात् सामान्नयतः सिद्धविविक्तप्रत्यक्षमात्रानुवादेन लक्षणविधानपरमिदं सूत्रम्। इतस्त्ववगतलक्षणः तेनैव विविच्य प्रत्यक्षतत्त्वं गृह्णातीति समानासमानजातीयव्यवच्छेदः सूत्रार्थ उक्त इति। अत्र च यह इत्यध्याहृत्य यत्तदोनित्याभिसंबन्धात् तत् प्रत्यक्षमिति प्रमाणवाचि प्रत्यक्षपद्र योजनीयम्। एवं च ज्ञानप्रमाण्यपक्षेऽपि यत् तद्विशेष्यज्ञानं प्रत्यक्षफलं लिङ्गपरामर्शो वा तदपीन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्वन्नत्वाद्युपेतत्वेन भवति प्रमाणविशेषणमिति नाव्यापकत्वं लक्षणस्येति।।

सूत्रपदार्थं पृच्छति---अथेति। उत्तरम्--इन्द्रियेति। सन्निकर्षग्रहणलभ्यं प्रकारभेदं परिसंचष्टे--सन्निकर्षः पुनरिति। पुनःशब्देन संयोगसमवायपदोपादानात् व्यवच्छिनत्ति। संयोगपदोपादाने हि न समवायो लभ्यते, समवायपदोपादाने वा न संयोगः। सन्निकर्षपदोपादाने त्वभिमतलाभः। अर्थग्रहणेनार्थ्यमाणतया ज्ञेयस्वरूप्योग्यता दर्शिता। न चासावण्वाकाशादीनामस्तीति सत्यपि संयोगादौ नासावर्थसन्निकर्ष इति तद्व्युदासः। उत्पन्नग्रहणेन च सन्निकर्षस्योत्पादकत्वं सूचितम्। ततः सत्यप्यर्थस्वरूपयोग्यत्वे संयुक्तसंयोगादेरनुत्पादकस्य सन्निकर्षस्य व्युदासः। अन्यथा कुड्यादिसंयुक्तेनेन्द्रियेण कुड्यादिव्यवहितस्य तत्संयुक्तस्य घटादेः तत्समवेतस्य च रूपादेरपि ग्रहणप्रसङ्गः।

न चैतावता त्रिविध एव सन्निकर्षः संयोगः संयुक्तसमवायः समवायश्चेति सांप्रतम्। स्वतन्त्रव्याघातादनुभवव्याघाताच्च। ये हि द्रव्यगुणकर्माश्रयं सामान्यातिरिक्तं सादृश्सयमर्थानतरं रोचयन्ते, तेषां कथं रूपादिभेदानामन्योन्यस्य सादृश्यं प्रत्यक्षं भवेत् ? न हि तदिन्द्रियेण संयुक्तम्। नापीन्द्रियसंयुक्तसमवेतम्। तस्मात् चतुर्थःसंयुक्तसमवेतसमवायोऽभ्युपगन्तव्यः। इतरथा स्वतन्त्रव्याघातः, अनुभवव्याघातश्च। अनुभूयन्ते हि रूपगन्धत्वादयः सामान्यविशेषा अनुगताः, तासु तासु व्यक्तिषु परस्परव्यावृत्तिमतीषु एते नानुभूयेरन् असति सन्निकर्षान्तरे। यदि तु वैयात्यादाहुः नानुभूयन्त एवेति, तदा प्रतिवक्तव्यं कुतस्त्योऽयमनन्तासु रूपगन्धादिव्यक्तिषु

रूपमिति वा गन्ध इति वा व्यपदेशभेदः? चाक्षुषत्वाद्युपाधिनिबन्धन इति चेत्--न, अननुसंहितोपाधेरूपहितप्रत्ययायोगात्। न खल्वननुसंहितदण्डश्चैत्रं दण्डीति व्यपदिशति। न चेन्द्रियाण्यतीन्द्रियाणीन्द्रियदर्शनविषयभावमनुभवन्ति। तस्मादस्तीन्द्रियेण रूपत्वादिसामान्यानुभवो यन्निबन्धनाः

कासुचिदेव केचिदेव व्यक्तिषु व्यपदेशेभेदा इति सिद्धं सन्निकर्षान्तरम्। विशेषणभावेन च संयुक्तविशेषणं समवेतविशेषण च संगृहीतम्।।

यस्येन्द्रियेण यादृशः सन्निकर्षः तादृशं तत्र दर्शयति--तत्र चक्षुरिति। शब्दस्स्य आकाशगुणत्वम्। कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नस्य नभोभागस्य श्रोत्रत्वम्। आद्यस्यैव शब्दस्य संयोगविभागयोनिजत्वम्। सन्तानेन श्रोत्रे समुत्पादः समवाय इत्यादि द्वितीये निपुणतरमुपपादयिष्यते। अवयवावयविनौ गुणगुणिनौ क्रियाक्रियावन्तौ जातिजातिमन्तौ च मिथः संबद्धावनुभूतेते। नान्यथा तन्तुषु पट इति च, शुक्लः पट इति च, पटः स्पन्दते इति च, पटो द्रव्यमिति च बुद्धिव्यपदेशौ स्याताम्। शुक्लः पट इत्यादि सामानाधिकरण्यज्ञानं न तु संबन्धिज्ञानमिति चेत्? किं पुनरिदं सामानाधिकरण्यम्? तादात्म्यमिति चेत्--न, द्वितीयबुद्धिव्यपदेशयोः पौनरुक्त्यात्। अपौनरूक्त्यं

चाभिमन्यन्ते प्रतिपत्तारः, यदन्यतरदुपलभ्यान्यद् बुभुत्सन्ते। न चैकं वस्तु द्व्यात्मकमिति युक्तम्। भेदाधिष्ठानस्य

तन्नान्तरीयकस्य द्वित्वस्यैकात्मनि विरोधेनासंभवात्। तस्माद् भिन्ने एव वस्तुनी संबद्धे सामानाधिकरण्येन भासेते, असंबन्धे गौरश्व इतिवत् तदनुपपत्तेः। संबन्धेऽपि कुण्डे दधीतिवद्वैयधिकरण्यप्रसङ्ग इति चेत्--न, शब्दवृत्तिभेदेन संबन्धाभेदेऽपि सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यव्यवस्थापनात्। न हि जातु दधिशब्दः कुण्डे वर्तते कुण्डशब्दो वा दध्नि। वर्तन्ते तु सुरभिमधरशुक्लादिशब्दाः स्वाभिधेयं निमित्तीकृत्य पटादिषु, एवं पटादिशब्दा अपि जात्यादि निमित्तीकृत्य द्रव्ये प्रवर्तन्ते इति सामानाधिकरण्यम्। तेन सामानाधिकरण्येऽपि प्रवृत्तिनिमित्तानां नैकात्म्यं परस्परम्। नापि द्रव्येण, किं तु तैस्तैन्वितमेकं द्रव्यं प्रतीयते। शब्दानां तु तत्रैकस्मिन् द्रव्ये प्रवृत्तेः तद्वाच्यानामैकात्म्यभ्रमः। अयुतसिद्ध्या तु कुण्डे दधीतिवत् न स्फुटतरो विवेकप्रकाशः। तदेवमस्ति संबद्धानुभवः, न चासौ संबद्धानुभवं विनेति संबन्धोऽनुभूयते, स चायुतसिद्ध्यादिसंपत्त्या समवायः, न चास्यान्यः समवायः, अवस्थानात्। न चेन्द्रियेणास्य संयोगः अद्रव्यत्वात्। न चासंबद्धस्य ग्रहणम्, इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वसमर्थनात्। तस्मात् विशेषणविशेष्यभावः परिशिष्यते। नन्वयं विशेषणविशेष्यभावोऽन्यत्र संबन्धान्तरपूव्रको दृष्टः। तत् किमत्र संबन्धान्तरं कल्प्यताम्? तथा चानवस्था इत्युक्तम्। न चेन्द्रियासंवबद्धस्य ग्रहणम्। तस्माद् विना संबन्धान्तरं विशेषणविशेष्यभाव एषितव्य इति सिद्धम्।।

एवमभावेऽपि यदिन्द्रियसंयुक्तं वा यद्वेन्द्रियसमवेतु यथा भूतले घटो नास्तीति वा नास्त्यकारेऽनुदात्तस्वर इति वा तस्य संयुक्तस्य वा विशेषणभावेन, समवेतस्य विशेषणभावेन चेन्द्रियप्रत्यासत्त्या ग्रहणम्। न च भूतलादिरूपमेव घटाभावो नार्थान्तरमिति सांप्रतम्, सत्यपि घटादौ भूतलस्य भावात्। न च कैवल्यं तस्य धर्मो घटभावविरोधी घटाभावादन्यः। न च दृश्ये घटादौ भूतलोपलम्भः कैवल्यमभावव्यवहारहेतुरिति युक्तम्। एवं हि घटसंसृष्टभूतलग्रहोऽपि कैवल्यमिति घटाभावव्यवहारं प्रवर्तयेत्। न ह्यदृश्यो घटस्तदानीं दृश्यमानः। दृश्येऽनुपलभ्यमान इति तु विशेषणे किमपराद्धमुपलभ्याभावेन येन तदपाकरणायोपलम्भाभावोऽभ्युपेयते? तस्मात् सदिवासदपि तत्त्वमभ्युपेयम्। तच्च प्रत्यक्षमक्षव्यापारे सति तत्प्रत्ययात्। न च प्रतियोगिस्मरणव्यवहित

इन्द्रियार्थसन्निकर्षो नालमभावधियमुपजनयितुमिति सांप्रतमित्यग्र दर्शयिष्यामः। सविकल्पकस्स प्रत्यक्षत्वसिद्धौ यथा शब्दस्मरणपूर्वगृहीतपिण्डानुसन्धानादयो नेन्द्रियव्यापारं व्यवदधतीति, न च शब्दस्मरणादीनामनुयोगिता, भूतलविकल्पं प्रत्यङ्गत्वात्, स्वाङ्गमव्यवधायकमिति न्यायात्, घटस्य तु प्रतियोगितेति सांप्रतम्। कस्य पुनः प्रतियोगी घटः? तदभावस्येति चेद् भवतु। घटाभावानुभवस्य तु घटस्मरणं हेतुरिति न प्रतियोगि, किं त्वनुयोग्येव। ननु स्वरूपमात्रं दृष्टं वेश्माद्यर्थं स्मरन्नेव बहिर्निंतश्चैत्रो यदा पृच्छ्यते केनचित्--वयस्य, तव गृहे तदा किमासीत् मैत्र इति ? स चैत्रः प्रतियोगिस्मरणविरहात् पूर्वमप्रतिपन्नमैत्राभावोऽपि तत्प्रश्नजनितमैत्रस्मृतिः क्षणं ध्यात्व तदभावमवगम्याह, मित्र, तत्र नासीत् मैत्र इति। तदीयमसतीन्द्रियार्थसन्निकर्षेऽभावबुद्धिर्भवन्ती प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तमभावाख्यं प्रमाण व्यवस्थापयतीति। नैतत्, संयुक्तविशेषणलक्षणेन मनःसन्निकर्षेण स्मर्तव्यस्य स्मरणाभावं मैत्रस्य गृहीत्वा तेन लिङ्गेन तदभावस्य तदानीमनुमानात्। तथा हि तद्गेहं तदा मैत्राभाववत्

ज्ञानार्हस्य मैत्रस्याज्ञाने गेहस्य ज्ञायमानत्वात्। यद् यस्य ज्ञानार्हस्याज्ञाने ज्ञायते तत् तदभा ववत्। यथा घटभाववद् भूतलम्। तथा च गेहम्। तस्मात् तथा। न च यत् कदाचिदानुमानिकं तेनेनिद्रयगम्येन न भवितव्यम्, प्रमाणसंप्लवव्यवस्थापनात्। तत् सद्धिं विशेषणभावादभावस्येन्द्रियप्रमेयतेति। संयोगसमवायपदपरिहारेण

सन्निकर्षपदोपादानस्य प्रयोजनमाह---सोऽयं सन्निकर्षशब्द इति।।

तदनेन प्रबन्धेन इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षाद् यदुत्पद्यते ज्ञानं तत् प्रत्यक्षमिति भाष्यं व्याख्यातम्। संप्रति न

तर्हीति चोद्यभाष्यं व्याचष्टे---यदीन्द्रियार्थेति। प्रत्यक्षज्ञानकारणाभिधानप्रवृत्तेस्तदेकदेशं वदन्नकुशलः सूत्रकारः स्यादित्यर्थः। कारणान्तराणि दर्शयति--तद्यथेति। विषयसंयोति चक्षुरालोकश्च। तत्स्थं रूपम्। आत्मीयेन हि रूपेणालोकचक्षुषी द्रव्यं दर्शयत इति स्थितिः। महत्त्वं वा अनेकद्रव्यवत्त्वं वा, अनेकद्रव्या अवयवाः, तद्वत्त्वमवयविनो महत एव न द्व्यणुकस्य, तस्मादन्योन्यनिरपेक्षत्वं महत्त्वानेकद्रव्यवत्त्वयोरिति विकल्प एव न्याय्य इति। सत्यप्येवंलक्षणकत्वे चुक्षुरवयविनस्तैजसस्य न चाक्षुषत्वमित्यत उक्तम्--उपलब्धिकलः संस्कार इति। धर्माधर्मनिमित्त उभ्दवसमाख्यातः संस्कारः उपलब्धिफलः। न चासौ चक्षुषि, तस्यादृष्टवशेनानुद्भूतरूपस्पर्शत्वादित्यर्थः। परिहरति--न वक्तव्यानि इति। प्रत्यक्षलक्षणकरणप्रवृत्तो हि सूत्रकारः तदेव ब्रूयात् यदस्यासाधारणं कारणम्। न तु सदपि साधारणमस्य कारणम्। न हि तत् तस्य लक्षणमतिव्याप्तेरित्यर्थः। तदनेन नेदम् इत्यादि भाष्यं व्याख्यातम्। असाधारणं कारणं चेत् प्रत्यक्षलक्षणायोपादेयं हन्त, अन्यदप्यस्यासाधारणमस्ति कारणमिति तदप्युपादेयमिति चोदयति--इन्द्रियमनः- संयोगस्तर्हीति। तदनेन मनसस्तर्हीत्यस्य

भाष्यस्यार्थ उक्तो वेदितव्यः। परिहरति-न, अनेनैव इन्द्रियार्थसन्निकर्षेणैव। तस्य---इन्द्रियमनःसन्निकर्षस्य उक्तत्वात्। तदुक्तिसाध्यं यत् तत् तेनैव कृतम्। तत्साध्यं त्विन्द्रियमनःसन्निकर्षो न शक्नोति साधयितुम्। न च सुखादिज्ञाने मानसे अस्तीन्द्रियमनःसन्निकर्षः। इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तु सर्वव्यापकः। वक्ष्यति हि मनस इन्द्रियत्वम्। सुखादेश्चार्थत्वं सिद्धमेवेति। संप्रति व्यापकत्वमभ्युपेत्य परीहारान्तरमाह---इन्द्रियार्थेति। यद्यपीन्द्रियमनःसन्निकर्षेऽपीन्द्रियम् अस्ति प्रत्यक्षज्ञानस्य विशेषकम् इन्द्रियेण व्यपदेशादिन्द्रियज्ञानमिति, तथापि मनसा व्यपदेशामावात् मनसस्तत्राविशेषकत्वम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षे तूभयमपि विशेषकम्, उभाभ्यां प्रत्यक्षज्ञानस्य व्यपदेशादित्ययमस्येन्द्रियमनःसन्निकर्षाद्विशेष इति।।

चोदयति--यदा त्विति। तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति। यु*जानस्य हि योगिनो यदात्ममनःसयोगादात्मनि बुद्धयो भवन्ति ताः खल्वात्मना व्यपदिश्यन्ते आत्मबुद्धय इति। मनसा च व्यपदिश्यन्ते मनोबुद्धय इति। तस्मादुभाभ्यां व्यपदेशाद् उभयोर्विशेषकत्वमितीन्द्रियार्थसन्निकर्षवदात्ममनःसन्निकर्षो वक्तव्य इत्यर्थः। परिहरति--यच्चेति। चोऽवधारणे। यदेवासाधारणं तद् व्यपदेशभाग्भवति, कारणत्वेन ज्ञानं व्यपदिश्यते इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति---यथा चुक्षुषा इन्द्रियत्वेन ज्ञानं व्यपदिश्यते चाक्षुषमिति, तथा मनसापीन्द्रियत्वेन व्यपदिश्यते ज्ञानं मानसमिति। एवं यथा रूपेणार्थेन व्यपदिश्यते ज्ञानं रूपज्ञानमिति, तथा आत्मनाप्यर्थेन व्यपदिश्यते आत्मज्ञानमिति, तत्र चासाधारणत्वमेव तयोः। यत्र त्विन्द्रियान्तरमेवासाधारणम्, लिङ्गादि वा तत्र चात्मा नार्थोऽपि तु प्रमातैव। यथा

रूपादिज्ञानेऽनुमानादिज्ञाने वा न तत्र ज्ञानं मानसमिति वा आत्मज्ञानमिति वा व्यपदेशः स कस्य हेताः, तयोः साधारण्यात्? आत्ममनःसन्निकर्षस्त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षेण संगृहीतो न त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यैष संग्राहकोऽव्यापकत्वादिति।।

एकदेशिनः परीहारमुपन्यस्यति--इन्द्रियमनःसंयोगस्य वा अग्रहणं भेदेऽभेदात्। यदा हि नागरयोषितः कुतूहलात् प्रणिहितमनसो विकसितनिःस्पन्दनयनोत्पलाः सौधमालागवाक्षकैरवनिपतिं सबलवाहनमतिचिरपरावृत्तं गोपुरेण निविशमानमालोकयन्ति, तदा खल्वासामेकेनैवेन्द्रियमनःसंयोगेन क्रमवदनेकेन्द्रियार्थसन्निकर्षसहकारिणा भिन्नानि क्रमवन्ति हास्तिकाश्वीयादिप्रत्यक्षज्ञानानि जायन्ते। तदिदमाह--यस्माद् इति। चोदयति--यदीति। यदा हि मन्दं गच्छति गवि दूरतः संयुक्तसमवायेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षेण शुक्लो गौरित्यज्ञासीत्, अथ प्रत्यासीदन् गच्छतीत्यपि विजानाति तेनैव संयुक्तसमवायेन सन्निकर्षेण, तेन प्रत्यक्षज्ञानस्य शुक्ल इति च गच्छतीति च भेदेऽपि इन्द्रियार्थसन्निकर्षो न भिद्यते। तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षे तुल्यत्वादिन्द्रियमनःसंयोगोऽपि तत्र वक्तव्य इत्यर्थः। परिहरति--न वक्तव्यः। कुतः--उक्तोत्तरत्वादिति। तद्विभजते--उक्तेति। ननु भवतूक्तमुत्तरं भेदेऽभेदादित्यस्याक्षेपः

समाधातव्यः इत्यत आह--अनभ्युपगमाच्च। एकदेशिमतमेतदस्माभिर्नाभ्युपेयते। तस्मान्न समाधेयम् इत्यर्थः। तत् किमिदानीं भिद्यमानस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य नायं भिद्यत इति समानत्वान्नोक्त इति भाष्यम् अनुपपन्नमेव? नेत्याह--इन्द्रियमनःसंयोगस्य चाग्रहणं समानत्वात्। पृच्छति--केनेति। उत्तरम्"--आत्ममन इति। पुनः पृच्छति--किं

पुनः समानत्वम्, उत्तरम्--व्यपदेशाभाव इत्युक्तम्। तेन भाष्यस्यायमर्थः। प्रत्यक्षज्ञानस्य रूपज्ञानस्य रूपज्ञानमिति वा चक्षुर्विज्ञानमिति वा व्यपदेशेन भिद्यमानस्य आत्ममनःसंयोग इव अयम् इन्द्रियमनःसंयोगो न भिद्यते। एवं हि स

भिद्यते, यदि स्वसंबन्धिवाचकेन व्यपदेशेन स्वमन्यतो व्यावर्त्यते, न विशेषणेन विशिष्टं ज्ञानमप्यन्यतो व्यावर्तयेत्।

न त्वस्ति इन्द्रियमनःसन्निकर्षाधाराभ्यामिन्द्रियमनोभ्यां प्रत्येकमस्य व्यपदेशो यथेन्द्रियार्थसन्निकर्षाधाराभ्यां इन्द्रियार्थाभ्यां व्यपदेशो रूपज्ञानमिति चक्षुर्ज्ञानमिति वा। तस्माद् व्यपदेशाभाव आत्ममनःसन्निकर्षेण साम्यम् इन्द्रियमनःसन्निकर्षस्य। तस्मात् समानत्वात् नोक्त इति।।

प्राकरान्तरं समानत्वे दर्शयति--अतीन्द्रियाधारता वेति। लक्षणं हि प्रसिद्धं भवति यथा धूमो वह्नेः न चातीन्द्रियद्वयाधारसन्निकर्षस्तथा प्रसिद्धो यथेन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽर्थस्य संबन्धिन एकस्नय प्रसिद्धत्वात्, इन्द्रियमनसोस्तु द्वयोरतीन्द्रियत्वात्। आत्मा तु यद्यपि यु*जानस्य शरीराद्यतिरिक्तः प्रत्यक्षः, तथाप्यस्मदादीनां न तथेत्यतीन्द्रिय उक्तः। तदनेनातीन्द्रियाधारत्वं स्वरूपेणोक्त्वा तदेवं विषयावृत्तित्वमनोवृत्तित्वाभ्याम् अतीन्द्रियाधारत्वं सामान्यमाह--विषयावृत्तित्वं वेति। उपसंहरति--तस्मादिति समानत्वादिति भाष्योक्तो हेतुः, चरितार्थत्वादिति स्वोक्तः।।

आक्षिपति--इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्ययुक्तमिति। सान्तरग्रहणादिति हेतुं विभजते--विप्रकृष्टेति। ननु नार्थो विप्रकृष्टः, चक्षुषस्तत्र प्राप्तेरित्यत आह--न तु चक्षुष इति। कस्मादित्यत आह--भूतविशेषस्येति। बाह्यो भूतविशेष आलोकः। तस्य प्रसाद इन्द्रियाव्यवधायकत्वम् कुड्यादिभ्यो विशेषः यः खलु काचाभ्रपटलादिषु स्वच्छेषु समस्ति।

स्यादेतत्। अस्ति कृष्णसारलक्षणो भूविशेषः प्रसन्नान्धस्यापि, अतस्तस्यापि रूपोपलब्धिः स्यादित्पत आह--तत्तृष्णापूर्वकेति। रूपोपभोगतृष्णा हि तत्साधनं कृष्णसारमपि विषयीकरोति। एतदुक्तं भवति--भूतविशेषः कर्मापेक्षो रूपं चष्ट इति चक्षुरित्युच्यते। कर्मक्षायात् तु प्रसन्नान्धस्य न रूपं चष्ट इति न चक्षुः। अस्तु गोलकमेव चक्षुः किमेतावतापीत्याह--न चेति। विच्छिन्नं हि गोलकमर्थादनुभूयत इत्यर्थः। तदेवं वस्तुनः सान्तरस्य ग्रहणमप्राप्यकारित्वे हेतुरुक्तम्।।

केचित् तु सान्तरमिति ग्रहणविशेषणं हेंतु ब्रुवते, तन्मतमुपन्यस्यति---अपरे त्विति। साध्यविपर्ययादस्य व्यतिरेकं दर्शयति--न हि प्राप्यकारिष्विति पक्षधर्मतामाह--दृष्टं त्विति। यच्चोक्तमप्राप्यकारित्वे साधनं पृथुतरग्रहणादिति,

तद्विभजते--पृथुतरेति। द्व्याश्रयो हि संयोगोऽल्पमेव संयोगिनमनुरुध्यते, न महान्तम्। न जातु रथादिसंयोगा नभो व्यश्नुवते, मा भूत् सर्वत्र रथादीनां तत्संयोगादीनां चोपलब्धिः। तेन यावन्मात्र राष्ट्रवनादेर्गोलकेन व्याप्तं तावन्मात्रस्य ग्रहणप्रसङ्गः। हेत्वन्तरमाह--दिगिति। अस्यापि व्यतिरेकमुखेन गमकत्वं दर्शयति---यदि प्राप्यकारीति। अपरमपि हेतुमाह---सन्निकृष्टेति। यद्यपि गतिक्षणानां प्रत्येकं स्पाश्रयस्य देशान्तरविभागसंयोगोपजननं प्रति क्षिप्रतया न विशेषः। स्वाश्रयप्रत्यासत्तौ चाविशेषः तथाप्या चापादानविभागात् आ च प्रापनीयदेशप्राप्तेरन्तरालवर्ती यावान् गतिक्षणप्रचयः पूर्वापरीभूतो गतिरिह विवक्षितः। तस्य सान्तरत्वं मन्दत्वं विलम्बः नैरन्तर्यं तु पाटवं क्षिप्रता। तामिमां गतिमभिन्दद् नैरन्तर्येण कुर्वदपि सन्निकृष्टमाशु प्राप्नोति। न विप्रकृष्टेन तुल्यकालम्, किं तु विप्रकृष्टं चिरेणेति। यथोक्तं दिग्नागेन--

सान्तरग्रहणं न स्यात् प्राप्तौ ज्ञानेऽधिकस्य च।

बहिर्वर्तित्वादिन्द्रियस्योपपन्नं सान्तरग्रहणमिति चेत्?

अत उक्तम्---

अधिष्ठानाद् बहिर्नाक्षं

किं त्वधिष्ठानदेश एवेन्द्रियम्। कुतः?

तच्चिकित्सादियोगतः।।

सत्यपि च बहिर्भावे न शक्तिर्विषयेक्षणे।

यदि च स्यात् तदा पश्येदप्युन्मील्य निमीलनात्।।

यदि च स्यात् उन्मील्य निमीलितनयनोऽपि रूपं पश्येत्, उन्मीलनादस्ति बहिरिन्द्रियमिति।।

तत्र वार्त्तिककारः सान्तरग्रहणादिति हेतुं विकल्प्य दूषयति--यत् तावदिति। सान्तरता

खल्वप्राप्तिसाहचर्यात्। अप्राप्तिं लक्षयति---हेत्वर्थस्य प्रतिज्ञार्थेनाक्षिप्रत्वात् अमेदेन। तदुक्तम्--न प्रतिज्ञार्थाद् भिद्यत इति। हेतुप्रतिज्ञापदवाच्यत्वेन भेदमुपचर्याक्षेप्याक्षेपकभावो द्रष्टव्यः। तस्य व्यवधायकत्वादिति

रूपवतोऽप्रसादस्वभावस्य कुड्यादेरित्यर्थः। यत् तु प्रसादस्वभावं तेजः तन्न गृह्यते, किं तु तस्य रूपमात्रं विस्फारिताक्षण दृश्यते। तदाश्रयं च द्रव्यं साधयिष्यते। न च गुणो द्रव्यस्यान्तरम्। मा भूद् गन्धादिभिरन्तरं द्रव्यस्य, मा न भूतां च निरन्तरे द्रव्ये, स्वगुणाभ्यामन्तरितत्वात्। न चापातजन्मालोचनं वा विकल्पो वा द्रव्यानुमानं

प्रतीक्षते येन रूपज्ञानानुमितं द्रव्यम् इन्द्रियर्थयोर्द्रव्ययोरन्तरं स्यात्। अपि च रूपमात्रमगृह्यमाणे द्रव्ये स्वतन्त्रं गन्धादिवद् गृह्यमाणं कथमन्तरा स्वाश्रयमनुमापयेत्, आकाशादीनामाश्रयाणमग्रहणात्? तस्माद् विषक्तावयवतेजोद्रव्याप्रत्यक्षत्वसमारोपमात्रेण दूषणं वक्ष्यमाणं त्वन्यथासिद्धत्वदूषणं पारमार्थिकं द्रष्टव्यम्। अथाभावोऽन्तरशब्दवाच्य इति, नास्माकं मूर्तद्रव्याभावादन्यत् आकाशमस्तीति भावः। दूषयति--स स्वतन्त्रश्चक्षुर्विषयो न भवति इन्द्रियं चार्थं चान्तरा अभावो ग्राह्यः, तेन सहार्थस्य ग्रहणं सान्तरग्रहणम्। न चेन्द्रियार्थयोर्मध्यते कस्यचित् संयुक्तस्य वा समवेतस्य वा ग्रहणमस्ति, यत्तन्त्रोऽयमभावो गृह्येत इति भावः।।

स्यादेतत्। मा भूदान्तरालिकं संयुक्तं वा समवेतं वा विशेष्यं गृह्यमाणमेव तु रूपादिविशेष्यमिति। तत्तन्त्रोऽयमभावः तद्विशेषणत्वेन रिरूपयिष्यते। ततश्च सान्तरग्रहणमुपपत्स्यत इत्यत आह--तेन सहोपलब्धाविति। प्रतीयते हि त्वगादिभिः अपीन्द्रियैः प्राप्यकारिभिरौष्ण्याभवविशेषण शिषिरतरं पाथः। न चेन्द्रियाणामत्राप्राप्यकारिता,

तस्मादनैकान्तिकम्। अन्वयाभ्युपगमेनैतदुक्तम्। अन्वयाभावे तु विरुद्धमिति भावः। न च तैजसं रूपमन्तरम्, येन सान्तरग्रहणं स्यादित्याह--न चान्या गतिरति। यथा चैतत् तथोपपादितमधस्तात्। ये तु सान्तर इति ग्रहणमिति हेतुमाहुः, तान् प्रति दूषणमाह---यैरपीति। अन्यथासिद्धत्वे हेतुमाह--शरीरेति। शरीरावच्छिन्नाः खल्वात्मानः शरीरायतनाः

शरीरमेवात्मानमभिमन्याना अर्थाननुभवन्ति। तत्र य एव शरीरासंबद्ध इत्यनुभूयते तमेव सान्तर इति मन्यते। इन्द्रियसंबन्धो भवतु, मा वा भूत्, शरीरसंबन्धेन तस्य स्पर्शादौ न सान्तरत्वाभिमान इत्यर्थः। हेत्वन्तरं दूषयति--यदपीति। संबन्धमात्रेणेति। मात्रग्रहणं संबन्धचतुष्टयव्याप्त्यर्थम्। तद् यथा इन्द्रियेणार्थस्य संबन्धः, इन्द्रियावयवैरर्थस्य, अर्थावयवैरिन्द्रयस्य, इन्द्रियावयवैरर्थावयवानाम्। न चैतत् निर्यता विना पृथ्वग्रतां भवतीति पृथ्वग्रता सूचिता। यथा वर्तिदेशे पिण्डितमपि तेजः प्रसर्पत् प्रासादोदरं व्याप्नोति। तत् कस्य हेतोः? पृथ्वग्रत्वादिति। स्वभावतः प्रसरदपि न स्वपरिमाणानुविधायिनं प्रत्ययमाधत्ते, किं तु विषयभेदानुविधायिनम्। विषयनिरूपणाधीननिरूपणा हि प्रत्यया नेन्द्रियनिरूपणाधीननिरूपणाः। तदिदमुक्तम्---विषयभेदानुविधायी प्रत्यय इति।।

अपरमपि हेतुं दूषयति--यत् पुनरिति। देहमर्थं चान्तरावस्थितस्य पृथिव्यादेः संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वं भूयस्त्वं चापेक्षमाणस्येति। खगानां चोपर्युपरि संचरतां दूरान्तिकभावो बहुलतमालोकावयवभागानां संयुक्तसंयोगाल पत्वभूयस्त्वाभ्यामवगन्तव्यः। स च तादृगालोकावयवी प्रत्यक्षोऽन्यथा न रूपमात्रेण तदनुमानं शक्यमित्युक्तम्। न च खगानामुपर्युपरि संचरतां दूरन्तिकप्रत्ययः स्यात्। न च पतति पतत्रिणीह प्राप्तो नेहेति भवेत्। तस्मादन्यथासिद्धिरेव सहान्तरेण ग्रहणादितिवदत्रापि दूषणमिति द्रष्टव्यम्।।

अपरमपि हेतुं दूषयति--यत् पुनरिति। युगपद्ग्रहणमसिद्धम्, तदभिमानस्तु अन्यथासिद्धः। अचिन्त्यो हि तेजसो लाधवातिशयेन वेगातिशयो यदुदयगिरिशिखरम् आरोहत्येव मार्तण्डमण्डले भवनोदरेष्वालोक इत्यभिमानो लौकिकानाम्। तादृशं चाक्षुषमपि तेज इति क्रमेणापि गच्छद् युगपत्तत्र तत्र लक्ष्यते। न चैकस्मादेव कर्मणो युगपद् दुरान्तिकसंयोगा भवन्तीति युक्तम्। तद्धि स्वकार्ये जनयितव्ये स्वाश्रयप्रत्यासत्तिम् अपेक्षते। अन्यथा मधुरास्थस्य देवदत्तस्य कर्म पाटलिपुत्रेण देवदत्तं योजयेत्। वेगाख्यसंस्कारजमपि कर्मन सहसा शरमन्तरालदेशेन च लक्ष्येण च योजयति। तस्मात् मिथ्यैव यौगपद्याभिमान इति। चोदयति--कथं पुनरिति। अस्ति हि शाखाचन्द्रमसोः ग्रहणे यौगपद्याभिमानः। न चायमसति बाधके मिथ्येति वक्तुं शक्यः। सोऽयमबाधितो

बोधोऽवबोधयत्यप्राप्यकारितां चक्षुष इत्यर्थः। परिहरति--इदमिति। इन्द्रियं यद्यगत्वानागतमर्थं गृह्णीयात्, किमस्य कुड्यकटाद्यावरणमपकुर्यात् येन तदावृतं न गृह्णीयात्। गतौ तु स्पर्शवता प्रसादरहितेन सैवास्य प्रतिबद्धेति न प्राप्नोति विषयम्, अप्राप्तं च न गृह्णाति। प्रायोगस्तु, चक्षुःश्रोत्रे प्राप्य स्वविषये कार्यं कुरुतः, जनकत्वे सति

तदप्राप्तावजनकत्वात्। यज्जनकं सद् यदप्राप्तौ यन्न जनयति तत् तत्प्राप्तावेव तज्जनयति, यथा कुम्भजनकः कुम्भकारो मृदोऽप्राप्तावकुर्वन् कुम्भं तत्प्राप्तावेव करोति। तथा चैतत्। तस्मात् तथेति।।

युक्त्यन्तरमाह--दूरान्तिकानुविधानमिति। दूरे नोपलभ्यते, अन्तिके च उपलभ्यते। अप्राप्तेरविशेषेण दूरेऽप्युपलम्भः स्यात्। अनुपलम्भे वा अन्तिकेऽपि न स्यात्। प्राप्तौ तु दूरं गच्छत् प्रक्षीणं सत् प्राप्तमर्थं न गृह्णाति अतैजसम्, तैजसम् अप्यभिभूतं न गृह्णाति, यथोल्काप्रकाशं मध्यन्दिने। अनभिभूतं तु मार्तण्डमण्डलं गृह्णात्येवेति। चोदयति--विषयीभावादिति। योग्यो हि तादृश इन्द्रियक्षणः स्वकारणादुपजातः परिणतो वार्थक्षणश्च, ययोरप्राप्तयोरेव ग्रहणग्राह्यभावः। व्यवहितविप्रकृष्टौ च न तौ तादृशौ। तत् किमप्रतीयमानप्राप्तिकल्पनयेत्यर्थः। परिहरति---तच्च नैवमिति। निषत्स्येते हि क्षणभङ्गपरिणामौ भावानाम्। तेन स्थेमभाजां भावानां स्वरूपयोग्यता वा महत्त्वादिर्विषयीभावः सहकारिसाकल्यं वा ज्ञानोपजननं प्रति परिशिष्यते। तत्र स्वरूपयोग्यतामात्रं चेदास्थीयेत, तदा यदेवाव्यवहितं सन्निहितं सद् अजनयद् विज्ञानं विप्रकृष्टमपि व्यवहितमपि तदेवेति तथैव तेन ज्ञानं जनयितव्यम्।

अस्ति हि तस्य तदापि स्वरूपयोग्यतेति, सहकारिसाकल्यं तु प्राप्तिरेव। तस्मात् न संबन्धमन्तरेण विषयीभाव इति सूक्तम्। सन्दिग्धः पृच्छति--अथ प्राप्यकारित्व इति। अयमभिसन्धिः। कुलालादौ प्राप्यकारिणि दृष्टं यथा विप्रकृष्टो व्यवहितश्च न करोतीति, तस्मात् अप्राप्यकारिणि चाचस्कान्तादौ दृष्टं यथा विप्रकृष्टो व्यवहितश्च लौहं मणिराकर्षति, तस्मात् तत्र प्रमाणं वक्तव्यमिति उत्तरम्--इन्द्रियत्वमेव प्रमाणम्। तदेव प*चावयवोपपन्नमाह--प्राप्यकारीति। यदि तु कश्चित् दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वम् उभ्दावयेत् त्वगादीनामप्राप्यकारित्वादिति, तु प्रत्याह--अथ पुनर्न किि*चदिति। पृच्छति--अथेति। योग्यतयैव हि कारणानि स्वकार्यं कुर्वन्ति, प्राप्तिस्तु स्वरूप्योग्यताप्रयुक्तां व्याप्तिमुपजीवति, न त्वस्याः स्वाभाविकं व्यापकत्वमिति भावः। उत्तरम्--सोऽपीति। सहकारिसाकल्यं तावत् न प्राप्तेरतिरिच्यत इत्युक्तम्। केवलं स्वरूपयोग्यता वक्तव्या। स च व्यस्तानामप्यस्तीति यत्र तत्र व्यवस्थितेभ्योऽपि कार्योत्पादप्रसङ्कः। अयस्कान्तमणेरपि चक्षुष इव वृत्तिभेद एषितव्यः,

अन्यथा व्यवधानविप्रकर्षयोरपि लौहाकर्षणप्रसङ्गात्। न च व्यवधानविप्रकर्षाभावसहितो लौहमाकर्षति, व्यवधानविप्रकर्षयोस्तु तदभावाभावो नाकर्षति संप्रतम्। प्राप्तेरेव तत्र तत्र कार्योत्पादं प्रति उपयोगस्य विदितस्वात्। योग्यतामात्रस्य चोपाधेरपाकृतत्वात्। यथा च द्रव्यातिरिक्तस्तद्धर्मः प्राप्तिस्तथाग्रेनिवेदयिष्यते। तस्मात् सर्वमवदातम्। उपसंहरति--तस्मादिति। यदपि कृष्णसारानुग्रहोपघाताभ्यां दर्शनादर्शनादिति तत्रोच्यते, तदधिष्ठानमिन्द्रियमित्यधिष्ठानानुग्रहोपघाताभ्यां तस्यानुग्रहोपधातौ, यथा कूष्माण्डलतासेचनच्छेदनाभ्यां तत्फलस्य अनुग्रहोपघातौ। अतएव बहिर्निसृताप्यच्छिन्नमूला दृष्टिः कार्याय समर्था न छिन्नमूलेति सिद्धम्।।

पृच्छति--अथ ज्ञानेति, प्रत्यक्षसमाख्यातलक्षणानुवादेन लक्षणे विधीयमाने ज्ञायत एवैतज्ज्ञानमेवेति लोके साक्षात्कारिज्ञानहेतोः प्रत्यक्षत्वादिति भावः। उत्तरम्---सुखादिव्युदासार्थम्। तदेव हि लक्षणवायमुच्यते, यस्य लक्ष्यानपेक्षोऽतिव्याप्त्यव्याप्तिव्युदासो लक्षणपदेभ्य एव प्रतीयते। लक्ष्यानुरोधेन तु लक्षणव्यवस्थापने अन्योन्याश्रयत्वमगतिर्वेति भावः। सुखादीनां विज्ञानाभिन्नहेतुजत्वेन विज्ञानत्वादशक्यं व्यावर्तनमिति चेत्--न, अभिन्नहेतुजत्वासिद्धः। न खलु यैव चन्दनस्पर्शज्ञानस्योत्पत्तौ सामग्री सैव सुखस्यापीति। अस्ति हि शीतार्तस्यापि चन्दनेन्द्रियसंयोगात् शीतस्पर्शज्ञानम् इति तद्वदेवास्य सुखमपि भवेत्। अवान्तरसामग्रीभेदेऽपीन्द्रियार्थमनस्कारजत्वात् ज्ञानजातीयत्वमिति चेत्---न, किि*चत्कारणाभेदेऽपि कार्यभेदस्यानाकस्मिकत्वोपपत्तेः। तदर्थत्वाच्च कारणभेदानुसरणप्रयासस्य। न चोपादानाभेदादभेद इति युक्तम्। भिन्नानामपि ज्ञानानामेकसमनन्तरप्रत्ययोपादानत्वस्य भवभ्दिरभ्युपगतत्वात्। अपि चोपादानाभेदश्च कुतश्चित् कारणभेदात् कार्यभेदश्चेति को विरोधः? अतएवास्माकमभेदे अप्युपादानस्य पिठरस्यौष्ण्यापराख्यस्य च वहिनसंयोगस्य पूर्वरूपादिप्रध्वंसानां कारणानां भेदाद् भिन्नजातीया जायन्ते गन्धरूपरसस्पर्शा इति सिद्धान्तः।

तस्मादर्थप्रवणेभ्यो ज्ञानेभ्यस्तदप्रवणतया भिन्नजातीयाः सुखादयो यथास्वमुनकूलवेदनीयत्वादिभिर्लक्षणैरन्योन्यमपि

भेदवन्तस्तीव्रसंवेगतया प्रमित्सानपेक्षमानसप्रत्यक्षप्रवेदनीया इति रमणीयम्।।

स्यादेतत्। असत्यपीन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानमात्रादेव सुखदुःखयोः स्वप्नान्तिके दर्शनात्

यत्रापीन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तत्रापि ज्ञानमस्तीति तदेव सुखदुःखयोः कारणं क्लुप्तसामर्थ्यात्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य तु ज्ञानमात्रोपयोगादन्यथासिद्धौ भावाभावाविति। तदयुक्तम्, स्वप्नान्तिके

सुखदुःखोत्पादस्यासिद्धेस्तज्ज्ञानस्यार्थज्ञानस्येव मिथ्यात्वात्। यथा हि तत्र कामिनीस्मृतिविषर्यास एव मुपलब्धचरतज्जन्मसुखस्मरणविपर्यासः। सुखदुःखबुद्ध्युत्पाद एव चात्र धर्माधर्मोपयोगो न तु सुसदुःखोत्पादे। न चासतीन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानमन्यन्मनोरथादि वा तादृशं सुखभेदं विधत्ते यादृशो विषयोपभोगजन्मा। सतीन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानमात्रमेव तस्य हेतुः। ज्ञानहेतुस्तु सुखभेदस्यानुत्पादादित्यप्युक्तमेव।

विषयसाक्षात्कारस्तदुत्पादहेतुर्न विषयज्ञानमात्रमिति चेत्? हन्त, ईश्वरस्याप्यस्ति तत्रभवतो योगर्द्धिसंपन्नानां च महाधियां समस्तवस्तुसाक्षात्मार इति तेषामपि सुखदुःखोत्पादप्रचयः प्रसज्येत्, असत्यां प्रतिपक्षधारणायाम्। तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽपि सुखदुःखोत्पादहेतुरेषितव्यः। स च सत्यप्यर्थसाक्षात्कारे नास्ति सिद्धानामिति न तेषां

सुखदुःखोत्पादः। अपि च चरमभावि कारणं गृहीत्वा पूर्वभाविनामकरणत्वापादने तन्त्वादीनामपि पटादीन् प्रत्यकारणत्वप्रसङ्गः। संयोगभेदादेव तादृशपटात्पत्तेः तन्त्वादीनां च संयोगभेद एवोपयोगात्। तत्सहितस्य तु तत्कारणत्वं सन्निकर्षस्याप्यालोचनसहितस्येति समानम्। यथाहुः पदार्थविदः स्त्रगाद्यभिप्रतविषयसान्निध्ये सतीष्टोपलब्धीन्द्रियार्थसन्निकर्षधर्माद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगात् यदनुग्रहाभिष्वङ्गनयनादिप्रसादजनकमत्पद्यते तत्सुखम् इति। तस्मात् सुष्ठूक्तं सुखादिनिवृत्त्यर्थं ज्ञानग्रहणमिति।।

इह द्वयी प्रत्यक्षजातिरविकल्पिका सविकल्पिका चेति। तत्रोभय्यपि इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारीति लक्षणेन संगृहीतापि स्वशब्देनोपात्ता, तत्र विप्रतिपत्तेः। तत्राविकल्पिकायाः पदम् अव्यपदेश्यमिति, सविकल्पिकायाश्च व्यवसायात्मकमिति। तत्र व्यपदेशो विशेषणमुपलक्षणं वा नामजात्यादि, तत् कर्म व्यपदेश्यं विशेष्यमिति यावत्। तद्यथा डित्थोऽयं गौरयं शुक्लोऽयं कमण्डलुमानयं गच्छत्ययमिति सर्वं हि सविकल्पकं विशेषणविशेष्यभावेन वस्तुषु प्रवर्तते। अविद्यमानं व्यपदेश्यं यस्मिस्तदव्यपदेश्यं जात्यादिस्वरूपावगाहि, न तु जात्यादीनां मिथो विशेषणविशेष्यभावावगाहीति यावत्।।

तत्र नामरहितमविकल्पकं नास्तीति ये विप्रतिपद्यन्ते तन्मतमपचिकीर्षुरूपन्यस्यति भाष्यकारः यावदर्थं वै नामधेयशब्दाः। सर्वेऽर्थाः सर्वथा सर्वदा सर्वत्र नामधयान्विताः। नास्ति सोऽर्थो यः कदाचित् क्वचित् कथि*चत् नामधेयेन वियुज्यते। तदनेन नामधेयतादात्म्यमर्थानां प्रतिजानीते। अत्र हेतुमाह--तैरर्थसंप्रत्यय इति। अर्था हि प्रतीयमानां नामधेयैरूपेतास्तत्सामानाधिकरण्येनावगम्यन्ते गौरित्यर्थोऽश्व इत्यर्थ इति। न चोपायतया सामानाधिकरण्यं घटते। न हि चक्षुरादिसामानाधिकरण्यं रूपाद्यनुभवति। नापि ज्ञायमान उपाय उपेयसामानाधिकरण्मनुभवति। न हि भवति धूमोऽयं वहिनरिति किं तु धूमोऽयं धूमत्वात् वहिनमानिति। अपि चाशब्दोपायेऽनुमेयादौ न शब्दसंभेदेनाधिगमो भवेत्, अस्ति तु। तस्मात् तैर्नामधेयैः सह समानाधिकरणस्यार्थस्य प्रत्ययो यत इति। तस्मात् नामधेयात्मानः अर्थाः। किं च गवादिषु षड्जादिषु च शब्दापकर्षेऽर्थप्रत्ययापकर्षात् तदुत्कर्षे त्वर्थप्रत्ययोत्कर्षात् प्रत्ययस्य च प्रत्येतव्योत्कर्षाधीनोत्कर्षत्वात् नामधेयोत्कर्षेणार्थस्योत्कर्षः अर्थस्य तादत्म्यं गमयति। तदिदं समः प्रयोजनं संप्रत्यय इति समधिकः प्रत्यय इत्यर्थः। अस्त्यर्थसंप्रत्ययो नामधेयसामानाधिकरण्येन, न त्वेतावता नामधेयात्मता सिध्यति। अस्ति हि पुरोवर्तिद्रव्यसामानाधिकरण्येन रजतप्रत्ययो न चैतावता शुक्ती रजतात्मिका भवतीत्यत आह---अर्थसंप्रत्ययाच्च व्यवहारः। ततश्चविसंवादात् प्रमाणं सन्नामधेय तादत्म्यं साधयत्यर्थानामित्यर्थः।।

तदेवं सामान्यतोऽर्थानां नामधेयतादात्म्यं व्युत्पाद्य प्रकृते योजनयति---तत्रेदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नं विषयज्ञानं रूपमिति वा रस इति वा एवं रूपाद्यर्थसामानाधिकरण्येन भवति। भवतु, किमेतावतापीत्यत आह---रूपरसशब्दाश्च विषयनामधेयम्। किमेतावतापीत्यत आह--तेन व्यपदिश्यते ज्ञानम्। उक्तमपि व्यपदेशं सव्याख्यानमाह--रूपमिति जानीते रस इति जानीते इति। तथा चार्थानां नामधेयात्मकत्वात् तद्गोचरमालोचनमपि

नामधेयगोचरमित्यर्थवत् नामधेयेन व्यपदिश्यमानं शाब्दं प्रसज्यत इति। न शब्दप्रमाणकतया शाब्दम्, अपि तु शब्दे जातं शाब्दम्। शब्दश्चात्र विषयत्वेन जनकोऽर्थतादात्म्यात्। तथा च नाविकल्पकं शब्दरहितमस्तीति तात्पर्यार्थः। तथा चाहुः,

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते।।

बालकमूकादीनामपि ज्ञानं शब्दानुव्याधवदेवानादिशब्दभावनावशात्। यदवोचत्,

आद्यः करणविन्यासः प्राणस्योर्ध्वं समीरणम्।

स्थानानामभिघातश्च न विना शब्दभावनाम्।।

इति। तदस्य निराकरणं लक्षणगतेनालोचनज्ञानावरोधार्थेनाव्यपदेश्यपदेन सूचितम् इति परीक्षापर्वणि वचनार्हमपि सुभाषितरुचितया तद्विलम्बमसहमानो भाष्यकारो लक्षणावसर एवाह। अत एवाह---अव्यपदेश्यमितीति। तेन सूचितेऽप्यर्थे अव्यपदेश्यपदं चोजयति---यदिदमनुमयुक्ते शब्दार्थसंबन्धेऽर्थज्ञानम्, न तत् नामधेयशब्देन व्यपदिश्यते।।

अयमभिसन्धिः। सामानाधिकरण्येन शब्दात्मकत्वं रूपादीनामभिधीयानं शब्दब्रह्मात्मकत्वं वोच्येत श्रेयमाणगौरित्यादिपदभेदात्मकत्वं वा? न तावदाद्य। कल्पः। न सल्वस्मदादिसमस्तदर्शनपथातिवृत्तेन शब्दब्रह्मणा

रूपादीनामस्ति सामानाधिकरण्यप्रतीतिः लौकिकानाम्। श्रूयमाणशब्दसामानाधिकरण्येन तु तादात्म्यप्रसाधने अनुपयुक्तशब्दसंबन्धस्य बालमूकादेः रूपादिज्ञानेषु नास्ति श्रूयमाणशब्दगन्धोऽपि, प्रागेव तु तत्सामानाधिकरण्यम्। न च तेषामपि प्राग्भवीयशब्दभावनानुगमेन तत्सामानाधिकरण्यमिति सांप्रतम्। न खलु रूपाद्यात्मनः शब्दस्य रूपादिवैशद्यैनावैशद्यं संभवति। युगपद् वैशद्यावैशद्यरूपविरुद्धधर्मयोगेन भेदप्रसङ्गात्। वेशद्ये तु व्युत्पन्नवदव्युत्पन्नोऽपि शब्दैः व्यवहरेत्, न तु संबन्धग्रहणपेक्षेत। न च तादात्म्यादन्यद् वाचकत्वं शब्दानां यत्र संबन्धग्रहापेक्षा भवेत्। न च तादात्म्येऽपि कल्पितभेदानां वाच्यवाचकभावः। तथा सति न सामानाधिकरण्यं स्यात्। न ह्यस्ति संभवो भेदकल्पना च सामानाधिकरण्यप्रथा चेति। तस्मादव्युत्पन्नानामस्ति शब्दरहितं रूपादिषु निर्विकल्पकं प्रत्यक्षमिति। न केवलमव्युत्पन्नानाम्, व्युत्पन्नानामप्यस्तीत्याह--गृहीतेऽपि च शब्दार्थसंबन्धे इति। आर्द्धोक्त एव सामानाधिकरण्यनिरासाय संबन्धग्रहणस्वरूपमाह--अस्थार्थस्य सास्नादिमद्रूपस्य अयं गकराद्योकारो नामधेयमिति। इतिकरणो ज्ञानपरामर्शप्रधानः। तथा च यो डित्थो नानादेशकालावस्थासंसृष्टः पिण्डभेदः सोऽयमिति सन्निहितदेशकाल इत्यर्थः। न त्वयं पिण्डो डित्थशब्द इति प्रत्ययः। औत्सर्गिकं हि शब्दानामर्थपरत्वं क्वचित् पुनरित्यादिभिः शब्दैस्तदपोद्यते। यत्रापि संबन्धप्रतिपादनमभेदेन अयं डित्थ इति, तत्रापि शब्दो वाच्यत्वपरो न स्वरूपपरः यथा गौर्वाहीक इति लक्ष्यमाणगुणयोगपरः। न च तन्मात्रेण वाहीकस्य

गोत्वं भवति। तस्माद् भिन्नयोरेव शब्दार्थयोः संबन्धग्रहात् तन्मूलत्वाच्च शब्दव्यवहारस्य न शब्दपुरःसरमपि ज्ञानं शब्दसामानाधिकरण्यमात्मनोऽर्थस्यावगमयति। यत्तु शब्दानुपायेऽपि ज्ञाने शब्दः पूर्वं भवति तद्गृहीतसङ्केतस्य प्रथममिन्द्रियार्थसन्निकर्षादालोचनेन शब्दसंसर्गरहितेनालोचितेऽर्थमात्रेतस्यार्थभेदस्य शब्दभेदेन संबन्धात् शब्दविषयः संस्कारः प्रबोध्यते। प्रबुद्धः शब्दस्मृतिं जनयति। तेन व्युत्पन्नस्य निर्विकल्पकात् परा*चः प्रत्ययाः शब्दानुपाया अपि शब्दपुरःसरा जायन्ते। यथाहुः,

यत् संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम्।

पिण्ड एव हि दृष्टः सन् संज्ञां स्मारयितुं क्षमः।।

तस्माद् व्युत्पन्नस्यापि नामधेयस्मरणाय पूर्वमेषितव्यो विनैव नामधेयमर्थप्रत्ययः। तदिदम् उक्तम्--गृहीतेऽपि शब्दार्थसंबन्धे अस्यार्थस्यायं शब्दो नामधेयमिति। यदा तु सोऽर्थो गृह्यते नामधेयरहितो नामधेयस्मरणात् पूर्वमविकल्पेन तदा पूर्वस्माद् अव्युत्पन्नावस्थायाम् अर्थज्ञानात् न विशिष्यते इति। यतो न विशिष्यते तस्मात् तदर्थज्ञानं तादृगेव भवति। ननु परप्रतिपादनादिलक्षणव्यवहाराय स्वरूपेण ज्ञाने व्यपदेष्टव्ये यदर्थव्यपदेशेन व्यपदिश्यते तदवगच्छामोऽर्थव्यपदेशाकारमिति। कथं चार्थाकारं भवति? यद्यर्थव्यपदेशयोर्नाभेदः, तस्मात् पुनरपि तादात्म्यं प्रसक्तमित्यत आह--तस्य त्विति। अर्थाकारमेव तु ज्ञानमर्थव्यपदेशेन व्यपदिश्यते अन्यथा

अशक्यत्वादित्यर्थः। प्रतीयमानं परेण। उपसंहरति--तस्मादिति।।

तदेवमर्थज्ञानकाले [स]न समाख्याशब्दो व्याप्रियते प्रतीयमानतया, व्यवहारकाले तु परप्रत्यायनकाले तु व्याप्रियते कारणतया। तदनेन गोपालाविपालादीनां संज्ञानिवेशनं तासु तासु व्यक्तिषु व्यवहारोत्कर्षहेतुः

नार्थोत्कर्षहेतुरित्यपि सूचितं भवति। तस्माद् अविकल्पकप्रत्यक्षावरोधार्थेनाव्यपदेश्यपदेनास्यैवाविकल्पकस्य शब्दानुव्याधरहितता सूचिता इत्याशयवान् उपसंहरति---तत्मादिति।।

तदेतद् भाष्यं वार्त्तिककारः तात्पर्यतो व्याचष्टे---तच्चेन्द्रियार्थेति। विषयभेदानुविधायि ज्ञानमिति शब्दात्मतामपारोति। चाक्षुषं हि रूपज्ञानं रूप एव नियतं न शब्दे प्रवर्तते। एवं श्रौत्रमपि शब्द एव नियतं न रूपादौ प्रवर्तते। यदि पुनरिदं शब्दात्मकं रूपादि भवेत्, श्रोत्रजं ज्ञानं शब्दग्राहीति रूपादावपि प्रवर्तेत। अप्रवर्तमानं वा विधुरयति रूपादीनां शब्दात्मताम्। अपि च श्रूयमाणशब्दात्मत्वे रूपादीनाम्, तेषामपि श्रवणग्राह्यत्वमित्यन्धोऽपि रूपु गृह्णीयात्। अस्ति हि तस्य श्रोत्रं च शब्दज्ञानं च। एवं बधिरोऽपि शब्दं गृह्णीयात्। अस्ति हि तस्य लोचनं च रूपज्ञानं च। अशब्दोऽभाव इति च विवक्षितविपरीतापत्तिः शब्दाभावस्यार्थस्य शब्दत्वात्, अशब्दत्वे वा स एवास्यार्थः शब्दाद् भिन्नः प्रसज्यते। एवमभावोऽप्यर्थ इति शब्दः स्यात्। तथा च नाभावः, शब्दस्य सत्त्वात्। तथा चार्थानुविधायि विज्ञानं न भवेत्। अस्ति च। तस्मात् न शब्दात्मानोऽर्था इति। तदुत्पत्तिकाल इति प्राथम्येन शब्दानुव्याधं व्यावर्तयति।।

एकदेशिव्याख्यानमाह---अपरे त्विति। इन्द्रियार्थसन्निकर्षेण हि लिङ्गेन यदिन्द्रियगातिज्ञानं तदपि प्रत्यक्षलक्षणोपेतमिति प्रत्यक्षं प्रसज्यत इति तन्निवारणाय अव्यपदेश्यपदम्। अपदेशो हेतुवचनम्। तदेव तदाभासेभ्यो विशिष्टं व्यपदेशः। तस्य कार्यं हेतुप्रत्यायनद्वारा अनुमेयज्ञानं व्यपदेश्यम्। न व्यपदेश्यमव्यपदेश्यमलिङ्गोभ्दवम् इत्यनुमानं व्यावर्तितमित्यर्थः। तदेकदेशिमतं दूषयति---तच्च नैवमिति। नन्विन्द्रियगतिज्ञानमपि इन्द्रियार्थसन्निकर्षाल्लिङ्गादुत्पन्नमित्यत आह---न ह्यनुमेयस्येति नैतदिन्द्रयार्थसन्निकार्षादुपजायते, किं तु तज्ज्ञानात्। अत एवातीतेऽपि धूमादौ लिङ्गे तत्स्मरणमात्रादेवानुमेयज्ञान भवति। न च सन्निकर्षपदस्य मुख्यत्वे संभवति ज्ञानलक्षणा युक्तेत्ति भावः। उपसंहरति--अत इति। इमं च वार्त्तिकग्रन्थमबुध्यमाना इन्द्रियगतिज्ञाननिवृत्त्यर्थमिन्द्रियविषयेष्विति पदं सूत्रेऽध्याहरन्तीति।।

क्रमप्राप्तस्याव्यभिचारिपदस्य तात्पर्यं ब्रूवाणो भाष्यस्यापि तात्पर्यमाह--ग्रीष्मे मरीचय इतीति। यद्यपि सामान्यलक्षणेनैव व्यभिचारिणो निरस्ताः प्रत्ययाः तदपेक्षं च विशेषलक्षणम्, अन्यथा अनुमानादिपदेष्वप्यभिचादिपदमुपादेयं स्यात्, तथापि सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः। द्वयी हि प्रमाणानां गतिः। किि*चत् सत्तामात्रेणप्रमासाधनं यथा प्रत्यक्षम्। न हि चक्षुरादीनां ग्रहणमुपयुज्यते, अपि तु सत्तैव। अनुमानादीन तु स्वज्ञानेन प्रमासाधनानि। न खल्वगृहीतं लिङ्गं वा शब्दो वा आगमसहितं सादृश्यं वा यथाविषयम् आदधाति प्रमाम्। तत्रानुमानस्य प्रमोपजननात् प्रागेव अर्थाव्यभिचारग्रहणमपेक्षते नान्यथा। ततः प्रमा सिध्यतीति। शब्दादौ तु यद्यपि प्रमोपजननं प्रति नार्थाव्यभिचारग्रहापेक्षा, तथापि शक्यमतिरोहितार्थमन्त्रमध्यपतितस्य द्रागित्येव प्रतीयमानार्थस्यापि,

सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू।।

इत्येवमादेर्मन्त्रस्याप्तप्रणेतृकतया सामान्यतोऽर्थाव्यभिचारित्वं ग्रहीतुम्। औत्सर्गिकं हि शब्दानामर्थपरत्वम्। अतएव निगमनिरुक्तव्याकरणसहायास्ततोऽर्थमवधारयन्ति। एवं यथा मुद्गस्तम्बस्तथा मुद्गपर्णीति आप्तवाक्यश्रवणादेव मुद्गस्तम्बसादृश्यज्ञानस्यानुपजनितफलस्यापि शक्यं तदर्थाव्यभिचारित्वं निश्चेतुम्। प्रत्यक्षस्य तु प्रमाणस्यात्यन्तपरोक्षस्वरूपोलम्भ एव तावत् प्रमोपजननात् प्राग् दुर्लभः, प्रागेत तु तस्यार्थाव्यभिचारित्वम्। यद्यपि च संवेदनप्रामाण्यपक्षेऽपि तत्संवेदनं मनसा सुलभम्, तथापि न तन्मात्रं प्रमाणम्। अपि तु असाधारणेन्द्रियार्थसन्निकर्षसहायमिति तत्सहायस्य तस्य परोक्षत्वमेव। तेन प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्य फलाव्यभिचारेणैवाव्यभिचारज्ञानम्, न स्वरूपतः इत्येतत् प्रमाणान्तरेभ्यो व्यावृत्तमसाधारणं प्रत्यक्षस्य रूपमादर्शयितुमव्यभिचारिपदोपादानम्। अथ वा प्रत्यक्षाव्यभिचार एवानुमानाद्यव्यभिचारे कारणम्। न ह्यस्ति

संभवोऽव्यभिचरितप्रत्यक्षगृहीतपक्षधर्मताकं तर्कसहायप्रत्यक्षगृहीताविनाभावं चानुमानं व्यभिचारतीति। यत्तु बाधितविषयं सत्प्रतिपक्षितं चानुमानम्, तदपि यद्यपि प्रथमं व्याप्तिग्रहणदोषेण न खण्डितम्, तथापि खण्डनोत्तरकालं सोऽपि प्रतीयते। तथा च व्याप्तिग्राहि प्रत्यक्षं तत्रापि व्यभिचारीति। एवमागमोऽपि साक्षात् क्वचित्

पारम्पर्येण प्रत्यक्षपूर्वकस्तद्व्यभिचारेणैव व्यभिचरति। आगमव्यभिचारेणैवोपमानव्यभिचारो व्याख्यातः। तदेवं प्रत्यक्षाव्यभिचारे प्रमाणानामव्यभिचारोऽस्तीति प्रत्यक्षस्यैव विशेषणमव्यभिचारिपदं चकार, नेतरेषां प्रमाणानाम्।

न ह्यस्ति संभवस्तन्मूलं प्रत्यक्षम् अव्यभिचारि, तानि च व्यभिचारीणीति। सोऽयं विशेषः प्रमाणान्तरेभ्यः प्रत्यक्षस्य। यथाह मीमांसावार्त्तिककारः,

प्रत्यक्षाव्यभिचारेण स्वलक्षणबलेन च।

प्रसिद्धाव्यभिचारित्वान्नानुमानं परीक्ष्यते।।

इति। तस्मात् सुष्ठूकं ग्रीष्मे मरीचय इति भाष्यम्, तत्प्रतिषेधार्थमिदमुच्यते---अव्यभिचारीति।।

पृच्छति--किमिदमिति। उत्तरम्--यदतस्मिन्निति। एतच्चोपपादितं द्वितीयसूत्रे। पुनः दूषयति--तच्च नैवमिति। पृच्छति--कस्मात्? उत्तरम्--अर्थस्येति। तदेव स्फोरयति--यत्तदिति। अत्र च न निर्विकल्मकं भ्रान्तम्, किं तु सविकल्पकमित्याह--तांस्तु मरीचीनिति। इन्द्रियेणालोच्य मरीचीन् उच्चावचमुच्चलतो निर्विकल्पकेन गृहीत्वा पश्चात् तत्रोपघातदोषाद् विपर्येति, सविकल्पकोऽस्य प्रत्ययो भ्रान्तो जायते इति। तस्माद् विज्ञानस्य व्यभिचारो नार्थस्येति। यथाहुः निरुक्तकाराः, नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धे न पश्यति। पुरुषापराधः स भवतीति।।

अव्यभिचारिपदेनैव संशयज्ञानमपि व्युदस्तम्। नो खलु संशयज्ञानं विकल्प्यमानवस्तुगोचरं तद्रूपं वस्तु प्रापयति। अप्रापयच्चोपदर्शितं कथं संवादम्, असंवादकं च कथमव्यभिचारि? तस्मादव्यभिचारिपदेनैव संशयज्ञाने निरस्ते सविकल्पकप्रत्यक्षावदोधार्थमुपादीयमानं व्यवसायात्मकपदं संशयज्ञानप्रत्यक्षतापाकरणमन्वाचिनोति। तद्यथा

एधानाहर्तुमरण्यं गच्छ, शाकमप्यानेष्यसीति शाकानयनमन्वाचीयते। न च तदेवास्य प्रेषितुर्वि धित्सितम्, तथेहापि। व्यवसायात्मकपदं साक्षात्सविकल्पकस्य वाचकम्। तथा हि व्यवसायो विनिश्चयो विकल्प इत्यनर्थान्तरम्। स एवात्मा रूपं यस्य तत् सविकल्पकं प्रत्यक्षम्। तदेतदतिस्फटत्वात् शिष्यैर्गम्यत एवेति भाष्यवार्त्तिककाराभ्याम् अव्याख्यातमपि अस्माभिः,

त्रिलोचनगुरुन्नीतमार्गानुगमनोन्मुखैः।

यथान्यायं यथावस्तु व्याख्यातमिदमीदृशम्।।

स्यादेतत्। न व्यवसायात्मकं प्रतयक्षं भवितुमर्हति। अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासं हि तत्। न चेन्द्रियार्थाभ्यां लब्धजन्म विज्ञानमर्थावभासं शक्यमभिलापेन योजनयितुम्। न ह्यर्थे शब्दाः सन्ति, अर्थात्मनो वा, तथा सत्यव्युत्पन्नस्यापि व्युत्पन्नवद् व्यवहारः स्यादित्युक्तम्। न चाभिलापोऽर्थासंस्पर्शो संवेदनधर्मः, अर्थेषु तन्नियोजनात्। तस्मादर्थादुपजायमानं ज्ञानमर्थमेवादर्शयेत् नाभिलापम्। न हि रूपात् जायमानं प्रत्यक्षं रससहितमेतदादर्शयति। तस्मादभिलापसंसर्गानपेक्षमभिलापसंसर्गिणमादर्शयद् विकल्पविज्ञानं विकल्पवासनोत्थापितमनियतार्थग्राहि मानसमात्मीयमुत्प्रेक्षालक्षणं व्यापारं तिरस्कृत्यानुभवप्रभवतया अनुभवव्यापारं दर्शनु पुरस्कृत्य प्रवर्तमानमनुभवतया अभिमन्यन्ते प्रतिपत्तारः। तत् सिद्धमेतत्, यदर्थसामर्थ्यलब्धजन्म, न तत् शब्दकल्पनानुगतम्, यथा निर्विकल्पकम्। अर्थसामर्थ्यलब्धजन्मारश्च विवादाध्यासिता विकल्पा इति प्रसङ्गसाधनविरुद्धव्याप्तोपलब्धिः। शब्दकल्पनानुगतत्वस्य हि

प्रतिषेध्यस्य विरुद्धं तदननुगतत्वम्, तेनार्थसामर्थ्यजत्वं व्याप्तम्। तस्योपलब्धिस्तदननुगतत्वमुत्थापयन्ती तदनुगतत्वं विरूणद्धीति। अथैषां प्रत्ययानां प्रत्यक्षमभि लापानुगतत्वमशक्यापह्नवम्, हन्त भोः, नार्थसामर्थ्यजत्वमिति प्रसङ्गविपर्ययः। तथा हि यदभिलापकल्पनानुगतं न तदर्थसामर्थ्यजं यथेश्वरप्रधानादिविकल्पविज्ञानम्। तथा चैते विवादाध्यासिता विकल्पा इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः। निषेध्यमर्थसामर्थ्यजत्वं तदभिलापकल्पनाननुगतत्वेन व्याप्तं तद्विरुद्धं च सदनुगतत्वमिति। न च सन्दिग्धव्यतिरेकिता, अर्थसामर्थ्येन हि तदुत्पद्यमानमर्थरूपम् अनुकुर्याद् न शब्दरूपम्। न ह्यर्थे शब्दाः सन्ति तदात्मानो वेत्युक्तम्। असंबद्धरूपानुकारे तु विज्ञानस्य सर्वरूपानुकारेण सर्वसर्वज्ञातापत्तिरति। सङ्केतवशात् शब्दानामर्थसंबन्धेनार्थोपलब्धौ तत्स्मरणात् तत्संसृष्टवेदनमिति चेत्? यत्र

तर्हि ते कृतसङ्केताः तदेव स्मारयेदेतान्। तत्रैव च ते कृतसङ्केता यदनुगतं सामान्यम्। न च तद्दृष्टम्, किं तु स्वलक्षणं दर्शनगोचरः। तदेव हि परमार्थसद्विज्ञानस्य कारणम्, न तु सामान्यम्। सर्वसामार्थ्ययहितं हि तत् अलीकत्वात्। तस्माद् यद् दृष्टं न तेन शब्दानां संबन्धः, येन च संबन्धो न तद्दृष्टम्। अपि च दृष्टस्य

शब्दवाच्यत्वे दर्शनादिव वहिनरुष्ण इति वाक्यादपि प्रतीयेत। तथा च शब्दादपि तस्मिन् प्रतीते शीतापनोपनप्रसङ्गः। सामान्यविषयौलिङ्गशब्दौ वस्तुभूतसामान्यवच्च स्वलक्षणम्। तादृशं च तद्दर्शनस्य

कारणमिति निर्विकल्पकेन प्रथमाक्षतन्निपातजन्मना जातिमद्वस्तुवेदनात् तत्रोपलब्धचरसंबन्धस्य शब्दस्य स्मरणम्। तथा च तच्छब्दाभिधेयजातिविशिष्टद्रव्यावगाहीन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्मा विकल्पप्रत्ययो गौरयमित्येवमाकारो जायत इति चेत्? यथाहुः,

निर्विकल्पकबोधेन द्व्यात्मकस्यापि वस्तुनः।

ग्रहणम् [श्लो ० वा० प्रत्यक्ष ० ११८]

तथा

ततः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्यया।

बुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन संमता।।

[श्लो ० वा ० प्रत्यक्ष ०१२०]इति। तन्न, पिण्डविवेकेन जात्यादेरविकल्पकेनाग्रहणात्। न हि जातिजातिभन्तौ वा क्रियाक्रियावन्तौ व गुणगुणिनौ वा तत्समवायो वा विवेकेन चकासति। न च विवेकेनाप्रतिभासमानः शक्या मिथो योजयितुं क्षीरोदकवदतद्वेदिना। तस्मादेकमविभागं स्वलक्षणमनादिविकल्पवासनासमारोपितजात्यादिभेदं तथा विकल्प्यत इति युक्तमुत्पश्यामः। अपि च परमार्थसद्वस्तुद्वयवेदनेऽपि कुतो विशेषणविशेष्यभावः? न ह्यङ्गुल्यावेकविज्ञानविषयौ मिथो विशेषणविशेष्यभावमापद्येते।। विशेषण खलूपकारकम्, उपकार्यं च विशेष्यम्। नान्यथा तयोस्तभ्दावः। न चैकविज्ञानसमारूढयोर्ज्ञाप्यज्ञापकभावो वा कार्यकारणभावो वा संभवी, समानकालयोः तयोरूभयोरपि पौर्वापर्यनियमात्। अपि च वस्तुनिवेशे जात्यादीनामुपाधीनामेकस्य वस्तुनः सत्त्वं च द्रव्यत्वं च पार्थिवत्वं च वृक्षत्वं च शिंशपात्वं चोपाधय इति दूरादेकोपाधिविशिष्टस्य ग्रहे सर्वोपाधिविशिष्टग्रहप्रसङ्गः। तथा ह्याधाराधेयभाव उपकारगर्भो भवति। पतनधर्मणो हि बदरस्योत्तरस्य कुण्डमधरं प्रतयासन्नमपतनधर्मकं बदरं विदधदाधारः। तद्वदिहापि द्रव्येण जात्यादीनामुपाधीनामुपकर्तव्यम्। न च शक्त्यन्तरैरूपकरोति। शक्त्यन्तरपकारेऽपि शक्त्यन्तरौकल्पनायाम् अनवस्थापातात्। तस्मात् स्वभाव एव स्वकारणाधीनजन्मा द्रव्यस्य स तादृशो येन बहूनामुपाधीनामुपकरोतीति वाच्यम्। तथा च सत्त्वोपकारसमर्थं तस्मिन् द्रव्ये गृह्यमाणे द्रव्यत्वाद्युपकारसमर्थोऽपि स एवास्य स्वभाव इति तत्स्वभावावच्छिन्नाः सत्त्वविकल्पकेन परमार्थसद्द्रव्यावगाहिना सर्व एव द्रव्यत्वपार्थिवत्ववृक्षत्वशिंशपात्वादयो विषयीकृता इति विकल्पान्तराणामानर्थक्यम्। यदाह,

यस्यापि नानोपाधेर्धीग्राहिकार्थस्य भेदिनः।

नानोपाध्युपकाराङ्गशक्यभिन्नात्मनो ग्रहे।

सर्वात्मनोपकार्यस्य को भेदः स्यादनिश्चितः।।

एकोपकारके ग्राह्ये नोपकारास्ततोऽपरे।

दृष्टे तस्मन्नदृष्टा ये तद्ग्रहे सकलग्रहः।।

इति।

अस्माकं तु अनादिविकल्पवासनोपादाना विकल्पा यच्च गृह्णन्ति, यच्च अध्यवस्यनित

तयोरूभयोरप्यन्यनिवृत्तिरूपतया अवस्तुत्वात् मतागपि न परमार्थसद् वस्तु गाहन्ते, पारम्पर्येण तु वस्तुप्रतिबन्धात् तत्र प्रवर्तयन्तः प्रापयन्तश्च न विसंवादयन्ति लोकम्। अतो वस्तुसभ्दावाविनिवेशाद् विकल्पानां न पौनरूक्त्यमस्ति। अपि चालोचिते वस्तुनीन्द्रियेण तदनन्तरोत्पन्नं शब्दस्मरणव्यवहितव्यापारमिन्द्रियमर्थश्च न सविकल्पिकामपि धियमुपजनयितुमर्हतः। यथाह,

अर्थोपयोगेऽपि पुनः स्मार्तं शब्दानुयोजनम्।

अक्षधीर्यद्यपेक्षेत सोऽर्थो व्यवहितो भवेत्।।

न च यदेवालोचनमजीजनदिन्द्रियं तदेव स्मरणसहकारि विकल्पप्रत्ययमाधत्ते। न च स्मृतिर्व्यवधायिका, स्वाङ्गमव्यवधायकमिति न्यायात्। यतो

यः प्रागजनको बुद्धेरूपयोगाविशेषतः।

स पश्चादपि। इति

नो खल्वतीतं भवति गोचरोऽक्षस्य। न चागोचरे सहस्त्रेणाप्युपायैरेतत् प्रवर्तितुमर्हति। न च स्मृतिरतीतविषयाननुभूतपूर्वं वर्तमानं गोचरयितुमर्हति। तद्गोचरत्वे चान्धानामपि रूपसाक्षात्कारप्रसङ्गः यथाह,

तेन स्यादक्षापायेऽपि नेत्रधीः।।

इति। तदेवं नामजातिगुणकर्मकल्पनाः प्रत्यक्षत्वेन परास्ताः। द्रव्यकल्पनापि दण्डीति,

विशेषणं विशेष्यं च संबन्धं लौकिकीं स्थितिम्।

गृहीत्वा सङ्कलय्यैतत् तथा प्रत्येति नान्यथा।।

न चैतावन्तं व्यापारकलापं विचारकनिवर्तनीयमिन्द्रियज्ञानं सहते, तस्य सन्निहितविषयबलेनोत्पत्तेरविचारकत्वात्। जातिगुणक्रियावतां चैतन्न संभवत्येव रूपविवेकसंबन्धयोरप्रतिभासनेन घटनायोगात् क्षीरोदकवदतद्वेदिनेत्युक्तम्। तस्मात् न तद्विकल्पं प्रत्यक्षमिति।।

अत्रोच्यते। यत् तावदुक्तम्---अर्थसामर्थ्यजत्वाभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्त्वयोः विरोध इति, तत्र ब्रूमः। स्याद् विरोधो यदि स्वलक्षणमेवार्थः, न त्वेतदस्ति। उपपादयिष्यति हि परमार्थसन्तं जात्यादिमन्तमर्थं स्थेमभाजमभिलापसंसर्गयोग्यम्। तेन तज्जनितं ज्ञानमर्थसामर्थ्यजं चाभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासं चेति न विरोधः।

तथा च प्रसङ्गसाधनस्य सन्दिग्धव्यतिरेकिता। न च द्रव्याद्यभिन्नं जात्यादि भिन्नं कल्पयन्तो विकल्पा नार्थसामर्थ्यजन्मान इति सांप्रतत्। द्रव्यादपि हि भेदः साधयिष्यते तेषाम्। यथा च भेदेऽपि तेषां तद्वाचकानां सामानाधिकरण्यं तथोपपादितमधस्तात्। न च भिन्नेन शब्देन डित्थोऽयमित्यभेदकल्पनादर्थस्य विकल्पानामनर्थजत्वमिति युक्तम्। उक्तमेतद् अव्यपदेश्यपदव्याख्यानावसरे यथा न शब्दाभेदेनार्थयोरेकेन्द्रियज्ञानसंसर्गिता किं तु प्रथममालोचितोऽर्थः सामान्यविशेषवान् सङ्केतग्रहणसमयवर्तिनीमात्मनोऽवस्थां स्मारयन् तत्कालभाविनं शब्दमपि स्मारयत्यवर्जनीयतया। न त्विन्द्रियजविकल्पोत्पादं प्रत्यस्त्युपयोगः कश्चित् शब्दस्मरणस्य। अन्यथा बालमूकादीनां नेन्द्रियजः स्याद्विकल्पः शब्दस्मरणाभावात्। सङ्केतसमयवर्त्यवस्थास्मरणं तूपयुज्यते, वस्तुनस्तदानीन्तनेदानीन्तनावस्थाभेदवत एकस्येन्द्रियजेन विकल्पेनाकलनात्। शब्दस्तु संपातायातो न निवेशयत्यात्मानम् इन्द्रियजे विकल्पे। यथाह,

देवदत्तादिशब्दन हृदयस्थेन यः स्मृतः।

चक्षुषापि स एवायं पिण्डः संप्रति दृश्यते।।

अनेन हि पिण्डस्य पूर्वापरावस्थावर्तिनीमेकतामिन्दियजविकल्पगोचरत्वेन दर्शयति, न तु शब्दनिवेशनमपि। तथा,

संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं न बाधते।

संज्ञिनः।

कुतः?

सा तटावस्था न रूपाच्छादनक्षमा।।

नार्थेन्द्रियव्यापारं व्यवधत्ते इत्यर्थः। न च प्रागवस्थास्मरणसापेक्षतया नेन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारणं विकल्पस्येति सांप्रतम्। यतो,

न किि*चदेकमेकस्मात् सामग्र्याः सर्वसंभवः।

[प्र ० वा ० ३.५३]इति भवन्तोऽप्याहुः। अन्यथालोकमनस्कारसापेक्षमर्थेन्द्रियं निर्विकल्पकमपि न जनयेत्।

यत्तु प्रथमं नाजीजनत् तत् स्मरणसहकारिविरहात्। न हि नाजीजनत् कुशूलस्थं बीजमङ्कुरमिति न

समवहितक्षित्यादिसहकारिग्राममप्यस्याजनकं भवति। न च जनकत्वाजनकत्वलक्षणो विरुद्धधर्मसंसर्गो भेदहेतुरित्युपपादयिष्यते क्षणभङ्गभङ्गे।।

स्यादेतत्। अतीतावस्था नेन्द्रियगोचरस्तस्य वर्तमानार्थे नियमात्। न च वर्तमानोऽर्थः स्मरणगोचरः

स्मरणस्यानुभवजनितसंस्कारोद्बोधजन्मनः पूर्वानुभवगोचरं प्रति नियमात्। तस्मात् भिन्नविषयतया नेन्द्रियसहकारिता स्मरणस्य। न हि रूपविषयाः सहस्त्रमपि नयनप्रदीपादयः शब्दविषयस्य श्रवसः सहकारितामापद्यन्त इति। तत् किं भवतां यत्र गन्धज्ञानानन्तरं चाक्षुषं रूपज्ञानं जायते तत्र गन्धज्ञानम् न

समनन्तरप्रत्ययः? तत्रापि हि चक्षूरूपविषयं न गन्धविषयस्य ज्ञानस्य सहकारि भवितुमर्हति, भिन्नविषयत्वादेव। अथान्वयव्यतिरेकनिबन्धनः कार्यकारणभावो न समानविषयत्वमनुविधीयते इत्युच्येत्र, तदस्माकमपि समानम्। नन्वतीतावस्थाविशिष्टत्वम् अस्य नेन्द्रियसन्निकृष्टमिति कथं प्रत्यक्षम्? तत् किं यदिन्द्रियसंबद्धं तत् प्रत्यक्षम्? तथा सत्याकाशपरमाण्वादयोऽपि तत्संयुक्ता इति तेऽपि प्रत्यक्षाः प्रसज्येरन्। तस्माद् यदेवेन्द्रियजस्य ज्ञानस्य गोचरस्तत्

प्रत्यक्षम्। न त्विन्द्रियसंबद्धम्। नन्वसंबद्धमिन्द्रियं कथं तत्र ज्ञानं जनयति? तच्च ज्ञानं कथं प्रत्यक्षम्?

प्रत्यक्षं चेत्, कथमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति लक्षणं प्रत्यक्षं व्याप्नोति, अस्यैव प्रत्यक्षस्य लक्षणेनाव्यानात्? मा भूदर्थस्य पूर्वकालवर्तिता इन्द्रियगोचरः, तथापि स्मरणसहकारिणा संस्कारसहकारिणेन्द्रियार्थसन्निकर्षेणोपजनितं तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं न भवति। तथा च नाव्यापकमस्य लक्षणम्।।

ननु पूर्वापरावस्थापरामर्शिज्ञानं कथमेकम्, विषयभेदात् पारोक्ष्यापारोक्ष्यलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गाच्च? तथा हि तदिति पारोक्ष्यम्, इदमिति च साक्षात्कारः। न च विरुद्धधर्मसंसर्गोऽप्येकत्वम्, त्रैलाक्यस्यैकत्वप्रसङ्गात्। विषयभेदश्च पूर्वदेशकालापरदेशकालसंबन्धयोरेकस्य विरोधात्। यथा ह्येकस्मिन् पद्मरागमणौ गृह्यमाणे तदभावो

व्यवच्छिद्यते, यदि पुनर्न व्यवच्छिद्येत तदा भावो न परिच्छिद्येत, तस्य स्वाभावव्यवच्छेदरूपत्वात्। तदभावाविनाभाविनश्च पुष्परागादय इति तेऽपि सर्वे वयवच्छिन्न भवन्ति। यदि पुनर्न व्यवच्छिद्यरन्, स एव पुष्परागाद्यत्मेति तदविनाभावी पद्मरागाभावः पद्मरागश्च स्यादिति दुर्घटमापद्येत। एवं तस्यैव पूर्वदेशकालसंबन्धे गृह्यमाणे तदभावव्यवच्छेदक्रमेणापरदेशकालसंबन्धो व्यवच्छिन्नः। पूर्वदेशकालसंबन्धाभावाव्यभिचारी। तथा च न पददेशकालसंबन्धस्वभावः। तथापि यद्यसौ तद्देशकालसंबन्धादन्यस्वभावो भवेत्, तथा सति स एव भवेत्, न भवेच्चेति दुर्घटमापद्येत। तस्मात् पूर्वदेशकालसंबन्धादन्योऽपरदेशकालसंबन्ध इति सिद्धो विषयभेद इति।।

अत्रोच्यते। यदि परोक्ष्यापारोक्ष्यधर्मभेदात् पूर्वापरावस्थापरामर्शिज्ञानं भिद्येत, हन्त भोः, तदित्यपि विकल्पो भिद्येत। सोऽपि हि परोक्षश्चापरोक्षश्च विकल्पश्चाविकल्पश्च। अर्थे परोक्षो विकल्पश्च स्वात्मनि त्वविकल्पोऽपरोक्षश्च। तस्माद् विषयभोदात् विरोध इति चेत्---न त्विहापि तदेकं ज्ञानं तस्यैवैकस्य वस्तुनः पूर्वदेशकालसंबन्धे परोक्षमपरोक्षं वा परदेशकालसंबन्ध इति को विरोधः? योऽपि कालदेशसंबन्धभेदेन विषयभेद उक्तः, सोऽपि अयुक्तः। यतो युक्तं यत् पद्मरागस्वरूपग्रहे तदभावो व्यवच्छिद्यत इति, स्वाभावव्यवच्छेदात्मकत्वेन भावानां तदव्यवच्छेदे स्वरूपाग्रहणप्रसङ्गात्। कस्मात् पुनः पुष्परागादयो व्यवच्छिद्यन्ते, पद्मरागाभावाविनाभावादिति चेत्? अथैतदभावाविनाभावज्ञानं कुतस्त्यम्? तयोः कदाचिदपि तादा त्म्येनानुपलम्भादिति चेत्---यत्र तर्हि तादात्म्यमुपलभ्यते न तत्र तदभावाविनाभावः, तथा च पूर्वापरदेशकालसंबद्धस्तादात्म्येनानुभूयमान इन्द्रियजेन विकल्पेन पद्मरागो न भिन्नो भवितुमर्हति। तस्मात् पर्वापरदेशकालौ तत्संन्धौ वा कामं भिद्येयातां परस्पराभावाविनाभावात्, तयोरेकदापि तादात्म्येनाप्रतिभासनात्। न तु तदालिङ्गितस्वभावः पद्मरागमणि।, तस्य ताभ्यामन्यत्वात्। न चान्यस्य भेदोऽन्यस्य भेदमापादयति, अतिप्रसङ्गात्। न चेन्द्रियार्थसन्निकर्षाभावेऽपि पूर्वापरावस्थापरामर्शात्मनो विकल्पस्य भावादनिन्द्रियजयत्वमिति सांप्रतम्, तथा सत्यविकल्पकमपि कामातुरस्य कामिनीं भावयतः तद्विषयमिन्द्रियार्थसन्निकर्षं विनापि दृष्टमिति नीलाद्यनुभावात्मानोऽपि अविकल्पका अनिन्द्रियजाः प्रसज्येरन्। यदि तु नीलाद्यनुभवानां कामिन्यनुभवात् कथि*चद् विशेषं ब्रूयात, तदा अस्माकमपि अनिन्द्रियजेभ्यो विकल्पेभ्य उत्प्रेक्षाव्यापारेभ्योऽस्तीन्द्रियजानां दर्शनव्यापाराणां भेदः। न च विकल्पगतो दर्शनव्यापारोऽनुभूयमानः सति संभवे निर्विकल्पकोपाधिरिति युक्तम्। सर्वा एव हीन्द्रियजा बुद्धयो विकल्पिका अविकल्पिका

वा धारावाहिन्योऽमहमिकया परस्परानपेक्षा

एकमर्थमवगाहमाना उदयन्ते व्ययन्ते च। न त्वमूषामन्योन्यमनुगम्यानुगन्तृतामीक्षामहे। तस्मात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षलब्धजन्मानो विकल्पा दर्शनव्यापारा नान्य इति युक्तमुत्पश्यमः। न च शब्दप्रत्यक्षयोर्वस्तुगोचरत्वे सत्यपि प्रत्ययाभेदः कारणभेदेन पारोक्ष्यापारोक्ष्यभेदोपपत्तेः। न च वहिनसंयोगजन्मा शीतापनोदो वहिनज्ञानाद्

भवितुमर्हति। न चैकोपाधिना सत्त्वेन विशिष्टे तस्मिन् गृहीते उपाध्यन्तरविशिष्टतद्ग्रहप्रसङ्गः। स्वभावो हि द्रव्यस्योपाधिभिर्विशिष्यते, न तूपाधयो व तैर्विशिष्टत्वं वा तस्य स्वभावः। न च यत् स्वभावसंबन्धि स स्वभावः। तथा सत्यसंबन्धित्वमेव। न हि तदेव तेन संबध्यते। अपि च रूपज्ञानं विषयग्रहणधर्म नानापरमाणुविषयं न

परमाणुस्वभावः। तत्स्वभावत्वे वा तेषां सर्वान् प्रत्यविशेषात् सर्वैरेव ते परमाणवो विदिताः स्युः। न चासंबद्धा एव स्वज्ञानेन रूपपरमाणवो विषयास्तस्येति वाच्यम्, असंबद्धस्य विषयत्वेऽतिप्रसङ्गात्। स्वभाव एवार्थज्ञानभेदयोः संबन्धो यदर्थो विषयो ज्ञानं च विषयीति चेत्? हन्तोपाध्युपाधिमतोरपि स्वभाव एव संबन्धोऽस्तु तथापि विज्ञानार्थवन्न स्वरूपाभेदः। क्षणभङ्गपरिणामनिराकरणे तु स्वभावातिरिक्तं संबन्धमुपपादयिष्यामः। तस्मात् नैकोपाध्यन्वितग्रहणे सकलोपाध्यन्वितप्रत्ययप्रसङ्गः।।

यच्चैकविज्ञानगोचरयोर्न विशेष्यविशेषणभाव इति, तत्र ब्रूमः। भिन्नज्ञानगोचरत्वेऽपि नासौ संभीति। न हि विशेषणज्ञानं विशेष्याविषयं विशेष्यमवच्छेत्तुमर्हति। एवं विशेष्यज्ञानमपि विशेषणाविषयं केन स्वविषयमवच्छिन्द्यात्, तयोः परस्परवार्तानभिज्ञत्वात्? ताभ्यां वासना, ततो मानसप्रत्ययो विशेषणविशेष्यभावाकर उत्पद्यते। न त्वस्ति विशेषणविशेष्यभावो वास्तव इति चेत्? अस्तु तावद् वास्तवावास्तवचिन्ता। करिष्यते हीयमुपरिष्टात्। यस्तु भवतामस्य मानसत्वे प्रयासः, स वरमिन्द्रियजत्व एव भवतु, तथा सति दर्शनव्यापारत्वमस्य साक्षात् समर्थितं भवति। इतरथा हि निर्विकल्पकोपधानं कल्प्येत।।

नन्वविचारकमिन्द्रियज्ञानं कथं विशेषणविशेष्यादि सकलं संकलयेत्? हन्त भोः किं मानसमपि ज्ञानं संकलयितुमर्हति? संकलयति मनसस्तत्कारणस्य सर्वविषयत्वात् इति चेत्? यदि पूर्वकं विज्ञानं मनः, कथं तस्य सर्वविषयता? अस्माकं तु मनः सर्वविषयमपि अचेतनतया न विचारकम्। तस्मादात्मैव सकलज्ञानतज्जनितवासनाधारः स्मर्ता च प्रतिसन्धाता च। यथाह,

आत्मन्येव स्थितं ज्ञानं स हि बोद्धात्र गम्यते।

स्मरणे चास्य सामर्थ्यं सन्धानादौ च विद्यते।।

[श्लो.वा. प्रत्यक्ष, १२२]स सल्विन्द्रियार्थसन्निकर्षादालोच्य जातिमन्तं संमुग्धमर्थम् उद्बुद्धसंस्कारसमुपजातपूर्वपिण्डानुस्मृतिसहायः प्रागेव चक्षुषा विकल्पयति, गौरयमिति। यथाह,

करणं चेन्द्रियं बुद्धेः कर्ता चात्म सचेतनः।

स च स्मृतिसमर्थत्वात् सर्वार्थान् कल्पयिष्यति।।

तेनैकविज्ञानवेद्यत्वे यद्यपि ज्ञाप्यज्ञापकभावरूप उपकार्योपकारकभावो नास्ति, तथापि, तदर्थालोचनानुगतस्मरणयोर्विशेषणविशेष्यभावावगाहि विज्ञानं प्रत्युत्पादकत्वमेवोपकारकत्वमस्ति। अर्थौ हि रूपरूपिभावेन स्थितावपि नापातजन्मना ज्ञानेन तथा गृहीतौ, अपि तु स्वरूपमात्रेण। न हि यावदस्ति तावद् ग्रहीतव्यम्, तेन तदेकदेशग्रहेऽपि नाप्रमाणता। सविकल्पकं तूक्तसामग्रीजन्म जात्यादिरूपतया द्रव्यं च रूपितया कल्पयत् पश्चाज्जायमानमपीन्द्रियार्थसन्निकर्षप्रभवतया प्रत्यक्षं भवत्येव। अक्रमस्यापि च क्रमवत्सहकारिभेदसमवधानवशात् क्रमेण कार्यकरणमुपपादयिष्यते। तत् सिद्धमेतद् विवादाध्यासिता विकल्पाः स्वगोचरे प्रत्यक्षा अव्यभिचारित्वे सति इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात्। यो य एवंभूतः स सर्पः प्रत्यक्षो यथालोचनम्, तथा चैतत्। तस्मात् तथेति।।

तस्मात् सविकल्पकप्रत्यक्षावरोधार्थं व्यवसायात्मकपदमिति सिद्धम्। तदस्य सविकल्पकप्रत्यक्षावरोधार्थस्यान्वाचीयमानो व्यवच्छेदः। तद्व्यवच्छेद्यप्रतिपादनार्थं भाष्यमनुभाष्यान्वाचीयमानमेव व्यवसायात्मकपदस्यार्थमाह--दूराच्चक्षुषेति। न चैतन्मन्तव्यमिति भाष्यं व्याचिख्यासुश्चोदयति--न संशयस्येति। ननु सतीन्द्रियार्थसन्निकर्षे पुरोवर्तिनि द्रव्ये धूम इति वा रेणुरिति वा ज्ञानमुत्पद्यमानं कथमनिन्द्रियजमित्यत आह--न हीति। कस्मान्मानस इत्यत आह--संशीतिरिति। संपूर्वो हि शीङ् भावप्रत्ययान्तो विशेषापेक्षे विमर्शे वर्तते स

चैकाधिकरणौ स्मर्यमाणौ मिथो विरुद्धौ धर्मावारोपयन् अन्यतरन्नावधारयति। तथा चाधिकरणमात्रसमर्पणमिन्द्रियजव्यापारः। मनसा तु स्मरणसहकारिणैव पुरुषः संशेते। अत एव विस्फारिताक्षाः सौदामिनीसंपातात् सकृदालोच्य कि*चत् समानधर्मवन्तं धर्मिणं समन्धकारे सन्दिग्धे, तस्मान्मानस एवैष संशयो

न त्विन्द्रियज इत्यर्थः। तदेतत् परिहरन् न चैतदित्यादि भाष्यं व्याचष्टे---तच्च नैवम्। कस्मात् संशयस्येति--उभयं त्विति। तु शब्दो मनोमात्रनिमित्तत्वं व्यवच्छिनत्ति। तदनेन चक्षुषा हीत्यादि भाष्यं व्याख्यातम्।

पश्यन् समानधर्माणं धर्मिणं नावधारयति। विशेषतः सन्दिग्धे तस्मिन्नित्यर्थः। इन्द्रियेणोपलब्धं सन्निकृष्टं

सन्निकर्षपूर्वकत्वादुपर्लधेः मनसोपलभते जानीते चक्षुःसहायेनेत्यर्थः। अत्र भाष्यं यच्च तदिन्द्रयानवधारणपूर्वकं मनसानवधारणं तद्विशेषपेक्षं विमर्शमात्रं संशयः, न पर्वमिति। अनवधारणशब्दोऽयं संशयज्ञानवाचकः स्वकारणेन्द्रियार्थसन्निकर्षे प्रयुक्त उपचारेण। उपरतेन्द्रियव्यापारस्य हि संशयज्ञानदर्शनात्। सत्यपीन्द्रियव्यापारे संशयो नेन्द्रियज इति चोदकोऽभिमन्यते। तदनयोः संशयज्ञानयोर्मध्ये यत् तदिन्द्रियावधारणपूर्वकमिन्द्रियार्थसन्निकर्षपूर्वकं मनसानवधरणं संशयज्ञानमित्यर्थः। न पूर्वम्। यदुपरतेन्द्रियव्यापारस्य संशयज्ञानं दृष्टान्ततया हृदि स्थितं शङ्कितुरित्यर्थः। तदेतद् भाष्यं व्याचष्टे--तत्र यदिन्द्रियार्थेति। इन्द्रियार्थसन्निकर्षश्चासावनवधारणं चेति कर्मधारयः। तत्पूर्वकं मनसानवधारणं संशयज्ञानमित्यर्थः।।

ननु स्मरणव्यवहितव्यापारमस्य कारणं नेन्द्रियमित्यत आह--तस्य हीति। उपपादितमेतदधस्तात् यथा स्मरणं नेन्द्रियव्यापारं व्यवधत्त इति। पूर्वं त्विति। दृष्टन्ततया पूर्वत्वम्। स्यादेतत्, मन एवेन्द्रियानपेक्षं बाह्ये प्रवर्तते इत्यभ्युपेयम्, अन्यथा घटमहं जानामीति ज्ञानं निर्निमित्तं स्यात्। न तावदिन्द्रियजम्, आन्तरे ज्ञाने चक्षुरादीनामप्रवृत्तेः। नाप्यनुमानादिष्वन्तर्भवति, लिङ्गाद्यभावात्। तस्मान्मानसभेवेदम्। यदि च घटादौ बाह्ये न मनः प्रवर्तेन, कथं घटमिति भवेत्? जानामीत्येव स्यात्। न चार्थनिरुपणमन्तरेण ज्ञानरूपनिरूपणम्, तस्माद् बाह्याभ्यन्तरविषयं मनः, तथा च सर्व एव संशयो मानस इत्याशङ्क्याह भाष्यकारः, सर्वत्र च प्रत्यक्षविषये इति। यद्यप्ययमीदृशोऽनुव्यवसायो मानसस्तथाप्यन्धबधिरादीनामभावात् तत्पूर्वं व्यवसायोत्पत्तौ चक्षुराद्यपेक्षणीयम्, अन्यथा अन्धबधिराद्यभावप्रसङ्गः। तथा च संशयज्ञानोत्पादे अपीन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽपेक्षणीय इति भावः। तदिदं तस्य हीत्यादिना वार्त्तिकेन व्याख्यातम्।।

अव्यापकत्वेन लक्षणाक्षेपपरं भाष्यम् आत्मादिषु इत्याति। तद् व्याचष्टे--इन्द्रियार्थेति। चोदयति--कथं पुनरिति। परिहरति--इन्द्रियेति। मा भूदिन्द्रियसूत्रे पाठः। तद्धि बाह्येन्द्रियलक्षणम्, आन्तरं च मन इत्यत आह--पृथक् चेति। न च सुखादौ प्रमाणान्तरमस्ति। तस्मात् पारिशेष्यात् सद्धिं प्रत्यक्षत्वमित्याह---प्रत्यक्षाश्चेति। ननु नैते प्रमेयाः स्वसंवेदनसिद्धत्वात्, तत् किमत्र प्रमेयार्थेन प्रमाणेन इत्यत आह---न च तेषामिति ननूक्तं स्वसंवेदनतया न प्रमाकर्मभाव एषामित्यत आह--न चान्या गतिरिति। संवेदनत्वेन हि तेषां स्वसंवेदनता, न चैते संवेदनमिति उक्तमधस्तादिति भावः। आक्षेपनुपसंहरति--तस्मादिति। भाष्ये चात्मादिषु सुखादिष्विति नित्यानित्याभिप्रायं वर्गद्वयम्। आत्मसुखदुःखत्वादयो नित्याः अनित्याश्च सुखदुःखादय इति। तदिदमुक्तं दिग्नागेन,

न सुखादि प्रमेयं वा मनो वास्त्विन्द्रियान्तरम्।

न च तत् संभवति, घ्राणादिसूत्रेण विभागपरेण निषेधादिति भावः। समाधिभाष्यम् इन्द्रियस्य वै सतः इति।

तद्व्याचिख्यासुर्गूढाभिप्रायः पृच्छति--कश्चैवम् इति। आक्षेप्तुरुत्तरम्--इन्द्रियार्थेति। समाधाता आह--नैष दोष इति। आक्षेप्तुः अनुशयबीजमुद्घाट्य दूषयति--यत्तु सूत्रे इति। नेदं विभागपरं घ्राणादिसूत्रम्, अपि तु लक्षणपरम्। तत्र चेन्द्रियमपि मनो न लक्षितम्, वैधर्म्यादित्यर्थः। वैधर्म्यमाह--वैधर्म्यमिति। तत्र प्रमाणयति--सर्वविषयं त्विति। वैधर्म्यान्तरं दूषयति---भौतिकेति। कार्यस्य हि विशेषौ भौतिकत्वाभौतिकत्वे, भूतकार्यं भौतिकम्। यद् भूतकार्यं न भवति तदभौतिकम्। भूतकार्यत्वप्रतिषेधश्च तदन्यकार्यत्वं गमयति, विशेषनिषेधस्य विशेषान्तराभ्यनुज्ञानहेतुत्वात्। इतरथा तु अकार्यमेवोच्येत, न त्वभौतिकमिति। तस्मादकार्यस्य मनसोऽभौतिकत्वं कार्यधर्मो विरुद्धमित्यर्थः। अपि

च वैधर्म्यात् मनोवत् श्रोत्रमपि न वक्तव्यमित्याह--श्रोत्रे चेति। शङ्कते--स्वार्थ इति। भूतानि हि घ्राणादीनि

श्रोत्रान्तानि, मनस्तु न भूतमिति वैधर्म्यमित्यर्थः। निराकरोति--तच्च नेति। दर्शयिष्यति हि वार्त्तिककारो यथा स्वार्थिको न कश्चिदपि प्रत्यय इत्यर्थः। आक्षेपहेतुमनुभाषते--यत् पुररिति। दूषयति--न नास्तीति। तददेन सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे इत्यादि भाष्यं व्याख्यातम्। यच्चापरं वैधर्म्यं घ्राणादिभ्यो मनस उक्तं भाष्यकारेण तदपि

सिंहावलोकनेन दूषयति---सगुणानामिति। घ्राणादीनि यथा स्वस्वगुणेन गन्धादिना बाह्यं गन्धादि बोधयन्ति , नैवं स्वगुणेन शब्देन श्रोत्रं बाह्यं शब्दं बोधयति, तन्मनोवत् श्रोत्रमपि घ्राणादिसूत्रे न पठितव्यमित्यर्थः। भाष्योक्तेषु मध्यअभिमतं वैधम्यमुपसंहरति--तस्मादिति। भूतत्वाभूतत्वलक्षणं वैधर्म्यं न भौतिकत्वाभौतिकत्वग्रहणेन शक्यं

वक्तुमित्यवधारणाभिप्रायः। ननु युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेर्ज्ञानकारणं मनोः अस्तीत्यवगम्यते, न पुनरस्येन्द्रियत्वमपि, तभ्दावानवगमे च नेन्द्रियार्थसन्निकर्षजं सुखादिज्ञानं शक्यं वक्तुमित्यत आह--तन्त्रान्तरेति। तन्त्र्यते व्युत्पाद्यते अनेन तत्त्वमिति तन्त्रं शास्त्रम्। तदनेन मनसश्चेत्यादि भाष्यं व्याख्यातम्। एतद् दूषितं दिग्नागेन

अनिषेधादुपात्तं चेदन्येन्द्रियरुतं वृथा।

इति। तद्दूषयितुमुपन्यस्यति----न शेषेति। तद्दूषयति--न तन्त्रयुक्तीति। सर्वस्य तन्त्रान्तरे लोके च सिद्धत्वादवक्तव्यतायां स्वमतमिति नास्ति। वचनलिङ्गं हि मताज्ञानं न चाननुमते निषेधमात्रं शक्यं वक्तुम्, अभावस्य भावनिरूपणाधीननिरूपणत्वादिति भावः। सिद्धमर्थमुपसंहरति--तस्मादिति। प्रकृतमुसंहरति--तदिति।।

तदेवं लक्षणपदानि व्याख्याय विमृशति--समस्तमिति। अभिमतमाह--समस्तमित्याह भाष्यकारः। हेतुमाह--यस्मादिति। इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्वन्नं ज्ञानमव्यभिचारीति हि प्रतयक्षलक्षणमनवयवेन समानासमानजातीयेभ्यो व्यावृत्तं शक्यमेव लक्षयितुम्। न खल्वयमसावश्व इति ज्ञानमिन्द्रियजं शब्दजं संभवति। तद्धि द्रव्यगोचरं वा उच्येत, वाच्यत्वगोचरं वा, वाच्यत्वविशिष्टद्रव्यगोचरं वा। तत्र द्रव्यमैन्द्रियकमेव न शाब्दमित्यशक्यं हि ज्ञानं व्यवच्छेत्तुम्, अनभिमतं च। वाच्यत्वगोचरं तु ज्ञानं शाब्दम् एव, अन्यथा ह्यश्रुतशब्दोऽ
प्यारण्यकोऽश्वमेवेन्द्रियसन्निकर्षादश्वशब्दवाच्य इति गृह्णीयात्। वाच्यत्वविशिष्टद्रव्यज्ञानमपि शाब्दमेव, वह्निविशिष्टधूमज्ञानमिवानुमानिकम्, अन्यथा तदप्यैन्द्रियकमिति न तन्निराकरणाय यत्नान्तरमास्थेयम्। अथ न वाच्यत्वं नाम मीमांसकानामिव किि*चदतीन्द्रियम्, अपि तु सङ्केतमात्रमेतदस्मादिदं प्रत्येतव्यमिति। तथापि शब्द एव। अथायमप्यैन्द्रियक एव, तत्र गुरुपदिष्टा गाथा पठितव्या,

शब्दजत्वेन शाब्दं चेत् प्रत्यक्षं चाक्षजन्मतः।

स्पष्टग्रहणरूपत्वाद् युक्तमैन्द्रियकं हि तत।।

इति। तस्मात् नोभयजज्ञाननिवारणायाव्यपदेश्यपदम्। व्यवसायात्मकपदेन तु सविकल्पके ज्ञानेऽवरुद्धे निर्विकल्पकस्याप्रत्यक्षता मा प्रसांक्षीदिति तदवरोधार्थेनाव्यपदेश्यपदेन निर्विकल्पकेऽपि शब्दसंभेदनिराकरणमन्वाचितमिति शाब्देत्युक्तम्। एवम् अव्यपदेश्यपदेन निर्विकल्पकेऽवरुद्धे सविकल्पकस्येन्द्रियजस्याप्रत्यक्षत्वं मा प्रसांक्षीदिति तदवरोधार्थेन व्यवसायात्मकपदेन संशयज्ञानप्रत्यक्षत्वनिराकरणमन्वाचितमिति संशयेत्युक्तम्।।

अन्वयं दर्शयित्वा व्यतिरेकमाह--यदीति। उपसंहरति--तस्मादिति। हेयास्त्रिशत्कोटीर्गणयति--तत्रेति। द्विपदपरिग्रहेण दश--इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नपदं ध्रवं कृत्वा ज्ञानाद्येकैकपदसंबन्धेन चरस्त्रः कोटयः, ज्ञानं च घवं कृत्वा अव्यपदेश्यादि एकैकपदसंबन्धेन तिस्त्रः, एवमव्यपदेश्यपदं ध्रुवं कृत्वा अव्यभिचार्याद्येकैकपदसंबन्धेन द्वे कोटी, अव्यभिचारिव्यवसायात्मकसंबन्धे दशमीति। त्रिपदपरिग्रहेणापि दशैव। इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमिति ध्रुवं कृत्वा अव्यपदेश्याद्येकैकपदसंबन्धे तिस्त्रः कोटयः, ज्ञानमव्यपदेश्यमिति ध्रुवं कृत्वा अव्यभिचार्यादिपदसंबन्धेन द्वे कोटी,

अव्यभिचार्यव्यपदेश्यपदयोस्तु व्यवसायात्मकपदसंबन्धे कोटिरेका इन्द्रियार्थसन्निकर्षाव्यपदेश्यपदध्रौव्ये अव्यभिचार्याद्येकैकपदसंबन्धे कोटिद्वयम्, अव्यभिचारिव्यवसायात्मकपदयोस्तु ध्रुवयोरिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न पदेन ज्ञानपदेन च प्रत्येकं संबन्धे कोटिद्वयम्, इति त्रिपदपरिग्रहेण दश कोटयः। चतुष्पदपरिग्रहेण प*च। इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमिति ध्रुवं कृत्वा अव्यभिचार्याद्येकैकसंबन्धे द्वे कोटी, अव्यपदेश्यपदं त्यकत्वा परकोटिः, ज्ञानपदं त्यक्त्वा चापरा, इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नपदं त्यक्त्वा तु प*चमी। पृच्छति--कस्मात् प*चपदपरिग्रहेणैकत्रिंशत्तमकोटिपरिग्रहेणेतराः कोटयो व्यवच्छिद्यन्ते? न ह्यत्र तद्व्यवच्छेदवाचकः कश्चिदस्ति

शब्द इत्यर्थः। उत्तरम्--विशेषेति। विशेषप्रतिविधानप्रस्तावे शेषनिषेधोपन्यासो दृष्टान्तलाभाय। एकदेशाभ्युपगम एकत्रिंशत्कोटिषु एकत्रिंशत्तमी कोटिरेकदेश इत्यर्थः। शेषविधानं वेति। वाशब्द इवार्थः।।

तदेवं प्रत्यक्षलक्षणं समर्थ्य वासुबन्धवं तावत् प्रत्यक्षलक्षणं दूषयितुम् उपन्यस्यति--अपरे पुनरिति। लक्षणं

व्याचष्टे ततोऽर्थादिति। यत्तदोर्नित्यसंबन्धाद् यस्यार्थस्य यद्विज्ञानं व्यपदिश्यते, यदि तत एव तभ्दवति नार्थान्तराद् व्यपदेशासंबन्धिनः तत् प्रत्यक्षम्। अतएव व्यपदेशासंबन्धिनोऽर्थान्तरात् शुक्तिरूपात् रजतेन व्यपदिश्यामानं शुक्तिज्ञानं न

प्रत्यक्षम्, व्यपदेशकानुत्पत्तेः, व्यपदेशकस्य रजतस्य तत्रासंभवात्। एतस्य

प्रत्यक्षाभासस्य व्यावृत्तिः सुप्रसिद्धेति तामुपेक्ष्यानुमानव्यावृत्तिम् आह--एतेनेति। कुतः? न हि तत एव व्यपदेशकादेव वह्नेः तद् विज्ञानमनुमानं भवति, किं तु यत्र वह्निरस्ति तत्र। ततश्च यत्र तु दृष्टमात्र एव वह्नेरूपरमादुपरतो धूमः तत्रान्यतश्च तभ्दवति स्मर्यमाणाद् धूमादसति व्यपदेशके वह्नौ। ततोऽर्थात् इत्यत्र हि अर्थविशेषणं तत इति। तत्संगतश्च एवकारोऽयोगव्यवच्छेदे वर्तते, यथा चैत्र धनर्धर एवेति। तेन यत्रैव तदयोगः तदप्रत्यक्षमित्यर्थः। तदेतल्लक्षणं दूषयति---अत्रार्थग्रहणमनर्थकम्। न हि ज्ञानव्यपदेश आत्मना वा इन्द्रियेण वा संभवति। शङ्कते---अवधारणार्थ इति। अयोगव्यवच्छेदेनैतदवधारणम्, विशेषण च तत इति। विशेषणसंगतश्चेवकारोऽयोगं व्यवच्छिनत्ति। असति चार्थपदे कस्येदं विशेषणम् इति विशेषणसंगतो नैवकारोऽयोगं व्यवच्छिन्दादिति भावः। निराकरोति--तन्नेति। तत इति सर्वनाम्नः सन्निहीतविशेष्यापेक्षत्वात्। अन्यथा अभिधानापर्यवसानाद् यस्य तद् व्यपदिष्यत इति व्यपदेशसंबन्धी विशेष्यः प्राप्यत एवेति सिध्यत्येव विशेषणत्वम्। अभ्युपेत्य त्वदवधारणमात्रेऽप्यदोष इति मन्यमानेनाब्भक्ष इन्युदाहृतम्। अन्यव्यवच्छेदे अपिहि तदेवान्यद्व्यवच्छिद्येत यद्विरोधि, न पुनरन्यमात्रम्। यथाहुः,

नियमस्तद्विरोधाच्च कल्पते नाविरोधिनः।

इति।।

स्यदेतत्। तत इत्युच्यमाने यतस्ततः स्यात्, तथा चानुमानाद्यपि लिङ्गज्ञानादेस्तत उपजायते इति प्रत्यक्षं

प्रसज्येतेति तन्निवृत्त्यर्थमर्थादिति वक्तव्यम्। न हि तद् अर्थात् जायते। अपि तु प्रत्यक्षमेव, इत्यत आह---एतनेनि। यस्य तद् व्यपदिश्यते इत्यपेक्ष्य ततःशब्दसामर्थ्येनानुमानादिव्युदासोऽपि प्रत्युक्तः। यच्च ततःशब्दस्य व्यावर्त्यान्तरमुक्तम्, तदपि दूषयति--यत्पुनरेतदिति। यदि यस्य व्यापदिश्यते ज्ञानं, तत् प्रत्यक्षं ततो घट इत्यपि ज्ञानं प्रत्यक्षं प्रसज्येत, तदपि हि घटस्य व्यपदिश्यते, न तु ततो घटाद् भवति। तस्य विचारासहतया परमार्थसत्त्वाभावेन संवृतिसतो विज्ञानं प्रति कारणभावाभावात्। तेन तन्निराकरणाय तत इत्युक्तम्। तदेतत् न बुध्यामहे कथमपक्षिप्तमिति। शङ्कते---यदीति। रूपादिपरमाणव एव निरन्तरोत्पादाः परमार्थसन्तो भिन्नाः स्वविज्ञानस्याविकल्पकस्य जनकाः। तेषां तु नानात्वं स्वेन रूपेण संवृण्वती निर्विकल्पकपृष्ठभाविनी घट इति विकल्पिका बुद्धिः तानेव रूपादीन् एकोदकाहरणादिक्रियाकारिणो भेदिन इव दर्शयन्ती संवृतिरित्युच्यते। निराकरोति--न हि रूपादिभ्य इति। अनुशयबीजमुद्घाटयति--अथापीति। निराकरोति--मनोमोदकेति भवन्तु व्यतिरिक्ताः किमेतावतापीत्यत आह--सर्वं

चेति। यत्संवृतित्वेन भवतामभिमतं यच्चाविकल्पकं तत्सर्वं स्वविषयाद् भवति। तस्मात् ततोग्रहणम् संवृतिनिवृत्त्यर्थम् अनर्थकम्। मा भूत् संवृतिनिवृत्त्यर्थम्, मिथ्याज्ञाननिवृत्त्यर्थं भविष्यतीति चोदयति---ननु च मिथ्याज्ञानमतस्मादपि भवति। यथा पुरोवर्ति द्रव्यमिदमिति व्यपदिश्यते रजतमिति न, न तु शुक्तिरिति, तेन यद्यपि सामान्यरूपेण तस्य व्यपदिश्यते ज्ञानम्, ततश्च तभ्दवति, तथापि येन विशेषणरूपेण तस्य वयपदिश्यते न ततस्तभ्दवति इति अतस्मादपीत्युक्तम्। तस्मात् तत एव यभ्दवति तत् प्रत्यक्षम्, न चैवं मिथ्याज्ञानम्। तद्धि ततश्चततश्च भवतीत्यर्थः। परिहरति--न ह्यतस्मात् आरोपिताद्रूपात् तत्रासतः तत् मिथ्यज्ञानं भवति, किं तु ततो भवति। यस्य सामान्यरूपस्य व्यपदिश्यत इदमिति तत एव। समारोपितं तु तजतमस्य विषयो दृश्यमानाकारतया। तदिदम् उक्तम्--अतस्मिंस्तद् भवतीति। एवं च लक्ष्यपदमात्रावशेषात् लक्षणाभाव इत्याह--ततोग्रहणमिति। तथा चातिव्याप्तिरित्याह--तथा चेति। अभ्युपेत्यत दूषणान्तरमाह--यद्यप्येतदिति। यतो भवति ज्ञानं स ग्राह्योऽर्थः कारणम्, ग्राहकं च विज्ञानं कार्यम्।

तयोरयुगपभ्दावात् वर्तमानाभं ज्ञानमतीते मिथ्येति न प्रत्यक्षं स्यात्। तत्समानकालयोस्तु कार्यकारणभावाभावात्। ततोऽर्थादिति नास्तीति भावः। शङ्कते--नाशोत्पादाविति। क्षणिकत्वाद् भावानां कारणसय नाशः कार्यस्योत्पाद इत्येकः कालः, तथापि कारणस्य ग्राह्यता भिन्नकालस्यापि, स्वसदृशज्ञानजनकमेव तस्य तजानं ग्राह्यत्वम्,

नान्यत्, यथाह,

भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः।

हेतुत्वमेव युक्तिज्ञाः ज्ञानाकारार्पणक्षमम्।।

[प्र.वा.२.२.४७]इति। न चैतावता मिथ्यात्वम्, अर्थाहितस्य नीलाकारस्य वर्तमानत्वादिति भावः।

निराकरोति--तच्च नेति। पूर्वापरकालकलाविकललक्षणा क्षणिकता न क्वचिदपि। विद्युज्जालादेरप्याशुविनाशिनो

द्वित्रादिक्षणावस्थानादित्यर्थः। पूर्वोक्तश्चानुयोगस्तदवस्थ एवेत्याह--विनष्टश्चेति। अनहङ्कारास्पदमसातादिरूपं विज्ञानाद् भिन्नं नीलाद्यनुभूयते, न तु विज्ञानात्मकम्। तथा च यदि विच्छेदग्रहो मिथ्या, तथा सति ज्ञानमेतस्मिन् मिथ्येति कथं प्रत्यक्षम्, सम्यग्ज्ञानभेदस्य तथाभावात्? न चार्था हिताकारवेदनमर्थवेदनम्, भाक्तत्वप्रसङ्गात्। न च गौणमुख्यलक्षणा गिरां गतयो ज्ञानेषुशक्या नियोजयितुम् भिन्नप्रस्थानत्वात्। तस्मात् निराकारं ज्ञानमात्मनो भिन्नं गोचरयतीति वाच्यम्। स चेत् कारणं विनष्टस्य प्रत्यक्षतेति तथा च वर्तमानाभमवर्तमानं गोचरयति मिथ्यात्वमप्रत्यक्षत्वं च स्यादिति भावः। यौगपद्येऽपि नास्त्युदाहरणम्, सर्वस्य क्षणिकत्वपक्षनिक्षेपादिति चोदयति--तुल्यमिति चेत्। निराकरोति--तच्चेति।।

संप्रति दिग्नागस्य लक्षणमुपन्यस्यति--अपर इति। दूषयितुं कल्पनास्वरूपं पृच्छति--अथ केयमिति। लक्षणवादिन उत्तरम्--नामेति। यदृच्छाशब्देषु हि नाम्ना विशिष्टोऽर्थ उच्यते डित्थ इति। जातिशब्देषु जात्या गौरयमिति। गुणशब्देषु गुणेन शुक्ल इति। क्रियाशब्देषु क्रियया पाचक इति। द्रव्यशब्देषु द्रव्येण दण्डी विषाणीति। सेयं कल्पना यत्र ज्ञाने नास्त्यर्थतः स्वरूपतो वा तत्कल्पनया अपोढं प्रत्यक्षम्। तदिदमाह--यत् किल न नाम्ना अभिधीयते अर्थतः स्वरूपतश्च न जात्यादिभिर्व्यपदिश्यते। अव्यभिचाराय विषयकारणत्वमाह--विषयस्वरूपानुविधायीति। प्रमाणत्वमाह--परिच्छेदकं व्यवस्थापकम्। ज्ञानतामस्य दर्शयति--आत्मसंवेद्य स्वसंवेदनादेव तस्य कल्पनारहितत्वमपि। यथाह,

प्रत्यक्षं कल्पनापोढं प्रत्यक्षेनैव सिध्यति।

इति। तत् प्रत्यक्षमिति। तदेल्लक्ष्यलक्षणपदतत्समुदायव्यापारनिरूपणेन दूषयति--त इदमिति। अथ नेति। विकल

पयोनयो हि शब्दास्तद्गोचरमभिनिविशनते। यद् विकल्पा गृह्णान्ति, यच्चाध्यवस्यति तदुभयमप्यन्यव्यावृत्तिरूपमवस्तु, तस्मान्न अविकल्पकं ज्ञानं तद्गोचरं वा परमार्थसद् गोचरयन्ति विकल्पाः शब्दाश्चेत्ययमभिसन्धिः। अपि चास्यावाच्यत्वे भवदभ्युपगतप्रामाण्यागमविरोध इत्याह-- अनित्यादीति। शङ्कते--अथेति। स्वमसाधरणं रूपं व्यावृत्तमिति यावत्। ततो निराकरोति--सर्वेऽर्था इति। न हि यथा सम्यग्ज्ञानम् अधिकृत्य प्रत्यक्षादिलक्षणं कृतं कीर्तिना तथा दिग्नागेन येनाधिकारात् ज्ञाने व्यवतिष्ठेत कल्पनापोढमिति भावः। ननु यदि स्वरूपतो नाभिधीयेतानभिधेयं तर्हि वस्तु प्रसज्येत। तथा चावास्तवः स्यात् शाब्दो व्यवहार इत्यत आह--सर्वस्य चेति। सामान्यविशेषतद्वभ्देदाद् वस्तुत्रयम्। तत्र तद्वद्वस्त्वधिकृत्योक्तम्--द्वावाकाराविति। सामान्येनैवाकारेणाभिधीयते सामान्यान्वितमित्यर्थः। ब्राह्मण इति। मनुष्यत्वजातिमानित्यर्थः। विशेषमाकारमभिप्रेत्य स्वरूपतो न व्यपदेश्यमित्युक्तम्, न तु सर्वथेति भावः। प्रकृते योजयति--एवमिति। आशङ्क्य पूर्वोक्तमतिप्रसङ्गं समारयति--यदि चेति। अथाश्चकर्णादिवदव्युत्पन्नः कल्पनापोढशब्दः प्रत्यक्षस्वरूपस्य वाचक इति शङ्कते--अथेति। निराकरोति--एवमपीति। भवतु कल्पनापोढशब्दः अव्युत्पन्नो मा वा भूत्, अवाच्यं तु प्रत्यक्षमेषितव्यम्, अन्यथा विकल्पस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्। तथा च व्याघात इत्यर्थः।।

जैमिनिप्रत्यक्षलक्षणं दूषयति--सत्संप्रयोग इति। यथाश्रुतस्यातिव्याप्तिः संशब्देनापि प्रयोगस्य समीचीनता प्रतिपाद्यते। सा च मिथ्याप्रत्ययेऽपि तुल्या, व्यत्ययेऽपि बुद्ध्या बोद्धस्योपस्थापनात्। तद् इति बोध्यं परामृशति। अस्ति च मिथ्याज्ञानेऽपि बोध्येन संबन्ध इन्द्रियाणाम्, बोध्यं हि पुरोवर्ति द्रव्यम्। अथ यथा बोध्यं तादृशो नास्ति संबन्ध इन्द्रियाणाम्, रजतत्वस्य प्रकारस्यासन्निधानात्। हन्ताव्यापकत्वं लक्षणदोषः। प्रत्यभिज्ञायां तत्ताप्रकारस्य

इन्द्रियेणासंबन्धात्। अपि च प्राभाकरे दर्शने अनुमानादिज्ञानमात्मनि प्रत्यक्षं न भवेत्, न हि तत् सत्संप्रयोगजम्। तस्मादेतदपि परिभावनीयं सूरिभिरिति।।

वार्षगण्यस्यापि लक्षणमयुक्तमित्याह--श्रोत्रादिवृत्तिरिति। प*चानां खल्विन्द्रियाणामर्थाकारेण

परिणतानामालोचनमात्रं वृत्तिरिष्यते, सा च संशयादिव्यापकत्वादलक्षणमिति। तत् सिद्धमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्येतदेव लक्षणमिति प्रत्यक्षलक्षणं समाप्तम्।।४।।

<B3> ।।टीका।।

प्रत्यक्षलक्षणानन्तरमनुमानलक्षणपरं सूत्रं पठति---अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानमिति। अत्रानुमानमिति सिद्धवत् प्रमाणाविशेषरूपलक्ष्यानुवाद एव नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्यप्रामाण्यमनुमानस्य सुदूदं प्रतिक्षिपति।

दृष्टप्रामाण्याप्रामाण्यविज्ञानव्यक्तिसाधर्म्येण हि कासांचिद् व्यक्तीनां प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा विदधीत। दृष्टसाधर्म्यं चानुमानम् एवेति कथं तेनैव तस्याप्रामाण्यम्? अपि चानुमानमप्रमाणमिति वाक्यप्रयोगोऽज्ञं विप्रतिपन्नं सन्दिग्धं वा पुरुषं प्रत्यर्थवान्। न च परपुरुषवर्तिनो देहधर्मा अपि सन्देहाज्ञानविपर्यासा गौरत्वादिवत् प्रत्यक्षमीक्षन्ते। न च तद्वचनात् प्रत्तीयन्ते, वचनस्यापि प्रत्यक्षादन्यस्याप्रामाण्योपगमात्। पुरुषविशेषमनधिकृत्य तु वचनमनर्थकं प्रयु*जानो नायं लौकिको न परीक्षक इत्युन्मत्तवदनवधेयवचनः स्यात्। परिशिष्टं तु परीक्षापर्वणि निवेदयिष्यते। तस्मादकामेनापि प्रमाणमनुमानमुपेतव्यमिति। लक्ष्यं प्रमाणभेदमनुमानमनूद्य तत्पूर्वकमिति लक्षणं विधत्ते। अथेत्यानन्तर्ये उक्तं प्रत्यक्षम् अनुमानस्य हेतुः। अथेदानीमनुमानं हेतुमद्व्युत्पाद्यते इत्यर्थः। लक्षणसूत्रतात्पर्यमाह---अनुमानेति। तदेव स्फुटयति---अनेनेति। समानजातीयानि प्रमाणतया प्रत्यक्षादीनि, असमानजातीयानि चानुमानाभासादीनि, यथा क्षणिकत्वादिषु साध्येषु सत्त्वादीनि। स्यादेतदतिव्यापकमेतत् तत्पूर्वकत्वम्। तदिति हि प्रत्यक्षं परामृशत्यानन्तर्यात्। तथा च प्रत्यक्षपूर्वकत्वमनुमानस्येवागमस्मृतिसंशयविपर्यासानामप्यस्तीति तान्यप्यनुमानं प्रसज्येरन्। अनुमानादिपूर्वकं चानुमानं न प्रत्यक्षपूर्वकमिति नानुमानं स्यात्, अनुमानलक्षणेनाव्यातत्वात्।

तस्मादव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यामलक्षणमेतदित्यत आह---तत्पूर्वकमिति। तत्पूर्वकमित्यावृत्या विग्रहत्रयप्रदर्शनम्। तत्र प्रथमे विग्रहे तानीत्यनन्तरं सूत्रम् उवल्लङ्घ्य विभागसूत्रगताः प्रत्यक्षादयः संबन्धनीयाः योग्यत्वात्। यथाहुः,

यस्य येनार्थसंबन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः।

इति तदनेन लक्षणस्याव्याप्तिः परिहृता। तदिदमाह---यदा तानीति। नन्वेदं प्रत्यक्षपूर्वकमिति भाष्यविरोध इत्यत आह---पारम्पर्येणेति। पारम्पर्येण हि प्रत्यक्षपूर्वकत्वमुक्तं भाष्यकृता, तस्मान्न विरोध इति। अतिव्याप्तिनिरासाय द्वितीयं विग्रहं विवृणोति---यदापीति। ते इति विग्रहे अनन्तरसूत्रगतमेव प्रत्यक्षपदं संबध्यते। यथा च द्वे प्रत्यक्षे पूर्वे यस्य प्रत्यक्षस्य लिङ्गपरामर्शज्ञानस्य प्रत्यक्षफलस्य। तदिदं तत्पूर्वकं प्रत्यक्षम्, तद्धि स्वविषये प्रत्यक्षमप्यनुमेयार्थप्रत्ययं कुर्वदनुमानम्। तदिदं तदित्युच्यते। प्रत्यक्षग्रहणमुपलक्षणार्थम्, अनुमाने

इत्याद्यपि द्रष्टव्यम्। स्यादेतत्। संबन्धग्रहणसमये पदतदर्थगोचरं प्रत्यक्षं प्रथमम्। अथ तदर्थविषये द्वितीये प्रत्यक्षे सति या तत्पदविषया स्मृतिरुत्पद्यते सापि प्रत्यक्षद्वयपूर्वा। एवं लिङ्गल्लिङ्गिसबन्धस्मृतिरपि प्रत्यक्षद्वयपूर्वेति तदवस्थैवातिव्याप्तिरित्याशयवान् पृच्छति--- कतरे द्वे इति। उत्तरम्---लिङ्गेति। सर्वसन्देहेष्विदमुपतिष्ठते। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संन्देहादलक्षणमिति भावः। न च द्वितीयलिङ्गदर्शनं व्याप्तिस्मरणसमये विनश्यदवस्थमप्यस्ति, व्याप्तिसंस्कारोब्दोध समयजन्मना स्वजनितेन संस्कारेणास्य व्याप्तिस्मरणसमये विनाशात्। विनश्यदवस्थस्य द्वितीयलिङ्गदर्शनस्य व्याप्तिस्मरणेन सह यौगपद्येऽपि तयोः परस्परवार्तानभिज्ञतया मिथो घटनायोगः। न चात्मा ते घटयतीति युक्तम्। वृत्त्या खल्वयं घटयेत्, न स्वरूपतः । तस्माद् उभाभ्यामुत्पन्नं परामर्शज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं तृतीयं प्रत्यक्षम् एषितव्यम्। बुभुत्सावतो द्वितीयादिति। बुभुत्साप्यनुमानज्ञानोत्पत्तौ

कारणमिति दर्शयितुं बुभुत्सावत इत्युक्तम्। लिङ्गलिङ्गिसंबन्धदर्शनमाद्यं प्रत्यक्षम् इत्यत्र संबन्धपदेनानुमानाङ्ग संबन्धं विवक्षन् परोक्तान् संबन्धविकल्पान् अनुमानानङ्गभूतान् प्रतिक्षिपति---प्रत्यक्षमिति च तस्य प्रमाणमाह। तथा हि केचिदविनाभावं तादात्म्यतदुत्पत्तिनिबन्धनमनुमानाङ्गमाहुः। द्विविधो ह्यर्थः, प्रत्यक्षश्च परोक्षश्च। तत्र यो बुद्धौ साक्षादात्मीयं रूपं निवेशयति स प्रत्यक्षः। स हि स्वविषयाया बुद्धेः जनक इति तमन्तरेण बुद्धिरात्मानमनासादयन्ती तस्य सत्ता निश्चाययतीति युक्तम्। परोक्षस्तु बुद्धौ साक्षात् स्वरूपोपधानसामर्थ्यरहितोऽयुक्तप्रतिपत्तिरेव। न चान्यदर्शने अन्यकल्पना युक्ता, अतिप्रसङ्गात्। नान्तरीयकतया त्वन्योऽप्यन्यं गमयेत्। स हि प्रतिबद्धस्वभावो यथाविधः सिद्धः तथाविधसन्निधानं सूचयति। स च प्रतिबन्धो न दर्शनादर्शनमात्रादवसेयः, तथा सति स श्यामो मैतनयत्वात् परिदृश्यमानमैत्रतनयस्तोमवदित्यप्यनुमानं स्यात्। इहापि हि स्तो दर्शनादर्शने। तस्मात् तादात्म्यतदुत्पत्तिनिबन्धन एव प्रतिबन्धः। यथाह

कार्यकारणभावाद् वा स्वभावाद् वा नियामकात्।

अविनाभावनियमो दर्शनान्न न दर्शनात्।।

तथा च लिङ्गविकल्पं विना न लिङ्गिविकल्पः। न लिङ्गविकल्पो लिङ्गानुभवं विना। न लिङ्गानुभवो लिङ्गं विना। न चाविनाभूतं लिङ्गं विना लिङ्गिनमिति लिङ्गिस्वलक्षणाप्रतिभास्यपि पारम्पर्येण तत्प्रतिबन्धात्

तत्राविसंवादकोऽनुमानविकल्प इति। कार्यकारणभावश्चेदम्। अस्मिन् सति भवति सत्स्वपि तदन्येष्वस्मिन्नसति न भवति एवमाकारो नान्वयव्यतिरेकाभ्यामतिरिच्यते। तौ च प्रत्यक्षपृष्ठभाविना विकल्पेनावसीयेते। तथा हि सत्यग्नौ धूम इति प्रत्यक्षमेव विकल्पानुगतव्यापारमध्यवस्यति। असति चाग्नौ न धूम इत्यपि प्रत्यक्षमेव, न ह्यग्निधूमानुपलम्भावान्यौ। अतस्तद्विविक्तवस्तूपलभ्भात् नाप्यनयोर्व्यतिरेकोऽन्यस्तद्विविक्ताद् वस्तुनः। एवं तादात्म्यमपि विपर्यये बाधकप्रमाणोपपत्त्या निश्चेतव्यम्, यथा सत्त्वस्य क्षणिकतया सह तादात्म्यं विपक्षेऽक्षणिके क्रमाक्रमयोर्व्यापकयोरनुपलम्भन्निश्चीयते। तस्मात् तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेव प्रतिबन्धो नान्यत इति।।

अत्रोच्यते। सत्यं यत् किि*चत् क्वचिद् दृष्टम्, तस्य यत्र प्रतिबन्धः तद्विदस्तस्य तद्गमकं तत्रेत्यनुजानीमः। स एव तु प्रतिबन्धो न तावत् तदुत्पत्त्या संभवति। का पुनरियं तदुत्पत्तिर्धूमस्य? किं वह्न्यनन्तरं भावः? स तादृशोऽस्ति रासभस्यापीति तत्प्रतिबद्धोऽपि धूमः स्यात्। अथ तदनन्तरमेव भावः, न च रासभानन्तरं भवन्नपि तदनन्तरमेव भवति, तस्मिन् सत्यप्यसत्यग्नौ तदभावात्। असत्यपि तस्मिन् सति आद्रेन्धनवति वह्नौ तद्भावात्। अथ यद्यपि धूमस्य वह्निभावाभावानुविधानं तत्रोपलब्धं तथापि देशान्तरादिषु

तद्भावोऽस्य कुतस्त्यः? तथा हि भूयो भूयो रासभे दृष्टे धूमो दृष्टः, तदभावे चादृष्टः। न च स तत्कार्यः। तज्जातीयस्यैव धूमस्य रासभं विना सति वह्नौ भावात्। एवं सत्यप्यग्नौ पिशाचेन जनितो धूमः क्वचित् देशादौ तज्जातीय एव रासभवद् वह्न्यभावेऽपि पिशाचादेव भविष्यतीति,

अवश्यं शङ्कया भाव्यं नियामकमपश्यताम्।

न च सति भावमात्रं नियामकम्, तस्य रासभादिष्वष्यविशेषात्। तदनन्तरमेवेति चावधारणस्य शङ्कापनयनमन्तरेणासंभवात्। अवधारणेन तु शङ्कापनये परस्पराश्रयप्रसङ्गः।।

स्यादेतत्। यो यो धूमो दृष्टः स सर्वस्तावदार्द्रेन्धनसहितवह्न्यनन्तरमेव न पिशाचानन्तरम्। स च कादाचित्कतया निमित्तमपेक्षमाणो यदनन्तरमेव गम्यते तदेवाप्रतीतव्यभिचारं निमित्तीकरोति, न तु प्रतीव्यभिचारं

रासभादि। नापि सर्वथा अनुपलब्धपूर्वपिशाचादि। यदि न तन्निमित्तं कस्मात् विनापि वह्निं क्वचिद् धूमो नोपलभ्यते? अथासौ सर्वथा वह्निसहितः, तथा सत्याद्रेन्धनवत् कथं वह्निरपि न कारणम्? कारणं चेत् कथं तदन्तरेण धूमभावशङ्का? अकारणस्य हि कार्यस्य नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा स्यात्, अनपेक्षत्वात्, न कादाचित्कत्वम्। नाप्यनेककारणकम्, अकारणकत्वप्रसङ्गादेव। वह्न्यनन्तरमेव भाव इति हि धूमस्य वह्निकार्यत्वम्। स चेत् अवह्नेरप्यनन्तरं नैवकारार्थः स्यादिति न वह्नेः कार्यम्। एवमन्यस्यापि न कार्यम्। न हि अन्यानन्तरमेव भवति, वह्नेरप्यनन्तरं भावात्। ततश्चाहेतुको धूमः स्यात्। तथा च कादाचित्कत्वव्याहतिः।।

सत्यम्, तत्कार्यत्वसिद्धौ स्यादेवम्। तदेव तु तदनन्तरमेव भाव इत्येवंरूपं नास्ति। यद्यपि च विना वह्निं नोपलब्धो धूमो यद्यपि च पिशाचानन्तरं नोपलभ्यते तेषामनुपलब्धेः, तथापि पिशाचकार्यएव धूमस्यत्र तत्र वह्निः

कुतश्चित् स्वहेतोरूपनिपतितो रासभ इव न तु धूमस्य जनमः। तेन तदभावेऽपि तज्जातीय एव कारणभेदजन्मा कदाचित् कादाचित्को धूमः स्यादिति अनिवृत्तिरेव शङ्कायाः। न दृष्टसंभवे नादृष्टं कल्पयितुं युक्तमिति शक्यं भवद्भिर्वक्तुम्, अनुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य अशक्यनिराकरणत्वात्। न चानुपलब्धन्तराण्यपि तन्निषेधे प्रभवन्ति। तस्मात् अनन्तरमेवेत्यवधारणाभावात् नैवंरूपं कार्यकारणभावावधारणं युक्तम्। न च यद् यदन्यसहितानन्तरम् मुपलब्धं तत् तदन्यरहितात् तस्माद् भवद् भिन्नजातीयं भवति। उक्तं हि रासभसहिताद् वह्नेर्यादृशो धूमः तादृश एव तद्विरहिताद् वह्नेरिति। तस्मादेवंविधा शङ्कापिशाची स्वनिवारकं तदुत्पत्तिनिश्चयमास्कन्दन्ती न शक्या निवारयितुम्। अपि चास्तु तदुत्पत्तिनिश्चयः, तथापि कस्मात् कारणमन्तरेण न कार्यं भवति? तथा च सत्यनपेक्षतया कादाचित्कत्वविहतिरिति चेत्---यथाह,

नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात्।

अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कत्वसंभवः।।

इति। अस्तु तर्हि संबन्धः स्वाभाविकतया अन्यानपेक्षोऽव्यभिचारी गमकाङ्गम्। स च यो वा स वा भवतु, कृतं कार्यकारणभावावधारणायासेन। यथा चैतत् तथात्रैव प्रदर्शयिष्यामः।।

अपि च कार्यात् कारणमनुमीयमानं ततः पूर्वमेवानुमीयेत, न तु वर्तमानकालम्। न हि हेतुसत्ता कार्यकाला

कार्योत्पादाङ्गम्, अपि तु तत्पूर्वकाला। न हि नदीपूरभेदः स्वसत्तासमयवर्ति वर्षं गमयत्यपि तु तत्पूर्वकालम्। तत्कालं तु न तस्य कारणम्। अतएव साधकबाधकप्रमाणाभावेन तत्कालवर्तिन वर्षे सन्दिहाना न तदर्थिनः प्रवर्तन्ते। एवं धूमादप्यग्निः तत्पूर्वकाल एवानुमीयेत, न तु वर्तमानकालः। तथा च सति न तदर्थिनः तत्र निःशङ्कं प्रवर्तेरन्। अपि च रसादन्यद्रूपं रससमानकालमनुमिमतेऽनुमातारः। न चानयोरस्ति का कारणभावः तादात्म्यं वा। यद्युच्येत तत्पूर्वेभ्यो रूपरसगन्धस्पर्शक्षणेभ्यो रसक्षणो जायते, स स्वकारणं पूर्वरूपक्षणमनुमापयन् यादृशा तेन जनितः, तादृशमेवानुमापयति। स चानुमापकरसक्षणसमानकालरूपक्षणान्तरजनक एव स्वकारणम् इति तादृशमेव गमयति। तथा च कार्यसमानकालरूपानुमानसिद्धिः। एतेन धूमानुमानं व्याख्यातम्। यथाह,

एकसामग्र्यधीनस्य रूपादेरसतो गतिः।

हेतुधर्मानुमानेन धूमेन्धनविकारवत्।।

इति।।

अत्रोच्यते। योऽयु गमकरससमानकालो रूपक्षणः, स किं तज्जनकस्य रूपक्षणस्य स्वभाव अत

तत्स्वभावावच्छेदकोऽस्वभावभूतः? न तावत् स्वभावः, एकस्मिन्नभिन्ने जन्यजनकभावानुपपत्तेः, तस्य भेदाश्रयात्। तदस्वभावभूतः कथं तदनुमाननिवेशी? तदवच्छेदकत्वादित चेत्? ननु नैतावताप्यस्य तुल्यकालस्य रूपस्य कारणभाव इति कथं कार्यं हेतोर्गम्येत? विशिष्टेन कारणस्वभावेनास्वभावोऽपि असावाक्षिप्यते विशेषणतयेति चेत्? नन्वाक्षिप्यते ज्ञाप्यत इत्यनर्थान्तरम्। स किं कारणानुमितेः प्रागथानुमितिसमये पश्चाद् वा? न तावत् प्राक् न हि सत्तामात्रेण कारणं तद् गमयत्यतिप्रसङ्गात्, किं तु स्वज्ञानेन। न च कार्यमस्य गमकम्, अकारणत्वादित्युक्तम्। अतएवानुमितिसमयेऽप्यगमकम्, स्वज्ञानेन गमकत्वात्। उभयोश्च ज्ञानयोः सहभवतोः सव्येतरविषाणवत् कार्यकारणभावाभावात्। तथा च रसात् कार्यात् तत्कारणं रूपमनुमातव्यम्। तथा च कारणात् कार्यानुमानं तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामन्यत इति नाभ्यामेव प्रतिबन्धसिद्धिः। लौकिकानां चेदं रसाद् रूपानुमानम्, न चैते

पिशितचक्षुषः क्षणानामन्योन्यभेदमध्यवस्यन्ति। न चानध्यवस्यन्तः प्रवृत्तरूपोत्पादनसामर्थ्यं रसहेतुं रूपमनुमातुमुत्सहन्ते। न च लक्षणानुरोधेन लक्ष्यस्यान्यथाकरणं युक्तं परीक्षकारणम्। अतिपतितलोकमर्यादानां तेषां तत्त्वानुपपत्तेः। यथाहुः,

सिद्धानुगममात्रं च कर्तुं युक्तं परीक्षकैः।

न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणेन निवर्तनम्।।

इति। अपि चाद्यतनस्य सवितुरूदयस्य ह्यस्तनेन सवितुरूदयेन, चन्द्रोदयस्य च समानकालस्य समुद्रवृद्ध्या, मध्यनक्षत्रदृष्ट्या चाष्टमास्तमयोदयस्य, न कार्यकारणभावः तादात्म्यं वा, अथ च दृष्टो गम्यगमकभावः। अपि च

तादात्म्येऽपि कथं गम्यगमकभावः? न हि तदेव कर्म च कर्तृ चेति युक्तम्। तस्य भेदाश्रयत्वात्। यद्यपि च

वृक्षत्वशिंशपात्वे परमार्थतो न भिन्ने तथापि भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपाभ्यां कल्पितभेदयोर्गम्यगमकभाव इति चेत्---न, वास्तवमेव वृक्षत्वशिंशपात्वयोर्भेदमुपपादयिष्यामः। अपि च काल्पनिकमपि रूपं विचार्यमाणं न यथा भिन्नमेवमभिन्नमपि न भवति, वस्तुनोऽपि तुच्छत्वप्रसङ्गात्। काल्पनिकस्यावास्तवत्वेन तत्त्वानुपपत्तेः। तस्मात् कल्पनारूढयोर्नवस्तुतादात्म्यम्, नापि परस्परम्। तथा सति सद्द्रव्यपार्थिववृक्षशिंशपादिविकल्पानां च पर्यायत्वप्रसङ्गात्।।

स्यादेतत्। कल्पनाभेदविरहिणां भेदमुल्लिखन्त्यपि परस्परमेषामभेदमप्यवगाहते सामानाधिकरण्याकारत्वात्,

अभेदानुल्लेखे तदनुपपत्तेः। तथा च तादात्म्यं सिद्धमिति। तदयुक्तम्। उक्तं हि यथा सामानाधिकरण्यं न भावानामभेदसाधकम्। जात्यादिशब्दा हि जात्यादीन् निमित्तीकृत्य द्रव्ये वर्तन्ते। तच्चाधिकरणमेकमिति सामानाधिकरण्यम् अश्नुवते, न पुनर्जात्यादीनपि मिथो मिश्रयन्ति। शब्दसमानविषयाणां विकल्पानाम् अपीयमेव गति। तस्माद् यत्र गम्यगमकभावो न तत्र तादात्म्यम्, यत्र तादात्म्यं न तत्र गम्यगमकभाव इति सद्धिम्। यत्तु विदितशिंशपाव्यवहारमविदितवृक्षव्यवहारमुच्चायां हि शिंशपायां वृक्षशब्दः प्रयुक्तः, तस्मादुच्चत्वमेव वृक्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति मन्यमानं मूढं प्रति शिंशपात्वेन वृक्षव्यवहारमात्रं साध्यते। वामनायामपि शिशपायां वृक्ष इति व्यवहर्तव्यम्, शिंशपामात्रानुबन्धित्वाद् वृक्षत्वस्येति। तत्रापि चेद् व्यवहारः साध्यः स शिंशपाया भिन्न इति, न तादात्म्यम्। व्यवहारयोग्यता चेत्? सा शिंशपाया अभिन्नेति न गम्यगमकभावः। व्यावृत्तिभेदे चोक्तम्। तस्मात् तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां प्रतिबन्ध इति मनोरथमात्रम्।।

यश्च वैषेशिकैः चतुष्प्रकारः संबन्ध उच्यते, अस्येदं कार्यं कारणं संबन्ध्येकार्यसमवायि विरोधि चेति लैङ्गिकम् [वै. सू. ९।२।१]।। इति, अत्रापि संबन्धिपदेनैव सर्वापसंग्रहात् शेषाभिघानं व्यर्थम्। न च संबन्धिपदोपात्तस्यातिप्रसक्तिः शेषपदैर्निवार्यते। तथा सति शेषपदान्येव सन्तु कृतं संबन्धिपदेन, तेभ्य एव संबन्धिभेदानामधिगतेः। न चैवं चातुर्विध्यं संबन्धस्यानुमानङ्गस्य। तच्चेष्यते। तथा च संबन्धिपदस्य संबन्धिमात्रावरोधेऽतिव्याप्तिः। अपि च भूतं वर्षम् अभूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य कथं विरोधि? तद्धि तदनुकूलमेव एवम् अभूतम् वर्षं भूतस्य वाय्यभ्रसंयोगस्याप्रतिकूलम्। एवं भूतो नकुलजयो न भूतस्य सर्पपराजयस्य विरोधी। नापि अभूतोऽसौ अभूतस्य विरोधी। येषां पुनर्विरोधः, तेषामन्यतमदन्यतमस्य न लिङ्गमपि तु प्रतिक्षेपकमेव।।

एतेनैव,

मात्रानिमित्तसंयोगिविरोधिसहचारिभिः।

स्वस्वामिवध्यघाताद्यैः सांख्यानां सप्तधानुमा।।

इत्यपि पराकृतं वेदितव्यम्।।

तस्माद् यो वा स वास्तु संबन्धः केवलं यस्यासौ स्वाभाविको नियतः, स एव गमको गम्यश्चेतरः संबन्धीति युज्यते। तथा हि धूमादीनां वह्न्यादिसंबन्धः स्वाभाविकः, न तु वह्न्यदीनां धूमादिभिः। ते हि विनापि धमादिभिरूपलभ्यन्ते। यदा त्वाद्रेन्धनादिसंबन्धमनुभवन्ति, तदा धूमादिभिः सह संबध्यन्ते। तस्माद्वह्न्यादीनामाद्रेन्धानाद्युपाधिकृतः संबन्धो न स्वाभाविकः, ततो न नियतः स्वाभाविकस्तु धूमादीना वह्न्यादिसंबन्धः, तदुपाधेरनुपलभ्यमानत्वात्। क्वचिद् व्यभिचारस्यादर्शनात् मानोऽपि दर्शनानर्हतया साधकबाधकप्रमाणाभोवन सन्दिह्यमान उपाधिः संबन्धस्य स्वाभाविकत्व प्रतिबध्नातीति सांप्रतम्।।

अवश्यं शङ्कया भाव्यं नियामकमपश्यताम्।

इति दत्तावकाशा खल्वियं लौकिकप्रमाणामर्यादातिक्रमेण शङ्काशिची लब्धप्रसरा न क्वचित् नास्तीति नायं क्वचित् प्रवर्तेत। सर्वत्रैव कस्यचित् कथि*चदनर्थस्य शङ्कास्पदत्वात्। अनर्थशङ्कायाश्च प्रेक्षावतां निवृत्त्यङ्गत्वात्। अन्ततः स्निग्धान्नपानोपयोगेऽपि मरणादिदर्शनात्। तस्मात् प्रामाणिकलोकयात्रामनुपालयता यथादर्शनं शङ्कनीयम्। न त्बदृष्टपूर्वमपि। न त्वदृष्टपूर्वमपि। विशेषस्मृत्यपेक्षो हि संशयो नास्मृतेर्भवति। न च स्मृतिरननुभूतचरे भवितुमर्हति। तस्मादुपाधि प्रयत्नेनान्विष्यन्तोऽनुपलभ्यमाना नास्तीत्यवगम्य स्वाभाविकत्वं संबन्धस्य निश्चिनुमः।।

स्यादेतत्। अन्येनान्यस्य सहकारेण चेत् स्वाभाविकः संबन्धो भवेत्, सर्वं सर्वेण स्वभावतः संबध्येत। तथा च

सर्वं सर्वस्माद् गम्येत। अथान्यस्य चेदन्यत् कार्यम्, कस्मात् सर्वं सर्वस्य न भवति, अन्यत्वाविशिषात्। ततश्च स

एवातिप्रसङ्गः। यद्युच्येत, न भावस्वभावाः पर्यनुयोज्याः, तस्मादन्यत्वाविशेषेऽपि किि*चदेव कारणं कार्य*च किि*चदिति। नन्वेष स्वभावानामनुयोगो भिन्नानामकार्यकारणभूतानामपि स्वभावप्रतिबन्धे तुल्य एव। तस्माद् यत्किि*चदेतत्। कः पुनः प्रमाणेन स्वाभाविकः संबन्धो गृह्यते? प्रत्यक्षसंबन्धिषु प्रत्यक्षेण, यथाह---लिङ्गलिङ्गिसंबन्धदर्शनमाद्यमिति। यदा तावत् प्रथमं वह्निधूमयोः सहाद्रेन्धनयोः संबन्धं पश्यति तदा द्वयोरपि किं स्वाभाविकः संबन्ध औपाधिको वा? अथ धूमस्यौपाधिको वह्नेः स्वाभाविकः, वह्नेर्वौपाधिको धूमस्य तु स्वाभाविक इति न शक्यं निर्धारयितुम्। तत्र वह्नेरनार्द्रेन्धनस्य विनाधूममयोगोलकादौ दर्शनाद् आद्रेन्धनोपाधिरस्य धूमेन संबन्धो, न तु स्वभाविक इति निश्चीयते। धूमविशेषस्य तु विना वह्निमनुपलभ्भाद् उपाधिभेदस्य चादृश्यमानस्य कल्पनायां प्रमाणाभावाद् विशेषस्मृत्यपेक्षस्य च संशयस्यानुपलब्धपूर्वे अनुत्पादात्, उत्पादे वा अतिप्रसङ्गात् प्रेक्षावतां प्रवृत्त्युच्छेदात् स्वाभाविकः संबन्धः अवधार्यते। तदिदमवधारणं न मानसम्, अनपेक्षस्य मनसो बाह्ये प्रवृत्तावन्धबधिराद्यभावप्रसङ्गात्। भूयोदर्शनसापेक्षस्य च प्रवृत्तौ प्रमाणान्तरापातात्, न हि मनो निमित्तम् इत्येव मानसं प्रत्यक्षं भवति। तथा सति न किि*चन्मानसम्, प्रत्ययमात्रस्य मनोनिमित्तत्वात्। तत्तदसाधारणकारणापेक्षयो तु तत्प्रमाणव्यपदेशे अत्रापि भूयोदर्शनम् असाधारणमिति प्रमाणान्तरं जातम्।
तस्मादभिजातमणिभेदतत्त्ववद्भूयोदर्शनजनितसंस्कारसहायमिन्द्रियमेव धूमादीनां वह्न्यादिभिः स्वाभाविकसंबन्धग्राहीति युक्तमुत्पश्यामः।।

एवं मानान्तरविदितसंबन्धिषु मानान्तराण्येव यथास्वं भूयोदर्शनसहायानि स्वाभाविकसंबन्धग्रहणे प्रमाणमुन्नेतव्यानि। स्वभावतश्च प्रतिबद्धा हेतवः स्वसाध्येन यदि साध्यमन्तरेण भवेयुः, स्वभावादेव प्रच्यवेरन्निति तर्कसहाया

निरस्तसाध्यव्यतिरेकवृत्तिसन्देहा यत्र दृष्टाः तत्र स्वसाध्यमुपस्थापयन्त्येव। न च श्यामादिषु मैत्रतनयादीनां स्वाभाविकप्रतिबन्धसंभवः, अन्नपानपरिणतिभेदस्योपाधेः श्यामताया मैत्रतनयसंबन्धं प्रति विद्यमानत्वेन मैत्रतनयत्वस्यागमकत्वात्। एतेन पक्वान्यस्य वृक्षस्याग्रवर्तीनि फलानि एतद्वृक्षप्रभवत्वात् पतितफलवदित्यादयोऽप्यौपाधिकसंबन्धा व्याख्याताः। तस्मात् सर्वमवदातम्।।

नन्वन्तिमप्रत्यक्षमतीताभ्यां प्रत्यक्षाभ्यां कथमनुगृह्यते इत्यत आह---स्मृत्या चेति। चो हेत्वर्थे। यद्यपि स्वरूपतो लिङ्गदर्शने अतीते, तथापि तज्जनिता स्मृतिः अनुगृह्णाति यस्मादतस्ताभ्यामनुगृह्यते। अनुग्रहश्च करणमेव। संबन्धसमृतिसहकारिणा इन्द्रियेण स्वसाध्याविनाभूतलिङ्गविज्ञानं यदुपजन्यते तत् परामर्श

इत्याख्यायते। तथाभूतलिङ्गगोचर एव चतुर्थो वाक्यावयव उपनय इत्याख्यायते। अत्र पृच्छति---कः पुनरिति। अनुमानशब्दस्यार्थो न तावदनुमितिः। न खलु लिङ्गपरामर्शोऽनुमितिः, प्रत्यक्षफलत्वात्। तस्मादनुमीयते अनेनेति करणार्थो वक्तव्यः। स च लिङ्गविषयः क्रिया च लिङ्गिविषयेति विषयवैषम्यात् न क्रियाकरणभाव इति भावः। उत्तरम्---अनुमीयत इति। तेनैवाभिप्रायेण पृच्छति---किं पुनरिति। उत्तरम्---अग्नीति। प्रष्टा स्वाभिप्रायमुद्घाटयति---कथं पुनरन्यविषयमिति। एकदेशिन उत्तरम्---नानियमादिति। वृक्षोद्देशेन प्रवर्तितः परशुः कर्त्रा न तदवयवोद्देशेन, तस्माद् वृक्षविषयः परशुर्न तदवयवविषयः। द्वैधीभावश्चावयवेषु न वृक्षे, तस्य ततो विनाशात् इति भावः। क्वचित् पुनर्यद्विषयमिति। औष्ण्यापेक्षो वह्निसंयोगः करणं तण्डुलेषु। रूपादिपरावृत्तिरूपः पाकः तेष्वेव। तण्डुलेन पिठरं लक्षयति। न केवलं समानविषयत्वानियमः कर्तुः करणं भिन्नमित्यपि नियमो

नास्तीत्यनियमाभिधानप्रसङ्गेनाह-क्वचित् पुनरिति। स्थितिः सावयवेषु समवायो वा प्रदेशविशेषे संयोगो वा। एवमनियमं दृष्टान्त उक्त्वा दार्ष्टान्तिके योजयति---एवमन्यविषयस्येति धूमविषयस्य प्रमाणस्याग्निविषया क्रिया प्रमितिः। यदा अग्निविषयमेव ज्ञानं प्रमाणं तत्राह---क्वचित् पुनरिति। आक्षिपति---किं पुनरिति। अत्र हेतुमाह---प्रमितत्वात्। उत्तरम्---प्रमीयते। तद्विभजते---हेयत्वेनेति। अनियमवादिन एकदेशिनो मतं नियमवादी दूषयति---तन्नेति। हेतुमाह---प्रमाणफलयोरिति। यदि अन्यविषयं करणमन्यविषया क्रिया भवेत् ततश्छेदने खदिरं प्राप्ते पनसादावपि च्छिदा स्यादित्यतिप्रसङ्गः स्यात्। यद्यपि वृक्षोद्देशेन कर्त्रा परशुः प्रयुक्तस्तथाप्ययं वृक्षमिव

तदवयवानपि प्राप्त इति तद्विषयो भवति। तेन तदवयवद्वैधीभावमुखेन वृक्षविषयामपि द्वैधीभावक्रियां जनयतीति न वैयधिकरण्यं करणफलयोः। एवं यद्यपि लिङ्गविषयं प्रत्यक्षफलतया लिङ्गज्ञानम्, तदनुबद्धस्य तस्य

मानसप्रत्यक्षगोचरत्वात्, लिङ्गनिरूपणमन्तरेण तदनिरूपणात्। न तु लिङ्गज्ञानं लिङ्गिनं विना न निरूप्यते। तस्मात् प्रतिपत्तयनुबन्धितया विषयो न लिङ्गज्ञानस्य लिङ्गी, किं तु लिङ्गमेव। तथपि लिङ्गिविषयप्रतिपत्तिजनकत्वात् लिङ्गज्ञानं भवति लिङ्गिविषयम्। न चातिप्रसङ्गः, स्वाभाविकसंबन्धशालित्वात् लिङ्स्य लिङ्गिनि। तस्माद् द्विविधो विषयभावः प्रतिपत्त्यनुबन्धितया, प्रतिपाद्यतया च। तत्र पूर्वः फलस्य, उत्तरस्तु प्रामाण्यस्येति विवेकः। तस्मात् सुष्ठुक्तम्---प्रमाणफलयोर्विषयभदानभ्युपगमादिति। स्थितौ तु भेदो दर्शयिष्यते कर्तुः करणस्य चेति। तदेवं तानि ते इति विग्रहद्वयं परस्परापेक्षमुपपाद्य तानि तदिति विग्रहद्वयं परस्परापेक्षमुपपादयति---यदा पुनरिति। लिङ्गलिङ्गिसंबन्धदर्शनं च अनन्तरलिङ्गदर्शनं च तत्स्मृतिश्चेति विग्रहः। अत्रापि सर्वसन्देहेष्विदमुपतिष्ठते, व्याख्यानतो विशैषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति भावः।।

ननु यदि प्रमाणफलयोरेकविषयत्वं तर्हि परामर्शज्ञानविषयीकृत एवार्थो विषयीकर्तव्यो नान्यः। स च प्रत्यक्षप्रमाणविषय एवेति कृतमनुमानेनेत्याशयवान् पृच्छति---किं पुनरिति। तैर्विशिष्टेन लिङ्गपरामर्शेनेत्यर्थः। उत्तरम्---शेषोऽर्थः। प्रत्यक्षप्रमितात् लिङ्गादन्यो लिङ्गी तद्विषयत्वं च लिङ्गपरामर्शस्योक्तमिति। पृच्छति---अनुमानमित्यत्र किं कारकम्? अनुमीयतेऽनेनेति करणकारकमेव युक्तं, तस्यैव लिङ्गदर्शनद्वयस्मृतिपूर्वकत्वात्, न त्वनुमितिरनुमानं प्रमाणव्यापारत्वेनातन्निमित्तत्वात् करणकारकादन्यत्वाद् अतत्पूर्वकत्वाच्चेति भावः। उत्तरम्---भावः करणं वा। ननूक्तं न भावः कारकमित्यत आह---यदेति। न द्रव्यादीनामेव कारकत्वम्, अपि तु व्यापारस्यापि। अन्यथा कर्मनामधेयेषूद्भिदादिशब्देषु न कारणविभक्तिः श्रूयेत, उद्भिदा यजेत दर्शमौर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादि। संभवति हि तस्यापि सिद्धस्य फलभावनायां निमित्तत्वम्। एवं वह्निप्रमायाः सिद्धायाः संभवति हानादिबुद्धिनिमित्तभावः। एतस्मिश्च कल्पे तत्पूर्वकमित्यत्र तदा हानादिसंबन्धावधारणसमये प्रथमं वह्नित्वस्य लिङ्गस्य दर्शनम्, अथानुमानिकं द्वितीयम्, अथ

संबन्धस्य स्मृतिरिति त्रयमेकीकृत्य परामर्ष्टव्यम्। तत्पूर्वको हि तथा चायमनुमीयमानो वह्निरिति लिङ्गपरामर्शः। तस्माद् दाहपाकादिकारित्वादुपादेयो वह्निरिति ज्ञानमनुमानस्य फलम्। ततश्च तत्पूर्वकत्वमपि सिद्धं भवतीति भावः। करणकारकपक्षे फलमाह---यदा करणमिति। अत्र विमृशति-लिङ्गेति। तत्पूर्वकत्वानुमितिनिमित्तत्वसमानधर्मदर्शनात् संशयः। अत्र आचार्यदेशीयमतमाह---एके तावदिति। सत्स्वपीतरेषु स्मृतेरभावादनुमितेरनुत्पादनेन स्मृतिरेव अनुमानम्, इतरे तु तदनुग्राहका इत्यर्थः। मतान्तरमाह---अपर इति। सत्स्वपीतरेषु लिङ्गपरामर्शं विना अनुमित्यनुत्पादात्, लिङ्गपरामर्श एवानुमानमितरैरनुगृहीत इत्यर्थः।

स्वमतमाह---वयं त्विति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामशक्यो गुणप्रधानभावो विवेक्तुम्, तयोः सर्वत्र तुल्यत्वादिति भावः। तत् किमिदानीं नास्त्येव गुणप्रधानभाव इत्यत आह---प्रधानेति। नान्वयव्यतिरेकावत्र प्रभवतो न तु न्यायान्तरमिति भावः। पृच्छति---कः पुनरत्रेति। उत्तरमाह---आनन्तर्येति। नेहास्ति तिरोहितं किि*चत्।।

अतिव्याप्ति चोदयति---यदीति। ननु भवतु प्रत्यक्षद्वयपूर्वकः संस्कारोऽनुमानम्, तेनापि शेषोऽर्थोऽनुमास्यत इत्यत आह---स्मृतिहेतुः नानुमितिहेतुरित्यर्थः। परिहरति---नैष दोष इति। विशिष्टज्ञानं विज्ञानम् विशषश्च स्मृतेरन्यत्वम्, न हीन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं स्मृतिः। तस्याः संस्कारमात्रप्रभवतया अन्यस्मादनुत्पत्तेः। तेन च ज्ञानेन स्वकारणं विशेषितम्, प्रत्यक्षसूत्रे यत इत्यध्याहारात्। तस्मादिहापि स्वकारणविशेषकं स्मृतेरन्यद् विज्ञानमधिकृतम्। न च संस्कारः प्रत्यक्षपूर्वोऽपि तादृशज्ञानकारणमिति न तस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः।

निर्णयेऽनुपजनितफले प्रसङ्ग निवारयति-निर्णय इति। विभागसूत्राक्षिप्तप्रमाणसामान्यलक्षणपूर्वकं विशेषप्रमाणलक्षणं

तदपेक्षं प्रवर्तमानं नानुपजनितफलेऽप्रमाणे निर्णयमात्रे प्रवर्तितुमर्हति, जनितफलस्तु निर्णयः प्रमाणमेवेति भावः।

स्वविषयपरिच्छेदकत्वात् फलं परिच्छेद एव परिच्छेदकः। स्वार्थिकः प्रत्ययः।।

त्रिविधमिति सूत्रावयवमर्थगौरवादराद् वार्त्तिककार उद्भाष्यं व्याचष्टे---त्रिविधमितीति। अन्वयव्यतिरेकिणं लक्षयति---तत्रेति। विवक्षितोपपत्तिः पक्षधर्मता। तज्जातीयोपपत्तिः अन्वयः। विपक्षावृत्तिः व्यतिरेकः। अन्वयिमात्रात् व्यतिरेकिमात्राच्च व्यावृत्तोऽन्वयव्यतिरेकी दर्शनीय इति हेतुत्रयसाधारणे अबाधितविषयत्वात्सत्प्रतिपक्षत्वे सती अपि हेतुरूपे न दर्शिते। विवक्षितप्रत्ययमन्तरेण चान्वयव्यतिरकयोः तज्जातीयातज्जातीयवृत्तिव्यावृत्त्योरशक्यप्रतीतित्वाद् विवक्षितोपादानम्। तत्प्रसङ्गेन च तद्धर्मता हेतुत्रयसमानपि दर्शिता। तस्योदाहरणमाह---यथेति। प्रत्यक्षत्वादिति

हेतुरात्मनि नित्येऽस्तीत्यत उक्तम्---बाह्यकरणेति। तथापि सामान्यविशेषैर्घटत्वादिभिर्व्यभिचार इत्यत उक्तम्--सामान्यविशेषवत्त्व इति। तथापि परमाणुभिर्बाह्यकरणप्रत्यक्षैर्योगिनां व्यभिचार इत्यत उक्तम्--अस्मदादीति। तथा चायं नित्येभ्य आकाशादिभ्यो घटादिषु चानित्येष्वन्वित इति भवत्यन्वयव्यतिरेकी। अन्वयिनं लक्षयति--अन्वयीति, विपक्षहीन इति। विपक्षाभावेन ततो व्यतिरेकाभावं दर्शयति। सद्भ्यामभावो निरूप्यते नैकेन सतेत्युक्तम्। तेन हेतोर्यतो विपक्षान्निवृत्तिः स एव नास्तीति कुतो निवर्तताम्, पक्षादन्यस्य सर्वस्यैव सपक्षत्वात्? न निवर्तत इति चेत्? अस्तु तर्हि हेतोस्तत्र वृत्तिः, निवृत्तिनिषेधरूपत्वाद् वृत्तेरिति चेत्? यस्याभावाधिकरणत्वमपि न संभवति निरूपाख्यस्य तस्य भावाधिकरणत्वशङ्केति सुभाषितम्। न खलु मुमुर्षोसतोयाभ्यवहारेऽप्यसमर्थस्य शष्कुलीभक्षणं शङ्कते चेतनः। तत् किमिदानीं भावाभावौ न परस्पराभावात्मानौ यदेकनिषेधेनान्यविधिः स्यात्? सत्यम्, यत्रैकतर एतयोर्निषिध्यते विधीयते वा तत्र तदितरविधर्निषेधो वावश्यं भवेत्। न त्विह परमार्थतः कस्यचित् निषेधः। न चात्र निरूपाख्यो हेतोर्व्यतिरेको निषिध्यते। ननु निरूपाख्यो निषेधाधिकरणमिति च वचः स्वचरितविरुद्धम्। न चैतत् तत्त्वतो निरूपाख्ये हेतोर्व्यतिरेकं वा हेतुं वा व्यासेधामो नाप्यन्वयं विदध्मः। नो खल्वयं सकलप्रतिपत्त्यभाजनं क्वचिदप्युपयुज्यते। उपयोगे वा निरूपाख्यो न भवेत्। कस्तर्हि न निरूपाख्ये हेतोर्व्यतिरेक इत्यस्यवचनस्यार्थः? अथ निरूपाख्ये हेतोर्व्यतिरेक इत्यस्य भवद्भाषितस्य कोऽर्थः? अहृदयवाचां खलयहृदया एव प्रतिवाचो भवन्ति भवन्ति। यक्षानुरूपो बलिरिति हि लौकिकानाम् आभाणकः। न चात्यन्तादृष्टपूर्वाणां कल्पनाजालगोचरत्वमिति चोपपादितमन्यथाख्याति। निरूपणवासरे। कल्पितगोचरश्च व्यतिरेकोऽपि काल्पनिक इति नानुमानाङ्गम्। स्वाभाविकरूपसंपन्नं हि प्रमाणं तत्त्वज्ञानरूफलाय कल्पते न कल्पितरूपसंपदा, तस्याः सर्वत्र सुलभत्वादिति। तत्त्वविषयत्वं चानुमानस्योपपादयिष्यते। तस्मादनुपाख्ये विपक्षे हेतोर्व्यतिरेकनिवृत्तौ वा व्यतिरेके वा हेतुप्रवृत्तौ वा सहृदयानां मूकतैवोचिता। न चैतावता हेतोरगमकत्वम्। न हि व्यतिरेकोऽस्तीत्येव गमको भवति। मा भूदसाधारणस्यापि गमकत्वम्, किं तु स्वसाध्येन सह स्वाभाविकसंबन्धशालितया। सा

चान्वयव्यतिरेकाभ्यामिवान्वयमात्रेणप्युपाधिरहितेन शक्या ज्ञातुमिति कृतमत्र व्यतिरेकेण। विपक्षसंभवे तु तत्रापि हेतुवृत्तिशङ्कानिराकरणाय व्यतिरेकग्रहणम् उपासनीयमिति सर्वमवदातम्।।

उदाहरणमाह---यथेति। स्वमते त्वभिधेयो विशेषः प्रमेयत्वात् सामान्यवत्। परमाण्वाकाशादयः कस्यचित् प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वात् घटवदित्यादयो द्रष्टव्याः, विश्वस्यैव सदसत्प्रभेदभिन्नस्य यथास्वं पक्षसपक्षयोरन्तर्भावेन

विपक्षाभावादिति। व्यतिरेकिणं लक्षयति---व्यतिरेकीति। तमिमं व्यतिरेकिणं हेत्ववयवलक्षणव्याख्यानावसरे वार्त्तिककृद् उपपादयिष्यतीति नेहोपपादितः। तदेवं त्रिविधमित्यवच्छिद्य व्युत्पाद्य संप्रति पूर्ववदित्यादिना एकवाक्यतया व्याचष्ट---अथ वा त्रिविधमिति। तिसृष्वपि विधासु साध्यवचनस्य पूर्वमपपादनात् पूर्वं साध्यं तद् यस्यास्त्यधिकरणतया तत्पूर्ववत्। तथाप्यनित्याः परमाणवो गन्धवत्त्वाद् घटवदित्यपि हेतुः स्यात्। अस्ति हि साध्यं

तस्यापि, पार्थिवानामप्यणूनामनित्यत्वेन सिषाधयिषितत्वादित्यत आह---व्याप्त्येति। अस्ति गन्धवत्त्वस्य साध्यं न तु व्याप्त्या, पृथिवीमात्रवृत्तिततया चतुर्षु परमाणुषु तदभावात्। साध्यस्योपयुक्तत्वात् ततोऽन्यस्तज्जातीयः शेषः, साध्यसामान्येन समान इति यावत्। तदिदमाह---साध्यतज्जातीय इति।।

पदानि विभज्यार्थमाह---पूर्ववन्नामेति। सामान्यतोऽदृष्टमिति न*मन्तर्भाव्य व्याचष्ट---सामान्यतश्चेति।

तथा च बाधितविषयं प्रकरणसमं चानुमानं स्यादित्यत आह---चशब्दादिति। वार्त्तिके चशब्देनासत्प्रतिपक्षत्वमति सूचितम्। तेन सूत्रस्थेन चशब्देनाबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वमपि रूपद्वयं समुच्चितमित्युक्तं भवति। नन्वेवं त्रिविधोऽपि हेतुः प*चलक्षणः स्यादित्यत आह---एवमिति। एतदुक्तं भवति अबाधितविषयमसत्प्रतिपक्षं पूर्ववदिति च ध्रुवं कृत्वा शेषवदित्येका विधा, सामान्यतोदृष्टमिति द्वितीया, शेषवत्सामान्यतोदृष्टं चेति तृतीया। त्रिविधमनुमानम्। तत्र चतुर्लत्रण द्वयम्। एकं प*चलक्षणमिति।

तदेवं स्वमतेन सूत्रं व्याख्याय भाष्यकृन्मतेन व्याचष्ट---अथ वेति। आक्षेप्तुं स्वरूपतो व्याचष्टे---तत्रेति। पूर्वं कारणं कार्यात्। तद् यस्यास्ति विषयतया परामर्शज्ञानस्यानुमानस्य तत् पूर्ववदित्यर्थः। विकल्प्या आक्षिपति---यदि तावदिति सर्वत्रानुमानप्रसङ्गादिति भावः। अतिप्रसङ्गिभया कल्पान्तरमातिष्ठते---अथ पुनरिति। दूषयति---एतदपीति। दूषणान्तरं समुच्चिनोति---कारणदर्शनाच्चेति। नासिद्धाश्रयो हेतुर्गमक इति भावः।

परिहरति--नेति। द्वयमपि नाभ्युपेयत इत्यर्थः। किं तर्हि अभ्युपेयते इत्यत आह--कार्यं त्विति। एनं प्रकारमन्यत्राप्यतिदिशति--एवमिति। पृच्छति--कथमिति। उत्तरम्--द्वयोरिति। पूर्वशब्देन कारणभिघायिना प्रतिसंबन्धितया कार्यमप्युपक्षिप्तम्। अतो द्वयोरप्युपक्षिप्तयोः कारणस्योपयोगादनुमानभावेनेति योचना। उदाहरणमाह--उदाहरणमिति। यद्यपि कारणमात्रं व्यभिचारति कार्योत्पादम्, तथापि यादृशं न व्यभिचरति तत्र निपुणेन प्रतिपत्रा भवितव्यम्। अन्यथा धूममात्रमपि वह्निसत्तां व्यभिचरतीति न धूमविशेषो गमको भवेत्। रसाद्रूपानुमाने तु वैनाशिकानामापादितं कारणात् कार्यानुमानमस्माभिः। अपि चान्त्यतन्तुसंयोगानन्तरं पटो जायते तत्रापि शक्यं कारणात् कार्यानुमानम्। यदा खल्वयमन्यत एवोद्बुद्धसंस्कारो व्याप्तिस्मृतिमान् अविरलेष्वितरेषु तन्तुषु अन्त्यतन्तावुत्पन्नायां क्रियायामिन्द्रियसन्निकर्षात् प्रथममेव परामृशति तथा चेयमिति, तदैव क्रियातो विभाग इत्येकः कालः। अथ यदा विभागात् पूर्वसंयोगविनाशः, तदा परामर्शात् तस्मादवश्यंभाविपटविशिष्टेयं क्रियेत्यनुमानोत्पाद इत्येकः कालः। अथान्त्यस्य तन्तोस्तन्तुसंयोगः, अथ पटोत्पादः, तत्र रूपाद्युत्पादः, अथ प्रत्यक्षदर्शनम् इत्यनुमानोत्पादस्य परस्ताच्चतुर्थे क्षणे प्रत्यक्षम्। यदि तु क्रियोत्पादानन्तरमालोचनमिष्यते, तथापि तृतीये क्षणे प्रत्यक्षस्य उत्पाद इति नानवसरमनुमानम्। अपि च बधिरो मुरजमुखमभिहत्य स्वपाणिनाभिघातादेव शब्दकारणात् तत्कार्यं शब्दं निःशङ्कमनुमिमीते। एवमन्यान्यपि कारणात् कार्यानुमानानि ऊहनीयनीति।।

शेषवदुदाहरणमाह--नद्या इति। चोदयति--कथं पुनरिति। परिहरति--नेति। अनुमीयतेऽनेनेति अनुमानं नदीपूरः। न तु वृष्टिरनुमीयमाना पूरविशेषात् नातीता शक्यानुमातुम्, अनुमानसमये तदत्ययस्याशक्यनिश्चयत्वात्। नापि वर्तमाना तदत्ययस्यापि तदानीं संभवात्। एवं भविष्यन्त्यपि साधकबाधकप्रमाणाभावेन सन्दिग्धैव। तस्मात् त्रेकाल्यस्याशक्यनिश्चयत्वात् अनुपपन्नमनुमानमित्यत आह--भविष्यतीति। कारणस्य हि कार्यात् पूर्वकालता शक्या निश्चेतुम् कार्येण लिङ्गेन। तेन अतीतादिसन्देहः क्षतिमावहति। यः कश्चिदिति योग्याभिप्रायम्। स च कार्यस्य पुरस्तात् ततो निश्चयव्याप्त इत्यर्थः।।

सामान्यतोदृष्टोदाहरणं भाष्यकारीयं दुःखबोधम्, शेषवदुदाहरणान्तर्गतं च। अत्रापि कार्येण सवितुर्देशान्तरप्राप्त्या

तत्कारणस्य व्रज्याया अनुमानात्। न चैतावता अनुमानस्य त्रैविध्यं भवति, उदाहरणमात्रस्यानन्त्येनानन्त्यप्रसङ्गात्। तस्माद् भाष्यकारव्याख्यानमरोचयमानो वार्त्तिककृत् अन्यथाव्याख्यायोदाहरणान्तरमाह--सामान्यतोदृष्टं नामेति। साध्यधर्माविनाभाविना विशेषणेन साधनधर्मेण

विशिष्यमाणो धर्मो गम्यते गमकत्वेन। हेतुविशिष्टो हि धर्मो गमकः, जिज्ञासितधर्मविशिष्टश्च गम्यः। यथाहुः,

स एव चोभयात्माग्र गम्यो गमक इष्यते।

असिद्धेनैकदेशेन गम्यः सिद्धेन बोधकः।।

इति। अविनाभावित्वं स्वभावप्रतिबद्धत्वं सर्वेषामेव हेतूनां सामान्यम्। तत्र धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षया हेतुरेव सामान्यमुक्तः। सामान्येनाविनाभाविना हेतुना अवच्छिन्नं दृष्टं धर्मिरूपमनुमानं सामान्यतो दृष्टमनुमानम्। तृतीयायास्तसिः। तदेतत् पूर्ववच्छेषवतोरपि प्रापकमपि तत्पदसन्निधानात् गोबलीवर्दन्यायेन ते परित्यज्यान्यत्र निविशते। तदिदमुक्तम्--अकार्यकारणभृतेनेति। उदाहरणमाह--यथा बलाकयेति।।

भाष्यकारीयमुदाहरणमुपन्यस्याक्षिपति--अपरे पुनरिति। तदिति गतिमानिति।

परामृशति--उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वादिति। कर्मणो हि महत्त्वरूपविशेषैकार्थसमवाय उपलब्धिलक्षणप्राप्तिः प्रत्यक्षोपलब्धियोग्यता। समाधत्ते--नैवेदमिति। देशान्तरप्राप्तिमानादित्यः द्रव्यत्वे सति क्षयवृद्धिप्रत्ययाविषयत्वे च प्राङ्मुखोपलभ्यत्वे च तदभिमुखदेशसंबन्धाद् अनुत्पन्नपादविहारस्य परिवृत्य तत्प्रत्ययविषयत्वात् मण्यादिवत्, तत्प्रत्ययविषयत्वाद् इत्युच्यमाने पुरःस्थितेन स्थाणुना व्यभिचारः, सोऽपि हि प्रत्यभिज्ञाविषयो भवति तत्रैव स्थितः।

तन्निवृत्त्यर्थं परिवृत्येत्युक्तम्। तथापि गुणादिभिर्व्यभिचारः। तन्निवृत्त्यर्थं द्रव्यत्वे सतीति विशेषणम्। तथापि प्रदीपादिभिराशुतरविनाशिभिर्व्यभिचारः, तन्निवृत्त्यर्थं क्षयवृद्धिप्रत्ययाविषयत्वे सतीति विशेषणम्। तथापि पृष्ठतोऽवस्थितया स्थूणया व्यभिचारः, तन्निवृत्त्यर्थं प्राङ्मुखोपलभ्यत्वे सतीति विशेषणम्। उपलभ्यता च उपलब्धिकर्मता। सा चेहातीता विवक्षिता, अन्यथा पूर्वापरजलधिवेलावगाहिना तुहिनशैलेन व्यभिचारः। यद्यप्ययमपि परिवृत्य तत्प्रत्ययवतोऽतिपतितोपलम्भकर्मभावः, तथापि तदा नरान्तरस्योपलभ्यः। मार्तण्डमण्डलं

त्वस्ताचलचूडावलम्बि न प्राच्यां कस्यचिदुपलम्भगोचर इति वैषम्यम्, तथापि यदि द्रष्टैव पुरोऽवस्थितस्य पश्चिमाभिमुखसय प्रासादस्य स्वयुमुपनिपत्य पृष्टतो भवति, तदोक्तलक्षणस्य हेतोरस्ति व्यभिचारः।
तन्निवृत्त्यर्थमनुत्पन्नपादविहारस्येति विशेषणम्। तदभिमुखदेशसंबन्धादिति ल्यब्लोपे प*चमी।
स्वाभिमुखदेशमुद्दिश्यानुत्पन्नः पादविहारो यस्य स तथोक्तः। तमुद्दिश्य खल्वयं पद्भ्यां संचरमाणः प्रासादस्य पृष्टतो भवतीति भावः। देशान्तरप्राप्तौ साधनान्तरमाह---देशान्तरेति। सत्यविनाश इति च द्रष्टव्यम्। ये त्विमामनुमानपरम्परम् अमृष्यमाणा दिशः प्रत्यक्षतामिच्छन्ति, विप्रतिपन्नं चानुमानेन बोधयन्ति, तन्मतमुपन्यस्यति---एके त्विति। दूषयति--तच्च नेति। अरूपमात्मसुखाद्यपि प्रत्यक्षमिति शङ्कमानेन बाह्यकरणेनेत्युक्तम्। पृच्छति--कथं तर्हीति। उत्तरम्--दिग्देशेति। अन्यथासिद्धतया अङ्गुल्या निर्देशस्य दिक्प्रत्यक्षत्वेन न स्वाभाविकः प्रतिबन्ध इत्यर्थः।।

स्यादेतत्। अप्रत्यक्षायां दिशि दिग्देशसंबन्धिष्वित्येतदेव कुत इत्यत आह---आदित्येनेति।
तद्विभजने---प्राचीत्ययमिति। तत् पुनरिदं प्रत्यक्षम् आ चोदयात् आ चास्तमयाद् देशान्तरं स*चरणं मार्तण्डमण्डलस्य अनाकलितद्रव्यत्वे सतीत्यादिदण्डकानुमानानामिन्द्रियव्यापारान्तरमुपजायमानत्वात्। तत्र मा भूवन्नाकाशदिगादयः प्रत्यक्षाः, तथापि परितो विनिष्पतदतिविशदमयुखजालमध्यवर्तिनो हेलिमण्डलस्य त एव मयुखभागभेदाः प्रत्यक्षदेशा इति तेषां प्रत्यक्षाणां प्रत्यक्षेण सवितृमण्डलेन संयोगविभागाः प्रत्यक्षा भविष्यन्तीति युक्तम्। इदं त्वतिस्फुटतया नाभिधाय शिष्यव्युत्पादनायाक्षुण्णं मार्गान्तरं दर्शितमिति मन्तव्यम्। तदेवं रूपेण स्पर्शानुमानम्, शिंशपात्वेन श्रुतेन वृक्षत्वानु मानमित्यादि सामान्यतोदृष्टेन संगृहीतं वेदितव्यम्।।

स्वमतेन व्याख्यान्तरमाह--अथवा त्रिविधमिति। तद्भिभजते--प्रसिद्धमिति। पक्षैकदेशे सदपि सिद्धम्, पक्षव्यापकं तु प्रकर्षेण सिद्धमित्यर्थः। यद्यपि अविनाभावः प*चसु चतुर्षु वा रूपेषु लिङ्गस्य समाप्यते इत्यविनाभावेनैव सर्वाणिलिङ्गरूपाणि संगृह्यन्ते, तथापीह प्रसिद्धसच्छब्दाभ्यां द्वयोः संग्रहे गोबलीवर्दन्यायेन तत् परित्यज्य विपक्षव्यतिरेकासत्प्रतिपक्षत्वाबाधितविषयत्वानि संगृह्णाति। अत्रापि यथासंभवं चतुर्णां प*चानां वा रूपाणां लिङ्गेषु संबन्धः। तदनेन प्रबन्धेनानुमानवादिनां स्वरूपसंख्याफलविप्रतिपत्तयो निराकृताः। तत्र तत्पूर्वकमिति स्वरूपविप्रतिपत्तिः।

अनुमानमिति समाख्यानिर्वचनसामर्थ्यात् फलविप्रतिपत्तिः। त्रिविधमिति न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदेन संख्याविप्रतिपत्तिर्निराकृता।।

संप्रत्यान्तर्गणिकभेदानन्त्येनानन्त्याद् अनुमानस्याशक्यलक्षणमिति यदि कश्चिदनुमन्येत, तन्निराकरणाय त्रैविध्यमनुमानस्य उच्यते इति त्रिविधपदस्यतात्पर्यान्तरमाह--अथ वेति। त्रिविधत्वेन यतो नियतमतः शक्यलक्षणमित्यर्थः। अनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति सपक्षे सदेव। अनित्य शब्दोऽस्मदादिप्रत्ननान्तरीयकत्वादिति सपक्षे सदसत्। तदेतदन्वयव्यतिरेकि द्विविधम्। एवमन्वय्यपि द्वेधा। तत्र सपक्षे सदेव, यथा परमाण्वादयः कस्यचित् प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वाद् घटादिवदिति। तथा सपक्षे सदसद् यथा तत्रैव साध्ये सत्त्वाद् घटादिवदिति। कालभेदः त्रैकाल्यम्। प्रतिपन्नोऽप्रतिपन्नः सन्दिग्धो विपर्यस्तश्चेति पुरुषभेदः। पूर्वं सिद्धवत् पूर्ववदित्यनूद्य तस्योदाहरणमुक्तम्। संप्रति प्रश्नपूर्वकं तदर्थाभासनिराकरणेन तात्त्विकमस्यार्थमाह---पूर्ववदित्युक्तमिति। भाष्यव्याघात इत्यर्थः। पूर्ववदित्यस्य व्याख्यानं शेषवदित्यत्रापि योजयति। सामान्यतोदृष्टं च

ज्ञानमतिदिशति---एवं शेषवदादिष्विति। अथवा पूर्ववदिति भाष्यम्। तस्यार्थः, पूर्वेण तुल्यं वर्तते इति पूर्ववत्। क्रियातुल्यतायां च वतिरिति क्रियातुल्यता दर्शिता। यत्रेति। पूर्वमन्यतरदर्शनेन सहान्यतरदर्शनं दृष्टान्तधर्मिणि, यथापूर्वं प्रत्यक्षभूतयोरिति प्रमाणमात्रोपलक्षणम्। एवं साध्यधर्मिणि अन्यतरधर्मदर्शनेन साधनधर्मदर्शनेनान्यतरस्य साध्यधर्मस्यानुमानमनुमिति दर्शनमिति भवति क्रियातुल्यता। तदेतत् भाष्यमनुभाष्य व्याचष्टे---अथ वेति।।

अत्र दिग्नागेन धूमादग्निरूपधर्मान्तरानुमानम् अग्निदेशयोः संबन्धानुमानं च दूषयित्वा अग्निविशिष्टदेशानुमानं समर्थितम्। तथा चाह---

केचिद् धर्मान्तरं मेयं लिङ्गस्याव्यभिचारतः।

संबन्धं केचिदिच्छन्ति सिद्धत्वाद् धर्मधर्मिणोः।।

लिङ्ग धर्मे प्रसिद्धं चेत् किमन्यत् तेन मीयते।

अथ धर्मिणि तस्यैव किमर्थं नानुमेयता।।

संबन्धेऽपि द्वयं नास्ति षष्ठी श्रूयेत तद्वति।

अवाच्योऽनुगृहीतत्वान्न चासौ लिङ्गसंगतः।।

न हि संबन्धधर्मतया लिङ्गं प्रतीयते, अपि तु देशसंगतमित्यर्थः, इति। तत्र

लिङ्गस्याव्यभिचारस्तु धर्मेणान्यत्र दृश्यते।

तत्र प्रसिद्धं तद्युक्तं धर्मिणं गमयिष्यति ।।इति।

तत्र दिग्नागदूषितान् कल्पान् अन्यांश्च विकल्पान् दिग्नागसमर्थितं च कल्पमुपन्यस्य दूषयति---अन्ये पुनरिति धर्मधर्मिभावानुपपत्तेरिति। धर्मेण हि धर्मिप्रतिपत्तव्यः, अन्यथा अतिप्रसक्तेरिति भावः। देशस्य च स्वरूपेणेत्यर्थः। शङ्कते---अथापीदमिति। निराकरोति---तच्च नैवमिति। यः कश्चिद् वा देशोऽग्निमान् साध्यो, धूमवान् वा देशभेदः? तत्र पूर्वस्विन् कल्पे निराकरणमाह---अतद्धर्मादिति। यः कश्चिदग्निमत्तया देशः साध्यते न तस्यावश्यं धूमो धर्म इत्यर्थः। न चैतत् साध्यं सिद्धत्वादित्याह---न चाग्नेरिति। द्वितीयं कल्पमाशङ्ते---अयमिति। निराकरोति---न, तस्येति, शङ्कां विभजते---देशेति। निराकरणं विभजते---न ह्ययमिति। न ह्ययमेवंवादी दिग्नागो धूमाधारं देशविशेषं पश्यति। न ह्यस्य मते पर्वतो नाम कश्चिदवयवी यदाधारो धूम उपलभ्येत, किं तु परमाणवः परमसूक्ष्मा अतीन्द्रियाः पर्वतः। एवं धूमोऽपि तादृश एव। यथा वक्ष्यति---सर्वागहणम् मवयव्यसिद्धेः

[२।१।३४]इति। येषामपि देशभेदोऽवयवी दर्शनार्हः, तेषामपि वियद्वर्तिनीं धूमलेखामभ्रंलिहामुपलभ्यानुपलब्धदेशानां नानुमानसंभव इति भावः। शङ्कते---अविनाभावेनेति। तदेव विभजते---अथापीति। निराकरोति---तन्नेति। विकल्पयति---अग्निधूमयोरिति। कार्यकारणभावमालम्बते---अस्त्विति। दूषयति---तन्नेति। धूमेन हि वह्निरनुमीयते, न च कार्यसत्ता निमित्तकारणसत्ताया व्याप्ता। न हि यदा यत्र वा पटः, तदा तत्र वा कुविन्दः। नाप्यसमवायिकारणसत्तया, न हि यदा यदा संयोगस्तदा कर्म। तस्मात् समवायिकारणाविनाभावः कार्यस्य वक्तव्यः। तत्रेदं दूषणम्--अतद्वृत्तित्वादिति। एकार्थसमवायमविनाभावं दूषयति--नैकेति। एकार्थसमवाय इति हि द्वेधा, एकस्यार्थस्य समवायः, एकस्मिन् वार्थे समवाय इति। तत्र प्रथमं कल्पं दूषयति---ताभ्यामिति। यदि हि वह्निमाभ्यामेकोऽर्थः कश्चित् आरभ्येत ततोऽसौ तयोः समवेयात्, न त्वेतदस्तीत्यर्थः। द्वितीयं कल्पं दूषयति---न च

ताविति। तत् किमसंबद्धावेव वह्निधूमौ, तथा च प्रतीतिविरोध

इत्यत आह---संबन्धमात्रमिति। संयोग इत्यर्थः। तदेव तह्यवधार्यतामित्यत आह---तदपीति। पृच्छति--कथमिति। उत्तरम्--यदि तावदिति। कुरुते प्रयोगम्। अस्ति संबन्धोऽग्निधूमयोर्धूमादिति। दूषयति--तन्नाप्रतीतत्वात्। तदनेनानैकान्तिकत्वं दर्शयति। संबन्धान्तरम् आशङ्कते--रूपस्पर्शवदिति। न हि बौद्धराद्धान्ते द्रव्यं नाम किि*चदस्ति यत्र रूपस्पर्शौ समवेतौ, किं त्वेकसामग्र्यधीनतया नियतसाहचर्यौ, तथा वह्निधूमावपि इत्यर्थः। दूषयति--नोभयोरिति। उभयसहाचर्यनिराकरणेन यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यपि पराकृतम्, तस्यापि साहचर्यविशेषत्वादित्याह--यत्र धूम इति। गत्यन्तराभावादुपसंहरति--न चेति। शङ्कते--लोक इति। निराकरोति--नास्तीति। यत्र तावत् पर्वतनितम्बवर्तिनी धूमलेखा सन्ततमुद्गच्छन्ती दृश्यते, तत्रासौ देश एव तद्विशिष्टोऽनुमीयते इति लोकप्रसिद्धमेवेति किमत्र वक्तव्यम्। यत्र तु भूयिष्ठताया तस्य धूमस्य दूरत्वेन देशो न

दृश्यते, धूम एव त्वभ्रंलिहो लिम्पन्निव अभ्रमण्डलमवलोक्यते, तत्र देशानुमानप्रयासालसतया दृश्यमानो धूमविशेष एवाग्निमत्तया साध्यते धूमत्वैकार्थसमवायिभिः तद्गतैः संतत्येर्ध्वगमनादिभिरित्याह--धूमविशेषेण इति। विशिष्यते तेनेति विशेषः संतत्यूर्ध्वगमनादिः। तेन धूममात्राद् वह्निव्यभिचारिणो वह्न्यविनाभावी धूमो विशेष्यत इत्यर्थः। शेषमतिरोहितार्थम्।।

शेषवन्नाम परिशेषः। द्रव्यत्वकर्मत्वयोः शब्दे निराकार्यत्वेन उपयुक्तत्वात् ताभ्यामन्यद् गुणत्वं शेषः। स यस्यास्त्यनुमानस्य प्रतिपाद्यतया, तच्छेषवत्। तत्र न द्रव्यं शब्दः एकद्रव्यत्वात्। द्विविधमेव हि द्रव्यम्, अद्रव्यमनेकद्रव्यं च। अद्रव्यं परमाण्वादि, अनेकद्रव्यं च घटादि। शब्दस्त्वेकद्रव्यः। तस्मात् न द्रव्यं रूपादिवत्। न कर्म, शब्दान्तरहेतुत्वादिति। तदेतद् भाष्यमाक्षिपति---कर्मेति। परिहरति---नेति। अन्यमस्यार्थं दर्शयति---समानजातीयारम्भकत्वादिति। यत् समानजातीयारम्भकं न तत् कर्म, यथा रूपादय इति। कार्यत्वात्

तावत् शब्दः समवायिकारणवान्। तत्र च पृथिव्यादिनिषेधात् नभोऽस्य समवायिकारणम्। न चैष नभोव्यापकः सर्वत्र उपलम्भप्रसङ्गात्। तस्मादव्यापकः। कर्णशष्कुल्युपसन्निहितं च नभः श्रोत्रम्। ताल्वादिसंयोगोपधानेन च नभःप्रदेशे शब्दः समवेतः। प्राप्यकारि च श्रोत्रम्। न च वक्तृवक्त्रावरुद्धं नभःप्रदेशं तत् प्राप्नोति। न चाद्रव्यं शब्दो गत्वा श्रोत्रेण संबध्यते। तस्माद् वीचीतरङ्गरीत्या स्वदेशानन्तरदेशे शब्दान्तरारम्भणपरम्परया श्रोत्रदेशोत्पन्नं शब्दं गृह्णातीति सिद्धं सजातीयारम्भकत्वादिति। इदं तु परिशेषस्य उदाहरणं नादरणीयम्। व्यतिरेकिणो हि नामान्तरमिदं परिशेष इति। एष पुनरन्वयव्यतिरेकी द्रव्यकर्मान्यत्वे सति सदाद्यभेदस्य सपक्षे रूपादौ सत्त्वाद्, विपक्षे सामान्यादावभावात्। तस्माद् आत्मतन्त्रतासाधनमिच्छादीनां परिशेषोदाहरणं द्रष्टवयम्। तच्चानन्तरमेव वक्ष्यतीति।।

सामान्यतोदृष्टं नामेत्यादि भाष्यम् अनुभाष्याक्षिपति--सामान्यत इति। कथं तर्हि अनुमानमत्र प्रवर्तते इति। नित्यपरोक्षेण सह कस्यचित् लिङ्गसय संबन्धादर्शनादित्यर्थः। व्याहतं चेति। स खल्वत्यन्तापरिदृष्टः स्वरूपतो वा साध्येत, दृष्टधर्मिविशेषणतया वा? तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे नानुपलब्ध इति व्याघातः। उत्तरस्मिन् सन्दिग्ध इति, विशेषस्मृत्यपेक्षो हि संशयो नात्यन्तानुपलब्धपूर्वधर्मवत्तया क्वचिद् भवितुम् अर्हति। न खलु सप्तमरसवत्तया केचिद्

द्रव्ये संशेरत इति भावः। समाधत्ते--न विशेषणभूतस्येति। न तावत् स्वरूपेणानुमीयते येन नानुपलब्ध इति व्याहन्येत, किं तु दृष्टस्य धर्मिणो विशेषणतया। न चैवं सर्वानुमानाविशेषः। साध्यधर्मिण्यस्यास्मदादिभिः कदाचिदपि प्रत्यक्षेणानुपलम्भात्। तज्जातीयेन तु दृष्टान्तधर्मिणोर्दृष्टेन प्रत्यक्षतो वा मानान्तराद् वा साधनधर्मस्य स्वाभाविकप्रतिबन्धग्रहसंभादित्यर्थः। उदाहरणमाह--यथेच्छादिभिरात्मा। तदेवं विभजते--इच्छादयः खलु धर्मिणो भवन्ति मानसप्रत्यक्षदृष्टाः, तेषाम् आत्मा विशेषणम्। कुतः? गुणभूतोऽवच्छेदकतया यतः, तस्मादात्मविशिष्टा इच्छादयः साध्या इत्युक्तं भवति। साधनधर्मं तद्वर्तिनं दर्शयति--इच्छादीनां गुणत्वमिति। ननूक्तमनुपलब्धचरेण साध्यधर्मेण न संदेहविषयत्वम्, अनुपलब्धचरश्चात्मेति कथं तद्विशिष्टा इच्छादयो न्यायविषया इति शङ्कामुरीकृत्यत प्रयोगं सूचयति--परतन्त्रा इति। मा तत्र सैत्सीदात्मपारतन्त्र्यम्, पारतन्त्र्यमात्रं तु सिद्धम् इत्यर्थः। तेन सामान्यतोदृष्टस्य पारतन्त्र्यमात्रविषयता, न पारतन्त्र्यमिच्छादीनाम् अनुमेयात्मवादीनां कदाचिदप्यस्मदादिप्रत्यक्षगोचरः। परस्य तदाश्रयस्य नित्यपरोक्षत्वादिति।।

तदेवं सामान्यतोदृष्टमुदाहृत्य परिशेपोदाहरणं पारमार्थिकं प्रश्नपूर्वकमादर्शयति--पारतन्त्र्येति। इच्छादीनो

हि बाधकैरपनीते द्रव्याष्टकगुणत्वे गुणत्वमेव व्यतिरेकी हेतुः आत्मपारतन्त्र्ये प्रमाणम्। यद्यपि चायं स्वरूपेणात्मा न

प्रसिद्धः, तथापि द्रव्याष्टकव्यतिरेकादिशब्दैरदूरविप्रकर्षेण परामृष्टः शक्नोति विशेष्टुं धर्मिणि च न्यायप्रवृत्त्यङ्गः संशयम् आपादयितुमिति निरवद्यम्।।

अत्र भाष्यं विभागवचनादेव त्रिविधमिति सद्धि इति, तस्यार्थः, त्रिविधम् इति विभागवचनादेव त्रिविधे पूर्ववदादौ सिद्धे किमर्थं पूर्ववदाद्युपादानं सूत्रेणेति। तत्र समाधानं त्रिविधवचनं त्रिविधस्य पूर्ववदादेर्वचनमुक्तिः। महतः त्रिविधस्य महाविषयस्य अतीतानागतवर्तमानविषयस्य लघीयसा सूत्रेण तत्पूर्वकमित्येतावतैवोपदेशे परं वाक्यलाघवं मन्यमानस्यान्यस्मिन् वाक्यलाघवेऽनादरः सूत्रकारस्येति शिष्यान् व्युत्पिपादयिषोः अत्रैव निदर्शनम्--तथा चायम्। अस्य समाचारः---इत्थंभूतेन वक्यविकल्पेन वैचित्र्येण प्रवृत्त इति योजना।।

एवं तावत् लक्षणभेदानुमानं भिन्नं प्रत्यक्षाद् दर्शितम्। भाष्यकारस्तु विषयभेदादपि भेदमाह---सद्विषयं च प्रत्यक्षं सदसद्विषयं चानुमानम्। चो विषयभेदं समुच्चिनोति। सदिति वर्तमानम्। असदित्यतीतानागते। प्रत्यक्षं हि लौकिकं वर्तमानविषयमेव। अनुमानं तु त्रैकाल्यविषयम्। यद्यपि प्रत्यक्षमप्यतीतानागतयोः संप्रति निषेध्यनिषेधयोर्निषेधे प्रवर्तमानमसद्विषयं तथापि न प्रतिषेध्ययोः प्रवर्तते इत्येतावता सद्विषयमुक्तम्। अनुमानं तु तयोरपि प्रवर्तते इत्येतावता असद्विषयमुक्तम्। तदेतदाक्षिपति---सद्विषयं चेति। न ह्यनुपलब्धसामान्ये इति सामान्यत उपलब्धो विशेषतश्चानिर्णीतो धर्मो न्यायप्रवृत्तावधिक्रियते। न त्वनुपलब्धसामान्य इत्यर्थः। न चासतः स्वतन्त्रस्य सामान्येन दर्शनमस्तीति। द्वितीयं कल्पमाशङ्कते---अथेति। एतद्दूषयितुं धर्मत्रैविध्यमाह---धर्मा इति। तद्विभजते---तत्रेति। पृच्छति---कथं पुनरिति। यदि हि स्वतन्त्रः समवायः, न तर्हि कस्यचिद् विशेषणम्, तथा च न विशेषणतया गृह्येतेति भावः। उत्तरम्---समवायान्तराभावात्। न विशेषणत्वं स्वातन्त्र्येण निराकुर्मः, किं तु

वृत्तिमस्येत्यर्थः। कस्मात् पुनरस्य न समवायान्तरमभ्युपेयत इत्यत आह---अथेति। पृच्छति--किमिदमिति। अनवस्थाप्रसङ्गो हि नाम तर्कः। नैष प्रमाणमन्तरेण निर्णयाय पर्याप्त इत्यर्थः। उत्तरम्--न संदेहः, किं त्वस्त्येव न्यायः। तमाह--प*चेति। अयं प*चपदार्थवृत्तिशब्दो बहुव्रीहिणा परमाणौ वर्तते, षष्ठीसमासेन तु समवाये। न च कथं*चत् शब्दाभेदमात्रमनुमानाङ्गम्, मा भूद् गोशब्दसाम्येन वागादीनाम् अपि विषाणित्वमित्यपरितोषात् न्यायान्तरमाह--अनाश्रितः समवाय इति। इह बुद्धिनिमित्तत्वं कारणत्वम्। संयोगेनानैकान्तो मा भूदित्यत उक्तम्---व्यापकत्वे सतीति। सत्युपलब्धिकारणान्तरसमवधाने सर्वत्रोपलभ्यता व्यापकत्वम्। तच्चेह प्रत्ययकारणे आत्मानि च समवाये चाविलक्षणमिति। न्यायेतिकर्तव्यताभूतं तर्कं पृच्छति---यदि पुनरिति उत्तरम्---कार्यमिति। उक्तमनवस्थाप्रसङ्गमवतारयितुमनाधारत्वप्रसङ्ग उक्तः।।

स्यादेतत्। भवतु वृत्तेः प्रागनाश्रितं कार्यं पश्चात् समवैष्यति, तुरीसंयुक्तेभ्य इव तन्तुभ्य उत्पद्य पटः पश्चात् तुर्या इत्यत आह--समवायश्चेति। अनवस्थाप्रसङ्गः पूर्वोक्त इत्यर्थः। शङ्कते--प्राप्तित्वादिति। प्रमाणवत्त्वात् प्राप्ता समवायस्य वृत्तिर्न शक्या अनवस्थाभिया परित्यक्तुमित्यर्थः। विमर्शपूर्वकं शङ्कां निराकरोति--किमियमिति। संयोगे प्राप्तित्वस्य निवृत्त्या स्वाभाविकः संबन्धः कार्यत्वस्योपाधेः तत्प्रयोजकस्य विद्यमानत्वादित्यर्थः। अथ प्राप्तिधर्मोऽपि कस्मात् न भवतीत्यत आह---यदि पुनरियमिति। नन्वियमनवस्था कस्माद् बीजाङ्गुरादिष्विवेहापि नाभ्युपेयते इत्यत आह---न चैनामनवस्थामिति। अनिदंप्रथमेष्वनादित्वात् शक्या प्रतिपादयितुमनवस्था प्रमाणेन, न त्विदंप्रथमेष्वादिमत्त्वेन तस्याशक्यनिश्चयत्वात्। तदिदम् उक्तम्---प्रमाणाभावादिति। शास्त्रविरोधश्च समवायान्तराभ्युपगम इत्याह---समवायश्चेति। तत्त्वमेकत्वं समवायस्य भावेन सत्त्वया व्याख्यातमिति शास्त्रमाह, तदनेकत्वमुपपादयता बाध्येतेत्यर्थः। चोदयति---संबन्धिनिवृत्ताविति। तथा च विनश्यति, विनष्टे च तस्मिन् यो दृश्यते स ततोऽन्य उत्पन्न इति सिद्धं समवायस्य नानात्वमित्यर्थः। परिहरति---न नास्तीति। ख्यातिरूपलब्धिः। कस्मात्? अकृतकत्वात्। अकृतकत्वमेव कुत इत्यत आह---अकृतक इति। कार्य स्वापादानेन अकृतकसंबन्धवद् आधारवत्त्वादिति व्यतिरेकी हेतुः। व्यतिरेकाव्यभिचारमाह---यद्ययमिति। उत्पद्यमानः खल्वयं समवायः सहकार्येण, न कार्यस्य। न हि सहोत्पन्नौ रूपस्पर्शौ मिथः संबध्येते। एकार्थसमवायस्तु तयोः। सोऽपि समवाये नास्ति। सन्नप्यसौ न कार्यमाधारवत् करोति। तस्मात् सहोत्पादे कार्यमनाधारं स्यादिति। शङ्कते---अथेति। कार्यात् पूर्वमुत्पन्नः समवायः पश्चादुत्पद्यमानं

कार्यमुपादानाधारकं करिष्यति कार्यहेतुबलादित्यर्थः। निराकरोति--तथापीति। त्रिभ्यो हि कारणेभ्यः कार्यं भावरूपं जायते। कार्यकारणसमवायस्य च कार्यकारणे समवायिकारणे वक्तव्ये, कार्यात् प्राग् जातस्य च समवायस्य न कार्यं कारणम्। न च

निमित्तकारणमात्रादस्य जन्मेति सांप्रतम्, भावोत्पादस्य सर्वत्र कारणत्रयपूर्वकत्वनियमात्। तस्मात् समवायस्य समवाय्यसमवायिकारणाभावत् न कार्यात् प्राग् उत्पाद इति सुष्ठूक्तम्--तथापि कस्येति वाच्यमिति। शङ्कते--अथेति। दूषयति--कार्येति। न च पटतुरीसंयोगवत् समवायस्य पश्चात् कार्यकारणसमवाय इति युक्तम्। संयोगजस्य संयोगस्य कारणत्रयसंभवाद् अस्य तु समवायान्तरमन्तरेण कारणत्रयायोगात्। अन्यथानवस्थाप्रसङ्गादिति भावः। उपसंहरति--तस्मादिति। ततश्च न ज्ञायते किमभिप्रेत्यत असद्विषयमित्युक्तमित्याक्षेप इति। समाधत्ते--तत्र प्रतिषिध्यमानेति। अतीतानागते संप्रति प्रतिषिध्यमाने

तद्विषयमनुमानम् असद्विषयमुक्तम्। तन्निषेधस्तु भवतु प्रत्यक्षगोचरः, तथापि सिद्धो विषयभेद इत्यर्थः। अत्र चैष धर्मत्रैविध्यक्रमो द्वेधा तावत्, विधीयमानः प्रतिषिश्यमानश्च। विधीयमानोऽपि द्वेधा, परतन्त्रः स्वतन्त्रश्चेति। स्वतन्त्रस्य च धर्मत्वं विशेषणत्वमात्रविवक्षया द्रष्टव्यम्। ननु विधीयमानोऽप्यसन् प्रत्यक्षश्च क्वचित्। यथा व्याप्रियमाणे कुलाले जायमानो घटः। विस्फारिताक्षो हि तदा घटो भवतीति प्रत्येति। न चासौ तदा सन्, सतो भवनं प्रत्यकर्तृकत्वात्, गमनवदिति शङ्कते---भवतीति। निराकरोति---न, जायमानेति। जायमानस्यार्थस्य विधिविषयस्य सत्तयासत्तया वानभ्युपगमात्। निषेधविषयतया तु तस्यासत्त्वमभ्युपेयत एवेति। कस्तर्हि भवतिशब्दस्यार्थ इत्यत आह---भवतीति। धटो जायत इति तु लौकिकः प्रयोगो घटशब्दं घटार्थेषु तदवयवेषूपचर्य तेषां च सिद्धतया कर्तृत्वादुपपादनीय इति। उपसंहरति---एवं तावदिति।।

स्वलक्षणं समाधाय परेषामनुमानलक्षणं दूषयितुमुपन्यस्यति---अपरे त्विति। तस्यार्थमाह---अस्यार्थ इति।

दूषयति---अत्रेति। यथासंभवं समासं विकल्प्य दूष्यति--नान्तरीयकार्थ इति चेति। सत्त्वं विधिविषयज्ञानगम्यत्वम्, न तु सामान्यम्। सत्त्वादिभिरनित्यत्वानान्तरीयकैः तन्नान्तरीयककृतकत्वधर्मैरनित्यत्वानुमानं स्यात्, न च शक्यम्, तेषामाकाशादिषु नित्येषु व्यभिचारादित्यर्थः। तथाप्यसमर्थः समास इति। पूर्वमर्थातिरेकमात्रं दूषणमुक्तम्। संप्रति त्वर्थातिरेकेण हेतुना विशेषणसमासानुपपत्तिरित्यपौनरूक्त्यम्।

विशेषणं विशेष्येण बहुलम्।।

इत्यत्र विशेषणपदोपादादमात्रेण वा विशेष्यपदोपादानमात्रेण वा अन्यतरस्यार्थात् प्राप्तेरूभयपदोपादानस्यैतत् प्रयोजनम्---यत्रोभयोः प्रत्येकं व्यभिचारः समुदाये त्वव्यभिचारः, तत्र समासो यथा स्यादिति। स चात्र नास्तीति समासानुपपत्तिरित्यर्थः। सामर्थ्यं प्रयोजनाभिसंबन्धः। चोदयति---एकपदेति। परिहरति---अत्रापीति। प्रधानं व्यक्तिर्विशेष्यत्वात् अङ्गं जातिर्विशेषणत्वात्। पृथिवीत्युक्ते भवति संशयः, किं पृथिवीत्वं सामान्यमस्य विवक्षितं यथा पशुना यजेत इति, किं वा तद्विशेष्यं द्रव्यम्, ग्रहं संमार्ष्टीति। अत्रेदमुपतिष्ठते--द्रव्यमिति। तद्धि पृथिवीत्वात् सामान्यविशेषात् पृथिवी व्यवच्छिनत्ति। एवं द्रव्यमित्यप्युक्ते द्रव्यत्वं वा सामान्यं व्यक्तिर्वेति विमर्शे पृथिवीत्येतदुपतिष्ठते। न द्रव्यत्वं सामान्यं किं तु पृथिवी। न च द्रव्यत्वपृथिवीत्वयोः सामानाधिकरण्यमस्ति। न हि

भवति पृथिवीत्वं द्रव्यत्वमिति। तस्मात् सामानाधिकरण्यसंभवात् प्रधानैकव्यक्तिलाभः। इह त्वर्थो नान्तरीयकत्वं व्यभिचरति। नान्तरीयकत्वं तु नार्थम्। न ह्यस्ति संभवो नान्तरीयकश्च स्यात् न चार्थ इति, नान्तरीयकशब्दवाच्यस्यानभिधेयत्वासंभवात्। वस्तुवचनत्वेऽप्यर्थशब्दस्य लक्ष्यासंभवाद् अविषयं लक्षणम्, न हि दिग्नागस्य मते किि*चदस्ति वस्तु यन्नान्तरीयकं सद्धेतुर्भवति। यथाह---

सर्वोऽयमनुमानानुमेयभावो बुद्ध्यारूढेन धर्मधर्मिभावेन न बहिः सदसत्त्वमपेक्षते इति।

अव्यापकं च, न हि वस्त्वेव नान्तरीयकमसतोऽपि नान्तरीयकत्वादिति भावः।।

दूषणान्तरमाह---तद्विद इति चेति। नान्तरीयकदर्शनमित्युच्यमाने शब्दसामर्थ्यादेव लभ्यते नान्तरीयकत्वविशिष्टार्थदर्शनमिति, सति संभवे शब्दार्थपरित्यागाभावात्। अतस्त्रिरूपलिङ्गदर्शनस्य सिद्धेः किमपरमवशिष्यते यदवरोधाय तद्विद इत्युपादीयते इत्यर्थः। एतदेव व्यतिरेकमुखेन निरूपयति--न हीति। एतल्लक्षणदूषणं लक्षणान्तरे अप्यतिदिशति--एतेनेति। पृच्छति--क इति। न ह्यस्मिन् लक्षणे तद्विद इत्यस्ति, तेन तदतिरिच्यते इति भावः। उत्तरम्--यथेति। तेषामुदाहरणं दूषयति--उदाहरणमिति। तदनेन दिग्नागस्य लक्षणं

दूषयित्वा अन्येषां लक्षणं दूषितम्।।

संप्रति दिग्नागस्य स्वकीयलक्षणप्रप*चार्थं वाक्यम् अनुमेयेऽथ तत्तुल्य इत्याद्युपन्यस्य दूषयति--अपरे त्विति। अनन्तरलक्षणकारमपेक्ष्यापर इत्युक्तम्। चोदयति--अनुमेय इति। न हि योऽनुमेये संश्चासंश्च स शक्यः सन्निति वक्तुम्

इत्यर्थः। समाधत्ते--नाप्रसङ्ग इति। यद्येवं स्यातद् यो विपक्षे द्वेधा स विपक्षावृत्तिरिति हेतुरेव स्यात् न सव्यभिचार इत्यर्थः। पुनश्चोदयति--न कर्तव्य इति। कुतः? अवधारणात् निवृत्तेः। अनुमेये सद्भाव एवेत्यवधारणेनानुमेये सद्भावस्य नियतत्वात् कुतः पक्षैकदेशवृत्तेः प्रसङ्ग इति भावः। एवन्निराकर्तुं यथासंभवं विकल्पयति---अनुमेये इति। तत्र पूर्वकल्पस्य तात्पर्यं विकल्पयति--किं पुनरनेनेति। असंभवः अत्यन्तासंभवो निराक्रियते, यथा नीलं सरोजं भवत्येव नात्यन्तं न भवतीति गम्यते, न तु नीलमेव सरोजं नानीलमिति, नापि

सरोजमेव नीलं नान्यदिति। अथ संभव इति। अन्वयपरो न व्यतिरेकपर इत्यर्थः। एतद्विकल्पद्वयं दूषयति---उभयथा चेति। दूषणान्तरं चाह---न चैकदेशवृत्तिरिति। न ह्यत्यन्तायोगव्यवच्छेदेनायोगो व्यवच्छिन्नो भवति, नापि संभवमात्रविधानेनासंभवो व्यवच्छिन्नो भवति। ततश्चयोगाव्यवच्छेदादेकदेशवृत्तिरनुमानाभासो न व्यवच्छिन्न इत्यर्थः।।

स्यादेतत्। विशेष्यसंगतोऽयमेवकारोऽनुमेय एव संभवति। यथा पार्थ एव धनुर्धर इति। न चायमन्ययोगव्यवच्छेदो विनैवकारं लभ्यते। तस्मात् न व्यर्थमवधारणमित्यत आह---उत्तरपदबाधा च। न ह्यस्ति संभवोऽनुमेय एवास्ति तत्तुल्ये चेति। तस्मात् तत्तुल्य इत्यस्य बाधा। चकारो नैकदेशवृत्तिर्निराकृत इति दूषणं समुच्चिनोति।।

अनुमेय एव सद्भाव इति पक्षं यथासंभवं दूषयित्वा अनुमेये सद्भाव एवेति द्वितीयं पक्षं

दूषयितुमुपन्यस्यति---अथोत्तरमिति। तस्य प्रयोजनं दशयति---तस्य वयाप्तिरित्यर्थः। सद्भाव एवेति किल विशेषणसंगतमवधारणमयोगम् अव्याप्ति व्यवच्छिन्दत् व्याप्ति दर्शयति। तथा च व्याप्तिरस्यार्थ इत्यर्थः। दूषयति---तथाप्यनुमेयमवधारितं संभवस्य व्याप्त्या न धर्मः सद्भावः। हेतुमाह--यत एवकारकरणं ततोऽन्यत्रावधारणमिति। मा वधारि सद्भावोऽवधार्यतां चानुमेयम्। किमेतावतापीत्यत आह---संभवव्याप्त्या चेति। अनुमेयं खल्ववधारितं सद्धेतुसंभवं परित्यज्य नान्यत्र वर्तते, ततश्चानुमेयं हेतुसंभवव्याप्त्यावधारितं भवति। हेतुसंभवस्त्वनवधारितः सर्वत्रैव तत्तुल्ये च विपक्षे च प्रसृतः। स च कश्चित् तत्तुल्यविपक्षौ व्याप्नोति, कश्चित् तदेकदेशवृत्तिः। तदस्य हेतुसंभवस्य विपक्षेऽपि प्रसक्तस्य प्रतिषेधाय युक्तमसति नास्तीति। तत्तुल्ये तु प्रसक्तमप्रतिषिद्धमनुमतमेवेति तत्तुल्ये सद्भाव इति व्यर्थमित्यर्थः।।

स्यादेतत्। तुल्यहेतु सद्भावसिद्धावपि तत्तुल्ये व्याप्त्या होतोः सद्भावो भवत्वित्येतदर्थं तत्तुल्ये सद्भाव

इति वचनम् इत्यत आह--तत्तुल्ये चेति। यदि पुनर्व्याप्तिर्विवक्ष्येत कृतकत्वे साध्ये प्रयत्नानन्तरीयकत्वं न हेतुः स्यात्। न ह्ययं सपक्षव्यापक इति भावः। देशयति--अथ तत्तुल्ये इति। दूषयितुं विकल्पयति--किं पुनरत्रेति। पूर्वस्य विरोधाद् बाधनम्, उत्तरस्य पौनरूक्त्यादिति। पूर्वपदेन सह विरोधे निदर्शनमाह---न हि भवतीति। अनुमेये सद्भाव इत्यनेनानुमेये वृत्तौ हेतार्लब्धायां तत्तुल्य एव सद्भाव इति समुच्चीयमानावधारणं विपक्षमात्राद् वृत्ति व्यवच्छिनत्ति, न त्वनुमेयात्,

नरं च नारायणमेव चादौ स्वतः सुतौ द्वौ जनयां बभूव।

इति यथेति चेद् अत आह---तथेहापीति। समुच्चीयमानावधारणे हि तत्तुल्येन यथान्ययोगव्यवच्छेदेनैवकारः संबध्यते तथानुमेयेनापि संबध्येत। तथा चानुमेयैकदेशवृत्तिरपि हेतुः स्यात्। न खलु नरं च नारायणमेवेति निपातो नारायणेन सहान्ययोगव्यवच्छेदेन संबध्यते, नरेण चायोगव्यवच्छेदेनेति भावः। अथावधारणस्यावैचित्र्येण संबन्धमिच्छता अनुमेये यथायोगव्यवच्छेदः, तथा तत्तुल्येऽयोगव्यवच्छेदेन संबन्ध उच्येतेति शङ्कते---अथ तत्तुल्य इति। निराकरोति---तत्तुल्य इति। तएदेव विस्तारयति---स इति। ते तव दर्शने इत्यर्थः। न च यस्यानुमेये सद्भाव एवेत्यनूद्य तत्तुल्य एव सत्त्वमिति विधातुं शक्यम्। न ह्यनुमानं शक्यं विशेष्टुम्, तथा सति तद्विशेषणाय प्रयत्नान्तरास्थाने सति वाक्यभेदप्रसङ्गात्। यथा,

यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छेदैन्द्रं प*चशरावमोदनं निर्वपेत्।

इत्यत्र हि यद्यपि स्वरूपेणार्तेरशक्यप्रतिपत्तित्वेन हविषा विशेषणं मृग्यते, तथापि न शक्यं हविरूभयत्वेन विशेष्टुं विना प्रयत्नान्तरादिति वाक्यभेदभिया प्रतीयमानमपि उभयत्वमविवक्षितम्, एवमात्राप्यनुमेय इत्यविवक्षितम्। अथ तद्विवक्षयैव वाक्यभेदमभ्युपेत्य पश्चाद् वाक्यैकवाक्यतया अभिमतार्थसिद्धिरास्थीयते। न च विरोधाद् वाक्ययोरेकवाक्यता विरहः। तत्तुल्य एवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदस्य विपक्षमात्रविषयत्वेनाप्युपपत्तौ विरोधासिद्धेः। तस्मात् अन्यापोहार्थत्वात् पदानां विरोधो वक्तव्यः। तथा हि अनुमेये सद्भाव इत्यत्रानुमेय एव नाननुमेये, सद्भाव एव नासद्भाव इति पदार्थः। तथा च तत्तुल्यविपक्षयोर्हेत्वभावो दर्शितः। एवं तत्तुल्ये सद्भाव इत्यत्रापि तत्तुल्य एव नातत्तुल्ये, सद्भाव एव नासद्भाव इति पदार्थः। तथा चानुमेयेऽसद्भाव इत्युक्तं भवति। न चानुमेयतत्तुल्यपदार्थयोः परस्परपरिहारवतोः समुच्चयसंभवः। द्वयोरपि विपक्षव्यावृत्तिमात्रपरत्वात्

परस्परसमुच्चयसद्भाव इति चेत्---न, वृक्षो गौरित्यनयोरपि हस्त्यादिनिवृत्तिमात्रपरत्वेनाभिन्नार्थयोः सामानाधिकरण्यप्रसङ्गात्, तस्माद् विरोधात् समुच्चीयमानावधारणं न युक्तमिति। न च समुच्चीयमानावधारणं दिग्नागो मेने, यदेवमूचे वैशेषिकलक्षणदूषणावसरे---

यदि रूपमेव चाक्षुषं ततो न द्रव्यं चाक्षुषं स्यात्। तथा च महदनेक्रद्रव्यसमवायाद् रूपाच्चोपलब्धिः

[वै.सू. ८।१।६]इति द्रव्यचाक्षुषत्वाभिधानं व्याहन्येतेति।।

अत्र हि रूपवद्द्रव्यसहितं रूपमेव चाक्षुषं न गन्धरसादीति शक्यं समुच्चीयमानावधारणम्। तस्मात् समुच्चीयमानावधारणाभिधानं कीर्तेः स्वातन्त्र्येण। तच्चायुक्तमिति कृतं विस्तरेण।।

असति नास्तितेति दूषयति---असतीति। कस्मात्? यदसत् तत्तुच्छं स्वयमेव नास्ति, तन्न सदिति शक्यं

व्यवहर्तुम् असदिति वा। भवतु, तथापि कस्मात् तस्मान्न हेतोः व्यावृत्तिर्भवतीत्यत आह---न ह्यसदिति। यथा चैतत्

तथा अन्वयिहेतूपपादनावसरेऽस्माभिरूक्तम्। स्वरूपेण दूषयित्वा एतद्गतमवधारणं दूषयिष्यन्ननूद्य विकल्पयति--किमवधार्यत इति। प्रथमं कल्पं दूषयति--यदि तावदिति। तत्तुल्य एव सद्भाव इत्यनेन गम्यत इत्यर्थः। द्वितीयं कल्पं दूषयति--यदि तावदिति। तत्तुल्य एव सद्भाव इत्यनेन गम्यत इत्यर्थः। द्वितीयं कल्पं दूषयति---अथ पुनरिति। गौरयं विषाणीत्वादित्ययं हेतुर्विपक्ष एव नास्ति, पक्षसपक्षव्यापकत्वात्। न तु नास्त्येव, विपक्षैकदेशे महिषादौ वृत्तेः। अतो विपक्ष एव नास्ति इत्ययमपि हेतुः स्यादिति। तदेवमवयवार्थं दूषयित्वा समुदार्यार्थं दूषयितुमुपन्यस्यति--यदप्येकद्विपदपर्युदासेनेति। तत्रैकपदपर्युदासेन त्रयः पक्षाः, द्विपदपर्युदासेनापि त्रय इति पट्कम्। तत्पर्युदासेन सप्तिकापरिग्रहः। यथानुमेये सद्भाव इत्युच्यमाने यस्य तत्तुल्ये नास्तिता विपक्षे च वृत्तिः सोऽपि हेतुः स्यात् यथा नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति। तत्तुल्ये अस्तीत्युच्यमाने विपक्षवृत्तेरपक्षधर्मस्य च हेतुत्वं स्यात्, यथा नित्यः शब्दः चाक्षुषत्वात् सामान्यवदिति। नास्तितासतीत्युच्यमाने योऽपक्षधर्मस्तत्तुल्ये च नास्ति स हेतुः स्यात् यथा नित्यः शब्दोऽसत्त्वात्। अनुमेये तत्तुल्ये चेत्युच्यमाने, अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति विपक्षवृत्तिर्हेतुः स्यात्। अनुमेयेऽस्त्यसति च नास्तीत्येतावत्युच्यमाने नित्यः शब्दो जातिमत्त्वे सति श्रावणत्वादित्ययं तत्तुल्यवृत्तिहीनोऽपि हेतुः स्यात्। तत्तुल्येऽस्ति असति च नास्तीत्येतावत्युच्यमाने अनित्याः परमाणवः कृतकत्वादित्ययम् अपक्षधर्मो हेतुः स्यात्। तदेतत्सर्वं मा भूदिति समुदायोपादानप्रयोजनम्। तदेतद् दूषयति--एतदपीति। सपक्षव्याप्त्यव्याप्तिभ्यां द्विरूपयुक्तस्यान्वयिनो द्वित्वम्।।

संप्रति सांख्यीयमनुमानलाणं दूषयति--एतेनेति। संबन्धोऽविनाभावः साधनस्य साध्येन। तस्मात् प्रत्यक्षाद् दृढतरप्रमाणावधारितात्। तथापि यत्राविनाभूते लिङ्गे भवत एकस्मिन् धर्मिणि विरूद्धाव्यभिचारिणी, तयोरपि हेतुत्वं प्रसज्येतेत्यत उक्तम्---एकस्मादिति। शेषस्य अनुमेयस्य सिद्धिः। अनुपपन्नत्वमात्रसाम्येनोक्तम् मेतेन न प्रयुक्तमिति। अनुपपत्ति पृच्छति---कथमिति। यथासंभवमनुपपत्तिमाह---न हीति। यदि प्रत्यक्षशब्दो ज्ञानवचनः ज्ञानं

चैकत्वेन विशिष्यते, तदैतद् दूषणम्। अथ संबन्धविशेषणमेकस्मादिति, प्रत्यक्षशब्दश्च ज्ञाये न तु ज्ञाने, तदेतदुपन्यस्य दूषयति--अथापि संबन्धादिति। शङ्कते--अथेति। संबन्धस्य प्रत्यक्षतोक्ता पूर्वम्, न त्वनुमानकाल इत्यर्थः। दूषयति--तथाप्युपलब्धसंबन्धस्य पूर्वमनुमानकाले चानुपलब्धलिङ्गस्यानुमानं प्रसज्येतेति। स्यादेतत्। संबध्यते इति व्युत्पत्त्या संबन्धो लिङ्गम्। तेनाविनाभूताद्धेतोः प्रत्यक्षादेकस्माद् अनुमेयसिद्धिरिति। तथा च गृहीताविनाभावात् लिङ्गात् संप्रति प्रत्यक्षादित्युपपन्नमित्यत आह---न चान्या गतिरस्ति। अत्रापि व्याख्याने

एकस्मादिति व्यर्थम्। तथा हि अन्वयव्यतिरेकमात्रसंपत्तिरविनाभाव इत्युच्यते, सर्वरूपसंपत्तिर्वा? तत्र प्रथमे कल्पे मा भूद् विरुद्धाव्यभिचारी, बाधितविषयस्तु हेतुः स्यात्। द्वितीये तु कल्पे न सर्वरूपसंपन्नो हेतुर्विरुद्धाव्यभिचारी संभवतीत्येकस्मादिति अतिरिच्यते। तस्मात् सुष्ठूक्तम्--न चान्या गतिरस्तीति। अव्यापकत्वं लक्षणदोषम् आह--रूपेण चेति। न तावदनयोः तादात्म्यम्, भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वाद् मिन्नबुद्धिबोध्यत्वाच्च। न चातदात्मनोरनयोः संबन्धः कश्चिदुपलभ्यते। न च प्रतिक्षणपरिणामवादे कुण्डवदरादीनामपि कश्चिदस्ति संबन्ध इत्यपि द्रष्टव्यम्। शङ्कते---अथेति। निराकरोति--सोऽपीति। न हि सांख्यानां बौद्धानां वा राद्धान्तेऽस्ति संबन्धः समवायो नाम्। नापि तदाश्रयो द्रव्यम्। नापि तदाश्रयो द्रव्यम्। अतः स्वदर्शनव्याघात इत्यर्थः। यद्युच्येत प्राधानिकत्वाद् रूपादीनां

प्रधानमेकमाश्रयः, तथा च यत्र रूपं तत्र स्पर्श इत्यत आह--यत्र रूपमिति। कुतः? न क्वचिदति। न हि

प्रधानमाधारः कार्याणाम्, अपि तु प्रधानात्मकत्वमेषामिष्यते, तथा च यत्र तत्रेत्यनुपपत्तिः। न च तादात्म्यमित्यप्युक्तम्। न च

भेदाभेदावेकत्र संभवतो विरोधादिति भावः। शङ्कते--परस्परेति। यथा ह्यासन्दिकाङ्गानि भिन्नान्यनौत्तराधर्यव्यवस्थितान्यपि परस्पराश्रयतया न पतन्ति, एवं रूपस्पर्शावपि परस्पराश्रयावित्यर्थः। निराकरोति--परस्पराधारभावेऽपि अन्यत्रासन्दिकाङ्गादौ, नासौ रूपस्पर्शयोः। कुतः? न रूपं स्पर्शो रूपे इति। परस्परसंयोगभेदप्रतिबद्धगुरुत्वानि आसन्दिकाङ्गानि अपतन्ति स्थितानि परस्पराधारत्वेनापदिश्यन्ते। रूपस्पर्शादीनां तु स्थितिर्न परस्परहेतुका, अपि तु भोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थहेतुकेति भावः। एतेन साङ्खानां सप्तविधः संबन्धः प्रत्युक्तः। शेषं सुबोधम्।।५।।

<B3>

।।टीका।।

विभागसूत्रे अनुमानानन्तरमुपमानस्योद्देशाद् यथोद्देशं च लक्षणादनुमानलक्षणानन्तरमुपमानलक्षणमाह---अथोपमानमिति भाष्यम्। सूत्रं पठति---प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्। अत्रापि यत इत्यध्याहार्यम्। सिद्धिः साधनम्। तदेतद् भाष्यकारेण व्याख्यातम्। प्रज्ञातेन प्रसिद्धेन। गवा साधर्म्यात् सामान्याद् गवयस्य। साधर्म्यं च सामान्यमभिदधता न सामान्यातिरिक्तं सादृश्यं नाम पदार्थान्तरमस्तीत्युक्तं भवति। साधर्म्यं चाप्रसिद्धं न साध्यसाघनायालमिति साधर्म्यप्रसिद्धिरपि द्रष्टव्या। सा च यथा गौस्तथा गवय इत्याप्तवाक्यात्। तदिदमुक्तम्---यथा गौरिति। साध्यसाधनपदव्याख्यानम्---प्रज्ञापनीयस्य गवयशब्दवाच्यतया प्रत्यक्षदृश्यमानगोसादृश्यस्य गवयत्वसामान्यविशेषवतः पिण्डस्य प्रज्ञापनमुपमानम्। पिण्डस्य हि गवयशब्दवाच्यतां पुरुषोऽतिदेशवाक्यस्मरणसहकारिणः प्रतयक्षाद् गवयगताद् गोसादृश्यात् प्रजानन् तेन प्रज्ञाप्यत इति प्रमाणस्य व्यापारः प्रज्ञापनमुक्तमिति। तत्र वार्त्तिककारः प्रथमं तावत् सूत्रतात्पर्यमाह---सूत्रार्थः पूर्ववत्। समानासमानजातीयव्यवच्छेद इत्यर्थः। साध्यसाधनमित्युच्यमाने प्रत्यक्षादिसाधनेषु सुखदुःखसाधनेषु

प्रसङ्गः। अत उक्तं प्रसिद्धसाधर्म्यादिति। यद्यपि प्रसिद्धसार्म्यमुपमानमित्युच्यमाने प्रमाणविशेषाभिधाय्युपमानपदसामानाधिकरण्यात् करणत्वलाभः, तथापि तदाभासनिराकरणाय साध्यसाधनपदोपादानम्। तेनोपमानाभासमपाकृतं भवतीति।।

अवयवार्थं विभजते---प्रसिद्धेति। वार्त्तिककारेण बहुव्रीहिद्वयसंभवो दर्शितः, न तु तृतीयासमासो भाष्यकारीयो निरस्तः। भाष्यकारेण हि संज्ञितया गवयप्रतिपत्तिः फलं साध्यसाधनपदवाच्यमुक्ता, आक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारत्वात्। प्रयोजकव्यापारस्य प्रज्ञापनस्य पश्चात् निष्कृष्याभिधानं कृतम्---समाख्यासंबन्धप्रतिपत्तिपत्तिरूपमानार्थ इति। एतदेव साध्यसाधनपदार्थतया वार्त्तिककारो व्याचष्टे---समाख्यासंबन्धप्रतिपत्तिरूपमानार्थः फलम्। साध्यशब्देन समाख्यासंबन्ध उच्यते। तस्य साधनं सिद्धिः प्रतिपत्तिरिति। ननु प्रतिपद्यतामयं गोसादृश्ययुक्तं गवयम्। समाख्यासंबन्धप्रतिपत्तिस्तु कुतस्त्या? न हि यो यत्सदृशं यं प्रतिपद्यते, स तस्य समाख्यामप्यवगच्छति इत्याशयवान् पृच्छति---किमुक्तं भवति। उत्तरम्---आगमेति। आगमानुभवाहितात् संस्कारात् स्मृतिः। एतदुक्तं भवति, न केवलं सारूप्यज्ञानं समाख्यासंबन्धप्रतिपत्तिहेतुः, अपि त्वागमार्थस्मृत्यपेक्षमिति। नन्वसत्यागमानुभवे कुतः स्मृतिरित्यत आह---यदा ह्यनेनेति। प्रसिद्धसाधर्म्यादित्यत्र प्रसिद्धिरूभयी श्रुतमयी प्रत्यक्षमयी च। श्रुतमयी यथा गौरेवं गवय इति। प्रत्यक्षमयी च यथा गोसादृश्यविशिष्टोऽयमीदृशः पिण्ड इति। तत्र प्रत्यक्षमयी प्रसिद्धिरागमाहितस्मृत्यपेक्षा समाख्यासंबन्धप्रतिपत्तिहेतुः। यद्यपि यथा गौरेवं गवय इत्येतस्मादपि गोसदृशस्य गवयशब्दः समाख्येति शक्यमवगन्तुम्, न खलु प्रत्यक्ष एव संज्ञाकर्म, समानजातीयव्यवच्छिन्ने हि तद्भावति। तच्च यदि मानान्तरेणापि

तथावगम्यते, कस्तत्र संज्ञाकर्म निवारयेत्? गोसादृश्येन चोपलक्षितः पिण्डो य इति सर्वनाम्ना परामृष्टः शक्यो घटादिभ्योऽसमानजातियेभ्यो महिषादिभ्यश्च समानजातीयेभ्यो व्यवच्छिन्नोऽवगन्तुं गवयः, तथापि यावदयमसौ गवय इति साक्षात् प्रतीते संबन्धिनि संज्ञां न निवेशयति, तावदयं परिप्लुतमतिः प्रमाता कच्चित् खलु द्रक्ष्यामि तादृशं पिण्डं यत्र गवयसंज्ञा प्रतिपत्स्य इति प्रमोत्सुक एवोदीक्षते। न चासौ
वाक्यमात्रसहायोऽप्रत्यक्षीकृतगोसदृशगवयत्वजातिमत्पिण्डोऽसौ गवयाख्य इति प्रतिपत्तुमर्हति। न च वाक्यं विना प्रत्यक्षात्रात्। तस्मादागमप्रत्यक्षाभ्यामन्यदेवेदम् आगमस्मृतिसहितं सादृश्यज्ञानमुपमानाख्यं प्रमाणमास्थेयम्।।

ननु यदोदीच्येन क्रमेलकं निन्द्रतोक्तम्, धिक् करभमतिदीर्घवक्रग्रीवं प्रलम्बोष्ठं कठोरतीक्ष्णकण्टकाशिनं कुत्सितावयवसन्निवेशमपसदं पशूनामिति, तदुपश्रुत्य दाक्षिणात्य उत्तरापथं गतस्तादृशं वस्तूपलभ्य नूनमसौ करभ इति

प्रत्येति, तत् कतमदेतेषु प्रमाणम्? न तावदुपमानं साधर्म्याभावात्। नापि प*चमं प्रमाणमुपगम्यते। यद्युच्येत निन्दापरं वाक्यं करभस्य तादृशत्वे न प्रमाणम्, न ह्यन्यपरात् शब्दादन्यस्यावगम इति। यत्र तर्हि तादृक्त्वे पर्यवस्यति वाक्यं तत्र का गतिः? अथ तत्रापि तादृक् करभ आगमावगतः प्रत्यक्षेण प्रत्यभिज्ञायते, करभशब्दवाच्यता तु तस्य तत्पूर्वं तादृक्वरभपरत्वे अप्यागमस्य प्रयोगमात्रादवगता अनुमानात्। यो हि यत्र प्रयुज्यते शब्दोऽसति वृत्त्यन्तरे स तस्य वाचकः, यथा गोशब्दो गोत्वे। प्रयुक्तश्चायं तादृशि। तस्मात् तस्य वाचक इति। तदिदं प्रागेव प्रयोगानुमितं वाचकत्वमस्य प्रत्यक्षसमये केवलं स्मर्यते इति। समानमेतत्

उपमानवाक्येऽपि तत्रापि वाक्यादवगतः साधर्म्यवान् पिण्डः प्रत्यक्षेण प्रत्यभिज्ञायते। प्रयोगानुमितं च गवयपदस्य वाचकत्वं स्मर्यते इति न फलान्तरमवशिष्यते यत्रोपमानं प्रमाणमिति।।

अत्रोच्यते। न तावदाकाशादिशब्दवदेष गवयशब्दः साक्षात् पिण्डस्य वाचकः, किंतु गवयत्वं निमित्तीकृत्य पिण्डे वर्तते इति परमार्थः। न च यथा गौरेवं गवय इति वाक्यादृ गवयत्वमवगतम्, न ह्यनवगतसंबधं गवयपदमेतदवबोधयति। ततस्तदवगमात् तु संबन्धवेदने परस्पराश्रयप्रसङ्गः। न च गोसादृश्येनोपलक्ष्यते गवयत्वम्। न खल्वनुपलब्धचरेण गवयत्वेन गोसादृश्यं संबद्धं दृष्टम्। न चादृष्टसंबन्धम् उपलक्षकम्। न हि पुरुषेणादृष्टसंबन्धो दण्डः पुरुषमुपलक्षयितुमर्हति। तस्मात् संबन्धिनो गवयत्वस्य सर्वथानुपलब्धेः कुतो वाक्यादृ वा अनुमानादृ वा वाच्यवाचकसंबन्धावसायः? कुतस्तरां च संबन्धस्मृति? गवयत्वसामान्यविशेषवति तु पिण्डे प्रत्यक्षे युक्तः संबन्धावगमः, संबन्धिनो गवयत्वस्य प्रत्यक्षत्वात् वाक्यार्थस्य च स्मर्याणत्वात्। तथापि किं गवयत्वजातिमान् पिण्डो वाच्यः, उत गोसादृश्यवानिति कुतो विनिगमनेति चेत्? वाक्यार्थस्मरणसहकारि

गवयत्वजातिमतः पिण्डस्य गासादृश्यदर्शनमेव तर्कसहायं गवयत्वाभिधाने प्रमाणम्। तर्कश्च गोसादृश्यविशिष्टपिण्डाभिधाने कल्पनागौरवप्रसङ्गः तथा हि सादृश्यविशिष्ट पिण्डाभिधाने, नाप्रतीतं सादृश्यं पिण्डं विशिनष्टीति तत्प्रतिपत्तव्यम्। न च शब्दादन्यतस्तदवगम इति शब्दश्य तत्र वाचकत्वं कल्पनीयम्। न चाविशिष्टं सादृश्यमपि पिण्डविशेषे गवयपदम् अवस्थापयितुमर्हति, यस्य कस्यचिद् येन केनचित् सह सादृश्यादिति तदपि गवा विशेषणीयम्। न चान्यतो गोत्वस्यापि प्रतिपत्तिरिति तदपि गवयपदेनाभिधातव्यम् इति कल्पनागौरवम्। गवयत्वजातिमत्पिण्डाभिधाने तु लाघवमिति तदनुजानाति। साधर्म्यग्रहणं च धर्ममात्रोपलक्षणमिति
करभसंज्ञाप्रतीतिफलमप्युपमानमेवेति नाव्याप्तिः। नापि प*चमप्रमाणाभ्युपगमः। अतएव बहुन्युदाहणान्युक्त्वाप्याह स्म भगवान् भाष्यकारः, एवमन्योऽप्युपमानस्य लोके विषयो बुभुत्सितव्य इति। तस्मात् सर्वं चतुरस्रम्।।

तदीदृशमुपमानफलमविद्वान् सादृश्यविशिष्टवस्तुज्ञानं चोपमानफलमिति भ्रान्तो भदन्तो दिग्नाग आक्षिपति---प्रत्यक्षेति। पृच्छति---कथमिति। उत्तरम्---यदा ताविति। उपलक्षणं चैतत्, उभौ प्रत्यक्षेण पश्यतीति। यदा तु गवयमेकं प्रत्यक्षेण पश्यति, स्मरति च गाम्, तदापि गोसादृश्यं गवयस्थं प्रत्यक्षमेव। गगोस्थमप्रत्यक्षम्, अप्रत्यक्षत्वाद् गोरिति चेत्? हन्त भोः किमभिमतं सादृश्यमायुष्मतो यदप्रत्यक्षायां गवि न प्रत्यक्षम्? सामान्यबाहुल्यं

जात्यन्तरवर्ति जात्यन्तरस्य। यथाहुः,

सामान्यान्येव भूयांसि गुणावयवकर्मणाम्।

भिन्नप्रधानसामान्यवृत्ति सादृश्यमुच्यते।।

इति चेत्? तत् किमिदानीं कर्णत्वादिसामान्यं गोगवयगतकर्णादिभेदेन भिन्नमित्यपि वक्तुमध्यवसितोऽसि? तस्माद्

यथा कालाक्ष्यां गवि गोत्वमीक्षितवतः स्वस्तिमत्यां प्रत्यभिज्ञायमानं तदेवेदमिति, एतदेव तदित्यवगतं भवति, तथेहापीति न फलातिरेकः। तस्मात् न सादृश्यप्रतीतिफलमुपमानं प्रत्यक्षाद् वाक्याद् वा व्यतिरिच्यते इति सूक्तम्।

भदन्तभ्रान्तिमुद्घाटयति---गवेति। गवयसत्तां सादृश्यविशिष्टम् इत्यर्थः। अर्थतत्त्वमुक्तं स्मारयति---गवयेति। उपसंहरति---तस्मादिति। प्रयोगस्तु, प्रत्यक्षादिभ्यः प्रमाणान्तरमुपमानम्, तज्जन्यप्रमाविलक्षणप्रमाजनकत्वात्। यदि तु न तेभ्यो विलक्षणमभविष्यद् न तद्विलक्षणां प्रमामकरिष्यत्, तथा तान्येव। न चैतत् तथा। तस्मात् तथाति ।।६।।

<B3>

।।टीका।।

अथ शब्द इति भाष्यम्। उपमानानन्तरं शब्दोद्देशात् उपमानलक्षणानन्तरं शब्दस्य लक्षणमित्यर्थः। लक्षणसूत्रं

पठति---आप्तोपदेशः शब्दः। अत्र शब्द इति लक्ष्यपदम्। आप्तोपदेश इति लक्षणम्। उपदिश्यतेऽनेनेति उपदेशो वाक्यज्ञानं वा तदर्थज्ञानं वा अभिधीयते। तत्र वाक्यज्ञानप्रमाण्यपक्षे तदर्थज्ञानं फलम्, पदार्थस्मृत्यादयस्त्वान्तरालिका इतिकर्तव्यताः। तदर्थज्ञानप्रामाण्यपक्षे तु हानादिबुद्धिः फलम्। यद्यपि विधिरूपदेशः प्रवर्तनमित्यनर्थान्तरम्, यद्यपि चायं नियोज्यप्रयोजने प्रवृत्तिनिवृत्ती विदधदाज्ञाध्येषणाभ्यामतिरिच्यते, ते हि नियोक्तृप्रयोजने प्रवृत्तिनिवृत्ती विधत्तः, तथापि भूतार्थपरोपनिषदादिशब्दव्यापकत्वात् परप्रयोजनवद्वचनमात्रविवक्षयोपदेशपदं व्याख्येयम्। यद्यपि

सदेव सोम्येदमग्र आसीद्

इत्यादि वचनं क्वचित् न प्रवर्तयति, कुतश्चिद् वा निवर्तयति पुरुषम्, तथापि पुरुषश्रेयोऽभिधत्ते इत्युपदेश इत्युच्यते। तथाप्यतिव्याप्तिः, चैत्यवन्दनादिवाक्यानामप्येवं लक्षणत्वात्। अत उक्तम्---आप्तेति। आप्तानां ऋष्यार्यम्लेच्छानामुपदेशः शब्दो न त्वनाप्तानां मायामोहनिर्मितानां बुद्धर्षभादीनां प्रमाणविरुद्धक्षणिकसर्वधर्मनैरात्म्यवादिनामिति। तदेवाह---वार्त्तिककारः न शब्दमात्रमिति सूत्रार्थः।।

सूत्रस्थाप्तलक्षणपरं भाष्यम्---आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा। सुदृढेन प्रमाणेनावधारिताः साक्षात्कृता धर्माः पदार्था हिताहितप्राप्तिपरिहारप्रयोजना येन स तथोक्तः। तथापि तत्त्वं विद्वान् अकारूणिकतया वा अलसतया

वा अनुपदिशन्, मत्सरितया वा विपरीतमुपदिशन् नाप्तः स्यादित्यत आह---यथादृष्टस्यार्थस्य चिख्यापयिषया प्रयुक्तः। यथादृष्टस्येति मत्सरितया विपरीतोपदेशो निवारितः। चिख्यापयिषयेति अकृपास्वार्थकामत्वे निराकृते। प्रयुक्तः उत्पादितप्रयत्नः इत्यलसत्वम्। तथापि स्थानकरणपाटवाभावेन वर्णनिष्पादनासामर्थ्येनाप्तः प्रसज्येत, इत्यत आह---उपदेष्टा। स्थानकरणपाटवानित्यर्थः।।

आप्त इति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायात् प्रकृति निष्कृष्य तदर्थमाह--साक्षात्करणमिति। अनेन यथोक्तरूपसंपदुपलक्षिता। प्रत्ययार्थमाह--तयेति। आप्तलक्षणस्य वयापकत्वमाह--ऋषीति। दर्शनात् ऋषिः। करतलामलकफलवत् साक्षात्कृतत्रैकाल्यवर्त्तिप्रमेयमात्रः, आराद् यातः पातकेभ्य इत्यार्यो मध्यमो लोकः, म्लेच्छः प्रसिद्धः। म्लेच्छा अपि हि परिपथमवस्थिताः पान्थानामपहृतसर्वस्वानां मार्गाख्याने हेतुदर्शनशून्या अवन्त्याप्ता इति

परेषामाप्तलक्षणमव्यापकमित्युक्तं भवति।।

तदेतद् भाष्यम् आक्षेप्तुमनुभाषते---आप्तः खल्विति। आक्षिपति---स्वर्गेति। आक्षेप्ता भाष्यम् आक्षिप्य सूत्रं समाधत्ते तस्मादिति। आप्तः प्राप्तो युक्त इति यावत्। अपौरुषेयो वैदिक उपदेशः स्वर्गापूर्वदेवतादिविषयः

स्वतःप्रामाण्ये सिद्धे निर्दोषतया युक्त उपपन्नः। लौकिकश्चार्यम्लेच्छानां प्रमाणान्तरमूलो युक्तः। मानान्तराभावे त्वनाप्तोऽयुक्तः। समाधत्ते---न ब्रूम इति। पौरुषेयत्वं वेदानां द्वितीयाध्याय उपपादयिष्यते। तस्मात् पुरुषस्यैवाप्तस्योपदेश आप्तोपदेश इति साधु व्याख्यानं भाष्यकारीयमिति भावः।।

पृच्छति--कः पुनरिति। अस्ति हि स्वर्गादीनामप्रत्यक्षत्वे न्यायः, योगिप्रत्यक्षं न स्वर्गादिविषयः प्रत्यक्षत्वात् अस्मदादिप्रत्यक्षवदिति भावः। उत्तरम्--ब्रूमो न्यायम्। तमाह--समान्यविशेषवत्त्वात् कस्यचित् प्रत्यक्षा इति। अत्र यावति पक्षे यो हेतुः सिद्धः, तस्य तन्मात्रे पक्षीकार्यम्। योगजे च प्रत्यक्षे सिद्धे तत्साधकादेव प्रमाणात् तस्य स्वर्गादिविषयत्वमपि सिद्धमिति धर्मिग्राहकप्रमाणविरुद्धं मीमांसकानाम् अनुमानं नोदेतुमप्युत्सहते प्रागेव तद् बाधितुम्। असिद्धे तु योगजे प्रत्यक्ष आश्रयासिद्धो हेतुराभासः। अस्माकं तु सम्य*चो बहवश्च न्याया इति भावः। अनित्यत्वं हेतुमाक्षिपति--असिद्धमिति। परिहरति--नेति। नित्ये चापूर्व इति। अत्र त्रयः कल्पाः, किमेकमपूर्वं सर्वपुरुषसाधारणम्, आहो असाधारणम्? यदापि असाधारणं तदापि किं प्रतिपुरुषमेकैकमपूर्वम्, आहो

प्रतिपुरुषमनेकमिति? तत्र प्रथमं कल्पं दूषयति--यदि साधारणतेति। न हि कदाचिदप्ययमपूर्वं पश्यति लौकिकः पुरुषः। योगिनस्त्वनभिव्यक्तमपि पश्यन्तीति भावः। द्वितीयं कल्पं दूषयति--एतेन प्रतिपुरुषमिति। उत्कर्ष आधिक्यमवयवोपचय इति यावत्। शङ्कते--व्य*जकेति। एकमपि व्य*जकभेदात् उत्कर्षनिकर्षवद् दृष्टम्। तद् यथा महति दर्पणतले महन्मुखम्, तदेव कनीनिकायाम् अण्विति भावः। वक्ष्यमाणेनाभिप्रायेण निराकरोति--न ह्येकमिति। शङ्किता स्वाभिप्रायमुद्घाटयति--ननु चेति। स्वाभिप्रायेण निराकरोति---न दृष्ट इति ब्रूम इति। शङ्किता पृच्छति--किं पुनस्तत् यदि न दृष्टम्? तत्र यदि भेदेन न दृष्टम्, दृष्टिर्नास्ति। किं पुनस्तत्, यद् भेदेन भेददर्शनमिति भासते? समाधाता स्वाभिप्रायमाह--मिथ्याप्रत्यय इति। न भेददर्शनमपजानीमहे, किं तु पारमार्थिकं भेदम्। न च कल्पितोऽपूर्वभदः पारमार्थिकाय कार्यायालमिति भावः।

उत्कर्षापकर्षकर्तृत्वं वेति कर्मण इति शेषः। तृतीयं कल्पमातिष्ठते---प्रतिपुरुषमनेक इति। दूषयति---अनिवृत्त इति। अथोत्तरकालमिति। अश्वमेधक्रियया तावत् तदपूर्वं स्वकाल एवाभिव्यक्तं फलदानाभिमुखीकृतम्, अभिव्य*जकसमानकालत्वादभिव्यक्तेः, प्रदीपादिषु दर्शनात्। तथापि फलं तावत् न दत्ते, यावत् क्रिया न निवर्तते। निवृत्तायां तु फलं दत्ते इत्यर्थः। दूषयति---असतीति। तत् खलु पूर्वं सदपि फलं नाकार्षीत् चरमभाविन्याः क्रियायाः तज्जन्याया आभिव्यक्तेरनुत्पादात्। उत्पन्नायां तु क्रियायामभिव्यक्तौ वा कस्मात् न करोति? न हि क्रियाया विनाशस्य कश्चिदुपयोगः। तस्मादकामेनापि त्वया असत्या एव क्रियाया व्य*जकत्वमनुग्राहकत्वं चाङ्गीकर्तव्यम्। तच्चैतदुभयमपि चित्रमित्यर्थः। अपि च सासती चेत् क्रियाभिव्यनक्ति, तथा सति असत्तायाः सर्वत्र सुलभत्वात् न किि*चदपूर्वं नाभिव्यक्तमिति। क्रियाविलोपः प्रयत्नविलोप इत्यर्थः।।

अत्र शब्दं प्रमाणान्तरमसहमानो दिग्नागः तल्लक्षणं विकल्प्याक्षिपति---आप्तोपदेश इति। अन्यस्मादन्यस्य निश्चयो न तावदसंबन्धादतिप्रसङ्गात्। न च शब्दः अर्थात्मा, नाप्यर्थकार्यः। विनाप्यर्थं पुरुषविवक्षामात्रादेव तदुत्पादात्। तस्मात् न साक्षात् शब्दादर्थनिश्चयः, विवक्षाकार्यंतया तु विवक्षां गमयेत्। सा

चार्थाभिप्रायपूर्वा। अभिप्रायश्च कश्चिन्मनोमात्रयोनिः, अपरस्तु प्रमाणमूलः। तत्र यः प्रमाणनिश्चितमर्थं विवक्षति, यथाविवक्षं चोच्चारयति स आप्तः। तस्य वचनात् कार्यात् कारणं विवक्षा अनुमीयते। तस्याश्च कारणमर्थज्ञानम्। ततश्चार्थज्ञानस्यार्थकार्यत्वादिति प्रमाणगतिः। तत्राप्तोपदेश इत्यत्रोपदेशक्रियया उपदेष्टार उपस्थापिताः। ते च प्रायेण विसंवादका दृष्टा इत्याप्तग्रहणेन तेषामविसंवादित्वम्। ततश्च उपदेशादर्थविनिश्चयो भवत्वित्येतदर्थं यद्युच्येत

इत्याह---यद्याप्तानामिति। उपदेष्टणामित्यर्थः। इमं कल्पं दूषयति---तदनुमानात्। अविसंवादित्वमुपदेष्टुरानुमानिकम्, तादृशस्य वचनमर्थविनिश्चये अनुमानमेव। तथा हि यद् यन्निर्दोषसत्त्वीयं वचनं तत्सर्वमर्थवत्, यथा बुद्धस्य क्षणिकनैरात्म्यादिविषय उपदेशः, तथा चायं विवादाध्यासित उपदेश इति। यथोक्तं भदन्तेन

आप्तवाक्याविसंवादसामान्यादनुमानता।।

इति। द्वितीयं कल्पमातिष्ठते---अथार्थस्य तथाभावः। अत्र हि उपदिश्यत इत्युपदेश इति व्युत्पत्त्या अर्थ उच्यते। आप्तः प्राप्त उपदेशो यस्मात् स तथोक्तः। एतदुक्तं भवति यस्मात् शब्दादवगम्यार्थं प्रवर्तमानः प्राप्नोति तमेवार्थ स आप्तोपदेशः शब्दः प्रमाणम्। एवं च यथा शब्देन योऽर्थो दर्शितः, तस्याप्त्या तथाता दर्शिता भवति। तदिदमुक्तम्--अथार्थस्य तथाभाव इति। दूषयति--सोऽपीति। तदेव स्फुटयति--यदा हीति। आप्त्या हि तथात्वं विनिश्चन्वन् अर्थस्य नाप्रतिपन्नतया निश्चेतुमर्हति। प्रतिपत्तिश्च प्रायेण प्रत्यक्षेणेति प्रत्यक्षत इत्युक्तम्। तमिममाक्षेमपाकरोति--तन्नेति। नाप्तत्वसहायः शब्दोऽर्थं बोधयतीति सूत्रार्थः। नापि शब्दार्थप्राप्त्या शब्दार्थतथात्वमिति। कस्तर्हि इत्यत आह--अपि त्विति। इन्द्रियसंबद्धासंबद्धेष्विति दूरूटदृष्टेष्वित्यर्थः। यथोक्तं स द्विविधो दृष्टादृष्टभेदादिति। एतदुक्तं भवति, नाप्तत्वहेतुकमविसंवादित्वमनेन सूत्रेणागमार्थतया प्रतिपाद्यते। नाप्यर्थतथात्वम् आगमार्थतया प्रतिपाद्यते। नाप्यागमः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां न भिद्यते, किं तु उपदेशः शब्द इत्युक्तम्।

उपदेश इति च कारकपदम्, उपदिश्यते ज्ञाप्यते प्रयोजनवानर्थोऽनेनेति। तथापि वातिकाद्युपदेशोऽपि शब्दः स्यादित्यत उक्तम्---आप्तेति। तेनोपदेशपदादेवागमस्य वाक्यार्थप्रतिपत्तिः फलमुक्तम्। तदिदमुक्तम्---या शब्दोल्लेखेन पदार्थस्मरणावान्तरव्यापारात् शब्दादेवार्थं प्रत्येमीत्यनेनोल्लेखेन प्रतिपत्तिः सागमस्यार्थः फलमिति।

आप्तत्वं च न वाक्यार्थं प्रत्याययति अपि त्वागमस्याव्यभिचारिताम्। न च यतः प्रामाण्यमवगम्यते ततः प्रमेयमपि। तथा च सति प्रामाण्यज्ञानहेतोरनुमानादेव प्रत्यक्षादिप्रमेयावगतिरिति प्रत्यक्षादीनामप्रमाण्यप्रसङ्गः। तथासति कस्यानुमानमपि प्रामाण्यमवधारयेत्। न चाप्तवाक्यं कार्यं सद् वक्तृज्ञानानुमानद्वारेणार्थेऽप्यनुमानमेव, न त्वर्थस्य प्रत्यायकमिति सांप्रतम्। यदि हि नार्थं प्रत्याययेत् ज्ञानमात्रमनुमापयेत्, तथा च नार्थविशेषसिद्धिः। न च ज्ञानस्यार्थादन्योऽस्ति कश्चिद् विशेषः। तस्मात् वक्तृज्ञानविशेषणाय पूर्वं शब्दादेव केवलाद् वाक्यार्थज्ञानम् एषितव्यम्। एवं च कृतं वक्तृज्ञानानुमानेनार्थप्रतिपत्त्यर्थेन केवलं प्रामाण्यज्ञानाय तदुपयोग इति। न चाविनाभाव एव संबन्धो येन शब्दार्थयोरसंबन्धेन गम्यगमकत्वं न स्यात्। अस्ति हि साङ्केतिकः संबन्धोऽनयोरिति वक्ष्यते। न चाविनाभावः एव प्रत्यायनाङ्गम्, चक्षुरादयो नीलादिभेदव्यभिचारिणोऽपि दृष्टाः तत्प्रतिपादका इत्युक्तम्। तस्मात् पदानि कृतसंकेतानि स्वार्थान् स्मारयन्ति, आकांक्षायोग्यतासत्तिसध्रीचीनानि अदृष्टपूर्वं वाक्यार्थं बोधयन्ति, न संगतिग्रहणमपि प्रतीक्षन्त इति दूरेऽनुमानाद् भवन्ति। यथा चैतत्, तथोद्देशे लेशत उक्तम्। उपपादितं

च तत्त्वबिन्दौ। तस्मात् सर्वमवदातम्।।७।।

<B3>

।।टीका।।

स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वात् इति सूत्रस्य तात्पर्यमाह---नियमार्थम्। तद्विभजते---अनेकधेति। दृष्टादृष्टार्थत्वादिति भाष्यमतेन व्याचष्टे---प्रत्यक्षेति।
आप्तप्रणीतत्वलिङ्गानुमितप्रामाण्यशब्दैकविषयस्वर्गयागादिसंबन्धादीनामनुमानविषयता। यथाह भाष्यकारः, यस्यामुत्र प्रतीयते सोऽदृष्टार्थ इति। अदृष्टार्थोऽपि प्रमाणमर्थस्यानुमानादिति। तेन दृष्टोऽर्थो यस्यागमस्य स तथा।

एवमितरोऽपीति। तदेवं भाष्यमतेन व्याख्याय स्वमतेन व्याचष्टे---वक्तृभेदेनति। दृष्टोऽर्थो येन सं दृष्टार्थः प्रवक्ता, एवमदृष्टोऽर्थोनुमितो येन स तथा। तत्र दृष्टार्था ऋषयोऽस्मदादयश्च। अनुमितार्था अस्मदादय एवेति। एवमपि

शब्दद्वैविध्यसाधने मा भूदपक्षधर्गतेति प्रवक्तृपदेन पूरयति---दृष्टादृष्टार्थप्रवक्तृकत्वादिति। अदृष्टार्थः प्रवक्ता यस्यागमस्य स तथोक्तः। अस्यार्थमाह न विग्रहं करोति प्रत्यक्षत इति। शेषं सुबोधम्। स न मन्येत दृष्टानां वाक्यानां प्रामाण्यम्। स इति। विप्रकृष्टो नास्तिकः परामृष्यत इति भाष्ययोजनिका। परिशिष्टं तु परीक्षापर्वणि निवेदयिष्यते ।।८।।

<B3>

।।टीका।।

इह प्रमेयं हेयोपादेयभावेनावस्थितं मुमुक्षुणा प्रतिपित्सितम्। तच्च परीक्षितस्वप्रमाणविशेषाधीनप्रतिपत्ति।

लक्षणं चास्य प्रमाणविशेषः। न चावान्तरप्रमाणसामान्यप्रत्यक्षादिलक्षणमन्तरेणात्मादिप्रमाणावतारः कर्तुं शक्यः, तस्य प्रत्यक्षादिसामान्यविशेषत्वात्। अतः प्रत्यक्षादिलक्षणानन्तरं तदवतारः। अपरीक्षितं च न तत्त्वनिर्णयाय पर्याप्तमिति परीक्षा विधायिष्यते। तत्परिकरश्च संशयादय इति युक्तं तेषां पश्चाल्लक्षणम्। तदिह प्रमेयलक्षणाय तद्विभागोद्देशसूत्रमवतारयितुं भाष्यकारः पृच्छति स्म---किं पुनरनेन प्रमाणेनेति। जात्यभिप्रायमेकवचनम्, प्रकृते प्रमेये यथायथं प्रमाणानामुपयोगात्। तदेतद् भाष्यम् अनूद्य वार्त्तिककार आक्षिपति---किं पुनरिति। प्रमेयनान्तरीयकत्वं प्रमाणानां सामर्थ्यम्। समाधत्ते--नेति। प्रत्यक्षादिलक्षणसामर्थ्यात् प्रमेयमात्रं सिद्धम्, सिशिष्टं तु प्रमेयमद्यापि न सिध्यतीति तदर्थं प्रश्नः। स च विशेषो यथावदिति न दर्शित इति। अयमेव च सूत्रार्थ इति। येषां तत्त्वातत्त्वज्ञानाभ्याम् अपवर्गसंसारौ भवतः, त एतावन्त एव। न न्यूना नाधिका इत्यर्थः। प्रथमसूत्रव्यवस्थाम् अतिदिशति---अत्रापीति। उक्तमर्थमनाकलयन्नाक्षिपति---उभयेति। दिगादीनामिति। द्रव्येषु दिक्कालपरमाणूनामनभिधानात्। वृक्षस्तिष्ठतीति। इतिशब्द आद्यर्थे तेन वृक्षं पश्यति, वृक्षेण चन्द्रमसं

पश्यतीत्यादयो वेदितव्याः। समाधत्ते---न सूत्रार्थापरिज्ञानादिति, न प्रमेयपदं प्रमेयमात्रे प्रवर्तते, किं तु यत् तत्त्वतो ज्ञायमानमपवर्गसाधनं तस्मिन्, तच्चात्माद्येव नान्यदिति युक्तोऽन्ययोगव्यवच्छेद इत्यर्थः। अयोगव्यवच्छेदेऽपि न दोष इत्याह---प्रमेयमेवेति। नन्वस्मिन् पक्षे न कदाचिदपि प्रमाणता स्यादित्यस्ति दोष इत्यत आह---किमुक्तं भवतीति। नास्य पुरुषमात्रं प्रति प्रमेयत्वं विधीयते, अपि तु मोक्षमाणशिष्टं प्रति विधीयते। अनूद्यत इति प्रमाणान्तरमूलकत्वेन विधानस्य दाढर्यं दर्शयति। उपसंहरति---तस्मादिति। कौशलमात्रमात्मनः ख्यापयितुमभ्युपेत्य समाधानान्तरमाह--उपेत्येति। प्रवृत्तिसंस्कारकत्वमस्ति दिक्कालयोः,

प्राङ्मुखोऽन्नानि भु*जीत।।

प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत।।

पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत।।

अमावास्यायाममावास्यया यजेत।।

इत्येवमादि श्रवणात्। कौशलमात्रमिदं न तु समाधानमित्याह---न पुनरिदमिति। विहितविधानादिति। प्रमाणविधानसामर्थ्येन विहितमित्यर्थः। न केवलं प्रमाणविधानाक्षिप्तम्, अपि त्वाद्यसूत्रगमप्रमेयपदादपि लब्धमित्याह---आद्येन चेति। एतस्मिश्चार्थे सूत्रकारस्य अनुमतिमाह---एनं चार्थमिति। भाष्यम्---सर्वस्य सुखदुःखसाधनस्य, द्रष्टा सर्वस्य सुखदुःखस्य भोक्ता, यतः सुखदुःखसाधनं सर्वम्, सर्वं च सुखदुःखं जानाति, अतः सर्वज्ञः। न चाप्राप्तान्येतानि जानातीत्यत आह---सर्वानुभावी। अनुभवः प्राप्तिः। तदेतद् वैराग्योत्पादायोक्तम्, एवमुत्तरत्रापि बोद्धव्यम्। आत्मन्ययं विशेषो यदनेन रूपेण हेयः, कैवल्येन चोपादेयः। शरीरादीनि तु हेयान्येव। अपवर्गस्तूपादेय एवेति। अविद्यमानं पूर्वं शरीरं

यस्य तदपूर्वं शरीरम्। तन्निषेधति---नास्येदमिति। प्रमेयतत्त्वमविदुष आत्मन अविद्यमानमुत्तरं शरीरं यस्य तद् अनुत्तरम्। तदपि निषिद्धं चेन, नेत्यनुकर्षणात्। ननु यथा पूर्वेषां शरीराणाम् अनादिता एवमुत्तरेषामप्यनन्तता, तथा च मोक्षमाणानां प्रवृत्तयश्च तदर्थानि शास्त्राणि चानर्थकानि प्रसज्येरन्नित्यत आह---उत्तरेषामिति। प्रमेयतत्त्वावगमादित्यर्थः। ननु सूखेऽप्युद्देष्टव्ये दुःखमात्रोद्देशः किं सुखं प्रत्याचष्टे? तथा चानुभवविरोध इत्यत आह--नेदमिति। तदेतद् भाष्यं वार्त्तिककार आक्षेपसमाधानाभ्यां व्याचष्टे---सुखं पुनरिति न चान्यत आत्मादिपदात्, उपलब्धिः, अस्मादेव आत्मादिभ्यो भेदेन प्रत्यात्ममुपलभ्यमानत्वादेव, निर्विद्यते इत्यस्य व्याख्यानम्---तां चोपासीनस्य तयैव विरोधिगुणेन तृष्णा विच्छिद्यते, सुखानभिधानेन दुःखपक्षनिक्षेपं सूचयति। तथा च सुखेऽस्य वैराग्यं भवतीति तात्पर्यार्थः ।।९।।

<B3>

।।टीका।।

अपवर्गस्याप्यात्मार्थत्वेन प्रमेयेष्वात्मनः प्राधान्यात् प्रथममात्मलक्षणसूत्रम् इच्छेत्यादि। तदवतारार्थं भाष्यम्---तत्रात्मेति। अहमिति ज्ञानं गौराद्याकारं शरीरावभासं न शक्यं घटादिज्ञानवद् द्रागात्मनि प्रमाणयितुमित्यभिप्रायः, परदेहवर्त्यात्माभिप्रायं वा। तदत्र वार्त्तिकारः सूत्रतात्पर्यमाह---समानेति। समानजातीयं शरीरादि, असमानजातीयं प्रमाणसंशयादि। सत्येवास्मिन् प्रयोजने प्रयोजनमन्वाचिनोति---आगमस्येति। ततश्चात्पोक्तत्वानुमानसिद्धमपि प्रामाण्यं शब्दस्य अनेन तदर्थसंवादकेनानुमानेन दृढतरं भवतीत्यर्थः। प्रयोजनान्तरं चान्वाचिनोति---प्रमाणसंप्लवस्येति। द्वावपि वाशब्दौ चार्थेऽन्वाचये द्रष्टव्यौ। तदनेन वार्त्तिकेन अनुमानाच्च प्रतिपत्तव्य इति भाष्यं व्याख्यातम् इच्छाया आत्मलिङ्गत्वकथनपरं भाष्यं यज्जातीयस्येति। यज्जातीयस्येति व्याप्तिस्मृतिकथनम्। तज्जातीयं पश्यन्निति पक्षधर्मोपनयः। तस्मादयं सुखहेतुरित्यनुमायादातुमिच्छति। सेयमिच्छेदृशी व्याप्तिग्रहणतत्स्मरणपक्षधर्मताग्रहणानुमानेच्छादीनामेककर्तृत्वं सूचयति, भेदे प्रतिसन्धानाभावेन तदनुपपत्तेः। तदिदमुक्तम्---एकस्येति। यश्चासावेकोऽनुभविता च स्मर्ता चानुमाता चैषिता च स आत्मा। न च शरीरमेव भवितुमर्हति, तस्यापि बाल्यकौमारयौवनवार्द्धकभेदेनान्यत्वात्। नेन्द्रियम्, इन्द्रियान्तरगृहीत इन्द्रियान्तरेणाप्रतिसन्धानप्रसङ्गात् यमहम् अस्प्राक्षं त पश्यामीति। नापि मनः, मनसः, करणत्वेनैवानुमानात्। वक्ष्यति ह्येतत् सर्वं

ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः।।

[३।१।१७] इत्यत्र सूत्रे।।

स्यादेतत्। असत्यपि आत्मनि ज्ञातरि सत्यपि च बुद्ध्यादीनां भेदे, तत्सन्तानाभेदेन प्रतिसन्धानव्यवस्थोपपत्स्यत इत्यत आह---नियतविषये इति। नियतविषय इति बुद्धिभेदस्य

प्रतिसन्धानमपाकरोति। मात्रग्रहणेन च संतानं संतानिव्यतिरिक्तमपाकरोति। तदभ्युपगमे वा स एवात्मेति सिद्धं नः समीहितम्। तदेतद् भाष्यम् अनुभाष्य वार्त्तिककारस्तात्पर्यमस्याह---यज्जातीयस्येति। तत्र विचारमारभते---तत्रेति। पूर्वपक्षमाह---कथमिच्छादीति। परिहरति---स्मृत्येति। नन्वेकविषयाणां स्मृत्यादीनां नानाकर्तृकत्वे को विरोध इत्यत आह---न हीति। नानाविषयत्व उदाहरणमाह---न हि भवति यद्रूपमिति। नानानिमित्तत्व उदाहरणमाह---नापि भवतीति, यद् यस्मात् निमित्तात् त्वगिन्द्रियात् स्पर्शमहमस्पर्क्षं तत् तस्मात् निमित्तात् चक्षुषो रूपं पश्यामीति। नानाकर्तृत्व उदाहरणमाह---न हि भवति देवदत्त इति। तदेतत् किल प्रतिसन्धानं कर्तृभेदाद् देवदत्तयज्ञदत्तादेर्व्यतिरेकबलेनैककर्तृकत्वं साधयतीत्युक्तम्।।

तदेतदनुपपन्नम्, भिन्नकर्तृकत्वाद् व्यतिरेकस्योपाधिसंभवेन स्वाभाविकप्रतिबन्धविज्ञानवैकल्यात्, अस्ति हि देवदत्तयज्ञदत्तविज्ञानानां भिन्नकर्तृकत्वमकार्यकारणभावश्च, तत्र किमकार्यकारणभावात् प्रतिसन्धानस्य व्यतिरेक उत

भिन्नकर्तृकत्वादिति सन्दिग्धव्यतिरेकत्वादसाधनाङ्गं प्रतिसन्धानमित्याशयवांश्चोदयति---कार्यकारणभावादिति। तदिदमुक्तम्---तदिदं प्रतिसन्धानमन्यथा भवदिति। गूढाभिप्रायः परिहरति---न नानात्वस्येति। चोदक आह---अकार्येति। गूढाभिप्राय एव

परिहारवाद्याह---तदयुक्तमिति, अनैकान्तिकत्वं सन्दिग्धव्यतिरेकिता। चोदक आह---तुल्यं भवतोऽपीति। सिद्धान्ती गूढाभिप्राय एवाह--अभ्युपगमादिति। चोदक आह--नासाधनादिति। असिद्धार्थता अन्यथासिद्धार्थता। हेतोः हेतुवचनस्येत्यर्थः।

संप्रति समाधाता स्वाभिप्रायमाविष्करोति--न, हेत्वर्थापरिज्ञानात्। तदेव विभजते---न भवतेति। कः पुनरसौ हेतुविशेष इत्यत आह---विशेषितं चैतत्प्रतिसंधानम्। तत् कथयति--- स्मृत्या सह पूर्वापरप्रत्यययोरेकविषयत्वेन प्रतिसंन्धानम् यज्जातीयं चन्दनवनितादि सुखहेतुं प्रतीतं स्मरामि तज्जातीयमिमु प्रत्येमीति प्रतिसन्धानम्। तदनेन शालिबीजाङ्गुरस्य परम्परया शालिबीजान्तरजननलक्षणात् प्रतिसंधानात् कार्यकारणभावनियमाद् व्यवच्छिनत्ति।।

नन्वियं पूर्वापरप्रत्ययसंहिता स्मृतिरपि कार्यकारणभावादेवोपपत्स्यते, कृतमेकेन कर्त्रेत्यत आह---सा च स्मृतिर्भवत्पक्षेऽनुपपन्ना। पृच्छति---कस्मात्? उत्तरम्---अन्येन निमित्तेन अनुभूतस्य अन्येन निमित्तेन अस्मरणात्। न हि भवति येनैव चक्षुषा घटमद्राक्षम्, तेनैव त्वगिन्द्रियेण तं स्पृशामीति। निमित्तभेदे प्रतिसंधानाभावमुक्त्वा विषयभेदेऽप्याह---न ह्यन्येन स्वभावेन घटत्वादिनानुभूतस्य अन्येन वृक्षत्वादिना स्मरणम्। न हि भवति यमहं घटमद्राक्षं सोऽयं वृक्ष इति। कर्तृभेदे प्रतिसंधानाभावमाह---न ह्यन्येन देवदत्तेन अनुभूतमन्यो यज्ञदत्तः स्मरति। न हि भवति योऽहं देवदत्तोऽद्राक्षं सोऽहं यज्ञदत्तः पश्यामीति। न चेदं सत्यपि भेदे कार्यकारणभावात् प्रतिसंधानं भवितुमर्हति। न हि यत्र स्फुटतरः कार्यकारणभावः तन्तुपटयोर्घटकपालयोर्वा दृश्यते तत्र प्रतिसंधानं भवति, ये तन्तवः स एव पट इति वा यो घटाक्षणः स एव कपालक्षण इति वा। वस्तुतः कार्यकारणभूतानामगृहीतभेदानां प्रतिसंधानहेतुभावः सभागेषु क्षणेषु तथा दर्शनादिति चेत्? तन्न, आमलकफलस्यैकस्यापनयने तत्रैव स्थाने आमलकान्तरावस्थापने भवति प्रतिसंधानम्। न च तयोरामलकयोरस्ति कार्यकारणभावः। पूर्वापरप्रत्यययोः स्मृत्या सहैकविषयत्वं कर्तरि कार्यकारणभावनिबन्धनं न कर्मणीति चेत्? हन्त, नैरात्म्यसाक्षात्कारसात्मीभावेऽप्यस्ति विज्ञानानां कार्यकारणभाव इति तन्निबन्धनं प्रतिसंधानं पूर्ववदेव प्रसज्येत। सैव चात्मदृष्टिर्दोषाणां निदानं परमिति व्यर्थो नैरात्म्यसाक्षात्कारसात्मीभावप्रयासः। अथासदपि प्रतिसंधानं कार्यवशादाहरति तथागतो नट इव रामत्वमात्मनः, यदि तत् कार्यकारणभावनिबन्धनम्, कथमसत्, कथमाहार्यम्? अथ कार्यकारणभावोऽप्यवस्तुसन् कल्पनामात्रनिबन्धनः, स तर्हि तादृशः शालिबीजस्योत्पादं वास्तवं न नियन्तुमर्हति, न जातु कल्पितवह्निभावो माणवको दहनपाकयोरूपयुज्यते। न च प्रत्ययानां भेदाग्रहात् प्रतिसंधानमिति सांप्रतम्, प्रवृत्तिविज्ञानानां रूपादिविषयाणां भेदेन पृथग्जनैरपि प्रतियमानत्वात्, आलयविज्ञानस्य च प्रवृत्तिविज्ञानातिरिक्तस्यानुपलब्धेः।

अहमिति च सत्त्वदृष्टेः क्षणिकत्वनिराकृतावसति बाधके स्थिरवस्तुविषयत्वात्। तस्मात् स्मृत्या सह पूर्वापरप्रत्यययोः एकविषयत्वलक्षणस्य प्रतिसन्धानस्यानेककर्तृकत्वाद् व्यतिरेको निरूपाधिरेककर्तृकत्वं साधयति। स चैकः कर्ता शरीरेन्द्रियबुद्धिभ्यो भिन्न आत्मेति सिद्धम्।।

तदनेनाशयेनाक्तम्---अस्ति च स्मृतिः उक्तरूप। तस्माद् यस्मिन् पक्षे स्मृतिः संभवति तत्र प्रतिसंधानं

न्याय्यमिति। स च कर्त्रेकत्वपक्ष इति भावः। आशयमविद्वान् पुनः परः प्रत्यवतिष्ठते---भवानिति। पर एवैकग्रन्थेनाह---कथमिति। कथं न संभवतीत्यर्थः। स्यादेतत्, योगिचित्तमपि सर्वज्ञस्य चेतस आलम्बनप्रत्यय इति। तस्यापि योगिचित्तेन प्रतिसन्धानं स्यादित्यत आह---यत्कायेति। एतदुक्तं भवति, उपादानोपादेयभावेनावस्थितः चित्तप्रवाहः सन्तानः। न च योगिचित्तमुपादानं सर्वज्ञस्य चेतसः। आलम्बनप्रत्ययो हि तदिति। कायग्रहणं च एकसन्तानोपलक्षणपरम्। तेन जन्मान्तरेऽपि स्मृतिरूपपन्नेति। तमिममस्मदभिप्रायानभिज्ञं परमन्यथापि बोधयितुं विभवाम इति सिद्धान्ती अन्यथा स्मृत्यनुपपत्तिमाह---न, अस्थिरत्वात् बुद्धीनाम्। न ह्यजातानन्वयध्यस्तयोरस्ति

कश्चिद् विशेष इति पूर्वोत्पन्नोऽनुभवः का*चन वासनामाधाय ध्वंसते, यया कालान्तरे स्मृतिराधीयते इत्यभ्युपगन्तव्यम्। न चास्थिरा बुद्धिः शक्या वासयितुमित्यात्मा स्थिरोऽभ्युपेय इत्यर्थः। युक्त्यन्तरमाह---असंबन्धाच्चेति। न च बुद्धीनामसमानकालानामस्ति संबन्ध इत्यर्थः। पुनः परः प्रत्यवतिष्ठते---शक्तीति। नास्माकं क्षणिकवस्तुवादिनामस्ति तज्जगति यदवस्थितं वासकेन वास्यमानं दृष्टमिति भावः ननु तथाप्यसमानकालयता संबन्धरहितमशक्यं वासयितुमिति

ग्रहणकवाक्यविवरणव्याजेनापाकरोति---अथापीति। पूर्वचित्तं प्रवृत्तिविज्ञानं यत्तत् षड्विधम्, प*च

रूपादिज्ञानान्यविकल्पकानि, षष्ठं च विकल्पविज्ञानम्। तेन सह जातः समानकालः चेनाविशेषः

तदालयविज्ञानमित्युच्यते। अहङ्कारास्पदं स्मृतिशक्तिः। सा च न शक्तात् तज्ज्ञानादतिरिच्यते। तेन कथि*चद्

भेदविवक्षया शक्तिविशिष्टमित्युच्यते। सिद्धान्तवाद्याह---अत्रोक्तमिति। उपपादयिष्यते हि भावानां सर्वजनप्रतीतिसिद्धा स्थरता क्षणभङ्गनिराकरणेन। तथा च स्थिरस्य संबद्धस्य च वस्त्रादेः मृगमदादिना वास्यत्वं दृष्टमिति नास्थिरेऽसंबद्धे च भवितुमर्हतीत्यर्थः।।

स्यादेतत्। अस्थिरयोरपि ज्ञानयोः समानकालतया अस्ति संबन्ध इति कस्मात् अन्यतरचित्तवासितमन्यतरच्चित्तं स्मृतिं नाधत्ते इत्यत आह---यश्चासाविति। वक्ष्यमाणापेक्षोऽपिशब्दः। ननु वर्तमाने चेतसि मा कार्षोदुपकारम्, अनागते तु करिष्यति इत्यत आह---नापीति। पृच्छति---कथमिति। उत्तरम्---वर्तमानं तावदिति। प्रकृतमुपसंहरति---तस्मादिति। इतोऽप्यसत्यात्मनि विज्ञानमात्रात् कार्यकारणभावेन स्मृतिर्नोत्पद्यते इत्याह---इतश्चेति। कस्मात्? भावस्य भवित्रपेक्षत्वात्। भाव उत्पत्तिमान् धर्मः। भविता धर्मो। पाको विक्लित्तिः संयोगभेदः। स च तण्डुलावयवसमवेतोऽप्यवयवावयविनोरभेदोपचारात् तण्डुलानामित्युक्तम्। गतिः परिस्पन्दो देवदत्ते कर्तरीति। सिद्धान्ती क्षणिकवादिनमुत्थाप्याक्षणिकत्वाभ्रिपायेण दूषयति---अनाधारैवेति। पूर्वपक्षी क्षणिकत्वाभिप्रायेणाह---कार्येति। सिद्धान्तवाद्यक्षणिकत्वाभिप्रायेण परिहरति---तच्च नेति। समानकालयोराधाराधेयभावो दृष्टः, यथा कुण्डवदरयोः। स्थिरमेव हि कुण्डं स्थिरस्यैव वदरस्य गुरुत्वेन पततो गुरुत्वं प्रतिबध्नदधःपतनं निवारयदाधारो भवति। यद्युच्येत न स्मृतिर्भावः, किं तु भवित्री उत्पत्तिरस्या भावः। न तु भवितुर्भवित्रन्तरापेक्षा युक्ता अनवस्थापातादिति आशङ्कते---अथापीदमिति। निराकरोति---तच्च नेति। विरोधादिति विवृणोति---यदीति। कस्माद् व्याहतमित्यत आह---स्वरूपं चेति। चो हेत्वर्थ। स्वरूपमुत्पत्तेरूच्यमानं स्वतन्त्रं बाधते यतः, तस्माद् विरोध इत्यर्थः। अनभ्युपगमादिति विवृणोति-न हि भवन्त इति। विरोधादिति स्फोरयति---व्यतिरिक्तां चेति। तन्त्रं शास्त्रम्। शङ्कते---अथेति। तथा च न विरोधो नाप्यनभ्युपग इत्यर्थः। निराकरोति---किं क्वेति। अभिधानस्वरूपमाह-उत्पत्तितिरति। अपि चोत्पत्तेर्भावत्वेऽपि न स्मृतिर्न भावः, भावत्वस्य कार्यमात्रानुबन्धित्वात् स्मृतेश्च कार्यत्वात्। न चानवस्था, नित्ये व्यवस्थानात्। तथा च स्मृतेः भावस्य भविता आत्मैक नित्यः परिशिष्यते इत्याशयवानाह---यदा चोत्पत्तिरिति। प्रकृतमुपसंहरति---तस्मादिति। तत् सिद्धमेतत्---स्मृतिः पूर्वापरप्रत्ययाभ्यामेककर्तृका, ताभ्यां सहैकविषयत्वेन प्रतिसन्धीयमानत्वात्। या पुनर्नाभ्यामेककर्तृका सा नाभ्यां तथा प्रतिसन्धीयते, यथा देवदत्तस्य स्मृतिर्न यज्ञदत्तप्रत्ययाभ्याम्। न चेयं तथा।

तस्मात् तथेति।।

तदेवं व्यतिरेकिसमर्थनं कृत्वा अन्वयव्यतिरेकिणमत्रार्थे प्रमाणयति---अथ वेति। अनेकग्रहणमनेकनिभित्तप्रतिषेधशङ्कानिवृत्त्यर्थं येन मया रूपादयोऽनूभूताः तेनैव गन्ध उपलभ्यते इति खलु मयेति स्मृत्या सह प्रतिसन्धानं तस्माद् भरतमताभ्यासेनाभिनये ये कृतसङ्केताः, तेषाम्। यच्चोक्तं परैः,

नर्तकीभ्रूलताक्षेपो न ह्येकः परमार्थिकः।

परमाणुसमूहत्वादेकत्वं तस्य कल्पितम्।।

इति। तत्राह---भ्रूक्षेपस्यैकत्वात्। न भ्रूः परमाणुसमूहोऽपि तु अवयविद्रव्यमेकम्, तद्गतं च रेचितकमपि क्रियैकैव। भवतु वा परमाणुसमूह एव भ्रूक्षेपः, तथापि समूहस्य समूहिभ्योऽनन्यत्वात् परमाणव एव, तेषां च प्रत्येकमेकता चानेकभरतमतनिपुणप्रतिपत्तृसाधारणता च। अस्ति च तेषामपि स्वगोचराविकल्पोत्पादनद्वारेण परंपरया मयेति प्रतिसन्धानहेतुभाव इति यत्किि*चदेतदेकत्वं तस्य कल्पितमिति। तदेवं प्रतिसन्धानद्वारेणेच्छादीनामात्मलिङ्गत्वमुक्त्वा संप्रति गुणतया लिङ्गता वार्त्तिककृद् आह---अथ वेति। गुणत्वेनेच्छादीनां पारतन्त्र्यं रूपादिवत् साधनीयम्। तच्चानित्यत्वेनैव सामान्यविशेषसमवायेभ्यो व्यावर्तकेन सिद्धम्। न ह्यनित्यो भावो द्रव्यात् स्वतन्त्रो भवति। तस्माद् गुणत्वप्रसाधकादेव हेतोः पारतन्त्र्यसिद्धेः कृतं गुणत्वेन पारतन्त्र्यसाधकेनेति हृदि निधाय वार्त्तिककारः तदपि पूर्वमुक्तमिति सिद्धेन पारतन्त्र्येण गुणत्वमपि साधयति। न चैतदनित्यस्य पारतन्त्र्यं द्रव्येण सिध्यति, द्रव्यवकर्मणोरप्यनित्ययोः पारतन्त्र्यात्। तस्मादनित्यत्वसिद्धेन द्रव्यपारतन्त्र्येण द्रव्यकर्मभ्यां व्यतिरेचयति---न द्रव्यं कर्म वा इच्छादयः,

व्यापकद्रव्यसमवायात् शब्दवद् इत्यादि। यद्यप्यनित्यत्वेन द्रव्यसमवायमात्रं सिध्यति, तथापि द्रव्यकल्पनमात्रेणैवोपपत्तौ तदवययवकल्पनायां प्रमाणाभावेन तद् द्रव्यमनवयवं तावत् सिद्धम्। अनवयवं च द्रव्यं द्वेधा, व्यापकम् अणु च। न तावदणु, तत्रेच्छादीनामुपलब्धेः। क्वचिदन्यतरकर्मणा क्वचित् स्वभावतः तत्संयोगोपपत्तौ तद्गतिकल्पनायां प्रमाणाभावात् सिद्धमस्य व्यापकत्वम्। तदेतदादिग्रहणव्याख्यानम्। तदनया वक्रोक्त्या नित्यत्वं परममहत्त्वं चात्मनो दर्शितं भवति। एतच्च सामान्यतोदृष्टमनुमानं सूत्रयता सर्वं दर्शितमित्याह---सामान्यत इति। यत् तत्पूर्वं हृदि स्थितमिच्छादीनां द्रव्यपारतन्त्र्ये साध्येऽनित्यत्वहेतुकानुमानम् तदुद्घाटयति, कार्यत्वमपि हेतुं समुच्चिनोति---एतेनेति। नन्वस्तु द्रव्यपारतन्त्र्यं तथापि शरीरपारतन्त्र्यमस्तु, कृतमनुपलब्धचरेणात्मना इत्यत आह---अयावदिति। सर्वपुरुषसाधारण्यप्रसङ्गाच्च न पृथिव्यादिगुणाः।

तदुत्पत्तौ करणत्वेन कल्पनाच्च नाकर्तुर्मनसः। तस्माद् अष्टद्रव्यातिरिक्तं द्रव्यान्तरम्, तत्रेच्छादयः, स चात्मेति सिद्धमित्याह---तत्प्रतिषेधादिति ।।१०।।

<B3>

।।टीका।।

आत्मानं लक्षयित्वात्मनो दुःखनिदानानामिन्द्रियादीनां सर्वेषां साक्षात् पारम्पर्येण च शरीरमाश्रित्य तन्निदानत्वमिति तदेवास्य दुःखमूलकारणमित्यनन्तरं शरीरं लक्षयितुं सूत्रम्---चेष्टेत्यादि। तदवताराय भाष्यम्---तस्येति। तस्येत्यामानं परामृशति। भोगः सुखदुःखसंवित्। तदधिष्ठानं शरीरम्। तदनेन सर्वस्यानर्थसंभारस्य परमनिदानं शरीरम्। अतस्तदेवेन्द्रियादिभ्यः पूर्वं लक्षणीयमित्युक्तम्। अत्र चेष्टाश्रयत्वेनेन्द्रियाश्रयत्वेनार्थाश्रयत्वेन च प्रत्येकं समानजातीयेभ्य आत्मेन्द्रियादिभ्योऽसमानजातीयेभ्यः प्रमाणसंशयादिभ्यः शरीरं व्यवच्छिद्यते।।

कथं चेष्टाश्रयः इति भाष्यम्। तस्यार्थं व्याचष्टे---का पुनरिति। चेष्टा व्यापारः। स चातिव्यापकतया अव्यापकतया च न लक्षणम्, वृक्षादिषु भावात्, अभावाच्च पाषाणमध्यवर्तिमण्डूकादिशरीरे इति भावः। अत्रोत्तरभाष्यम्---ईप्सितमित्यादित। तद् व्याचष्टे---हिताहितेति। प्रयुक्तस्य उत्पादितप्रयत्नस्य। न च व्यापारमात्रं चेष्टा अभिमता, अपि तु विशिष्टो व्यापारः। स च न वृक्षादिष्वस्तीति नातिव्यापकता। यद्यपि च दारूयन्त्रादिषु ईदृशो व्यापारोऽस्ति, तथापि मूर्तान्तराप्रयोगे सतीति विशेषणात् न व्यभिचारः, तेषां शरीरेण मूर्तेन प्रयोगात्। शरीरस्य तु मूर्तान्तराप्रयुक्तस्य ईदृशव्यापाराश्रयत्वम्, पाषाणमध्यवर्तिनश्च मण्डूकदेहस्य तद्व्यापारायोगेऽपि तद्याग्यत्वात्, पाटिते पाषाणे तादृशस्य तद्व्यापारस्य दर्शनादिति भावः।।

कथमिन्द्रियाश्रय इति भाष्यं व्याचष्टे---कथमिति। संयोगितया त्विन्द्रियाश्रयत्वे घटादीनामपि शरीरत्वप्रसङ्गः, तेषामपीन्द्रियसंयोगित्वादिति भावः। यस्येत्यादि परिहारभाष्यं व्याचष्टे---शरीरेति।।

एतेनेति। तद्वृत्तित्वेनानुपपत्त्या अर्थानामप्यान्यादृश आश्रयार्थो व्याख्येयः। यद्यपि गन्धादयो विषया न स्वरूपेण शरीरमाश्रयन्ते तथापि यदेषां सुखाद्युपलम्भहेतुत्वं कार्यं प्रयोजनं तदर्थमाश्रयन्ते इत्यर्थः। तदनेन

यस्मिन्नित्यादि भाष्यं व्याख्यातम्। चोदयति---कथं पुनरिति। परिहरति---सामान्येति। विशेषेण बुभुक्षितत्वादिनाप्रकरणापन्नं नियन्त्रियं सामर्थ्यम्। प्रकरणादीत्यत्रादिपदसंगृहीतमपरमपि सामर्थ्यशब्दार्थमाह---सामर्थ्यं चेति। अपरमाप्याह---प्रमाणेति। अत्र प्रथमे पक्षे चेष्टाशब्दो व्यापारविशेषे स्पन्दादिवन्मुख्यार्थः। तदेतत्---लोकस्तावदित्यादिना तथा चायं चेष्टाशब्द इत्यन्तेन दर्शितम्। प्रमाणासंभवो वेति द्वितीयं पक्षं विवृणोति---सामान्यवाच्यपीति। अपिरभ्युपगमे। प्रमाणासंभवो/नुपपत्तिः। सा च न क्रियामात्र इत्यनेन दर्शिता। एवं चेष्टापदव्याख्याने न घटादिषु शरीरत्वप्रसङ्गः।।

एवं भाष्यानुसारेण स्वमतेन च प्रत्येकं चेष्टाश्रयत्वादि शरीरस्य लक्षणमिति वर्णयित्वा समस्तमेवेदं शरीरलक्षणमिति ये वर्णयांबभूवुः, तन्मतं निराकरोति---यैरपीति। यद्याद्यं पदं लक्षणं चेष्टाश्रय इति, तदा घटेन व्यभिचारः। तदर्थं द्वितीयपदोपादानम् इन्द्रियाश्रय इति, इन्द्रियसंयोगीत्यर्थः। तथापि तेनैव घटादिना व्यभिचारः, प्राप्यकारित्वेनेन्द्रियाणां घटादीनामपि इन्द्रियसंयोगित्वात्। अत आह---अर्थाश्रय इति। एवमपि व्यभिचारस्तदवस्थ

एव, घटादीनामपि रूपाद्यर्थसमवायेनार्थाश्रयत्वात्। अथ समवायाभिप्रायेणाश्रयत्वम्, तथापि न समवाय इन्द्रियाणां शरीरे। घ्राणस्य पार्थिवत्वेन समवायो न विरुद्ध इति चेत्---न, तस्य शरीरावयवसमवायित्वेन शरीरासमवायात्।

यदि नासिकाग्रमेव घ्राणम्, अथ तदाधारमतीन्द्रियम्, तथापि न तत्समवेतं शरीरम्, प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्तेर्वायुवनस्पतिसंयोगवदप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गाद् देहस्य। अपि च यदा चेष्टेन्द्रियार्थस्य समवायेन शरीरत्वम्, हन्त भो इन्द्रियसमवायिकारणेषु परमाणुषु समस्तम् एतदस्तीति तेषामपि शरीरत्वप्रसङ्ग इत्याह---समस्तेति। स्यादेतत्। भवन्मतेऽपि चुक्षुरादिभिरिन्द्रियैर्व्यभिचारः, तेषामपि यथोक्तव्यापाराधारत्वादित्यत आह---यथा त्विति। मूर्तान्तराप्रयोगे सतीति विशेषितम्। चक्षुरादयस्तु उन्मीलनान्मूर्तेन शरीरेण प्रयुज्यन्ते इति न प्रसङ्गः। श्रोत्रं तु चेष्टाधार एव न भवति। तदेतदुपलक्षणं शरीरं भावयन्निर्विद्यते इति सिद्धम् ।।११।।

<B3>

।।टीका।।

इन्द्रियस्योपनायकत्वेनार्थादिभ्यो विशेषादिन्द्रियाणामर्थादिभ्यः पूर्वं लक्षणम्। न च विशेषलक्षणमकृते

सामान्यलक्षणे शक्यमिति भाष्यकारः प्रथममिन्द्रियाणां सामान्यलक्षणं निर्वेदोपयुक्तमाह---भोगसाधनानीति। अनेन यच्छरीरसंयुक्तं सत्कारकदोषव्यतिरिक्तं साक्षात्प्रतीतिसाधनं तदिन्द्रियमिति सामान्यलक्षणं सूचितम्। साक्षात्प्रतीतिसाधनमिन्द्रियमिति वक्तव्ये भोगसाधनाभिधानं निर्वेदोपयोगीति। पारम्पर्येण च भोगसाधनत्वं घ्राणादीनाम् साक्षान्मनस एव तत्साधनत्वात्, सुखदुःखसाक्षात्कारस्य भोगत्वात्।।

घ्राण---भ्यः ।।१२।। अत्रेन्द्रियाणीति लक्ष्यनिर्देशः घ्राणादीनीत्यर्थः। तेषां प*चानां प*चैव लक्षणानीति

कथयति---लक्षणसूत्राणीति। आपाततः सूत्रम्, विचार्यमाणानि तु सूत्राणीत्यर्थः। समानजातीयं घ्राणादे रसनादि प्रतिनियतविषयत्वात्। असमानजातीयं तु मन आदि सर्वविषयमिति।
जिघ्रतीत्यादिभाष्यनिराकरणीयशङ्कामाह---उद्देशेति। प्रमाणाद्युद्देशेन सामान्यादित्यर्थः। लक्षणं हि विधेयम्। लक्ष्यं चोद्देश्यम्। ज्ञातं चोद्दिश्यते, अज्ञातं च विधीयते इति। न चैकस्य युगपज्ज्ञाताज्ञातत्वे संभवतः। नापि लक्ष्यलक्षणत्वे इति भावः। परिहरति---नेदं तथा यथोद्देश इत्यर्थः। कस्मात्? करणभावात् स्वविषयग्रहणलक्षणत्वं यतो घ्राणादीनाम्। एतदुक्तं भवति, इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वात् सर्वदा स्वस्वविषयोपलब्धिकरणत्वेनैवानुमातव्यानि। तस्मात्

स्वस्वविषयोपलब्धिसाधनत्वमेव समानासमानजातीयव्यवच्छेदकतया लक्षणम्। तदेकार्थसमवायि तु घ्राणत्वादि लक्ष्यम्। अत्र च घ्राणादिशब्दाः पङ्कजादिपदवदवयवार्थं निमित्तीकृत्य क्वचित्, क्वचित् सामान्यविशेषे वर्तन्ते, अवयवार्थसंबन्धस्य प्रतीयमानस्यासति बाधके परित्यागायोगात्। अश्वकर्णादौ वृक्षविशेषवाचके वाजिकर्णायोगेन बाधकेनावयवार्थपरित्यागात्। अवयवार्थगेऽपि च गन्धाद्युपलब्धिसाधने सन्निकर्षादौ घ्राणादिशब्दाप्रयोगात् अवयवार्थान्वितं घ्राणत्वाद्येव घ्राणादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्। तथा च घ्राणादिपदमेव घ्राणत्वादिपरं लक्षयनिर्देशः। तच्च इन्द्रियाणि इत्यनेन सूचितम्। तदेव त्ववयवार्थपरं लक्षणनिर्देशो घ्राणेत्यादि। न च सन्निकर्षेण गन्धोपलब्धिसाधनेन च व्यभिचारः, इन्द्रियसामान्यलक्षणयुक्तस्य गन्धोपलब्धिसाधनत्वं न सन्निकर्षस्यास्ति। तदनेन जिघ्रतीत्यादि स्वविषयग्रहणलक्षणानि इत्यन्तं भाष्यं व्याख्यातम्। निर्वचनग्रहणेन पदप्रवृत्तिनिमित्तमात्रमुच्यते। तेन त्वक्पदमपि संगृहीतं भवति। तस्यापि त्वक्स्थाने इन्द्रिये स्पर्शोपलब्धिसाधने एव उपचार इति।।

भूतेभ्य इति सूत्रावयवतात्पर्यव्याख्यानपरं भाष्यं भूतेभ्य इतीति। नानाप्रकृतीनामित्यादि। तद् वार्त्तिककारो व्याचष्टे---भूतेभ्य इति। पृच्छति---कः पुनरिति। उत्तरम्---भूतगुणविशेषग्रहणसाधनत्वम् घ्राणेनैव हि

पृथिव्या यो गुणविशेषो गन्धः स गृह्यते, न रसनादिना। एवं रसनेनैवापां यो माधुर्यं गुणविशेषः स गृह्यते, न घ्राणादिना। एवं चक्षुषैव शुक्लभास्वरं रूपं तेजसः। एवं त्वचैवानुष्णाशीतस्पर्शोऽपाकजो वायोः। एवं श्रोत्रेणैव शब्दो नभस इति हि नियमः।।

अत्र च प्रयोगः, गन्धोपलब्धिः करणसाध्या क्रियात्वात् छिदिक्रियावदिति। एवं सा तदन्यक्रियाकारणातिरिक्तकरणनिष पाद्या, तदन्वयव्यतिरेकाननुविधाने सति कार्यत्वात्। या यत्क्रियाकरणान्वयतिरेकाननुविधाने सति कार्या, स सर्वा तक्रियाकरणातिरिक्तकरणनिष्पाद्या, यथा पटादिक्रिया घटदिक्रियाकरणचक्रदण्डाद्यतिरिक्तवेमादिकरणनिष्पाद्या। तथा चेयम्। तस्मात् तथेति। तच्च करणं चक्षुराद्यतिरिक्तं घ्राणम्। तद् द्रव्यम्, संयोगाधारत्वाद् घटदिवत्। तच्च पार्थिवम्, द्रव्यत्वे सति रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्य*जकत्वात्, पार्थिवान्तरवत्। एवं रसनादिष्वपि योज्यम्। तदिदमुक्तम्---यज्जातीयमिन्द्रियं पार्थिवं पार्थसीयं वा भवति, तस्य पृथिव्याः पाथसो वा यो गुणविशेषो गन्धो वा मधुर एव वा रसभेदः, तेन हि पृथिवी अबादिभ्यः, आपो वा पृथिव्यादिभ्यो व्यवच्छिद्यन्ते इति। इतरेतरभूतव्यवच्छेदहेतुः स तेनैवेन्द्रियेण गृह्यते नान्येनेति। न चैवे रसना अपामिव पृथिव्या अपि रसभेदं गृह्णातीति पार्थिवी भवति। तथात्वे तया गन्धोऽप्युपलभ्येत। तेन तेनैवेन्द्रियेणेति नियमो गुणविशेषमवधारयति, न त्विन्द्रियमिमि। अत्र च कर्णशष्कुलीसंयोगोपाधिना श्रोत्रस्य नभसः कथ*ि*चद् भेदं विवक्षित्वा भूतेभ्य इति प*यम्यर्थो व्याख्येयः।।

अनेन खल्वाहङ्कारिकाणीन्द्रियाणि इति यदाहुः सांख्याः, तत् निराकृतम्। निराकरणहेतुमाह---ऐकात्म्य इति श्लिष्टं पदम्। सांख्यानां किल राद्धान्ते कारणात्मकं कार्यम्। तच्च कारणमिन्द्रियाणामहङ्कार एव इत्यैकात्म्यमेककारणकत्वम्। तथा चैकात्म्यमेकत्वं घ्राणादीनामित्यनियमः स्यादिति। तदेतद् विभजते---यदि पुनरिति। शङ्कते---एकेति। विभजते---अथेति। एकः पाक्य एकोऽग्निसंयोगः एकं चोष्ण्यमित्यर्थः। निराकरोति---न ब्रूम इति। यद्यप्यौष्ण्यं निमित्तं साधारणम्, तथापि गन्धाद्युत्पत्तौ पूर्वगन्धादिध्वंसानां निमित्तानां भेदादुत्पन्नं भेदादुत्पन्नं कार्यनानात्वमिति। तदिदमुक्तं ये पूर्वे

रूपादयः तेषां स्वगतो विशेषः प्रध्वंस इत्यर्थः। अथ रूपत्वादिसामान्यमेव कस्मात् स्वगतो विशेषो न भवतीत्यत आह---एवं च कृत्वेति। रूपत्वादिसामान्यानां तादवस्थ्ये न पक्वतरतमादिभेदः। प्रध्वंसानां तु स्तोकभूयस्त्वं निःशेषत्वे नोपद्यते इति भावः। पुनराशङ्कते---एकं

कर्मेति। निराकरोति---नेति। समवायिकारणं स्वाश्रयप्रत्यासत्ति वापेक्षत इति भावः। शङ्कते---यदि तर्हीति। लक्षणहानिः तथा च लक्षणहानिरित्यर्थः। निराकरोति---नेति। चरमभाविनिमित्तान्तरं भावरूपमित्यर्थः। संयोगाभावं तूत्तरसंयोगजननायापेक्षत एव। उपसंहरति---तस्मादिति ।।१२।।

<B3>

।।टीका।।

इन्द्रियप्रकृतित्वं तु भूतलक्षणं वेदितव्यम् ।।१३।।

<B3>

।।टीका।।

क्रमप्राप्तमर्थलक्षणमवतारयति भाष्यकारः---हमे त्विति। तुशब्देनार्थमात्राद् वयवच्छिनत्ति। येषामिन्द्रियविषयत्वेन भाव्यमानानां निःश्रेयससाधकत्वम्, मिथ्याज्ञानविषयीकृतानां तु संसारनिमित्तता, त इमे इत्यर्थः।।

गन्ध---र्थाः ।।१४।। अत्र चोद्देशक्रमस्मारिता अर्था लक्ष्यतया प्रतिपत्तव्याः, तेषां लक्षणं तदर्था इति। तदित्यनन्तरलक्षितानीन्द्रियाणि परामृशति, तेषामिन्द्रियाणाम् अर्थाः। इन्द्रियैरर्यमाणत्वमर्थानां लक्षणम्। एतावतैव लक्षणे पर्यवसिते सुहृद्भावेन प्रविभागाभिधानं पृथिव्यादिगुणा इति। पृथिव्यप्तेजांसि च गुणाश्च धर्माः संख्याकर्मादयः। प्रविभागेऽप्येतावतावगते गनधाद्यभिधानं सुहृद्भावेनेन्द्रियविषयनियमज्ञापनार्थम्। पृथिव्यादीनामिति

भाष्यं न षष्ठीसमासज्ञापनार्थम्, अपि त्वर्थाभिधानमात्रम्। यथाविनियोगमिति। यथाक्रमं पृथिव्यादिष्वनिलान्तेषु गन्धादयः स्पर्शान्ताः चतुस्त्रिद्व्येकनियमेन विनियुक्ताः। शब्दश्चाकाश एवेत्यर्थः। तदर्था इति लक्षणपदं

व्याचष्टे---इन्द्रियाणामिति। येन क्रमेण घ्राणादय इन्द्रियसूत्रे पठिताः येन चेह गन्धादय, तदनतिक्रमेणेत्यर्थः। अत्र वार्त्तिककारः पृथिव्यादिगुणा इत्यत्रानेकसमासप्रतिभासनात् संशयं कृत्वा

द्वन्द्वसमासमवधारयति---पृथिव्यादिगुणा इति। षष्ठीसमासेनाभिन्नार्थत्वात् सप्तमीसमासस्येत्यसौ न दर्शितः। ननु कण्ठेकाल इतिवद् वैयधिकरण्येन बहुव्रीहिर्भविष्यति पृथिव्यादीनां गुणा येभ्यो गन्धादिभ्यः, ते तथा। तथा हि परमाणुगता गन्धादयोऽवयविनि गन्धाद्यारभन्ते, नभोगतश्च शब्दो नभसि समानजातीयं शब्दमित्यत आह---न चान्यथेति। ज्ञापकवशात् क्वचिद् व्यधिकरणानां बहुव्रीहिः। ज्ञापककृतं च न सर्वत्र। न च गन्धादीनां पृथिव्यादिगुणहेतुत्वप्रतिपादनं क्वचित् निर्वेदादावुपयुज्यत इति भावः। अन्यसमासः कर्मधारयादिः। द्वन्द्वमवधारितमाक्षिपति---न द्वन्द्व इति। समाधत्ते---न, उभयस्यापीति। पृथिव्यादिग्रहणेनेति। यद्यादिशब्देन वाय्वादयो गृह्येरन्, तदर्था इति लक्षणमव्यापकं स्यात्, तेषां बाह्येन्द्रियार्थत्वाभावादित्यर्थः। गुणग्रहणेन सर्व इति आश्रितानाश्रितत्वाभिप्रायम्, गुणशब्दस्य धर्मवचनत्वात्। विशेषस्तु रेखोपरेखादिः न त्वन्त्यः, तस्यातीन्द्रियत्वात्। एतेषां च यथायोगं मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानविषयाणां रागवैराग्यहेतुत्वमूहनीयम्। चोदयति---गन्धेति। परिहरति---न कर्तव्यं लघुसूत्रम्। गन्धादीनां पृथगभिधानं कर्तव्यमित्यर्थः। नियममाह---इन्द्रियाणीति। तत्रेत्यनियतेषु मध्ये, पृथिव्यप्तेजांसि द्वीन्द्रियग्राह्याणि, शेषश्च गुणराशिः संख्यादिर्विशेषान्तो द्वीन्द्रियाग्राह्य इत्यर्थः। तथा सर्वेन्द्रियग्राह्यइत्यर्थः।।

अत्र बौद्धमुत्थापयति---दर्शनस्पर्शनाभ्यामिति। तस्य पर्यनुयोगमाह---स इति। स्वसंवेदनेन वा मानसेन वा ज्ञानेन रूपाद्धालम्बनः, प्रत्ययो रूपादिविशिष्टो यथानुभूयते, एवं रूपाद्यतिरिक्तघटादिविशिष्टोऽनुभूयत इत्यर्थः। अत्र पर आह---रूपादिभ्यस्तथा सन्निविष्टेभ्य इति। तथेत्याकारं निर्दिशति। सन्निवेशो व्यवस्थानम्। रूपादिपरमाणव एव तेन तेनाकारेण उत्पन्ना एकयोदकाहरणक्रियया व्यवच्छिन्ना घट इत्युच्यन्ते। अनुर*जनादिकया तु रूपादिव्यपदेशः। यथाह घट इत्यपि च रूपादय एवैकार्थक्रियाकारिणस्तथा व्यपदिश्यन्ते इति। निराकरोति---न, आकारार्थेति। तथार्थस्य यथापदार्थेन नित्याभिसम्बन्धात् यथा घटः, तथा सन्निविष्टा रूपादय इत्यर्थो गम्यते। तेन घटाकारेण घटसादृश्येनेत्ययमर्थः। तथा च दूषणमिति। दूषणान्तरमाह---रूपादिमात्रे चेति। न तावद् रूपादिक्षण एको घटः,

क्षणान्तरे तत्प्रयोगाभावप्रसङ्गात्। तस्माद्

रूपादिमात्रमविवक्षितभेदम् तथा सत्येतद्दूषणमित्यर्थः। शङ्कते---संस्थानभेदादिति। यथासंस्थानां रूपादयोऽर्था अनुभूयन्ते, तथा सन्निविष्टेभ्यो घटादिप्रत्यया इत्यर्थः। निराकरोति---नैतदिति। अन्यत्वे तदेवावयवीति संज्ञाभेदमात्रम्। अनन्यत्वे व्यर्थाभिधानम्। शङ्कते---घटादिप्रत्यया इति। एकानेकविचारासहत्वाद् असन्त एव घटादयोऽनादिविकल्पवासनाजनितविकल्पप्रत्ययप्रतिभासिनः। शब्दशब्देन विकल्पमुपलक्षयति---शब्दवासनावशादिति। निराकरोति---तदयुक्तमिति। बीजं मिथ्याप्रत्ययस्य सम्यक्प्रत्ययविषयोऽर्थः। तस्य क्वचिदभ्युपगमेऽभिमतार्थहानमित्यर्थः। यस्तु भिन्नलोकमर्यादतया ब्रूते आदिमान् मिथ्याप्रत्ययः सम्यग्ज्ञानं निमित्तीकरोति, अयं पुनरनादि। पूर्वपूर्वमिथ्याप्रत्ययजन्मा मिथ्याप्रत्ययप्रवाहः, कृतमत्र सम्यग्ज्ञानेनेति, तं प्रत्याह---मित्याप्रत्ययाश्चैत इति। रूपाद्यव्यतिरेके अवयविन इत्यर्थः। परस्त्वव्यतिरेके प्रमाणमाह---न नास्तीति। न हि मांसतोयातिरिक्तः कंश्चिद्यूषो नाम। नापि तृणराजतरूयतिरिक्ता पङ्क्तिर्नाम।।

दूषयति---नायं हेतुरिति। ये घटादिभावमापन्ना भवतां दर्शने इति। कामेऽष्टद्रव्यकोऽणुरशब्दः रूपधातुररूपधातुः कामधातुरिति त्रैधातुकं जगत्। तत्र कामधातुस्वरूपमुक्तम्। कामे कामधातौ।

अष्टद्रव्यकोऽणुः। रूपरसगन्धस्पर्शा इति चत्वारि द्रव्याणि, पृथिव्यप्तेजोवायव इति चत्वारि। द्रव्यशब्दो वस्तुवचनः। तेनाष्टद्रव्यकोऽणुरित्यागमः। सोऽयं रूपाद्यतिरिक्तपृथिव्याद्यनभ्युपगमे बाध्येत। अथ वैयात्यादुच्यते---पृथिव्यादीनामिति। ततश्च सांवृतत्वेनाष्टसंख्यासिद्धेर्नागमविरोध इति भावः। उत्तरम्---तथापीति। मा भूवन् वस्तुतः, उभयेऽपि सांवृता भविष्यन्तीत्यत आह---संहन्यमानस्येति। यो हि यत्तन्त्रः स तदभावमभ्युपगम्याशक्याभ्युपगमः, न खलु संयुज्यमानानामभावे संयोगः शक्याभ्युपगम इत्यर्थः। न च संवृतिः, सा हि पररूपं स्वरूपेण संवृणोति, संहन्यमानाभावे च न संघातः, नापि संहन्यमाना इति किमनया स्वरूपेणाव्रियेतेति भावः।।

तदेवं तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावाद् इत्यस्य व्याघातदोषं दर्शयित्वा स्वसामर्थ्यालोचने न विवक्षितलिङ्गाभिधायिता, किं त्वसंबद्धार्थता हेतुवचनस्येत्याह---तदग्रहे इति। एवं किलात्राभिमतम्, पृथिव्यादयो

रूपादिभ्योऽभिन्ना, रूपाद्यग्रहे पृथिव्यादिबुद्ध्यभावादिति। तन्न तदेत्ततदग्रहे तद्बुद्ध्यभावादित्यनेन न शक्यं वक्तुम्। तदग्रह इत्यत्र तच्छब्दः प्रधानपरामर्शी , पृथिव्यादयश्च धर्मितया प्रधानमिति त एव परामर्ष्टव्याः। तथा च पृथिव्याद्यग्रहे पृथिव्यादिबुद्ध्यभावादिति स्यात्। तथा च प्रतिज्ञातस्तेषां रूपाद्यभेदो न सिध्येदित्यसंबद्धम्। अथ रूपादयः पक्षीक्रियन्ते, तथापि रूपाद्यग्रहे रूपादिबुद्ध्ययभावादिति स्यात्। तथापि न प्रतिज्ञातार्थसिद्धिरित्यसंबद्धार्थमित्यर्थः। एवं शब्दान्तरेणापि प्रतिज्ञाप्रयोगे तुल्यः प्रसङ्ग इत्याह---एवं रूपादिमात्रमिति। प्रतिज्ञादोषमाह---सर्वत्र चेति। नानात्वैकार्थसंबन्धनियताया बहुत्वसंख्याया अभेदैकार्थनियतैकत्वसंख्यया सामानाधिकरण्यविरोध इत्यर्थः। तदेतदनैकान्तिकमिति चोदयति---नन्विति।

निराकरोति---तन्न, अनभ्युपगमादिति। समानं धर्मसाधनम्। यमाः प*च। नियमाश्च प*च। ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थयतीनामविशेषेणैव दश धर्मसाधनम्। तेषां धर्मसाधनत्वमेकं चातुराश्रम्यमिति प्रकृतिगता विभक्तिराह। आश्रमप्रकृतिगता तु विभक्तिः प्रकृत्यर्थसमवेतामेव बहुत्वसंख्यामाह, समानार्थानामपि प्रकृतीनां रूपभेदेन तत्परस्य प्रत्ययस्य सामर्थ्यभेदात्। यथाप्तोयशब्दयोस्तुल्यार्थत्वेऽपि तोयशब्दात् परा विभक्तिस्तोयानीति तोयसमवेतामेव बहुत्वसंख्यामाह। आप इति न तोयगताम्, अपि तु तत्संबद्धगताम्। तत्संबद्धाश्च तदवयवाः,

तद्गतरूपादयो वा बहव इत्येकस्यामपि पाथःकणिकायां बहुवचनोपपत्तिराप इति। न च सोरस्ताडं क्रन्दतोऽपि लोकस्याविनिवृत्तेर्नैवमिति साम्प्रतम्। लोको हि दृष्टव्यवहारमात्रप्रयोजनो न विवेचयति, परीक्षकास्तु तदनुसारिणो विवेचयन्त्येव। अन्यथा हि प्रत्यक्षादिलक्षणप्रणयनवैयर्थ्यप्रसङ्गः। एतेन दाराः षण्णगरीत्यादयोऽपि व्याख्याताः। षाड्गुण्यमिति षण्णां गुणानामेकं राजप्रययोजनसाधकत्वम्। वैशेषिकमित्यत्रापि विशेषाणां

समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वमेकमच्यते इति गमयितव्यम्। हेतुदेषमाह---असिद्धोऽपीति। स्फटिकस्य धवलं रूपम्। तच्च नीलीद्रव्यानुषङ्गादभिभूतं न प्रतीयते। स्फटिकश्च प्रतीयते। न च नीलस्य स्फटिकलक्षणस्योत्पत्तिरिति तृतीये निवेदयिष्यते। तस्मादसिद्धो हेतुरित्यर्थः।।

दृष्टान्तश्च साध्यविकल इत्याह---योऽप्ययमिति। उत्पन्नपाकजानां तैले सर्तिषि वा भृष्टमांसपिण्डावयवानाम्, द्रव्यान्तरेण तोयेन संपृक्तानां पाकजोत्पत्तौ सत्याम्। न चासौ सहसेति। अत उक्तम्---कालविशेषानुग्रहे सतीति। स च संयोगभेद एव तोयमांसयोः, न त्ववयवी विजातीययोरनाम्भकत्वात्। नापि यूषजातीयं तोयसंयोगि द्रव्यं क्षीरजातीयमिवेति

युक्तम्। तोयविरहे काठिन्यऽपि क्षीरबुद्धिव्यपदेशयोस्तादवस्थ्यत्। इह तु काठिन्ये न यूषबुद्धिव्यपदेशाविति संयोगभेद एव तोयमांसयोर्यूष इति न्याय्यम्। स चानुभवसिद्धः संयोगिव्यतिरिक्तः। एवं बहुत्वसंख्या संख्येयातिरिक्तानुभवसिद्धैवेति। एवं तत्र तत्र व्याख्येयम्। अनाद्यन्तेषु अनारब्धावयविष्विति द्रष्टव्यम्। न च परकीय साधनदोषोदभावनमात्रात् स्वपक्षसिद्धिरिति सिद्धान्तिनं साधनं पृच्छति---अथ रूपादिभ्योऽर्थान्तरे द्रव्ये किं प्रमाणमिति। यतोऽयं परो रूपादिभ्योऽर्थान्तरं द्रव्यं प्रत्यक्षेण विद्वानपि स्वसिद्धान्ताभ्यासाहितव्यामोहापस्मारो न तथा व्यवहरति, अतोऽनेनानुमानेन स व्यवहार्यते। अस्ति हि सर्वेषामेव लौकिकपरीक्षकाणां ब्राह्मणस्य कमण्डलुरितिवत् चन्दनस्य रूपादय इति व्यपदेशः। तत्र च परो रूपाद्युपलम्भमभ्युपगच्छति चन्दनोपलम्भमपि। अन्यथा तद्बुद्ध्यभावादित्येतावन्मात्रे वक्तव्ये कथमाह तदग्रह इति? तेनावगच्छामो रूपादिग्रहेऽस्य चन्दनबुद्धिरभिमतेति। न चासौ मनोमात्रयोनिः स्मार्तीति न्याय्यम्। उपपादितमेतस्याः सविकल्पिकाया इन्द्रियजन्यत्वं व्यवसायात्मकपदव्याख्यानावसरे। द्रव्यबाधकप्रमाणानि च परीक्षापर्वणि निराकरिष्यन्ते। तस्मात् सिद्धमुपलभ्यत्वं चन्दनस्य। सोऽयं चन्दनो विवादगोचरेभ्यो रूपादिभ्यो भिन्नः, स्वयमुपलभ्यस्य च समस्तैरूपलभ्यैर्व्यपदिश्यमानत्वात्। प्रधानमपि सांख्यैर्व्यपदिश्यते, प्रधानस्य रूपादय इति। तन्निवृत्त्यर्थम् उपलभ्यस्येति। प्रधानं तु काल्पनिकं नोपलभ्यम्, तथापि रूपादीनां मूलकारणं प्रधानमित्यस्ति सांख्यानां व्यपदेशः। अत उक्तम्---उपलभ्यैरिति। तथापि रूपादीनां परस्परभिन्नानामन्योन्यं व्यपदेश्यव्यपदेशकभाव उपपत्स्यत इत्युक्तम्---समस्तैरिति। अतः समस्तेभ्यो व्यपदेशकेभ्यश्चन्दनं भिन्नं भवति। उपलभ्यस्योपलभ्येनेति वक्तव्ये प्रत्यक्ष्स्य प्रत्यक्षेणेति वचनं रूपावगमसमयेऽनुमेयेभ्यो रसादिभ्य एकान्ततो व्यपदेशं

व्यावर्तयितुम्, न त्वस्यानुमान उपयोग इति। अस्यानैकान्तिकत्वमुद्भाव्य निराकरोति---सेनावनादिभिरिति। संख्यायामसत्त्वमाशङ्क्य निराकरोति---तदसत्त्वमिति चेदिति। विधीयमानं प्रतिषिध्यमानमिति यथासंख्यं निषेधस्य

विध्यधीननिरूपणतया निषेध्यमेकत्वम् अङ्गीकार्यम्, तच्च संख्येत्यर्थः। ननु सन्त्वमी प्रत्ययाः, ते तु द्रव्यमात्रनिबन्धना भविष्यन्ति, कृतं संख्येत्यत आह---विशिष्टाश्चेति। न द्रव्यातिरिक्तनिमित्तप्रत्याख्यानेन इत्यर्थः। प्रयोगान्तरमाह---तत्प्रत्ययविषयनिमित्तप्रत्ययव्यतिरेकेणेति। घटप्रत्ययस्य विषयश्च, निमित्तं च, घटप्रत्ययश्च तद्व्यतिरेकेणेति, तद्विशिष्टसंख्यादिप्रत्ययस्य निमित्तान्तराकाङ्क्षित्वात्। तत् किमर्थमत् उक्तम्---उत्पत्ताविति।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति

इतिवद् घटादिविषयनिमित्तव्यतिरेकभाज इत्यत्रापि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्। चोदयति---महत्पुष्पितेति। न संख्याया गुणस्य परिमाणपुष्पयोगसम्भव इत्यर्थः। परिहरति---नैष देष इति। स्थानशब्देन तिष्ठतीति व्युत्पत्त्या संख्योच्यते। सा येषामस्ति ते गजवाजिपदातिप्रभूतयः स्थानिनः प्रत्येकं महान्तः। तत्र ते क्वचिच्छतमेव, क्वचित् पुनः स्वजातीयस्थान्यङ्गान्तरसन्निधाने सत्युपचिताः सहस्रं भवन्ति। तेन बहुत्वसंख्योपचयोपकरणा तदेकार्थसमवेतमहत्त्वोपचारात् महती सेनेत्युच्यते। न चैतावता यत्र शतं गजादयः यत्र च सहस्रं तयोः सेनयोर्महत्त्वाविशेषः, उपचयापचयोपकरणत्वेन विशेषितत्वात्। एवं पुष्पितवनादयोऽपि द्रष्टव्याः। प्रत्ययभेदाद् द्रव्यादिभ्यः संख्याया भेदमुक्त्वा व्यपदेशादभेदादप्याह---अत एवेति।।

स्थणुशब्देनापीति। मूर्तानां समानदेशत्वाभावात् न पर्वसु खदिरश्च स्थाणुश्च समवेतौ। न चावस्थितसंयोगेभ्यस्तरूविनाशापेक्षेभ्यः स्थाणोरूत्पत्तिरिति युक्तम्। यस्य द्रव्यस्य यावान् संयोगप्रचयोऽसमवायिकारणं स तावानुत्पन्नमात्र एव तज्जनकः, तस्य क्षेपायोगात्। तस्मात् पर्वणां संस्थानविशेष एव स्थाणुरिति गमयितव्यम्। अथावस्थितसंयोगानां द्रव्यविनाशापेक्षाणां जनकत्वम्, ततः संयोगप्रचयपदेन स्थणुत्वसामान्यविशेषवद् द्रव्यमुपलक्षणीयम्। तच्च खादिरतरोर्भिन्नमिति। प्रतिमाया महारजतमय्या अवयविन्याः शरीरं संस्थानमेव, एवं शिलापुत्रकस्य अवयविनः संस्थानमेव शरीरम्। शङ्कते---गुणसमुदायेति। अतादात्म्येनाग्रहणं व्यतिरेकेणाग्रहणम् पृथक् शब्दोऽप्यतादात्म्यमेव ब्रूते। दूषयति---अग्रहणस्येति। सतामपि वस्तूनामनुपलम्भो यथा मूलकीलोदकादीनां प्रमाणाभावेन, शशविषाणादीनां चानुपलम्भो ग्राह्याभावेन। तस्माद् व्यतिरेकाग्रहणमात्रं हेतुरनेकान्त इति। शङ्कते---ग्राह्याभावादिति चेत्? ग्राह्याभावे सत्यग्रहणादिति हेतुः, न त्वग्रहणमात्रमित्यर्थः। दूषयति---प्रतिज्ञार्थेनेति। प्रतिज्ञार्थस्यासत्त्वेन। तद्विशिष्टो हेतुरसिद्ध इत्यर्थः। शङ्कते---ग्रहणेति। ग्रहणं प्रमाणम्। निराकरोति---न प्रमाणाभावमात्राद् व्यतिरेकप्रतिषेधः, यस्तु योग्यप्रमाणाभावादिति विशेषयेत् तं प्रत्याह---यश्च तदग्रह इति। असिद्धता हेतोर्दोषः। दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थप्रतिसन्धानमेव रूपादिव्यतिरिक्तद्रव्यग्रहणम्। अतो गुणसमुदायव्यतिरेकेणाग्रहणादित्यसिद्धो हेतुरिति। एकत्र अन्यत्वे। प्रमाणानामुपपत्तेः। एकत्र अनन्यत्वे चानुपपत्तेरिति। प्रकृतमुपसंहरति---तस्मादिति ।।२४।।

<B3>

।।टीका।।

आत्मादीनां बुद्धिहेतूनां लक्षणस्यानन्तरं हेतुमती बुद्धिर्लक्षणीयेत्याह वार्त्तिककारः---अथ बुद्धेरवसरप्राप्ताया इति। लक्षणं तावत् प्रकृतत्वादपदेष्टव्यमेव, तदपदेशद्वारेणान्यदपि किि*चत् सूचनीयम्। अतएवोक्तम्---सूत्रमिति। अन्यच्च सांख्यमतनिराकरणम्। यथोक्तं भाष्यकारेण---अचेतनस्य करणस्य बुद्धेरिति। इवकारेण नेदं प्रत्याख्यानपरम्, अपि तु लक्षणपरादयमप्यर्थः प्रतीयमानोऽपेक्षितश्च नोपेक्षणीय इत्युक्तं भवति।।

बुद्धि---रम् ।।१५।। सूत्रतात्पर्यमाह---एतैरिति। पृच्छति---कथमिति। समानासमानजातीयव्यवच्छेदकं हि लक्षणमव्यभिचारितया। पर्यायशब्दाश्च संकेतमात्राधीनप्रवृत्तयः क्व नाम न सम्भवन्ति? तस्मात् नैते लक्षणमिति भावः। उत्तरम्---व्यवच्छेदेति। ननु व्यभिचारसम्भवेन व्यवच्छेदकत्वमयुक्तमित्यत आह---एतैश्चेति। संकेतो हि द्वेधा, सर्वजनीनो यथा गौरिति गोजातीयस्य वायकः, प्रादेशिकश्च यथा चैत्र इति पुरुषभेदस्य। तत्र सर्वजनीनः शक्नोति व्यवच्छेदबुद्धि भावयितुम्, तद्विवक्षयैवोक्तम्---एतैश्चेति। उपपत्तिसामर्थ्यादिति भाष्यावयवं व्याचष्टे---पर्यायेति। अचेतनस्येत्यादि भाष्यम्। तद् व्याचष्टे---य आहुर्बुद्धेरिति। बुद्धिः किलत्रैगुण्यविकारः। त्रैगुण्यं चाचेनमित्यचेतना केवलमिन्द्रियप्रणालिकया अर्थाकारेण परिणमते। चितिशाक्तिश्चापरिणामिनी नित्यचैतन्यस्वभावा। तस्याः सन्निधानाद् अयस्कान्तमणिकल्पा बुद्धिस्तत्प्रतिबिम्बोद्ग्राहितया चैतन्यरूपतामापन्नेवार्थाकारपरिणतार्थं चेतयते। तेन योऽसौ नीलाकारः परिणामो बुद्धेः, स ज्ञानलक्षणा वृत्तिरित्युच्यते। आत्मप्रतिबिम्बस्य तु बुद्धिसंक्रान्तस्य यो बुद्ध्याकारनीलसम्बन्धः, स आत्मनो व्यापार इवार्थोपलब्धिरात्मनो वृत्तिरित्याख्यायते। तदिदं बुद्धितत्त्वं जडप्रकृतितया इन्दुमण्डलम् इव स्वयमप्रकाशं चैतन्यमार्तण्डमण्डलच्छायापत्त्या प्रकाशते, प्रकाशयति चार्थानिति। तन्निराकरणाय पर्यायोपन्यासः। नात्मवृत्तेरूपब्धेरन्यास्ति बुद्धिः। नापि बुद्धिवृत्तिर्ज्ञानम् अन्यदिति। अयमभिसन्धिः। न तावद् बुद्धेरात्माच्छायापत्तिरिन्दाविव मार्तण्डमण्डलतेजःसंक्रान्तिः पारमार्थिकी, चितेरपरिणामितया संक्रमायोगात्। तस्माद् भ्रान्तिः। सा च न तावद् बुद्धेः, तस्या अचैतन्यात्। नाप्यात्मनः, तस्यावृत्तिकत्वात्, तथात्वे वा परिणामापत्तेः। तस्मात् कृपणधनमिवात्मचैतन्यं न स्वपरोपकारीति बुद्धेः स्वाभाविकं चैतन्यमास्थेयम्। तथा च उभयचैतन्ये दूषणमुक्तम्। प्रत्ययव्यवस्थया यदेककर्तृत्वानुमान तन्न स्यादित्यर्थः। अथ द्वयोश्चेतनयोरेका वृत्तिर्भेदाग्रहो वा, तेनैककर्तृकत्वाभिमान इत्यत आह---बुद्धिवृत्त्यविशिष्टायामिति। बुद्धिर्ज्ञानसाधनमिति। बुध्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या मन उच्यते। गन्धादिविषयतया सुखदुःखविषयतया चेयं

बुद्धिर्भाव्यमाना निर्वेदाय कल्पत इति ।।१५।।

<B3>

।।टीका।।

भाष्यकारः क्रमप्राप्तं मनोलक्षणसूत्रमवतारयन् उत्सूत्रमन्यान्यपि लक्षणानि आह---स्मृतीत्यादि। सुखादिप्रत्यक्षमित्यादिशब्देन विषयतयेच्छादयः संगृहीताः। इच्छादय इत्यत्रादिशब्देन कार्यतया सुखादयः संगृहीताः।।

युग---ङ्गम् ।।१६।। अनिन्द्रियनिमित्ता अबाह्येन्द्रियनिमित्ता इत्यर्थः। स्मृतीत्यादिभाष्यस्य वार्त्तिककारः तात्पर्यमाह---स्मृतीति। अनिन्द्रियेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे---यस्मादिति। इन्द्रियगतरूपादिनिवृत्त्यर्थयुक्तम् इन्द्रियसंयोगीति। तथापि आकाशादीनामपि मनस्त्वं मां भूदित्यत उक्तम्---सहकारीति। तथाप्यालोकस्य मा भूदित्यत उक्तम्---निमित्तान्तरमिति। तथाप्यात्मनो मा भूदित्यत उक्तम्---अव्यापीति।।

आक्षिप्य भाष्यं समाधत्ते---कथं पुनरिति। चक्षुरादिभ्योऽनुत्पत्तौ सत्यां क्रियात्वात्। अत्र च य आत्मनो विशेषगुणास्ते सर्वे इन्द्रियजन्मानो यथा गन्धादिप्रत्ययाः, तथा च विवादाध्यासिताः स्मृत्यादयः। तस्मात् तेऽपीन्द्रियजन्मानः। एवं च संस्कारादिषु न करणत्वप्रसङ्ग इति। सौत्रं हेतुमाक्षिप्य समाधत्ते---अथायुगपदिति। सम्बन्धिभेदादिति। यदा तस्यैव मनःसंयुक्तस्येन्द्रियस्य क्रमेण नीलादयोऽर्थाः सम्बध्यन्ते तदा तत्क्रमात् क्रम

इत्यर्थः। बुभुत्साक्रमं गृहीत्वा सिद्धान्तेऽपि मनःपरित्यागो मा भूदिति भिया उक्तम्---सत्यां बुभुत्सायामयुगपद्ग्रहण इति। न हि किि*चत्करणं सम्बद्धमपि सदिति स्यात्। यद्येवं धारावाहिकज्ञानोत्वत्तिर्न स्यात्, द्वितीयादिज्ञानेष्वपि

सैव सामग्रीति सकृदेव यावत् कर्तवयकरणात् समर्थस्य क्षेपायोगात्। क्षेपयोगे वा पश्चादपि न जनयेत्, अविशेषात्। न च

कर्तुरप्ययं क्रमकारिताधर्मः स ह्यनेककरणाधिष्ठानेन युगपन्नानाकार्याणि करोति। यथा युगपन्माणवको गच्छति, पठति, पन्थानं वीक्षते, वहति चाचार्यस्य कमण्डलुमिति। तस्मात् सर्वमवदातम्।

तदिदमपिमनः स्मृत्यादिसाधनतया भाव्यमानं निर्वेदाय कल्पत इति सद्धिम्।।२६।।

<B3>

।।टीका।।

क्रमप्राप्ता त्विति भाष्यम् प्रवृत्तिलक्षणभवतारयितुम्। मनसोऽपि प्रवृत्तिर्दर्शनीया। न चाप्रतिपादिते मनसि शक्या दर्शयितुमिति मनसोऽनन्तरत्वं प्रवृत्तेरित्यर्थः।।

प्रवृ---भ्भः ।।१७।। आरम्भ प्रवृत्तिः। सा च द्विविधा ज्ञानहेतुः क्रियाहेतुश्च। तत्र या ज्ञानोत्पादद्वारेण पुण्यपापहेतुः सा वाक्प्रवृत्तिः। वागिति च ज्ञापकहेतूपलक्षणम्। तेन मनसा इष्टदेवताद्यनुचिन्तनं चक्षुरादिभिश्च साध्वसाधुदर्शनादि सूचितं भवति। क्रियाहेतुर्द्वयी कायनिमित्ता मनोनिमित्ता चेति। तदेतद् वार्त्तिककारो विभजते---शरीरेणेति। ननु प्रवृत्तेर्जन्महेतुत्वमुक्तं द्वितीयसूत्रे। न चेयं क्षणिका सती आमुष्मिकं जन्म साधयितुमर्हति। तस्माद् द्वितीयसूत्रव्याघात इति चोदयति---क्षणिकत्वादिति। परिहरति---नेति ।।१७।।

<B3>

।।टीका।।

प्रयोज्यव्यापारपूर्वकत्वेन प्रयोजकव्यापारनिरूपणात् प्रवृत्त्यनन्तरं दोषलक्षणम्।। प्रव---षाः ।।१७।। रागद्वेषौ मोहप्रभवौ पुरुषं प्रवर्तमानं प्रवर्तयतः। तयोर्धर्मः प्रवर्तना। सा च मोहैकार्थसमवायः। तावद्धि अयं रागादिवशः स्पन्दते, यावदस्य मोहो वर्तते इति। प्रत्यात्मवेदनीया इत्यादि चोद्यभाष्यम्। तस्यार्थः। लक्षणं खल्वनुमानम्। न प्रत्यात्मवेदनीयेषु समानासमानजातीयव्यावृत्तेषु स्फुटतरेषु तद् युक्तमिति भावः। परिहारभाष्यम्---कर्मलक्षणा इत्यादि। तस्यार्थः। स्वरूपतः स्फुटत्वेऽपि न निर्वेदविषयतया स्फुटता। तथा चेह प्रयोजनम्। प्रवर्तनावत्त्वेन चैते निर्वेदविषयाः। सा च प्रवृत्त्या कार्येण लक्ष्यत इति कर्मलक्षणा इत्युक्तम्। यतः कर्मणा प्रवृत्त्या प्रवर्तकरागादियुक्ताः पुरुषा लक्ष्यन्ते, अतो रागादीनां प्रवर्तनावत्वत्त्मपि लक्षितं भवति। बहु नोक्तं भवतीति। स्वरूपमात्रं रागादीनामुक्तं भवति, न तु प्रवर्तनावत्वमपि तेषामित्यर्थः। तदेतत् सर्वं वार्त्तिककारः प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे---का पुनरिति। अवशोऽस्वतन्त्रः। सा पुनरियं प्रवर्तना प्रवर्तकानां दोषाणां व्यापारः कथं गम्यते? दोषा हि गम्यन्ते, न तु तेषां प्रवृत्तिहेतुत्वमित्यर्थः। उत्तरम्---प्रत्यात्ममिति। स्वपरात्मनोर्यथासंख्यं प्रत्यक्षानुमानाभ्यम्। मौहैकार्थसमवायो हि रागादीनां मानस प्रत्यक्षवेदनीय इत्यर्थः ।।१८।।

<B3>

।।टीका।।

उद्देशक्रमप्राप्तं प्रेत्यभावं लक्षयनि---पुनः---वः।।१९।।

सत्वनिकायः प्राणिनिकायः। नन्वात्मनो नोत्पत्तिः संभवति नित्यत्वादित्यत आह भाष्यकारः---उत्पन्नस्य संबद्धस्येति। तदेतद् वार्त्तिककारो व्याचष्टे---पूर्वेति। पुनर्ग्रहणमिति। पुनरित्यभ्यासमाह, तथा चानादिता सूचिता भवति। तदेतद् वार्त्तिकजातं द्वितीयसूत्रे कृतव्याख्यानम्। पूर्वाभ्यस्तसूत्रे चायमर्थ उपपादयिष्यते। आजर*जरीभाव इत्यायमभाषया अस्यार्थस्यागमिकत्वं सूचयति। क्रियामिति उपसर्पणमपसर्पणं चेत्यर्थः।।१९।।

<B3>

।।टीका।।

यद्यपि शरीरेन्द्रियबुद्धिसुखदुःखोपभोगातिरिक्तं गौणमुख्यफलं भिन्नं नास्ति, ते च यथायोगं पूर्वं लक्षिताः, तेनापि च रूपेण ते निर्वेदोपयोगिनः, तथापि प्रवृत्तिदोषजनितत्वेनापि रूपेणामी निर्वेदोपयोगिन इति तेन

रूपेण लक्ष्यन्ते।।

प्रवृ---लम्।। अत्र च प्रवृत्तिजनित इति वक्तव्ये दोषग्रहणं न केवलं प्रवृत्ति प्रति दोषाणां हेतुभावः,

अपि तु प्रवृत्तिकार्ये सूखदुःखे अपि प्रति इति दर्शनार्थम्। दोषसलिलावसिक्तायां खल्वात्मभूमौ धर्माधर्मबीजे सुखदुःखे जनयतः, नान्यथा। न चास्ति सम्भवो न तत्र तृष्यति तच्च तस्य सुखम्, न च तद् द्वेष्टि तच्च तस्य दुःखमिति। सूत्रे

अर्थग्रहणं गौणमुख्यफलावरोधार्थम्। भाष्ये च निष्ठा समाप्तिः। सा च महाप्रलयेऽष्यस्तीत्यत उक्तम्---पर्यवसानमिति। अवसानमात्रमस्ति, न तु परितः पुनरपि सर्गहानोपादानयोर्भावादित्यर्थः। सुबोधं वार्त्तिकम्।।२०।।

<B3>

।। टीका ।।

नानुक्ते शरीरादौ तेषां दुःखत्वं शक्यं लक्षयितुमिति तल्लक्षणेभ्यः परमिदंदुःखलक्षणम् ---

बाध---खम् ।।२१।। अत्र च बाधनेति बाधनाविषयां बुद्धिमुपलक्षयति। तेन बाधना च तदनुषङ्गिणश्च शरीरादयो गौणमुख्यभावेन लक्षिता भवन्ति। सैव हि बाधना बुद्धिर्दुःखे मुख्या, शरीरादौ गौणीति। अलमेभिरिति

प्रत्ययो निर्वेदः, वशितया योगिनः स्वयमुपलभन्ते स्वयमुपनीतेष्वपि विषयेषु औदासीन्यमुपेक्षाबुद्धिर्वैराग्यम्।

लक्षणशब्द इति वार्त्तिकम्। अनुषङ्गश्च सम्बन्धः। स च बाधनायां विषयविषयीभावः। शरीरादिषु उक्तः। केचिद्

विरक्तंमान्या मान्यन्ते न सुखं नामास्ति स्वरूपत इति। तान्निराचिकीर्षुराह---स्वरूपतस्तु दुःखमिति। विकल्पो विशेषः। अभावफलत्वप्रसङ्गादिति। यद्यप्युपात्तदुरितक्षयहेतवोऽपि धर्माः सन्ति, तथाप्यधिकाधिकोत्कर्षफलानां दर्शपौर्णमासादीनां सहस्रसंवत्सरपर्यन्तानां विधायकेभ्यो वचनेभ्यो भावफल एव धर्मो गम्यते भावस्यैबोत्कर्षशालित्वादिति ।।२१।।

<B3>

।।टीका।।

क्रमप्राप्तमपवर्गलक्षणमवतारयति भाष्यकारः---यत्र त्विति।।

तद---र्गः ।।२२।। तदित्यनन्तरं गौणमुख्यभेदभिन्नं दुःखं परामृशतीत्याह भाष्यकारः---तेन दुःखेनेति। मुख्यमेव दुःखमिति भ्रमो मा भूदत आह---जन्मनेति। अनेन जायमाना दुःखशब्देन सर्वे शरीरादय उच्यनते इत्युक्तं भवति। अभयमिति पुनः संसारभयाभावमाह,

अभयं वै ब्रह्म

इत्यसकृदभयश्रुतेः। ये तु ब्रह्मैव नामरूपप्रप*चात्मना परिणमत इत्याहुः, तान् प्रत्याह---अजरमिति। सर्वात्मना वा परिणाम, एकदेशेन वा? पूर्वस्मिन् कल्पे सर्वात्मना ब्रह्मणोऽन्यथात्वाद् विनाशप्रसङ्गः। एकदेशपरिणामे तु सावयवत्वात् घटदिवदनित्यत्वप्रसङ्गः इति सूक्तम्---अजरमिति। वैनाशिकाः प्राहुः

इति। तान् प्रत्याह---अमृत्यपदमिति। एतदुपपादयिष्यत्यग्रे वार्त्तिककारः। तदेतद् भाष्यं वार्त्तिककारो व्याचष्टे---तेनेति। आत्यन्तिकग्रहणं महाप्रलयावस्थानिवृत्त्यर्थम्।।

अत्र भाष्यं नित्यं सुखमात्मन इत्यादि। अस्यार्थः---

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म

इति सामानाधिकरण्यश्रुतेः ब्रह्मस्वभावं सुखम्, तया च ब्रह्मणो नित्यत्वात् तदपि नित्यमित्यर्थः। आत्मन इति च षष्ठी राहोः शिर इतिवत् मन्तव्या। तदेतद् भाष्यं व्याचष्टे---आत्यन्तिकीति। तेषामित्यादि भाष्यं

व्याचष्टे---तन्नेति। अत्रानुमानमुपन्यस्यातिप्रसङ्गेन निराकरोति---न, नेति। अथात्मनि दुःखादिकं नित्यं नेच्छति, तत्राह---अनैकान्तिकता वा। नित्यस्याभिव्यक्तिरित्यादिभाष्यार्थमाह---नित्यमिति। अयमभिसन्धिः। सुखं तावदात्मनो गुणो नात्मा। उपपादितो हि गुणगुणिनोर्भेदः। एवं विज्ञानमप्यात्मगुणः,न ह्युदयव्ययवतीभ्यो विज्ञानव्यक्तिभ्योऽनुदयव्ययधर्मा भवितुमर्हत्यभिन्न आत्मा। न चात्मैव विज्ञानस्वभावः तत्तद्विषयोपधानेनोदयव्ययधर्मेव भवतीति सांप्रतम्। घटमहं जानामीति मानस्यां बुद्धौ त्रयाणामपि ज्ञानज्ञेयज्ञातणां भेदेनानुव्यवसायात्। विषयतज्ज्ञानभेदेऽपि च ज्ञातुरेकस्य प्रतिसन्धीयमानत्वात्। न चैतदसति बाधके भेदज्ञानं भ्रान्तमिति युक्तम्। न

चागन्तुकज्ञानातिरिक्तं स्वाभाविकमात्मनि चैतन्यमनुभूयते। न चात्मैव तत्स्वभावः, सुषुप्तत्वानुपपत्तेः। अचेतयन्नेव हि सुषुपत इत्युच्यते। न च तदा विषयशून्यं स्वनिष्ठमात्मचैतन्यमिति युक्तम्। तदवस्थाभेदस्य सुषुप्तोत्थितेन स्वप्नान्तिकस्येव स्मरणप्रसङ्गात्। सुखं च न ज्ञानजातीयमित्युपपादितं प्रत्यक्षसूत्रे। न च किि*चदपि सव प्रकाशमस्तीति चतुर्थे विज्ञान वादं निराकुर्वन् वक्ष्यति।।

तदेवं व्यवस्थिते दूषण भाष्यवार्त्तिकोक्तं द्रष्टव्यं यथायमात्ममनःसंयोग इति। संसारावस्थायां तावदयमात्ममनःसंयोगो धर्मं निमित्तमपेक्षमाणः सुखज्ञानम् आकार्षीत्। यदि तु मुक्त्यवस्थायां तदनपेक्ष एव सुखज्ञानं करोति, हन्त रूपादिज्ञानेषु इन्द्रियान्तराण्यपि नापेक्षेतेति भावः। शङ्कते---योगजेति। न वयं विषयमात्रापेक्षां ब्रूमो येन

रूपादिष्वपि ज्ञानमुत्पादयेत्, अपि तु संसारावस्थायां यत् सुखज्ञानायानेनापेक्षितं तदपेक्षते। धर्मश्च तदा तेनापेक्षित इति मुक्त्यवस्थायामपि धर्ममेवापेक्षते। एतावान् विशेषो यदयं योगज इति। तथा च न रूपादिविज्ञान प्रसङ्ग इति। शङ्कते---नित्योऽसाविति। निराकरोति---योगेति। ननु त्वन्मते यथा सुखसंवेदनं जिहासितम्, एवमस्मन्मतेऽपि सुखसंवेदनहानाय घटिष्यत इत्यत आह---न चायं सुखमिति। अस्मन्मते हि दुःखहानायैव तदनुषक्तं सुखं जिहासितम्। नित्यं तु सुखं सर्वदुःखविनिर्मुक्तं सन्न दुःखहानाय जिहासितं संभवति इत्यर्थः। न केवलमानुकूल्यात् प्रतिबन्धकत्वं नास्ति शरीरादीनाम्, प्रत्युत मुक्त्यवस्थायामपि कल्पनीयता इत्याह---नित्यं शरीरादि इति। सिद्धान्तिनो वचनमनुभाष्य देशयेति---प्रमाणाभावादित्युक्तं तच्च नेति। शास्त्रेण हि मोक्षसाधने लोकः प्रवर्तनीयः। अप्रवर्तमानश्च प्रवर्तनीयः। इष्टार्थी च प्रवर्तते तत्साधने। सुखं चेष्टम्। सुखात्मको मोक्ष इत्यर्थः। सेयं लोकप्रवृत्तिरनैकान्तिकत्वेन संशयहेतुरिति परिहरति---न, प्रवृत्तीति।।

स्यादेतत्। मुख्यासंभवे गौणमरीयते। सुखशब्दश्च सुखे मुख्यः, भाक्तस्तु दुःखनिवृत्तौ। तस्मात् नित्यानन्द एव मोक्ष इत्यत आह---यदि पुनरिति। संचक्षाणकः संख्यानप्रवृत्तो योगी। धर्माधर्मौ तावदात्मनि पारमार्थिकौ, न त्वविद्याकल्पितौ। तौ च वीतरागेणासक्तेन सता शक्यौ भोगेन क्षेतुम्, न तु शक्तने। स हि सक्तस्तेषु तेषु विषयेषु उपात्तमुपात्तं भु*जानः त्यक्तं त्यक्तं चोपाददानः संसारात् न मुच्येत। तस्मादयं रागो बन्धनमिति समाज्ञातः। तन्निबन्धना च प्रवृत्तिः परिहर्तव्या। अन्यथा तु नित्यसुखावधारणलालितेयं तृष्णापिशाची लब्धप्रसरा विषयसुखेष्वपि प्रत्यासन्नेषु पुरूषं प्रवर्तयन्ती मोक्षमस्य सूदूरं प्रतिक्षिपेदिति मनागपि प्रसरोऽस्या न दातव्यः। तस्मात् नित्यानन्दप्रतिपादकश्रुतिरात्यन्तिके दुःखवियोगे भाक्तीति युक्तमिति भावः। चोदयति---यद्यपीति। रागवद् द्वेषस्यापि प्रसरो न दातव्यः। तस्य च त्वया प्रसरो दत्त इति तुलयो दोष इति। परिहरति---न, अप्रतिकूलत्वात्। यथा नित्यसुखोपादानं मोक्षम् अप्रतिकूलया सक्त्या सप्रतिकूलं नैवमात्यन्तिकदुःखहानं दुःखद्वेषानुषक्तम्। द्वेषः क्रोधो मन्युरित्यनर्थान्तरम्। ज्वलनात्मको हि स भवति। नैवं वैराग्यम्। अलं प्रत्ययो हि स इत्यप्रतिकूलं दुःखहानमित्यर्थः। तदनेन नित्यं सुखमात्मनो मोक्षेऽभिव्यज्यते इत्यादि तस्मिन् प्रहीणे नास्य नित्यसुखरागः प्रतिकूलो भवतीत्येवमन्तं भाष्यजातं व्याख्यातं वेदितव्यम्। यद्येवमित्यादेर्भाष्यस्यायमर्थः। एवं वैराग्येण मोक्षमाणस्य प्रवृत्तो सत्याम्, मुक्तस्य यदि नित्यं सुखं भवति कामं भवतु मा वा भूत्, उभयोरपि पक्षयोः वीतरागस्य प्रवृत्तौ न मोक्षाधिगमो विकल्प्यते, न सन्दिग्धो भवतीत्यर्थः।।

वैनाशिकानां मोक्षमुपन्यस्यति---चित्तं विमुच्यत इति। संसारी हि मुच्यते। रागादयस्तद्धेतवः। न चात्मनि नित्ये रागादयः संसारं कर्तुमुत्सहन्ते, नित्यस्याविकार्यत्वेन तादवस्थ्यादुपनेयापनेयाभावात्। यथाहुः,

वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलम्।

चर्मोपमश्चेत् सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फलः।।

इति। चित्तं तु कार्यं रागादिवशात् संसारी, तद्वियोगाच्च मुच्यते इति युक्तमित्यर्थः। देवमनुष्यादिजातिः गतिः तत्रोत्पत्तिः। तदेतद् दूषयति---न, अयत्नत इति। क्षणिकत्वात् चित्तस्य, जन्मविनाशप्रयोजनमेव। जन्मान्तरं हि

विनाश इति क्षणस्याभेद्यत्वेनोपनेयापनेयाभावात्। स्वरसभङ्गित्वाच्च वैयर्थ्यमित्यर्थः। शङ्कते---सन्ततेरिति। अनादिः खलु कार्यकारणप्रवाहरूपा बुद्धीनां सन्ततिः। सा चात्मसाक्षात्कारोन्मूलितसवासनक्लेशजालस्य निवर्तते। निवृत्तिश्चेयमेव तस्या यत् तत्सन्तानवर्तिनश्चेतसोऽनागतस्यानुत्पाद इति भावः। निराकरोति---न, तस्याशक्यत्वात्। उत्पन्नस्यानुत्पादो न शक्यः, नापि सन्ताननिवृत्तिः शक्या कर्तुम्, अन्त्यक्षणानुपपत्तेः। स हि अन्त्यः क्षणः किि*चदारभते न वा? आरम्भे नान्त्य इति न कार्यकारणप्रवाहनिवृत्तिः, प्रवाहश्च सन्तान इति न सन्ताननिवृत्तिः। अनारम्भे तस्यासामर्थ्येनासत्त्वम्। ततः पूर्वे सर्वेऽपि क्षणा असन्तः स्युरिति कस्योच्छेद इति भावः। शङ्कते---अनागतानुत्पाद इति। तथा सत्यनागतानुत्पादलक्षणार्थक्रियाकारित्वादन्त्यक्षणोपपत्तिरिति

भावः। निराकरोति---अनागतेति। प्रागभावस्यानादित्वादित्यर्थः। पृच्छति---तर्हि कस्येति। नित्यस्यानुपकार्यत्वादपनेयाभाव इति भावः। उत्तरम्---य इति। यथा चाक्षणिकस्योपकार्यत्वं तथा क्षणभङ्गभङ्गे उपपादयिष्यत इति सद्धिम् ।।२२।।

<B3>

।।टीका।।

संशयलक्षणावतारणपरं भाष्यं स्थानवत एतर्हि इति। तस्यार्थः। स्थानं क्रमः। तद्वतः। एतर्हि इदानीमिति। क्वचित्

पाठः स्थानवत एव तर्हीति। तर्हि तदानीमुद्देशसमये, क्रमवतः संशयस्य प्रमेयानन्तरमुद्दिष्टस्य, प्रमेयलक्षणानन्तरं स्थानं क्रमो लक्षणस्येत्यर्थः। तदेतद् वार्त्तिककारो व्याचष्टे---प्रमेयेति। एतदेव स्फुटयनि---यति। स्थानं क्रमग्रहणेन व्याख्यातम्, मतुबर्थश्च प्राप्तिग्रहणेन।।

समा---यः।। अत्र च विमर्शः संशय इति संशयसामान्यलक्षणम्। तत्र संशय इति लक्ष्यनिर्देशः, विमर्श इति लक्षणपदम्। एकस्मिन् धर्मिणि विरोधिनानार्थावमर्शो विमर्शः, किं स्विदिति ज्ञानम्। तदनेनासमानजातीयेभ्यः प्रमाणादिभ्यः समानजातीयेभ्यश्च विपर्ययादिभ्यः संशयो निवर्तितो भवति। समानेत्यादीनि तु त्रीणि

विशेषलक्षणानि। तेषु च विमर्शः संशय इत्येतदनुवर्तनीयम्। अत्र विशिष्टोऽवमर्शो विमर्शविशिष्टः संशय इति लक्ष्यपदम्। समानधर्मोपपत्तेरनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरिति त्रीणि प्रत्येकं शेषैः पदैरूपेतानि लक्षणानीति। तदेतदाह वार्त्तिककारः---तत्र समानेति। त्रिविध एवेति ये प*चविधमाचक्षते ते निराकृताः। तदनवधारणज्ञानं स संशय इति संशयसामान्यलक्षणपरं भाष्यं व्याचष्टे---तत्र विषयस्वरूपेति। प्रत्ययोऽनवधारणात्मकश्चेति। आक्षेपपरिहारौ प्रथमसूत्र एव व्याख्यातौ। प्रत्ययशब्दस्य निश्चयवचनत्वमभ्युपेत्य व्याख्यानं प्रतीयत इति। परमार्थतस्तु प्रत्ययशब्दो ज्ञानपर्यायः। ज्ञानत्वं च सामान्यं संशयादिष्वप्यस्तीति न विरोध इति।।

समानधर्मोपपत्तेरिति व्याचष्टे---समानेति। विकल्प्याक्षिपति---किं पुनरिति। कस्मादिति। मा कार्षीद् द्रव्ये

संशयम्, गुण एव कस्मात् न करोतीति प्रश्नार्थः। समाधत्ते---न, साधारणेति। यादृशं संख्याप्रचयपरिमाणभदयोनि परिमाणं स्थाणुपुरूषयोः, तादृशमास्यापि पुरोवर्तिनो द्रव्यस्य परिमाणम्। तस्मात् सदृशपरिमाणधर्मस्य धर्मिण उपपत्तेरित्यर्थः। महत्वदीर्घत्वसामान्यधर्मयोगस्तु सन्नपि न संशयकारणम्, असादृश्ये तद्योगेऽपि संशयाभावादिति भावः। स्यादेतत्। उपपत्तिः सत्ता। न च सदृशो धर्मः सत्तामात्रेण संशये हेतुः, अपि तूपलब्धः। न चोपलब्धिवाचकमत्रास्ति पदमित्यत आह---तस्योपपत्तिरध्यवसाय इति। यद्यप्ययमुपपत्तिशब्दः सत्तावचनस्तत्परश्च, तथापि पदान्तरसमभिव्याहारादवगम्यते सत्तामात्राभिधानेऽपि तदुपलब्धिर्विवक्षितेति। विषयविषयिणोरभेदविवक्षया सामानाधिकरण्यमुपपत्तिरूपलब्धिरिति। पृच्छति---कस्मादिति। अस्मदायत्ते हि शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं प्रयोक्ष्यामह इत्यर्थः। उत्तरम्---अनुक्तमपीति। विशेषापेक्षा इति वचनेन विशेषस्यापेक्षा उच्यते। अपेक्षाशब्दश्च यद्यपीच्छायां वर्तते, तथापीह जिघृक्षायां वाक्यसामर्थ्यात्। न च सा संशयस्य हेतुः, तस्याः संशये सति भावात्। तस्माद्

विशेषापेक्षया विघृक्षालक्षणयेह विशेषयोः पुरोवर्तिवस्तुसादृश्यात् स्मरणे सत्यग्रहणं लक्षणीयम्, यथा गङ्गाशब्दस्तीरं संबद्धमेव लक्षयति, न तु तीरमात्रम्। अनेनैवाभिप्रायेण वक्ष्यति भाष्यकारः विशेषस्मृत्यपेक्ष इति। तस्माद् विशेषग्रहणप्रतिषेधात् सामान्य ग्रहणमभ्यनुज्ञातं भवतीत्यर्थः। परिहारान्तरमाह---अथ वेति। स्यादेतत्, उपपत्तिशब्दः सत्तावचनश्चोपलब्धिवचनश्च। तथा च विनिगमनायां को हेतुरित्यत आह---यः पुनरिति। नन्वभावः प्रमाणालम्बनमुक्तः, तत् कुतो न विरोध इत्यत उक्तम्---स्वतन्त्रमिति। अथ वा सत्तावाचकोऽप्ययमुपपत्तिशब्दः स्वाभिधेयविषयामुपलब्धि लक्षयतीत्याह---विषयशब्देनेति। न चेयम् अलौकिकी लक्षणेत्याह---लौकिकमिति। यथा च धूमो न सत्तामात्रेण हेतुस्तथोक्तं प्रागिति।।

एकदेशिनामुपसंख्यानमुपन्यस्यति---अव्यवच्छेदेति। ते किल मन्यन्ते व्यवच्छेदहेतुरपि धर्मः समानो भवति। यथा कृतकत्वं साध्यधर्मिणि शब्दे दृष्टान्त धर्मिणि च घटादौ समानम्, न चासौ नित्यानित्यत्वसंशयहेतुः, अपि त्वनित्यत्वस्यायोगं साध्यधर्मिणि व्यवच्छिनत्ति। अतोऽव्यवच्छेदहेतोरिति वक्तव्यमित्यर्थः। तदेतद् वक्तव्यं दूषयति---न समानेति। समानो हि धर्मः प्रतिसंबन्धिनमपेक्षते---केनेति। संशयपदेन च स्वविषयोपस्थापकेन परस्परविरोधिनौ तावुपस्थितौ। तेन ताभ्यां समान इति गम्यते। तेन विवक्षिततज्जातीयवृत्तित्वे सत्यन्यजातीयवृत्तिरेव गम्यते। न चैव कृतकत्वम्। तस्मात् न वक्तव्यमव्यवच्छेदहेतोरिति। समानशब्दार्थः सादृश्यं तत्र नास्तीत्यर्थः। अत्रैवोपलब्धीत्यादिपदद्वयं शङ्कापूर्वकं योजयति---सोऽयं साधारण इति। उपलब्ध्यनुपलब्धी न व्यवतिष्ठेते इति। शिरःपाण्यादेरनुपलब्धिर्वक्रकोटरादेरूलब्धिः पुरूषस्य बाधकं प्रमाणम्, तद्धि पुरूष एवायं वा, इदंतया व्यवतिष्ठते, इदंतानिषेधेन वा। नायं पुरूष इत्यनिदन्तया व्यवतिष्ठते। तदभावोऽव्यवस्था। तदनेन साधकबाधकप्रमाणाभावो दर्शितः। विशेषाकाङ्क्षायां चेति विशेषस्मृतिर्दर्शिता।।

विमर्शपूर्वकं समस्तमित्यवधारयति---किमिदमिति। तत्रैकपदपरिग्रहे दोषमाह---यदि समानेति। विशेषः शिरः पाण्यादिः। विशिष्यते ह्यनेन पुरूषः स्थाणोरिति अनुपलब्धसामान्यस्यापि क्वचिदुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थास्तीति। यथा सप्तमे रसे, दशमे वा द्रव्ये। न हि तत्र साधकं बाधकं वास्ति प्रमाणम्। न च संशयः। विशेषापेक्ष इत्येतावतीति। तद् यथा

हस्तिनं दृष्ट्वा तत्संबन्धिनो स्थूणाहस्तिपकौ स्मरति न च तत्र संन्दिग्धे।।

द्विपदपरिग्रहे दोषमाह---एवं समानेति। नौदोलारूढो हि गच्छन् विदूरे आरोहपरिणावद्वस्तुदर्शनेऽपि सत्यपि च साधकबाधकप्रमाणाभावे विशेषस्मृत्यमावात् नग इति वा नाग इति वा न सन्दिग्धे।

एवमुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्ष इति पदद्वये विधीयमानऽन्यतः स्मर्यमाणाद् विशेषात् सदृशधर्मवति धर्मिण्यनुपलभ्यमाने संशयः स्यात्। अस्ति हि तदा विशेषस्मृतिः साधकबाधकप्रमाणाभावश्च, नो खल्वनुपलभ्यमाने समानधर्मे धर्मिणि तद्गता वक्रकोटरादयो वा शिरः पाण्यादयो वा शक्यग्रहा इति। यदायं द्रष्टेति। यदा खल्वयं द्रष्टा प्रतिपरूरडकुरोद्भेदपुकंकिताभिर्मन्दमलयमारूतान्दोलनललितलास्यशालिनीभिः

शाखाभिर्मधुमदमुदितमधुपमालाशि*जतवल्लकीवाद्यमनोहराभिर्मत्तपुंस्कोकिलकुलविप*च्यमानप*चमाभिरारब्ध-

संङ्गीतकं सहकारतरूमनुभूयाथ विदूरवर्ती कु*जरसदृशधर्मवन्तमनुभवति, तदास्यास्ति समानधर्मोलब्धिः। अस्ति च करितरुरूपविशेषस्मृतिः, न तु साधकबाधकप्रमाणाभाव इति न संशेते। कतिपयव्यक्त्याश्रयत्वं सहकारत्वादेर्विशेषस्याल्पविषयत्वम्। आरोहपरिणाहादेस्तु बहुव्यापित्वं महाविषयत्वम्। नानार्थावमर्शनं च विरूद्धार्थावमर्शनं द्रष्टव्यम्। तदनेन स्थाणुपुरूषयोरित्यादि भाष्यं व्याख्यातम्। पश्यन् इत्युपपत्तिविवरणम्। विशेषं बुभुत्समान इति विशेषापेक्ष इत्यस्य विवरणम्। किं स्विदिति विमर्शविवरणम्। स्यादेतत्। संशयोत्तरकाला बुभुत्सेति, कथं बुभुत्समानः संशेत इत्यत उक्तं भाष्यकृता, समानमनयोरिति। विशेषापेक्षाशब्देनेच्छावाचिना अगृह्यमाणविशेषस्मरणं लक्षितमिति भावः। सेयं साधकबाधकप्रमाणानुपपत्तौ सत्या

समानधर्मोपलब्धिर्विनश्यदवस्था विशेषस्मृत्या सहाविनश्यदवस्था एकस्मिन् क्षणे सती संशयज्ञानस्य हेतुरिति सिद्धम्। त्रिपदपरिग्रहमनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरित्यत्रापि योजयति---एतेनेति। द्वे द्वित्वेनैकीकृत्याद्यानन्तरयोरिति द्रष्टव्यम्।।

अनेकधर्मोपपत्तेरित्यत्र भाष्यकृतो व्याख्यां ग्रहीतुम् एकदेशिव्याख्यानमुपन्यस्य दूषयति---अनेकेति। शब्दो हि संयोगजः। संयोगजत्वं हि कार्ये द्रव्ये गुणे च रूपादौ शरीरादिक्रियायां चास्तीति द्रव्यगुणकर्मणां समानम्। तस्मादनेकस्य धर्मः चरितार्थः। एवं शब्दगतोऽनेकोऽपि धर्मः समानतयैव द्रव्यत्वादिसन्देहहेतुः त्रिषु, संयोगजत्वं साधारणं सत्त्वादिना निर्भक्स्य, निर्गुणत्वं गुणकर्मणाः। एवं क्षणिकत्वं द्रव्यगुणकर्मणामिति समानधर्मोपपत्त्या गतार्थमित्यर्थः। पृच्छति---अथेति। भाष्यकृद्व्याख्ययोत्तरम्---असाधारण इति। पुनः पृच्छति---कथमिति। समासपदशब्देन तदेकदेशोऽनेकशब्दो लक्ष्यते समासगतेनानेकशब्देनेत्यर्थः। उत्तरम्---समानेति।।

एतदुक्तं भवति। यतोऽनेकस्मात् समानासमानजातीयादेष स्वाश्रयं व्यावर्तयति, अतोऽनेकापादानकव्यावृत्तिहेतुकत्वात् लक्षणयानेन इत्युच्यते। तदनेन समानजातीयम् असमानजातीयं चानेकमिति भाष्यं तस्माद् विशेष इत्यध्याहृत्य व्याख्यातम्। अध्याहृतविशेषपदविवरणं विशेषको धर्म इति। संबन्धसामान्यविवक्षया तु षष्ठी तस्यानेकस्येति। लक्षणाबीजान्तरमाह---तस्य चानेकस्येति। निवर्त्यनिवर्तकसंबन्धेनानेकशब्देन धर्मोः लक्ष्यत इत्यर्थः। तदनेन विनैवाध्याहारं समानजातीयमसमानजातीयं चानेकम्। तस्य धर्मे निवर्तकतयेति व्याख्यातम्। न त्वत्र समासभ्रान्तिः कर्तव्या। दर्शयिष्यति हि बहुव्रीहिमिहैव वार्त्तिककारः। तदेवं लक्षणाबीजद्वयोपन्यासेन असाधारणो धर्म इति ग्रहणकवाक्यं व्याख्यातम्। प्रकारान्तरेणानेकधर्मपदंव्याचष्टे---एकाँनेकेति। एकं चानेक च तदुभयमनेकं तस्यानेकस्य प्रत्ययहेतुर्धर्मोऽनेकधर्मः भेदाभेदप्रत्ययहेतुरित्यर्थः। विभागजत्वं विभागजानां शब्दानामन्योन्यस्याभेदप्रत्ययहेतुः, तदितरेभ्यश्च भेदप्रत्ययहेतुः। तदिदमाह---यतो विभागजत्वात् एष प्रत्ययो भवतीदं विभागजं शब्दजातम् एकम्। इदं च ततोऽन्यद् अनेकं भिन्नम्। तत्र य एव एकप्रत्ययहेतुः धर्मोऽभेदः स एव अनेकप्रत्ययहेतुर्विशेषः। जात्यभिप्रायं चैकवचनम्, सदादिर्हि धर्मो दुव्यगुणकर्मणामभेदप्रत्ययहेतुः, सामान्यादिभ्यश्च शब्दं निर्भजति। तदिदमाह---यतः सदादेरेष प्रत्ययो भवतीदमेकं यतश्च विभागजत्वादेप प्रत्ययो भवतीदमनेकमिति, तस्मात् सिद्धमेकं चानेकं च। अनेकमिति तत्प्रत्ययहेतुरुपचारेणानेक इति। तद्दिमुद्भाष्यं व्याख्यानम्। अत्रोदाहरणमाह---यथेति। द्रव्यत्वादिकोटित्रयविषयसंशयप्रदर्शनार्थमुक्तं सामान्यविशेषसमवायेभ्य इति।।

सदनित्यं द्रव्यवत्कार्यां कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः।। तेनानेन सदादिना निर्भक्तस्य पृथक्कृतस्येत्यर्थः।।

स्यादेतत्। यद् येन सहचरितं दृष्टं तत् क्कचिद् दृश्यमानं तत् स्मारयत् तद्वियरुद्धेनापि च संबन्धाननिश्चाययत्

संशयहेतुर्भवति, यथा समानो धर्मः। असाधारणस्तु धर्मो विभागजत्वं नर्ते शब्दात् क्कचित्

पृथिव्यादौ वा उत्क्षेपणादौ वा गन्धादौ वा दृष्ट इति कश्र स्मारयेत्, अस्मारयद् वा कथं तत्र संशयं जनयेत्? तस्मात् कोऽयं भवेदित्ययो धर्मादिति जिज्ञासामात्रमुत्पादयेत् न त्वयं वायं वेति संशयमित्यत आह---न हीति। कस्मात् न दृष्टमित्यत आह---सर्वत्रासंभवात्। न हि द्रव्यादेर्विभागतो जन्म संभवति, तदन्वयव्यतिरेकाननुविधानादित्यर्थः। नन्वत एवोक्तं न संशयहेतुरित्यतः आह---विभागजत्वं संशर्ये करोति

सर्वतो व्यावृत्तेरिति। अयमर्थः, यद्यपि विभागजत्वं न द्रव्यादौ क्वचिद् दृष्टम्, तथापि तद्व्यतिरेकः प्रत्येकं द्रव्यादौ दृष्ट इति विभागजत्वेन सदाद्यविशेषवान् शब्दो द्रव्यकर्मभ्या व्यावर्तमानः किं गुणः, गुणकर्मभ्यां व्यावर्तमानः किं द्रव्यम्, गुणद्रव्याभ्यां व्यावर्तमानः किं कर्मेति व्यतिरेकमुखेन तत्तत् स्मारयन् असाधारणो धर्मो भवति संशयकारणमिति। देशयति---ननु चेति।।

अयमभिसन्धिः। वंशे पाट्यमाने वंशदलयोः क्रिया, ततस्तयोर्मिथो विभागः, ततो वंशदलावरुद्धनभोभागविभागः। सोऽयं विभागजो विभागो न वंशदलकर्मजः। अवयवक्रिया हि तदवयवावरुद्धनभोभागविभागजनिका

द्रव्यारम्भकसंयोगाप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वेन व्याप्ता विकसत्कमलकुड्मलदलेषु दृष्टा। न हि तत्र तत्र मुकुलिताद् विकासि कमलमन्यत्, आकु*चतप्रसारिताङ्गुलिकरतलवत् तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्। वंशदलक्रियापि चेत् तादृशी, नूनमनयापि द्रव्यारम्भकसंयोगाप्रतिद्वन्द्विविभागजनिकया भवितव्यम्। तथा च द्रव्यं कार्यमपि न नश्येत्। तस्मात् नानया वंशदलाकाशविभागो जनयितव्यः। न चान्यदस्य कारणं संभवति। तस्माद् वंशदलक्रियाजनितो दलयोर्विभागः कार्यैकार्थसमवेतः तदवरुद्धाकाशप्रदेशविभागस्यासमवायिकारणमेषितव्यः। हेतुरिति सिद्धं भवतीति। परिहरति---अनभ्युपगतविभागजविभागस्यैतद् विभागजत्वम् एवं संशयकारणं भवति। अनभ्युपगमबीजं च कुतः

पुनरेवदेवमवगतं पद्मपत्रावयवक्रिया विभागद्वयजनिकेति, विभागद्वयक्रमकल्पनायां प्रमाणाभावादिति चेत्? हन्त, वंशदलविभागयोरपि तुल्यम्। ननूक्तं द्रव्यारम्भकसंयोगाप्रतिद्वन्द्विविभागजनकं स्यात् कर्म, ततश्च द्रव्यनाशो न भवेदिति। अथं विपर्ययः कस्मात् न भवतीति वंशदलद्वयक्रियैव विभागद्वयजनिका, पद्मपत्रवयवक्रिया त्ववयवविभागजनिका, तदवयवाकाशविभागस्त्ववयवविभागजन्मा। यदि तु पद्मपत्रावयवक्रिया उभयजनिका भवेत्, वंशदलक्रियैव द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विनं विभागं जनयेदिति। न चान्यतरत्र विभागद्वययौगपद्यनिश्चयः क्रमप्रमाणाभावश्च तुल्यः। तस्मात् पद्मपत्रावयवक्रियाविभागजनकत्वसंदेहादशक्यविनिश्चयो व्याप्यव्यापकभावः। क्रियावैलक्षण्यात् तु स्वहेतुवैलक्षण्यजन्मनः कार्यस्य विभागस्य वैलक्षण्यं स्यात्, यदेको द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वी अप्रतिद्वंद्वी चेतरः, तथापि चैतद्वैलक्षण्यं क्रियाया अभ्युपेतव्यम् यदेका विभागमेकं जनयति। अन्या तु विभागद्वयमिति। तस्मादेतदुदाहरणबलेन न विभागजविभागसिद्धिः।।

यस्त्वङ्गुलिकर्मानन्तरमङ्गुलितरुविभागो हस्ततरुविभागः, शरीरतरुविभगाश्च दश्यते, तत्राङ्गुलितरुविभागमङ्गुल्याश्रया क्रिया करोतु, हस्ततरुविभागं तु न शक्ता जनयितुम्, तस्याः स्वाश्रयसमवायात्, स्वाश्रयसमवेतकार्यजनने च क्रियायाः सामर्थ्यावधारणात्। तस्मात् हस्तादितरुविभागः क्रियतोऽसंभवन्नङ्गुल्यादितरुविभागमेव कार्यैकार्थसमवायलक्षणया प्रत्यासत्त्या निमित्तीकरोतीति विभागजविभागसिद्धिं मन्यते, तं प्रत्याह---यः पुनरिति। अस्तु वा विभागजो विभागः, तथापि विभागजत्वमीदृशमसाधारणमेवेत्यत आह---अस्तु वा तस्य अभ्युपगतविभागस्य अपि विभागजत्वमसाधारणं विशिष्टम्। तदेव देशयति---विभागजेति। पाट्यमाने हि वंशे शब्दोत्पत्तौ वंशदलयोर्मिथो विभागो निमित्तकारणम्। वंशदलावरुद्धाकाशविभागस्त्वस्यासमवायिकारणम्, न तु भेर्याकाशसंयोगवत् वंशदलाकाशसंयोगोऽसमवायिकारणं भवितुमर्हति। तथा हि प्रयोगः, योऽयं वंशदलविभागनिमित्तः शब्दः, स निमित्तसमानजातीयासमवायिकारणजन्यः, तदसाधारणनिमित्तजन्यशब्दत्वात्। यो यः शब्दो यदसाधारणनिमित्तजन्मा, स सर्वस्तज्जातीयासमवायिकारणजन्यः, यथा भेरीदण्डसंयोगनिमित्तः शब्दो भेर्याकाशसंयोगासमवायिकारणकः। तथा चायम्। तस्मात् तथेति। तदेवं वंशदलविभागलब्धजन्मना वंशदलाकाशविभागेनासमवायिकारणेन जनितः शब्दः। तदेवं विभागजविभागासमवायिकारणकत्वं शब्दस्य, तदपि यद्यप्यङ्गुल्याकाशविभागजहस्ताकाशविभागासमवायिकारणे कायाकाशविभागेऽस्ति, तथापि

कारणमात्रविभागजविभागासमवायिकारणकत्वादिति हेतुः भाष्यकारेण विभागजत्वात् इत्यनेन सूचितः। न चाङ्गुल्याकाशविभागपूर्वकः कायाकाशविभाग एवम्। स हि कारणाकारणविभागपूर्वको, न तु कारणमात्रविभागपूर्वकः।

तदिदमुक्तम्---विभागजविभागासमवायिकारणकः शब्दो नान्यः पदार्थ इति।।

ननु सहचरितो दृष्टः स्मारयन् विशेषसंशयहेतुर्भवति, न तु यो व्यावृत्तः तेन सहास्यासाहचर्यादिति शङ्कामपनेतुं भाष्यकारीयमुत्तरमाह---तुल्यजातीयेष्विति। यद्यपि व्यतिरेकमुखेनासाधारणः शक्तः स्मारयितुम्,

तथापि भाष्योक्तमप्युक्तम्। यत् खलु सदादिरूपसंपन्नं विशेषवत् तत्समानजातीयेभ्योऽसमानजातीयभ्यश्च व्यावृत्तम्, यथा पृथिवीद्रव्यम्। अबादिभ्यश्च द्रव्यान्तरेभ्यां गुणकर्मभ्यश्च विजातीयेभ्यो गन्धवत्त्वेन व्यावृत्तं द्रव्यजातीयम्। एवं

रूपत्वेन रूपं गुणः। उत्क्षेपणत्वेनोत्क्षेपणं कर्म। तथाविधः शब्दः सदादिरूपसंपन्नो विभागजत्वेन समानासमानजातीयेभ्यो विशिष्यते। तस्माद् भवति द्रव्यं गुणः कर्म वेति संशय इति। पूर्वव्याख्यानतोऽनेकशब्देनासाधारणधर्मो लक्ष्यत इत्युक्तम्। संप्रति समानशब्दपर्यालोचनयाप्यनेकपदमसाधारणे वर्तते लक्षणयैवेत्याह---समानधर्मस्य संशयकारणत्वेन उपयोगाद् वेति। समानं हि प्रतिगोगितया असमानं बुद्धौ सन्निधापयति। तत्र द्वयस्यापि समानशब्देन श्रुत्यर्थाभ्यामुपात्तस्य समानस्य धर्मस्यासमानस्य च, समानस्य संशयकारणत्वेनोपयोगादिति योजना। पृच्छति---कस्मादिति। अस्मदायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं प्रयोक्ष्यामह इति भावः। उत्तरम्---नैवमिति। असाधारणो हि धर्मो व्यतिरेकमुखेन संशयहेतुः। स चानेकस्माद् व्यावृत्त्या सिध्यति। सा च लाक्षणिकानेकपदाधीना नासमानपदात् लभ्यत इति प्रयोजनवल्लाक्षणिकपदोपादानम्। लक्षणैव चेयम् अनेकस्माद्व्यावृत्तो धर्मोऽनेकधर्म इति विग्रहेण निर्वर्ण्यते इति। अभ्युच्चयमात्रमाह---लाघवं वेति। असाधारणस्य संशयकारणत्वे व्यावृत्तिः प्रयोजिकेति मन्वानश्चोदयति---यद्यनेकेति। परिहरति---नैष दोष इति। व्यभिचाराव्यभिचारौ हि संशयनिर्णययोः प्रयोजकौ, नान्वयव्यतिरेकमात्रमित्यर्थः। चोदयति---यदि तर्हीति। सपक्षासपक्षसाधारण्यं हि हेतोर्व्यभिचारः। स चेत् संशयस्य कारणम्, हन्त, समानधर्मोपपत्तिरेव सर्वत्र संशयकारणमिति कृतम् अनेकग्रहणेनेत्यर्थः। परिहरति---सत्यमिति। सपक्षासपक्षसाधारण्यं हि हेतोर्व्यभिचारः। स च संशयस्य प्रयोजकः। तथाप्येकस्यान्वयः साधारणोऽपरस्य व्यतिरेक इत्येतावतोभयोपादानमित्यर्थः।।

एवमनेकधर्मोपपत्तेरिति स्वमते व्याख्याय परमतव्याख्यानं दूषयितुमुपन्यस्यति---न*इति। नित्यः शब्दः श्रावणत्वात् शब्दत्ववदित्येकः प*चरूपोपपन्नोऽव्यभिचारी हेतुः१ अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदिति चायमपरः प*चरूपोपपन्नोऽव्यभिचारी हेतुरिति। तदेतद् दूषयति---तदयुक्तमिति। न ह्यव्यभिचारिणौ प*चरूपोपपन्नावित्यर्थः। न चायं प्रतिवादिनः प्रयोगोऽपि युक्तः इति। विरुद्धशब्दस्यार्थो विरुद्धार्थ इति, स्वरूपमनयोर्विरुद्धं परस्पराभाववदित्यर्थः। विशेषदर्शनादुपजात इति। संशयस्य हि विशेषादर्शनं जनकम्, विशेषदर्शनं च निवर्तकमिति। स चेत् त्वन्मते निवर्तकादुत्पद्यत, अव्यभिचारिहेतुजनिताद्विशेषदर्शनात् नास्य निवृत्तिः स्यादित्यर्थः। न च यदा निवर्तकत्वमस्यास्ति तदा जनकमपीत्याह---न हि विशेषदर्शने सतीति।।

स्यादेतत्। प्रत्यक्षमेव स एवायं गकार इत्येवमाकारं प्रत्यभिज्ञासमाज्ञातं शब्दस्य स्थेमानमाकलयत्,

तावत्कालं स्थिरं चैनं कः पश्चान्नाशयिष्यति।।

इति नित्यत्वं परिच्छेत्स्यतीत्यत आह---नायमर्थः प्रत्यक्षस्य विषयः। तदेव हि प्रत्यक्षं संशयस्य निवर्तकं यदनन्यथासिद्धम्, यथौष्ण्यग्राहि वह्नेः। इदं तु सादृश्येनापि संभवात् स्वयं सन्दिग्धं सन्न संशयोच्छेदायालमित्यर्थः। मा भूत् प्रत्यक्षस्य विषयः, भवति त्वागमस्य। नो खलु क्षणिकः शब्दोऽर्थप्रत्यायने समर्थः, तस्यान्वयव्यतिरेककालानवस्थायिनोऽशक्यसमयत्वेनार्थप्रतिपत्तेरनुपपत्तेः। तस्माद् यद्यपि साक्षान्नित्योऽहम् इत्यागमो नाभिधत्ते, तथापि विदितसंगतेरर्थप्रत्ययं कुर्वन्नात्मनो नित्यतामाक्षिपन्नित्यताविषयो भवति। यथाहुः

नित्यस्तु स्याद् दर्शनस्य परार्थत्वात्।।

इत्यत आह---नागमविषयः। यद्यपि वर्णव्यक्तयः क्षणिकाः, तथापि स्वस्वसामान्यविशेषगत्वाद्युपहिता गवादिव्यक्तय इव गोत्वाद्युपधानाः शक्यसंकेता इति न नित्यतामाक्षिपत्यागम इत्यर्थः। भवतु किं नो बाध्यत इति। न खलु चन्द्रमसः परभागे हरिणसदसद्भावसन्देहः शक्यः कदाचिदप्युच्छेत्तुमस्मदादीनामित्यर्थः। कथं न बाध्यत इति। सन्दिग्धनित्यानित्यभावे शब्दे कृतकत्वं दृष्टमिति नानित्यत्वेन स्वभावतः प्रतिबद्धम्। तथा च न

बुद्ध्यादीनामनित्यत्वं साधयितुमर्हतीत्यर्थः। सर्वमिति। कृतकत्वप्रयत्ननान्तरीयकत्वप्रत्ययभेदभेदित्वादीत्यर्थः।

सर्वं चानुमानमिति। यदि च प*चरूपोऽपि हेतुः, संशयकारणं सर्वमेवानुमानमिति सर्वमप्रमाणं स्यादित्यर्थः।

वैनाशिकाः प्राहुः नित्यासंभवादिति। न, बाधापरिज्ञानादिति। बाधाविषयापरिज्ञानादित्यर्थः। स्वदेशे परोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं सप्रतिधत्वम्।

सौत्रान्तिकमते हि रूपं सप्रतिघमिष्यते मूर्तं च, नित्य एवेति वा अनित्य एवेति वा अभिलापो नोपपद्येत, स्थाणुरेवेति वा पुरुष एवेति वा अभिलापः। चोदयति---नैवं भविष्यतीति। मा भूदभिलाप इत्यर्थः। परिहरति---व्याहतमिति। स एवैकग्रन्थेनाह---ननु चेति।।

तदेवं प*चरूपयोर्हेत्वोरेकत्र समवायाभावः उक्तः। यदि पुनरसत्प्रतिपक्षरूपरहितयोरेकत्र संभवोऽङ्गीक्रियते, तथा च संशयहेतुत्वमित्यभिप्रायेण शङ्कते---अथ कृतकत्वेति, निराकरोति---तथापीति। प्रत्येकं सत्प्रतिपक्षत्वम्, मिलितयोस्त्वसाधारणत्वम्, तादृशः अन्यत्रादर्शनादित्यर्थः। तत् किमिदानीं सत्प्रतिपक्षतया कृतकत्वमसाधनमेव शब्दानित्यत्वे, तथा च बहु व्याहतं भवतीत्याशयवान् पृच्छति---यदा पुनरेवंभूताविति। उत्तरम्---तदा तयोरिति। ननु कृतकत्वस्य साध्यत्वात् श्रावणत्वस्य च सिद्धत्वात् प्रथमभाविना नित्यत्वानुमानेन सिद्धाङ्गकेनापहृतविषयं चरमभाविसाध्यङ्गकमनित्यत्वानुमानमेव बाध्यताम् इत्यत आह---यत्नश्च क्रियमाण इति। सिद्धमपि श्रवणत्वमनुमानसिकताद्यनित्यधर्मसाधारणतया सव्यभिचारं सन्नित्यत्वस्य साधनं न भवितुमर्हतीति। कृतकत्वस्य तु पा*चरुप्यम्। नित्यत्वस्य च प्रमाणबाधनमुपपादयिष्यत इत्यर्थः।।

विप्रतिपत्तेरित्यस्य व्याख्यानम्---विप्रतिपत्तेरिति। यद्यपि विरुद्धा प्रतिपत्तिर्ज्ञानं विप्रतिपत्तिः, तथापि तस्या वादिप्रतिवादिगताया अत्यन्तपरोक्षत्वात् संशयकारणत्वानुपपत्तेः स्वकार्यं प्रवादं लक्षयतीत्यर्थः। अत्र भाष्यकारः उपलब्ध्यव्यवस्थाया अनुपलब्धव्यवस्थायाश्च पृथक् संशयकारणत्वं मत्वा समानधर्मोपपत्तेरित्यनेन गतार्थतां परिहरन्नाह स्म---पुर्वः समानोऽनेकश्चेत्यादि। तदुपन्यस्य वार्त्तिककारो दूषयति---तत्रेति। नो खलु समानानेकधर्मोपलब्धौ सत्याम्, सत्यां च विशेषस्मृतौ साधकबाधकप्रमाणासद्भावे संशयो भवतीत्युक्तम्। तस्मात् नोपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थे पृथक् संशयकारणे इति। विशेषमपि दूषयति---समान इति। ननु यदि नासित भेदः, तत् किमिदानी सर्वेषां ज्ञातृस्थत्वाविशेषण त्रयाणामपि संशयकारणानां समानानेकविप्रतिपत्तीनामभेदः, तथा च पृथगुपादानवैयर्थ्यमित्यत आह---समानानेकधर्मयोरिति। पुनश्चोदयति---समानधर्मः सर्व एवायमिति। अयमभिसन्धिः। असाधारणो ह्यदृष्टपूर्वः क्वचिदपि न संशयं कर्तुमुत्सहते, यत् पुनरसाधारणवत्त्वं संशयहेतुत्वेनोपवर्णितं भाष्यकृता तत् समानमेव, न त्वसाधारणम्। यथाहुः,

अन्योऽसाधारणो धर्मस्तद्वत्तान्या च दृश्यते।

सर्वसाधारणी सा चेदिष्टा संशयकारणम्।

ततः साधारणस्यैव सिद्धा संशयहेतुता।।

यच्च वार्त्तिककारेण सर्वतो व्यावृत्त्या असाधारणस्य संशयकारणत्वमुक्तम्, तत्रापि तदभावस्य साधारणस्य संशयहेतुत्वे किमायातमसाधारणस्य? यथाहुः,

सर्वतोऽस्य निवृत्तत्वादभावात् संशयो यदि।

अनन्यवृत्तिरूपस्य ततोऽसाधारणस्य किम्।।

इति।।

विप्रतिपत्तिरपि विरुद्धहेतुद्वयसमुत्था एकस्मिन् संशयकारणम्, विरुद्धहेतुसमवायश्चासाधारण एव। स च साधारणे निविशते इति सूक्तम् सर्व एवायं समानधर्म एवाभिधीयत इति। परिहरति---न, सूत्रार्थापरिज्ञानदिति। न वयं सर्वत्र साधारणमपजानीमहे अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारवक्तृगतत्वभेदमात्रमाद्रियमाणाः कारणभेदेन त्रिविधं संशयमाचक्ष्महे

इत्यर्थः।।

वार्त्तिककारो भाष्यकारमतमुपन्यस्य दूषयति---अपरे पुनरिति। साधकबाधकप्रमाणाभावरहितं त्रयमपि न संशयकारणमित्युक्तमित्यर्थः। अपि चैतयोः पृथक् संशयकारणत्वेऽतिप्रसङ्गात् निश्चयपूर्वं न प्रवर्तेत लोकः, तथा च लोकविरोध इति दर्शयति---उपलब्ध्यनुपलब्ध्योर्द्वैविध्याच्चेति। न चास्य क्वचिदाश्वासो निःशङ्कता,

न चानभ्यासदशान्ने उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थयां संशय इति वाच्यम्, अनभ्यासदशापन्ने हि दूराद् वह्निज्ञाने

उपलब्ध्यव्यवस्थाया अपि न नागो वा नगो वेति संशेरते, किं तु किंशुककुसुमनिचयो वा उषर्बुधो वेति, तत्र समानधर्मोपपत्तिरेव कारणमितरसहिता। एवमयोग्यानुपलब्धिमात्रादपि न संशयो विना समानधर्मादिदर्शनमित्युक्तम्। विकल्प्य दूषणान्तरमाह---येषां चेति। सामग्रीभेदेन भेदे त्रैविध्यं संशयस्य सामग्रीनिवेशिकारणभेदेन तु प*चविधः, अपि त्वनेकविध एत्यर्थः।।

समानानेकधर्मोपपत्तेरित्यत्र षष्ठतत्पुरुषं मत्वा आक्षिपति---न समानधर्मग्रहणादिति। बहुव्रीहिं मत्त्वा समाधत्ते---अयं

परिहार इति। अथेति। कश्चासौ विशेषश्चेति किंविशेषः अनुपलब्धपूर्वो विशेषोऽस्येत्यर्थः। उपलब्धपूर्वायां व्यक्तौ संशये तद्गता विशेषाः सुस्मूर्षिताः तज्जातीयव्यक्त्यन्तरसंशये त्वन्यगतास्ते सामान्यद्वारेणोपलब्धा एवेति---सामान्यप्रत्यक्षादिति। समान्यवानेव सामान्यः। यथा

सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नृपाणाम्

इति सामान्यश्चासौ प्रत्यक्षश्चेति धर्मी तथोक्तः। अव्यवस्थितविशेषत्वं साधकबाधकप्रमाणाभाव इत्यर्थः।।

बौद्धाभिमतं संशयलक्षणमुपन्यस्यति---अन्ये त्विति। निगूढाभिप्रायो दूषयति---तैरपीति। अविदिताभिप्रायः शङ्कते---धर्मी चेदिति। दूषणवादी स्वाभिप्रायमुद्घाटयति---यदि तावदिति। बौद्धानां हि राद्धान्ते न रूपादिधर्माश्रयः कश्चिदस्ति धर्मी। ततश्च सिद्धान्तव्याकोपः। यदि त्वाह भवतु राद्धान्तव्याकोपो न हि शास्त्राश्रयो वाद इति, तत्रापि दोषान्तरमाह---धर्मधर्मिणोश्चेति। अथाप्यस्मद्दिशेति। समानानेकधर्मपदवद् बहुव्रीहिरित्यर्थः। सामान्यशब्दस्तु भवितरि दृष्टो यथा,

सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः।

इति भावः। व्यर्थं चाभिधानमिति। सामान्यविशेषतद्वदभ्युपगमेऽपि तद्वतोऽश्रवणात् साधर्म्यस्य सामान्यस्य विशेषा इति गम्येत, न च सामान्यस्य विशेषा इति विरुद्धार्थमभिधानं स्यादित्यर्थः। वैशेषिकलक्षणे हि विशेषाप्रत्यक्षादित्यनेन साधकबाधकप्रमाणाभावो दर्शितः। इह त्वसौ वक्तव्यः। तस्मात् न्यूनं बौद्धलक्षणमित्याह---उपलब्धीत्यादि। यदि च साधर्म्यदर्शनादित्यनेनान्वयमात्रव्यभिचारोऽभिमतो बौद्धेन ततोऽनेकधर्मदर्शनादिति वक्तव्यमिति। तदेवं सामान्यलक्षणमेकं, त्रीणि च विशेषलक्षणानीति स्थितम्।।

तदेतानि चत्वारि लक्षणानि पु*जीकृत्य विचारयति---समानेति। यदि तावत् संशयसामान्यलक्षणे स्थिते त्रीणि विशेषलक्षणानि ततः संशयत्वेनोपगृहीतानां त्रयाणां परस्परव्यवच्छेदकमात्रं लक्षणं वक्तव्यम्। ततः समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरित्येतावन्मात्रं वक्तव्यम्। कृतमत्र शेषेण, तन्मात्रादेव परस्परव्यवच्छेदसिद्धेः। तस्मात् परस्परव्यवच्छेदमनप्रेक्ष्य संशयकारणकथनपरमेतत् सूत्रम्। तथा चान्यान्यपि संशयकारणानि सन्तीति तान्यपि वक्तव्यानि। यदा खल्वयमात्मनः शमादौ संशेते, किमहं चन्दनवनितादिसन्निधाने रज्ये विरज्ये वेति, सोऽयमस्यात्मनः सन्निकर्षजन्मा संशयः आन्तरस्य शमादेर्विषयस्येति समाधत्ते---अस्तु तावदिति। यद्यपि तावन्मात्रेण समानजातीयव्यवच्छेदसिद्धिः, तथापि विजातीयनिर्णयादिव्यवच्छेदाय सामान्यलक्षणमनुवर्तनीयम्। तथा च प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति तल्लाघवाय शेषापेक्षा युक्ता। आत्ममनः---सन्निकर्षादयस्त्वत्यन्तसाधारणा

विजातीयव्यवच्छेदायापि नालमिति नोपत्ता इति भावः। एवं संशयकारणावधारणादर्थात् संशयभेदावधारणमित्युक्तम्। संप्रति कारणविशेषणत्वेन संशयस्वरूपमेवोच्यत इत्यह---स्वरूपनिर्देशो वेति। विप्रतिपन्नोऽपि पुरुषः संदिग्धवत् प्रतिपाद्य एवति मन्वानश्चोदयति---संशयवदिति। विप्रतिपन्नो न शिष्यः, किं तु जल्पवितण्डाभ्यां शिष्यतो नीत्वा सन्दिग्ध एव प्रतिपाद्य इत्यभिप्रायेण परिहरति---सत्यमिति ।।२३।।

<B3>

।।टीका।।

उद्देशक्रमप्राप्तस्य प्रयोजनस्य लक्षणम्---यम---नम्।।२।। अत्रार्थशब्दो गौणमुख्यप्रयोजनावरोधार्थः। तत्र मुख्यं सुखदुःखापितपरिहारौ, गौणं तु तत्साधनम्। अत्र भाष्यं---यमर्थम् इत्यादि। अत्राधिकृत्येत्यस्य व्याख्यानम्---व्यवसाय निनिश्चित्येत्यर्थः। समाधनौ च सुखदुःखाप्तिपरिहारावर्थः। न च सुखदुःखप्राप्तिपरिहारौ स्वरूपेण प्रवृत्ति निवृत्तिगोचराविति तदुपायप्रवृत्त्यैव चेतनप्रवृत्तिगोचराविति दर्शयति---तदाप्तिहानोपायमनुतिष्ठतीति। प्रवृत्तिहेतुत्वादिति। यद्यपि सुखदुःखाप्तिहाने तदुपायाश्च सन्ति, तथापि सामान्येन ज्ञायमानानीच्छाद्युपहारमुखेन प्रवृत्तिहेतवः। ननु सूत्रेऽधिकृत्येत्यस्ति, भाष्ये च व्यवसायेति, तत् कुतो न विरोध इत्यत आह---व्यवसायोऽर्थस्याधिकार इत्यादि। तदेतद् वार्त्तिककारो व्याचष्टे---यमर्थमधिकृत्येति, व्यवसायेति। पृच्छति---कस्येति सुखदःखाप्तिपरिहारयोर्व्यवसायस्तत्रैव प्रवर्तयेत्। न चानयोः प्रवृत्तियोग्यता। न चान्यनिश्चयोऽन्यत्र प्रवर्तयति, अतिप्रसङ्गादिति भावः। उत्तरम्---सुखदुःखसाधनानामिति। ततश्च प्रतीतिप्रवृत्त्योः संप्रतिपत्तिरित्यर्थः। सर्वव्यापितामस्य दर्शयति---अनेन प्रयोजनेनेति। वितण्डाया अपि प्रयोजनमुक्तं प्रथमसूत्रे। चोद्यमानस्य प्रवर्त्तमानस्येत्यर्थः। शङ्कते---यदीति। लोक्यतेऽनेनेति लोकः प्रमाणम्। तदन्वितः तदुत्पन्नः। न च प्रमाणमीदृशम्, अनवस्थाप्रसङ्गादिति भावः। निरारकरोति---अतिदोषोऽयमिति। यथा च प्रमाणस्य प्रमाणोपपन्नता न

चानवस्था, तथा द्वितीये निवेदयिष्यते। न च प्रसिद्धतरतया न प्रयोजनं लक्षणीयम् इति युक्तम्, कथमस्य प्रयुक्तौ साधनत्वम्, क्व च प्रयोजयति, कथं च व्यापकमिति सर्वस्य परीक्षकप्रवेदनीयत्वात्। अथान्य इति। अप्रामाणिको लौकिक इति। यथा

वटे वटे वैश्रवणः

इति। निराकरोति---तन्न बुध्यामह इति। प्रयोजनस्य प्रामाणिकत्वादित्यर्थः। यदप्युक्तं न्यायस्याङ्गं प्रयोजनं न भवति, तस्मात् न वक्तव्यमिति, तन्न युक्तम्। या खलु निष्प्रयोजनेति न ब्रूमः प्रयोजनं न्यायस्याङ्गमित्यपि, मुख्यं प्रयोजनमेव हि तन्न स्याद् यदृते पुरुषादन्यार्थमिति। प्रयोजनवांस्तु न्यायो निष्प्रयोजनां तद्गतां चिन्तामङ्गी करोति, फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायात्। तस्मादनङ्गमपि प्रयोजनं परीक्षाया मूलं स्वर्ग इव सेतिकर्तव्यताकस्य यागाद्यनुष्ठानस्येति सिद्धम् ।।२४।।

<B3>

।।टीका।।

क्रमप्राप्तं दृष्टान्तं लक्षयति---लौकि---न्तः।।२५।। दृष्टान्त इति लक्ष्यनिर्देशः, शेषं लक्षणम्। साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावित्वेनार्यते तथा साध्यवैधर्म्यादतद्धर्मभावित्वेनार्यते यः सोऽर्थस्तस्मिन्। तथा च नातिव्याप्तिः। उदाहरणसूत्राच्चेदृशविशेषप्रतिलम्भः। लोकसामान्यम् किं तदित्यत आह---नैसर्गिकमिति। शास्त्रपरिशीलनलब्धजन्मा बुद्ध्यतिशयो वैनयिकः। तद्रहिता लौकिकाः प्रतिपाद्या इति तावत्। तद्विपरीताः तदुभयंसपन्नाश्च परीक्षकाः प्रतिपादका इति यावत् कथाबहुत्वाच्च बहुवयनम्। तदनेन वादिप्रतिवादिनौ दर्शितौ, तयोर्बुद्धिसाम्यं व्याचष्टे---यथा यमर्थमिति। लक्षणप्रयोजनमाह---दृष्टान्तविरोधेनेति। दृष्टान्तस्य विरोधो विरुद्धत्वं साध्यविकलत्वादि। प्रतिपक्षा इति

प्रतिपक्षासाधनानि। समाधिः अभूतदोशारोपस्य प्रतिषेधः। लक्षितश्च दृष्टान्त उदाहरणलक्षणाय कल्पते घटते इति भाष्यम्। अत्र वार्त्तिककारो लौकिकपरीक्षकस्वरूपमविवक्षितमिति मन्वान आह---बुद्धिसाम्येति। अविवक्षायाः प्रयोजनमन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह---एवं चेति। परेषा दृष्टान्तलक्षणक्षेपमुपन्यस्य दूषयति---सोऽयं दृष्टान्त इति। दृष्टान्तस्य प्रयोजनमाह---दृष्टान्तः सारूप्यव्युत्पत्त्यर्थः। यथा आक्षेप्त्रोक्तं तत्तदक्षरमनूद्य दूषयति---असिद्धसाधनार्थो वेति। न खल्वसिद्धः साध्येन साधनस्याविनाभावो दृष्टान्तेन साध्यते इत्यर्थः।।२५।।

<B3>

।।टीका।।

अत्र भाष्यकारः सिद्धान्तसामान्यलक्षणमपठित्वैव तात्पर्यं व्याचष्टे---अथ सिद्धान्तः इत्यादिना। तत्र इदमित्थंभूतमिति वार्त्तिककारो व्याचष्टे---इदमिति सामान्यत इति। भाष्ये च संस्थितिरित्थंभावव्यस्थेति सामान्योपक्रमस्य अभ्युपगमस्य प्रमाणतो विशेषपर्यन्ततापरिसमाप्तिः संस्थितिरित्यर्थः। अत्रैवार्थे सूत्रम् इत्याह वार्त्तिककारः---अस्यार्थस्येति।।

तन्त्रा---न्तः।।२६।। सूत्रार्थमाक्षिपति---किं पुनरिति। लक्षणार्थ चेति। सामान्यलक्षणार्थम्, न खलु सामान्यलक्षणमन्तरेण शक्यो विभाग इत्युक्तम्।।२६।।

<B3>

।।टीका।।

समाधत्ते---नानार्षमिति। लक्षणार्थत्वं सामान्यलक्षणार्थत्वम्। तन्त्र्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते प्रमेयाण्यनेनेति तन्त्रं प्रमाणम्। तदेवाधिकरणम् आश्रयो ज्ञापकत्वेन येषामर्थानां ते तथोक्ताः। अशास्त्रितः अप्रमाणिक इत्यर्थः। आभिमानिकं च प्रामाणिकत्वम्, तेन सिद्धान्तभेदिनामर्थानां सर्वेषां न प्रामाणिकत्वप्रसङ्गः। तदेवं भाष्यकारेण व्याख्याय सामान्यलक्षणं पठितम्। एवं व्याख्यानपूर्वकमेव विभागसूत्रं पठति---तन्त्रार्थसंस्थितिरिति। तन्त्रग्रहनेन च सर्वतन्त्रप्रतितन्त्रयोरुपादानम्। उभयोरपि तन्त्रत्वात्। तदिदमुक्तम्---तन्त्रभेदात् त्विति। अनवधारितार्थपरिग्रह इति। साक्षाच्छास्त्रे नोपात्तो यथा मनस इन्द्रियभाव इति ।।२७।।

<B3>

।।टीका।।

सर्व---न्तः ।।२७।। यद्यपि घ्राणादिषु भौतिकत्वाभौतिकत्वादयो विप्रतिपत्तयः, तथापि इन्द्रियत्वे नास्ति विप्रतिपत्तिरिति। तदेतद् वार्त्तिककारो व्याचष्टे---सर्वेषामिति। अत्र चोदयति---न दृष्टान्तादिति। परिहरति---भिद्यत इति।

न चैवं सर्वतन्त्रसिद्धान्तः, तस्य सर्वैरेव निश्चितत्वादिति, अनुमानागमयोरिति। संबन्धग्रहणाश्रयावनुमानागमौ, यत्र च संबन्धग्रहः स दृष्टान्त इत्यर्थः ।।२८।।

समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः।।२९।।

<B3>

।।टीका।।

समा---न्तः ।।२९।। समानशब्द एकपर्यायः। नैयायिकानां हि समानं तन्त्रं न्यायशास्त्रम्, परतन्त्रं च सांख्यादिशास्त्रम्। चेतना आत्मनः निरतिशया अपरिणामिनो न केनचिद् धर्मेणोपजनापायधर्मेण युज्यन्ते।

प्राकृतेषु च देहादिषु तत्कारणेषु महदहङ्कारप*चतन्मात्रभूतसूक्ष्मेषु विशेषोऽतिशय इत्यर्थः। तदेतत् सूत्रं वार्त्तिककृद् व्याचष्टे---सामान्येनेति। योगानाम् एव, सांख्यानाम् एवेति नियमः ।।२९।।

<B3>

।।टीका।।

यत्---न्तः।।३०।। यस्यार्थस्य साध्यस्य वा हेतोर्वा सिद्धौ इति विषयसप्तमी, न तु निमित्तसप्तमी, द्वयोर्ज्ञायमानयोर्निमित्तनैमित्तिकभावायोगात्। तेन यस्मिन्नर्थे ज्ञायमाने तदनुषङ्गिणोऽर्थास्तदन्तर्भाविनो गम्यन्ते, सोऽर्थः साक्षादधिक्रियमाणस्तदनुषङ्गिणां चाधारः तदाश्रयत्वात् तत्सिद्धेः, स पक्षो वा भवतु हेतुर्वा अनेन रूपेण अधिकरणसिद्धान्तः। पक्षस्तावद् यथा विवादाध्यासितमुपलब्धिमत्कारणमुत्पत्तिमत्त्वाद् तस्त्रादिवदिति। अत्र हि पृथिव्यादिगतेनोत्पत्तिमत्तेन उपलब्धिमत्पूर्वकत्वं तद्गतं साध्यमानं स्वसिद्ध्यन्तर्गतानुषङ्गिसर्वज्ञत्वाद्युपेतमेव सिध्यति, नान्यथेहोपलब्धिमत्पूर्वकत्वस्य सिद्धिरिति। भाष्ये हेतुप्रतिसन्धानं सिध्यत् अनुषङ्ग्यर्थान्तरान्वितं सिध्यतीत्पुदाहृलतम्। तदेतत्सर्वावरोधार्थं वार्त्तिककृद् आह---वाक्यार्थेति। हेतुरीदृशः पक्षश्च वाक्यार्थ इत्यर्थः। पूर्वोऽर्थो यः साक्षाद्धिकृतः तस्य सिद्धावन्तर्गत इति भाष्यार्थः।।३०।।

<B3>

।।टीका।।

अथाभ्युपगमसिद्धान्तसूत्रम्---अप-न्तः।।३१।। तद् वार्त्तिककारो व्याचष्टे---अपरीक्षितोऽसूत्रित इति, सूत्रितस्य प्रायेण परीक्षासंबन्धात्, मनसो हीन्द्रित्वेनासूत्रितस्यापि इन्द्रियत्वाभ्युपगमः प्रमाणाधिकरणो यतः, तस्मादयमभ्युपगमसिद्धान्तः। सूत्रं चैवं चोजनीयम्, असूत्रिताभ्युपगमात् हेतोर्यतस्तद्विशेषपरीक्षणं क्रियते, तस्माद् विशेषपरीक्षणात् ज्ञायते असूत्रितमप्यभ्युपगतं सूत्रकारेण। सोऽयमस्याभ्युपगमोऽभ्युपगमसिद्धान्त इति।।

एवं स्वमतेन सूत्रं व्याख्याय भाष्यकारव्याख्यानं दूषयति---शास्त्रानभ्युपगत इति। प्रमाणीकृतेन शास्त्रेणाननुज्ञातः प्रमाणानधीन इत्यर्थः। प्रमाणतान्त्राभ्युपगमसंस्थितिरिति हि सिद्धान्तसामान्यलक्षणम्, न च प्रमाणानधीनाभ्युपगमस्तदन्वेतीति नायमीदृशोऽभ्युपगमसिद्धान्तो भवितुमर्हतीति हृदि निधायायुक्तापि दर्शिता। अज्ञं प्रत्यसदाचारत्वात् प्रमाणिकं च पुरुषं प्रत्यशक्यत्वात् बुद्धिमतोऽवज्ञानस्यायुक्तत्वात् अशक्यत्वादित्यर्थः। सर्व एवायं पक्ष इति। सर्वतन्त्रप्रतितन्त्रसिद्धान्तौ तावत् साक्षादभ्युपगम्यमानौ स्वमुखेनैव पक्षतयाभिधीयेते। अधिकरणाभ्युपगमौ च साक्षात् अनभ्युपगम्यमानावप्यर्थादभ्युपगन्तव्याविति अर्थापत्त्या पक्षावित्यर्थः। ननु यद्युपपन्नः प्रमाणतया अभ्युपगमः सिद्धान्तः, तर्हि सिद्धान्तभेदिनामर्थानां प्रामाणिकत्वेन विरुद्धधर्मसमालिङ्गिता भावाः प्रसज्येरन्नित्यत आह---तत्प्रत्ययात्। तस्य प्रमाणोपपन्नकर्मत्वस्य प्रत्ययादभिमानादित्यर्थः। पक्ष इति। पचि व्यक्तीकरणे इत्यस्माद् व्युत्पन्नम्। कर्मतया व्यज्यमानतया वा उपादानं स्वार्थस्य पक्ष इति पदम्। उपादीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या। क्रियासाधन इति प्रधानक्रियासाधने। क्रियाविशेषयुक्त इति अवान्तरव्यापारयुक्ते तेन हि प्रधानक्रियायां कारकाणां वैचित्र्यं भवतीति। यश्चासौ न्यायस्याभ्युपगम इति। यावदभ्युपगतं न्याय्यस्य साधनं न्याय इति, तावभ्युपगतं भवति प्रमेयसाधनं प्रमाणमिति। न च धर्मिणि अनभ्युपगते तदाश्रयोऽभ्युपगतो भवति। तस्मादुभयथापि सर्वतन्त्रसिद्धान्तानपह्नव इत्यर्थः। अथ संग्रहः पक्षशब्देनेति, यथा दण्डिशब्देन दण्डसंबन्धोपहितसीमानः समानासमानजातीयाः सर्वे संगृह्यन्ते, तथा पक्षशब्देनापीत्यर्थः अयं तु कल्पः सर्वतन्त्रसिद्धान्ताव्यापकत्वकथनेनैवार्थादपाकृत इति न पृथक् निराकृतः। पक्षशब्दो हि

व्यज्यमानत्वोपाधिनिबन्धनप्रवृत्तिः, न च व्यज्यमानत्वमस्ति निसर्गव्यक्ते सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति भाव।

वाक्यार्थप्रतिपत्ताविति। पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति वाक्यस्य दिवाभोजननिषेधोऽर्थः। तस्मात् तद्विपरीतरात्रिभोजनविधिरर्थापत्तिर्लोकसिद्धा। सा च न यथा प्रमाणान्तरुलं तथा द्वितीये निवेदयिष्यते। तदनेन प्रबन्धेन भदन्तदिग्नागोदितानि दूषणानि निराकृतानि।।३१।।

<B3>

।।टीका।।

प्रति---वाः ।।३२।। वार्त्तिककारः सूत्रतात्पर्यमाह---अवयवानामिति। नन्ववयवसामान्यलक्षणम् अन्तरेणाशक्यो विभागोद्देशः, तद्विशेषलक्षणं च। न चेदं सामान्यलक्षणं विभागपरत्वादित्यत आह---सूत्रम्, विभागपरमप्येतदर्थादवयवसामान्य लक्षणं सूचयतीति सूत्रम्। अन्यपरादपि वाक्यात् प्रतीयमानोऽर्थोऽपेक्षित स्वीक्रियत एवेति शाब्दाः। तत्रावयवपदादेव सामान्यलक्षणमवगम्यते। अवयवत्वेनैकवाक्यता दर्शिता। सा च पदानां परस्परमसंप्रत्यायितापेक्षितसंबन्धयोग्यार्थप्रत्ययेन भवति। तस्मात् तथाविधार्थप्रत्यायनमेव प्रतिज्ञादीनामवयवसामान्यलक्षणं सिद्धमिति सूत्रमित्यनेन दर्शितं वार्त्तिककृता इति। विभागोद्देशतात्पर्यमाह--- विभागेति। त्र्यवयवग्रहणम् उपलक्षणार्थम्, द्व्यवयवमित्यपि द्रष्टव्यम्। अत्र भाष्यं तत्राप्रतीयमान इति। सामान्येनावगतधर्मिणि विशेषणाग्निमत्त्वादिना सन्दिग्धे, अग्निमत्त्वादितत्त्वावधारणं प्रत्ययः। तस्यार्थः प्रयोजनं हानोपादानोपेक्षबुद्धयः। तस्य प्रवर्त्तिका उत्पादिका जिज्ञासा प्रत्ययसाधनानुसरणद्वारेण प्रत्यासत्तिः संशयतत्त्वज्ञानयोर्विशेषगता न तु स्वरूपगता, संशयानन्तरया जिज्ञासया संशयस्य व्यवधानात्। शक्यं प्रमेयम्। तस्मिन् प्राप्तिः शक्तता प्रमाणानां प्रमातुश्च। सा च स्वरूपसहकारिभ्यां

द्वेधा। तामिमां भाष्यकारोऽनया वचोभङ्ग्या दर्शयति---प्रकातः प्रमाणानीति। प्रतिज्ञादिवदिति। वैधर्म्यदृष्टान्ताः। प्रतिपक्षेपवर्णनमिति। यदि शब्दो नित्यः स्यात्, न स्यात् कृतक इति अनित्यत्वस्य नित्यत्वं प्रतिपक्षः। तस्मिन् हेत्वभावोपवर्णनं न चायमकृतक इति। तदुपवर्णनप्रतिषेधे सति तत्त्वज्ञानाभ्यनुज्ञानार्थम्। तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति तत्त्वज्ञानं प्रमाणम्। तदभ्यनुज्ञानार्थं संशयव्युदासः तर्कापरनामा। व्युदस्यते हि तेन प्रमाणाभ्यनुज्ञानद्वारेण इतिकर्तव्यताभूतेन संशंय इति। तदेतद् भाष्यजातं प्रश्नपूर्वकं वार्त्तिककृद् व्याचष्टे---कथं पुनरिति। न पुनर्जिज्ञासादयः परप्रतिपादकाः शब्दादवगताः सन्तः। अथ मा भूवन् परप्रतिपादकाः, स्वप्रतिपादका एव कस्मात् न भवन्तीत्यत आह---निश्चितत्वाच्चेति। साधनादेव गम्यते प्राप्यते, प्राप्तं च ज्ञायत इत्यर्थः। शक्यप्राप्तिश्च प्राथते ज्ञायत इत्यर्थः। तत् किं सर्वथैवानङ्गं जिज्ञासादय इत्यत उक्तं भाष्यकता, प्रकरणे तु जिज्ञासादयः समर्था इति। तदनुभाष्य व्याचष्टे---प्रकरणे त्विति। प्रकरणं कथाप्रवृत्तिः। तदुत्थापका जिज्ञासादयोऽवयवा अङ्गन् इत्यर्थः। ते च जिज्ञासादय उत्पन्नाः प्रकरणस्योत्थापकाः स्वरूपेण, न पुनः स्वज्ञानेन येन शब्दप्रतिपाद्याः सन्तः प्रकरणेऽप्यङ्गं भवेयुः, यथा प्रतिज्ञादयः स्वज्ञानेन स्वार्थान् प्रतिपादयन्तः। तस्मात् सर्वथैव विज्ञासादिवाचकपदप्रयोगोऽनर्थक इति भावः। अतएव आह---परप्रतिपादकत्वादिति। तुशब्दो जिज्ञासादिभ्यो व्यवच्छिनत्ति। त्र्यवयमपि इत्यपिना द्व्यवयवनिषेधं समुच्चिनोति। उपनयनिगमनयोः इत्यत्र प्रतिज्ञाया अपीति द्रष्टव्यम्।।३२।।

<B3>

।।टीका।।

साध्य---ज्ञा ।।३३।। परिगृह्यतेऽनेनेति परिग्रहः। स च वचनं चेति परिग्रहवचनम्। उदाहरणम् अनित्यः शब्दः इति। तदाक्षिप्य वार्त्तिककारः समाधत्ते---सिद्धत्वादिति। अग्निमानेव नातद्वान् नास्याग्निनेदानीमयोगः। स च पर्वतेऽग्निमति साध्यमाने विशेषणविशेष्ययोः परस्परसंबन्धलक्षणो नियमोऽर्थात् सिध्यति। न तु साक्षादयोगव्यवच्छेद एव साध्यः, लिङ्गस्यान्यापोहविषयत्वानभ्युपगमात्। तस्य निर्देश निर्दिश्यतेऽनेति प्रतिज्ञावाक्यमुच्यते।।

अत्रान्ययोगव्यवच्छेदं वाक्यार्थं मन्वानो भदन्तः प्रतिज्ञालक्षणमतिव्याप्त्यव्याप्तिभ्याम् आक्षिपति---उभयेति। उभयोरवधारणयोः प्राप्तौ संशयेन किमिदमवधार्यते किं चेदमिति प्रसक्ताावित्यर्थः। प्रतिज्ञावधृतेति। यत एवकरणं न ततोऽन्यत्रावधारणम् इति हि शाब्दा इति भावः। व्यतिरेकित्वादिति व्यभिचारादित्यर्थः। समाधत्ते---सर्वस्मिन् वाक्ये इति। संसर्गो वाक्यार्थ इत्युत्सर्गः। क्वचित् पुनरन्ययोगव्यवच्छेदोऽपीति। सामान्यश्रुतौ नियमः इति। यथेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्युक्ते ज्ञानं सुखादि च सामन्येन प्राप्तम्। तत्र ज्ञानग्रहणं न विधायकम्, प्राप्तत्वात्। अतः सुखादिव्यवच्छेदफलं विज्ञायते। यदि त्वस्मद्दर्शनमतिक्रम्य सर्वत्रावधाणं करोति, ततोऽस्य लोकविरोध इत्याह---सर्वत्र चेति।

तत् क्रि लोके न क्पचिदवधारणम् इत्यत आह---यत्र चेति। चोदयति---ननु चेति। सिद्धप्रतिपक्षः साध्यशब्दस्यार्थ इत्यभिप्रायः। परिहरति---न सूत्रार्थेति। सर्वसन्देहेष्विदमुपतिष्ठते व्याख्यानतोऽर्थप्रतिपत्तिरिति भावः। चोदकः स्वाभिप्रायमुद्घाटयति---अथ पुनरिति। असाध्यनिर्देशः सिद्धानिर्देशः। तस्य निवृत्तिः साध्यशब्दादवगम्यते, न तु प्रज्ञापनीयोऽर्थ इत्यर्थः। परिहरति---असाध्यं चेति। भवेदेतद् यदि सिद्धमात्रमसाध्यं स्यात्। अपि

त्वनुपपद्यमानं साधन सिद्धिर्यस्य तदप्यसाध्यम्। तथा चासिद्धस्य चाक्षुषत्वादेर्निवृत्तिरित्यर्थः। पुनश्चोदयति---अथ पुनरिति। न कृतकत्वादि सिद्धं नाप्यनुपपद्यमानसाधनम्। नापि कृतकत्वादि पराङ्गत्वेनोपात्तं येनाप्रज्ञापनीयं स्यादित्यर्थः। परिहरति---नैष दोष इति। प्रज्ञापनीयेन धर्मेण धर्मिणो विशिष्टस्य परिग्रहवचनम् इति सूत्रार्थः, न पुनर्धर्ममात्रपरिग्रहवचनमिति। अभ्युपगम्य व्यवच्छेदं शब्दार्थमेतदुक्तम्, परमार्थतस्त्वनियमः क्वचित् संसर्गः, क्वचिद् व्यवच्छेद इत्यत आह---यच्चेदमिति। इतोऽपि नासिद्धयोर्हेतुदृष्टान्तयोः प्रसङ्ग इत्याह---साध्यनिर्देश इति च प्रतिज्ञायामिति। प्रमाणतन्त्र खल्वभ्युपगमः सिद्धान्तः। न च चाक्षुषत्वादिषु प्रमाणमूलता, तदभिमानोऽपि बाधकादपाकृत इति। ननु यदि सर्वतन्त्रसिद्धान्तातिरिक्तानां सिद्धान्तान्तराणां साध्यत्वं तर्हि साध्येनैव चरितार्थत्वाद् अपार्थकं पृथगभिधानमेतेषामिति, अत उक्तम्---अवस्थायामिति। विमत्यवस्थायाम्, सर्वतन्त्रे तु विमतिरशक्येत्युक्तम्। परिहारान्तरमाह---जिज्ञासादीति। धिभागसूत्रेण प्रकरणोत्थानहेतवो वाक्यावयवतया निराकार्यत्वेन जिज्ञासादयो बुद्धिस्थीकृताः। तेन यत्र जिज्ञासादयः स साध्यः। न च चाक्षुषत्वादिषु प्रमाणबाधितेषु सन्ति त इत्यर्थः। परिहारान्तरमाह---अर्हत्यर्थ इति।।

अपरमपि परिहारमाह---कर्मकरणयोर्वेति। एवं तावद् व्युत्पत्त्याद्यालोचनया साध्यशब्दस्य न हेतुदृष्टान्तयोः प्रसङ्गः इत्युक्तम्। संप्रति लोक एवातिस्फुटास्तिस्त्रोविधा अर्थानाम्, कृतमत्र सूक्ष्मानुसरणेनेत्याह---साध्यासिद्धसिद्धभेदादिति। अन्यतरासिद्धयोर्हेतुदृष्टान्तयोः प्रसङ्गो मा भूदिति कर्मतया ते उपादीयन्त इत्युक्तम्। उभयपक्षेति पक्षशब्दो वर्गवचनः। संप्रतिपन्नमुभयोर्वर्गयोरित्यर्थः। परिहारान्तरमाह अथ वेति। अवयवानामेतत् प्रकरणम्। तेषां च प्रधानैकार्थप्रत्यायनेनैकवाक्यताम् आपन्नानामवयवभावः। यत्प्रत्यायनोद्देशेन ते प्रवर्तन्ते तत्प्रधानम्। धर्मी च सिसाधयिषितधर्मविशिष्टः। तथा च न साक्षात् तत्प्रत्यायनाय ते

विभवन्तीति तदर्थं साधने व्याप्रियन्ते। तेन सिषाधयिषितधर्मविशिष्टो धर्मी तेषां प्रधानं विषयश्च। प्रधानं च प्रथमं बुद्धौ विपरिवर्तते इति साध्यशब्देन स एवोच्यते, न तु हेतुदृष्टान्तावप्रधाने इत्यर्थः।।

तदेवमदुष्टमस्मल्लक्षणमिति यदस्मल्लक्षणमनेन दोषेण भङ्क्त्वा भदन्तेन अन्यथा लक्षणं प्रणीतम्, तदेव दुष्टमित्याह---न चेदयमिति। ननु यत्र साध्यपदम् अस्ति भवतु तत्रेष्टग्रहणमनर्थकम्, न त्वस्मिस्तदस्तीति कथमिष्टग्रहणमनर्थकतमित्यत आह---कर्मग्रहणाच्चेति। मा भूत् साध्यपदम्। अस्ति तु पक्षपदम्। तदपि हि पच्यमानं व्यज्यमानं साध्यमेवाह---तच्च कर्म, कर्म चेप्सितमिति प्राप्तुमिष्टमित्यर्थः। चोदयति---अथाप्यनिष्टेति, नन्वनिष्टः पक्ष इति विप्रतिषिद्धमित्यत उक्तम्---अर्थतः किलेति। वस्तुव्यवस्थापनाय प्रवृत्तस्य तादृशं नेष्टमित्यर्थः।।

बौद्धपक्षमुपन्यस्यन्नेव मध्ये तदभिमतं किि*चन्निराकरोति---अश्रावण इति। कृतव्याख्यानमेतत् प्रथमसूत्रे। अपि त्वनुमानः

कारणतो विकारात्।।

इत्येवमादेः। न हि व्यवङ्गयं व्य*जकं कारणमनुविधीयते। नो खलु महती प्रदीपे घटो महान् अल्पे वा अल्प इति। महति तु कारणे महान् शब्द इति। तस्मात् कारणतो विकारात् कार्यः शब्दः, यथा महद्भिः स्थूलपिण्डैरारब्धोऽवयवी महानिति। तदनेन प्रत्ययभेदभेदित्वं हेतुरुपलक्षितो भवति, आदिशब्देन च सतः शब्दस्य

अभिव्यक्तौ दोषात्।।

इत्येवमादयो ग्राह्याः। दोषश्च दर्भेध्यादिवदुपयुक्तानामृचां निरिष्टिकत्वेन पुनरनुपयोगः, कार्यत्वे पुनरन्यत्वेन न निरिष्टिकत्वामित्यर्थः। यद्यप्यागमोऽपि शब्दानित्यत्वेऽस्ति यथा

सोमं राजानमसृजत ततस्त्रेयो वेदा असृज्यन्त।।

इति। तथापि

नासदासीन्नो सदासीदाम्नाय एव खल्वयमग्र आसीत्।।

इति नित्यत्वेऽप्यागमदर्शनात् अनिश्चयादनुमानस्यैवात्र प्रामाण्यम्। तथा चानुमानविरोध इति। प्रसिद्धिविरोधं तु

न बुध्यमाहे प्रमाणविरोधाद् भेदेन। अबोधमाह---कोऽयं प्रसिद्धिविरोध इति। एकग्रन्थेनाह---प्रसिद्धिः प्रत्यक्षादीनामिति। अचन्द्रः शशीति। यदि चन्द्रे शशिशब्दवाच्यत्वं निषिध्यते, तदा लोकव्यवहारावगतान्वयव्यतिरेकप्रभवानुमानविरोधः। अथ विकल्पज्ञानगोचरत्वनिषेधः, ततो भवतां स्वसंवेदनप्रत्यक्षविरोधः। अस्माकं तु मानसप्रत्यक्षविरोध इति सर्वथा न प्रमाणादन्या प्रसिद्धिरिति। तदेवं बौद्धपक्षमुपन्यस्य तदुक्तान्युदाहरणानि दूषयित्वा बौद्धपक्षमुपसंहरति---एतदर्थेति।।

तदेतद् दूषयति---एतच्चेति। वस्तु हि यादृशं स्वकारणादुत्पन्नं तादृशमेव तत्। न तस्यान्यथाभाव इति न तत्र दोषो निविशते। तद्विषयाणि पदान्यपि प्रत्येकम् अदुष्टान्येव। या पुनः षौरुषेयी दृष्टमन्यत्रार्थमन्यत्र समारोप्य भ्रान्त्या वा परविप्रलम्भाय वा प्रतिज्ञादिरूपेण वाक्यक्रिया, सा स्ववचनविरोधादिशालिनी दुष्टा। तद्द्वारेण पुरुषो निगृह्यते, नार्थो न पदानीति। स्वार्थापवादः स्ववचनविरोधः कर्तृदोषो भ्रमो वा विप्रलम्भो वा क्रियायामुपचर्यते। न च क्रियायां भ्रमो वा विप्रलम्भो वा, तयोरभिप्रायभेदतया पुरुषधर्मत्वात् क्रियाया वस्तुबाधनात् पुरुषाभिप्रायावगतिरिति क्रियाद्वारेणेत्युक्तम्।।

चोदयति---अथ प्रतिज्ञाया इति। तदेतदतिप्रसङ्गेन दूषयति---नैतद् युक्तं हेत्वादीति। न पुनर्दूषणानि न्यूनतावयवात्तरदोषाक्षेपभावोद्भावनानीति। त्रैरूप्यसंपन्नो हेतुः पूर्णः। स त्रिषु रूपेष्वन्यतमेन रूपेण रहितो न्यूनोऽसिद्धो वा विरुद्धो वा अनैकान्तिको वा भवतीति सोऽयं न्यूनतादोषो हेतोः। अवयवदोषश्च प्रतिज्ञादोषः स्ववचनविरोधादिः। हेतुदोषोऽसिद्धात्वादिः एवमुदाहरणरणदोषः साध्यविकलत्वादिः। उत्तरदोषो जातिः प्राप्त्यप्राप्तिसमादिः। तस्याक्षेप उपादानं स्वीकार इति यावत्। भावोऽप्रतिभादिः। स हि वादिनो वा प्रतिवादिनो वाभिप्रायः। तस्योद्भावनानि दूषणनीति। न हि संभवे सत्युपचार इति। प्रतिज्ञागता हि दोषा यदि तद्गतत्वेन उद्भाव्यमाना न वादिनो निग्रहमापादयेयुः, ततस्तत्र निष्प्रयोजनत्वेनासंभवात् पक्ष एवोपचर्येरन्, पारयन्ति तु प्रतिज्ञागतानि दूषणानि निग्रहितुं वादिनमिति। सोऽयं प्रतिज्ञादोषाणां प्रतिज्ञायां संभव इति। कस्मात् पुनर्म*चस्था

इत्येवं न प्रयु*जते इत्यत उक्तम्---लौकिकप्रयुक्तवाक्यान्वाख्यानम्। न, अनादिर्लोकप्रयोगो नियोज्यः पर्यनुयोज्यो वेत्यर्थः।।

स्यादेतत्। इष्टग्रहणमनक्षरारूढमप्यभिप्रायव्याप्तं साध्यं तथा स्यादित्येवमर्थं यथा परार्थाश्चक्षुरादय इति। अत्र हि

पारार्थ्यमात्रमक्षरारूढम्। न च तन्मात्रमस्य साध्यम्, अपि त्वात्मपारार्थ्यम्। तच्च नोच्चारयति मा भूदनन्वयो हेतुः संघातत्वादिति। तस्मात् तदवरोधायेष्टग्रहणमित्याह---अथेष्टग्रहणेनेति। परिहरति---अयमप्यर्थः साधनादेवगम्यते। प्रतिज्ञाप्रयोगादेव गम्यते। अयमभिसन्धिः। वचनलिङ्गाः हि वक्त्रभिप्राया भवन्ति। यत्परं च वचनं स वचनार्थः। तात्पर्यं चास्य क्वचिद् वाच्ये क्वचिल्लक्ष्य इति सर्व एवासौ वचनार्थः। यस्तु नैवंविधः कथमसौ वचनार्थः? कथमसौ वाद्यभिप्रायव्याप्त इत्यवगन्तव्यम्? न च क्वचिदपि पक्षः प्रतिज्ञापदवाच्यः, तस्य वाक्यार्थत्वेन लक्ष्यत्वाद् एवेति। अनिष्टनिवृत्तिरिष्टेति। तत्साधनमन्विष्यमाणमपि तदानीमिष्टमेव। तत्र प्रयत्नानुपपत्तेरिच्छापूर्वकत्वात् तस्येति। अथ संशयो विचारणेति। ततश्च संशयविषय इष्यमाणो जिज्ञास्यमानश्च साध्य एव भवति, न साधनादिरित्यर्थः।।

स्थानान्तरीयं च भदन्तस्य लक्षणम्,

साध्यत्वेनेप्सितः पक्षो विरुद्धार्थानिराकृतः।।

इति दूषयति---एवेनेति। अत्रापि हि साध्यपदादूर्ध्वं वृथाक्षरचतुष्टयमिति। तथा

पक्षो यः साधयितुमिष्टः

इत्यत्रापि वसुबन्धुलक्षणे विरुद्धार्थानिराकृतग्रहणं न कर्तव्यम्। एतदुक्तं भवति---न केवलमस्माक्रमेतद् विरुद्धार्थानिराकृतपदमनर्थकं प्रतिभाति, समानतीर्थानामपि तथा विभाति, यतस्तैर्नोपात्तमिति। अत एवं वक्तव्यं पक्षो यः साधयितुमिष्ट इति। यद्यप्यत्रापि प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोः साधयितुमिति समानम्, तथापि तुमुना य एव साधयिता वादी स एवैषितेत्युक्तं भवति। न पुनर्वादिनो नियोक्ता साधयिता वादी चैषितेति। एषितृत्वं च वादिनो ध्रुवं कृत्वैतदुच्यते, यदा पनुरेषितृत्वमपि प्रयोजके संचार्यते, तदा स्वयंग्रहणेनाप्यप्रतीकार इत्यभिप्रायः तत्त्वभाक्तयोश्चेति। सिद्धः साध्यस्य प्रयोजकः कर्ता। स हि सिध्यन्तं साध्यं वादी तस्मिन्नियं साधना समवेता।

यस्तु तस्यापि प्रयोजकस्तृतीयस्थानपतितो न तस्मिन् साधना समवैतीति। यः कारयति स करोत्येवेति कथि*चदस्य भक्त्या कर्तृत्वम्, तच्चायुक्तं सति मुख्ये कर्तरीत्यभिप्रायः। आ*जसत्वं मुख्यत्वम्। पूवाभिप्रायस्थितमर्थमुद्घाटयति---तुमुनश्चेति। अत्रोक्तं
भाष्यकारीयाभ्युपगमसिद्धान्तनिराकरणावसरेऽप्रमाणकमर्थमिति।

यस्तावत् शास्त्राविरुद्धोऽर्थः प्रमाणसिद्धः स शास्त्रीय एव शास्त्राभ्युपेतप्रमाणसिद्धत्वात्, तं व्युत्पादयन् न शास्त्रं बाधते। यस्तु प्रमाणीकृतवैशषिकतन्त्रः शब्दनित्यत्वं साधयति सोऽनवधेयवचनः न हेत्वभिधानं यावत् परिषत्प्रतिवादिभ्यां नीयते, अपि तु प्रतिज्ञोच्चारणानन्तरमेव निगृह्यते। यस्तु वैशेषिकतन्त्राध्ययनमात्राद् वैशेषिकत्वमात्मनो दर्शयित्वा शब्दनित्यतां प्रतिजानीते नासौ प्रमाणीकृतवैशेषिकतन्त्र इति न निगृह्यते इति। यश्चाप्रमाणकोऽभ्युपगम इति। अभ्युपगम्यत इत्यभ्युपगमः। तदभिधानं प्रतिज्ञेति वक्तव्यमिति। साध्यग्रहणात् तद्ग्रहणस्य लाघवादित्यर्थः। यस्तु तत्रभवता नैयायिकेन इति पुकृतमुपसंहरति---तस्मादपेतेति ।।३३।।

<B3>

।।टीका।।

अवान्तरसंगति प्रदर्शयन् प्रतिज्ञावचनस्य साधनाङ्गत्वमपि दर्शयति---हेतोरवसरप्राप्तस्येति। प्रतिज्ञानन्तरं

हेतुवचनस्यावसरः। तथा हि परप्रत्यायनाय वचनम् उच्चारयन्ति प्रेक्षावन्तः। तदेव च परे बोधयितव्या यद् बुभुत्सन्ते। तथा सत्यनेनापेक्षिताभिधायिना परो बोधितो भवति। नो खल्वाम्रान् पृष्टः कोविदारानाचक्षाणः प्रष्टुरवधेयवचनो भवति। अनवधेयवचनश्च कथं प्रतिपादको नाम? यथा च माठर समिधमाहरेति गुरुणा प्रेषित एषोहमाहरामीत्यनुक्त्वा तदर्थं तदर्यं यदायं दात्राय गृहं प्रविशति, तदास्मै कुप्यति गुरः आः शिष्यापसद छान्दसवचर

माठर मामवधीरयसीति ब्रुवाणः। एवमनित्यं शब्दं बुभुत्समानायानित्यः शब्द इत्यनुक्त्वा यदेव किश्चिदुच्यते कृतकत्वादिति वा, यत् कृतकं तदनित्यमिति वा, कृतकश्च शब्द इति वा तत् सर्वमस्यानपेक्षितम् आपाततोऽसंबद्धाभिधानबुद्ध्या, तथा चानवहितो न बोद्धुमर्हतीति। यत् कृतकं तत् सर्वमनित्यं यथा घटः, कृतकश्च शब्दः इति वचनमर्थसामर्थ्यनैवापेक्षितशब्दानित्यत्वनिश्चायकमित्यवधानमत्रेति चेत्---न, परस्पराश्रयत्वप्रसङ्गात्। अवधाने हि सति अतोऽर्थे निश्चयः। तस्माच्चावधानमिति। न च परिषत्प्रतिवादिनौ प्रमाणीकृतवादिनौ यदेतद् वचनं संबन्धाय प्रतीक्षेते, तथा च सति न हेत्वाद्यप्यपेक्षेताम्, तद्वचनादेव तदर्थनिश्चयात्। अनित्यः शब्द इति त्वपेक्षित उक्ते कुत इत्यपेक्षायां कृतकत्वादिति हेतुरुप तिष्ठते। सोऽयं प*चावयवप्रयोगे च तल्लक्षणे च प्रतिज्ञानन्तरकाल एवावसरो हेतोः। तदेवं हेतोरवसरप्राप्तस्य सामान्यलक्षणापदेशद्वारेण तद्विशेषलक्षणसूत्रम्---

उदा-तुः।।३४।। श्रुत्यर्थाभ्यामुभयलक्षणसूचनात् सूत्रम। अत्र हेतुरिति लक्ष्यनिर्देशः। स च विभागोद्देशे वाक्यावयव इति वचनरूपः। तस्य सामान्यलक्षणं साध्यसाधनमिति साध्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या यद्यपि पारार्थ्यापन्नं कृतकत्वादिकमर्थम् आह, तथापि तस्य वचनात्मकहेतुसामानधिकरण्यानुपपत्तेर्विषयि कृतकत्वादित्यादिकं वचनमुपलक्षयति। यदि च वचनं हेतुरित्युच्येत तत्साध्येन समभिव्याहृतं प्रतिज्ञा स्यात्। अथ वचनमित्येतावदुच्येत, तदातिव्याप्तिः स्यात्। उपचारे तु न क्वचित् प्रसङ्गः। उपनयादपि साधनं न पराङ्गतया गम्यते, किं तु प्रातिपदिकार्थप्रधानतया स्वनिष्ठमिति न तत्रापि प्रसङ्गः। हेत्वाभासाश्च न साधनमिति साधनपदेनैव निराकृताः। न्यायवाक्यावयवत्वादेव च न शब्दे प्रसङ्गः। तदेवं समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वं सिद्धं सामान्यलक्षणस्य। इदं चार्थम्। श्रौतं तु विशेषलक्षणम्। हेतुरिति यद्यपि सामान्यपदम्, तथापि प्रकरणादन्वयव्यतिरेकिहेतुविशेषपरं द्रष्टव्यम्। तेन हेतुरिति लक्ष्यनिर्देशः। परिशिष्टं तु लक्षणम्।।

तदेतद् भाष्यकृद् व्याचष्टे---उदाहरणेनेति। साधर्म्यपदव्याख्यानं सामान्यादिति।

साध्यसाधनपदव्याख्यानं साध्यस्य धर्मस्येति। साध्यस्येति धर्मिमात्रे बुद्धिर्मा भूदित्यत उक्तं धर्मस्येति। धर्मसहितस्य धर्मिण इत्यर्थः। एतदेव स्फुटयति---साध्ये प्रतिसन्धायेति। उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यस्येत्यनेनान्वयपक्षधर्मत्वे अन्वयव्यतिरेकपक्षधर्मत्वानि च दर्शितानि। साध्यसाधनमित्यत्र च साध्यग्रहणेनाबाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वे सूचिते, तद्विपरीतस्य साधनानर्हत्वादिति।।

तदेतद् वार्त्तिककारो व्याचष्टे---उदाहरणेनेति। यो धर्मो धूमादि---साध्ये भवति स तथाभूत एवोदाहरणेऽपीति। उदाह्नियत इत्युदाहरणं दृष्टान्तधर्मी तस्मिन् न पुनः स एव। कुतः? अन्यधर्मस्येति। यदि

तर्हि नान्यस्य धर्मोऽन्यत्र वर्तते, कथं तर्हि समानता? सा हि तत्त्वान्यत्वविरोधिनीत्यत आह---किं तु तत्तुल्यः स एवेत्युच्यते, यथा तानेव शलीन् उपयुंक्ते तानेव तित्तिरीनीति तदनेन सामान्याद् इति भाष्यं व्याख्यातम्।।

उदाहरणग्रहणप्रयोजनमाह---यदि पुनरिति। साधर्म्यमात्रत्वं हि विरुद्धे चासाधारणे सव्यभिचारे चास्तीति तेषामपि वचनं हेतुः स्यात्। तेषामपि यथास्वं साधारणत्वादित्यनिष्टमित्यर्थः। ननु तथापि सव्यभिचारेऽप्युदारणसाधर्म्यमिति कथं निवर्त्यते इत्यत आह---उदाहरणेति। विशिष्टविधानस्य शेषनिषेधोऽर्थसिद्ध इत्यर्थः। पक्षान्तरमाह---अवधारणेन वेति।

साधर्म्यादित्यतो विशेषेण सर्वसाधर्म्यप्राप्तौ उदाहरणसाधर्म्यमपि प्राप्तमेवेति विधानानर्थक्यं परिसंख्यायकं सदवधारणार्थमेव भवति। तदवद्योतनाय च एवकारः साधर्म्यमेव इत्यत्र साध्यपदं योजनीयम्। तेन साध्यैकदेशासिद्धिमपाकरिष्यति। पृच्छति---कस्य पुनरिति। उत्तरम्---कस्यान्यस्येति। अत्रैव हेतुद्वययाह---प्रकृतत्वात् प्रत्यासत्तेश्च। साध्यं खल्वत्र प्रकृतं प्रधानम्, तदुद्देशेन अवयवानां प्रवृत्तेः। साध्यसाधनमिति च पदेन सन्निधापितमिति तदेव द्वितीयम् अवधारणं स्फुटीकरोति---अत्रापि चेति। साध्ये प्रतिसन्धाय इति भाष्यार्थमाह---साध्योदाहरणाभ्यामिति। द्वाविति। सपक्षव्यापकाव्यापकावित्यर्थः। अनैकान्तिकस्य

चेति। साधारणस्य असाधारणस्य चेत्यर्थः। एवं भाव्यमानेनेति। परिभाव्यमानेन। नातिप्रसक्तस्येति, परिसख्यायकं हेत्वाभासलक्षणं न विधायकमित्यर्थः।।

एतत् किल हेतुलक्षण भदन्तो दूषयांबभूव

साधनं यदि साध्र्म्यं न वाक्यांशः,

न ह्यर्थः प*चावयववाक्यस्यावयवः। यदि साधनसाधर्म्ययोरत्यन्ताभेदो यदि वा सामान्यविशेषभावेन कथि*चद् भेदः उभयथापि न प*चमी, साधनसामानाधिकरण्येन प्रथमाप्रसङ्गात्। अत्यन्ताभेदे चैकतरपदाप्रयोगात्।

वाक्यं चेत्

ततः प*चम्युपपद्यते। साधनं हि वाक्यरूपु साधर्म्यादर्थादुत्थितं यतः।

तद्विशेष्यं स्यात्

न हि वाक्यमेवार्थादुत्थितम्, अपि तु विवक्षाद्यपीति। न विशेष्यम्, कुतः?

साधनत्वादसंभवः।।

अर्थसमुत्थानामपि ज्ञानविवक्षादीनामप्रसङ्गः, असाधनत्वादिति।

न तत्रापि द्विधा दोषात्

साक्षाद् वा साधनं पारम्पर्येण वा? यदि पारम्पर्येण, वक्तृज्ञानं तर्हि साक्षात् साधर्म्यसमुत्थं पारम्पर्येण च श्रोतुः साध्यविज्ञानसाधनं हेतुः स्यात्। अथ साक्षात् साधनम्, तर्हि श्रोतृज्ञानं पारम्पर्येण साधर्म्यसमुत्थं साक्षात् साधनं हेतुः स्यात्।

प्रकृते त्वन्यसंभवनः।

यदि तु प*चावयववाक्यस्य प्रकृतत्वात् ज्ञानादिव्यवच्छेदः, तथाप्यन्यसंभवः, उपनयस्यापि साधर्म्यसमुत्थात्वात्।

स्वलक्षणेन बाधा चेन्न विकल्पादिसंभवात्।।

तस्मात् षष्ठ्यस्तु तत्रापि विशेषणमनर्थकम्।

साधर्म्यस्य हेतुरित्येतावन्मात्रं वक्तव्यमिति।।

तदेदत् दिग्नागदूषणमुपन्यस्यति---उदाहरणसाधर्म्याच्चेति। यद्यर्थात्मकं साधर्म्यमेव साधनमुच्यते तदैतद् दूषणमित्यर्थः। यदि पुनरर्थात्मकस्य साधर्म्यस्यार्थात्मकमेव साधनं सामान्यमुच्यते, तत्राह---अथ

पुनरिति। तदिदमुक्तं भदन्तेन---न प*चमी।।

अन्ये त्वेतदन्यथा व्याचक्षत इत्याह---अन्ये त्विति। विशेषातिरिक्तं न सामान्यं नाम कि*चदस्ति, तस्य कल्पनामात्रत्वाद् भेदस्य च वस्त्वधिष्ठानत्वादित्यभिप्रायः। दोषान्तरमाह---साध्यसाधनेति। यदा हि साध्यसाधनं नामोदाहरणसाधर्म्यादतिरिक्तं नास्ति किं तु शब्दमात्रमवशिष्यते, तदोदाहरणसाधर्म्यनेनाभिधेयत्वेन विशेषणीयम्। तथा च साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा इत्यनेन विरोधः। अनेन ह्यवयवः शब्दात्मकः प्रतिज्ञा लक्ष्यते। हेत्वादिसमुदायापेक्षया

चावयवो भवति। न चाभिधानाभिधेयात्मकः समुदायो दृष्ट इति। तस्मात् समुदायाभावात्

नोभयेषामवयवत्वम्। तदिदमुक्तम्---न वाक्यांश इति। तदेतल्लक्षणं व्याचक्षाणैरस्माभिः परिहृतमिति न परिहारान्तरं प्रयोजयतीत्याह---तत्र त्विति। उक्तं यथा हेतुपदसन्निधौ साधनपदं हेतुपदे प्रवर्तते, न चोपनयप्रसङ्गः, तस्य प्रातिपदिकार्थमात्रप्रधानत्वेन हेतुभावाप्रकाशकत्वादिति।।

अत्र चोदयति---साधर्म्यस्येति। साधर्म्यस्य लिङ्स्य कृतकत्वादिहेतुपदवाच्यस्य व्यभिचारित्वादियोगादुदाहरणविशेषणयोगो न पुनः साध्यसाधनपदवाच्यस्य कृतकत्वादित्यादेर्हेतुवचनस्येत्यर्थः। तदुक्तं भदन्तेन---तत्रापि विशेषणमनर्थकं वचने अपीत्यर्थः। तदेतद् दूषयति---वचस इति। वचनमपि दर्शनभेदेन उभयथापि

भवति, यथा मीमांसकानां नित्यं वचनम्, वैशैषिकाणामनित्यमिति। केषाि*चदमूर्तः शब्दः, केषाि*चत् मूर्त इति। यथाहुः

वायुरापद्यते शब्दताम्

इति। तथा प्रातिस्विकमपि भेदं सर्वेषामेव शब्दानामितिकरणो दर्शयतीत्याह---दृष्टश्चेति। स्वचरितविरोधमाह---स्वयमिति। अनूभ्युपगतेति। अनभ्युपगतोऽर्थान्तरं विपक्षो यस्य हेतोरनित्यत्वे साध्ये

कृतकत्वादेः स तथोक्तः। यदभ्युपगतं भदन्तेन तस्मात् षष्ट्यस्त्विति तद् दूषयति---यदपीति। विवक्षातः कारकशब्दप्रयोगादिति। कारकत्वेन संबन्धित्वं लक्षणीयम्, क्रियाकारकभावगर्भत्वात् संबन्धित्वस्य। न तु षष्ठी वा हेतुप*चमी वा कारकविभक्तिरिति। अत्र भाष्यकारेण शुद्धं हेतुवचनमुदाहृतम्---उत्पत्तिधर्मकत्वादिति तस्य चोदाहरणसाधर्म्यसमुत्थत्वज्ञापनायोदाहरणमपि दर्शितम् उत्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्टमिति।।

तत्र भाष्यकारेण शुद्धं हेतुवचनमुदाहृतम्। तत्प्रतिज्ञापदेन पूरयित्वा बार्त्तिककृद् आह---उदाहरणमिति। अत्र पृच्छति---किं पुनरिति। सतो विनाशो वा अनित्यत्वम्, तद्योगो वा? तच्चेभयमयुक्तम्, न हि सदसतोः कश्चिदस्ति संबन्धः, असमानकालत्वात्। ततश्चानित्यः शब्द इति समानाधिकरण्यं न स्यात्। अपि च शब्दस्य भूत्वा यदभवनम्, न तदेव पिठरस्य। न ह्यभवनत्वं नामास्ति सामान्यम्, येन दृष्टान्तो न साध्यविकलः स्यात्। न च सामान्यातिरिक्तं सादृश्यं वस्त्वन्तरं दृष्टमिष्टं वा। तस्मात् मृष्टाशेयमनित्यत्वं साध्यमिति भावः। गूढधिय उत्तरम्---यस्यानित्यत्वमस्ति तदनित्यम्। स्वाभिप्रायेण पृच्छति---अथेति। उत्तरवाद्यभिप्रायमुद्घाटयति---उभयान्तेति। अपरान्तेति वक्तव्ये उभयान्तग्रहणेन पूर्वान्तनिवेशनं हेतोरुत्पत्तिमत्त्वस्यात्यन्तिकीं प्रत्यासत्तिमविनाभावोपयोगिनीं दर्शयितुमिति। अवच्छेदकत्वं चोपलक्षणत्वम्, न तु विशेषणत्वम्। तच्चापरान्तस्य भिन्नकालस्य संबद्धस्यापि विरोधितया बुद्धिस्थस्य संभवति। तथा च यैवापरान्तावच्छिन्नस्य सत्ता पिठरस्य सैवापरान्तावच्छिन्नस्य शब्दस्यापि। एवं सत्तासमवायोऽपि तद्विधयोः पिठरशब्दयोः समानः। विरोधिभावः पश्चाद्भावश्चाभावमात्रात् प्रध्वंसस्य विशेषः। पृच्छति---अथोत्पत्तीति। न तावदुत्पन्नस्योत्पत्तिर्धमः, तदाप्युत्पद्यत इति प्रत्ययप्रसङ्गात्। नाप्यनुत्पन्नस्य असतो धर्मित्वायोगादिति भावः। गूढधिय उत्तरम---उत्पत्तिरिति। उक्ताभिप्रायवान् पुनः पृच्छति---का पुनरियमिति। उत्तरम्---असद्विशेषणस्य सतोऽत्यन्तमभावभावप्रतिषेधः असदिति प्रागभावमाह, विशेषणत्वं च प्रागभावस्य उपलक्षणत्वम्। तच्च भिन्नकालस्यापि बुद्धिसथतामात्रेणोक्तम्। तेनासद्विशेषणस्य सत इत्येतावतैव पूर्वान्तपरिच्छिन्नस्य सत्तासंबन्धः सत्ता वा तद्विशेषणोत्पत्तिर्दर्शिता। पश्चेदृशस्तस्य गगनवत् नात्यन्तं संभवः, नापि गगनकुसुमवदत्यन्ताभाव इति स्वरूपमुक्तमुत्पत्तिमुपर्लक्षयितुम्। उपलक्षणोपलक्ष्ययोश्चाभेदविवक्षया सामानाधिकरण्यम्। न चैवं लब्धोत्पत्तिनि वस्तुनि उत्पद्यत इति प्रत्ययप्रसङ्गः। लभ्यमानोत्पत्तिनि तदवयवेषु तदुत्पादनानुकूलव्यापारावेशलब्धपूर्वापरीभावेषु तत्प्रयोगसय लोके दर्शनात्। तस्मात् पूर्वान्तावच्छिन्नवस्तुसत्तया

तत्संबन्धेन वा तस्यैव वस्तुनोऽपरान्तावच्छिन्ना सत्ता वा तत्संबन्धो वा ज्ञाप्यते इति सर्वं रमणीयम्।।

ननु भाष्यकृद् अभूत्वा भवतीत्यस्य वाक्यास्यार्थमुत्पत्तिं वक्ष्यति, त्वं पुनरसद्विशेषणस्य सतोऽत्यन्तमभावभावप्रतिषेध इत्यस्य वाक्यस्यार्थमुत्पत्तिम्। अतः कुतो न विरोध इत्यत आह---वाक्यार्थेति। य

एवार्थो भाष्यकारेण उत्पत्तिशब्दार्थतयाभ्यनुज्ञातोऽङ्गीकृतः, स एवास्माभिरपि। नात्यन्तमभावभावप्रतिषेध उत्पत्तिः, अपि स्वसद्विशेषणस्य सतः सत्ता वा तत्संबन्धो वेत्युक्तमित्यर्थः।।३४।।

<B3>

।।टीका।।

सूत्रान्तरमवतारयति---किमेतावदिति। तथा---त् ।।३५।। अत्र यदि वेधर्म्यादित्युच्यते ततः सकलकेसरादिमत्पदार्थपक्षीकरणेनाश्वत्वं यदा विषाणित्वेन साध्यते तस्यास्ति पक्षवैधर्म्यमिति हेतुः स्यादित्यत आह---उदाहरणेन वैधर्म्यमिति। विपक्षेणेत्यर्थः। तथापि यदा शरीरमात्रं पक्षीकृत्य सात्मकत्वं साध्यते प्रामादिमत्त्वेन, तदास्ति तस्योदाहरणेन वैधर्म्यमिति सोऽपि हेतुः स्यादित्यत आह---एवेति। न चैतावता सपक्षे सत्त्वप्रसङ्गः, सपक्षस्याभावात्। अवधारणस्य च व्याप्त्या पक्षसत्त्वेनोपपत्तेरिति। तथापि अन्वयव्यतिरेकिणो हेतारनैकान्तिकस्य विपेक्षैकदेशव्यापिनः संग्रहः स्यात्। यथा अनित्यः शब्दः, उत्पत्तिधर्मकत्वाद् अनित्यो

मूर्तत्वादित्यत आह---वैधर्म्यमेव चोदाहरणेनेति विपक्षोदाहरणेनेत्यर्थः। भाष्यकारीयमुदाहरणं निगदेनोपन्यस्यति---अनित्यः

शब्दः। इति। नित्यमनुत्पत्तिधर्मकं दृष्टमिति योजना। तदेतद् दूषयति---एतच्चेति। मा भूत् प्रयोगमात्रभेदाद् भेदः, उदाहरणभेदाद् भेदो भविष्यतीत्यत आह---उदाहरणमात्रभेदाच्चेति।।

तदेतद् भाष्यकारीयमुदाहरणं दूषयित्वा स्वकीयमुदाहरणमाह---उदाहरणं त्विति। प्राणादिना च स्वकारणं प्रयत्नेच्छाद्युपलक्षयति---यदुभयपक्षसंप्रतिपन्नं निरात्मकं घटादि तत्सर्वमप्राणादिमद् दृष्टम् इति व्यत्यासेन योजना। प्राणादिकारणेच्छादिकारणरहितं यदित्यर्थः। तत्मात् नेदमिति। नेच्छादिसमवायिकारणरहितम्। यश्चासौ इच्छादिसमवायिकारणं पृथिव्यादिविलक्षणो द्रव्याणां नवमः, स आत्मेत्युच्यते इत्यर्थः। अन्वयिव्यतिरेकिणस्तद्विवेकस्य च तन्त्रान्तरप्रसिद्धेन नाम्ना तन्त्रान्तरप्रसिद्धतां दर्शयति---सोऽयमवीत इति। विविधेन प्रकारेण इतः प्राप्तो वीतः, पक्षव्यापकत्वे सति सपक्षव्याप्त्या अव्याप्त्या च, तस्मादन्योऽवीत इति।।

गूढाभिसन्धिः पृच्छति---कथं पुनरिति। गूढाभिसन्धेरुत्तरम्---अथ योऽभ्यनुज्ञात इति। यथा वीतस्यार्थपरिच्छेदकत्वं तथैवावीतस्येत्यर्थः। प्रष्टा स्वाभिप्रायम् उद्घाटयति---अन्वयादिति। गृहीताविनाभावो हि हेतुः साध्येन तस्य परिच्छेदकः, स च दृष्टान्तधर्मिणि हेतुसाध्यधर्मयोर्दर्शने सत्यविनाभावो दृष्टो भवति। न च सात्मकत्वं क्वचिद् दृष्टम्, तत् कथं तेनाविनाभावदर्शनं प्राणादिमत्त्वस्य, दर्शने वा नावीतः किं तु वीत एवेत्यर्थः। उत्तरवादी प्रष्टारं पृच्छति---अथ प्रमेयत्वमिति। प्रष्टा आह---व्यभिचारादिति। उत्तरवाद्याह---न तर्ह्यन्वय इति। स एवैकग्रन्थेनाह---यदि चेति। तदेवमुत्तरवादिना स्वाभिप्राय उद्घाटितः। पृच्छति---कथम्। अव्यभिचारित्वं व्यतिरेकिण इति। अव्यभिचारमाह---यावदिति। अत्रापि यावन्निरात्मकं तत् सर्वम् अप्राणादिमद् दृष्टमिति व्यत्यासेन योजना, साध्यविपर्ययस्य व्याप्तत्वात्। व्यापकनिवृत्तौ च व्याप्यं निवर्तते, यथा वृक्षत्वनिवृत्तौ शिंशपात्वम् आरादुपलभ्यमानादेकशिलामयादचलप्रदेशादित्यर्थः। यदि पुनरेवमुच्यते निवर्ततामप्रामाणादिमत्त्वं जीवच्छरीरात् प्राणादिमत्त्वस्य प्रमाणत उपलब्धेर्मा निवर्तिष्ट नैरात्म्यम्, तस्माद्

व्यभिचारादहेतुरिति शङ्कते---अथ पुनरिति। निरारोति---न युक्तमेवमिति। किं जीवच्छरीरे साध्ये नैरात्म्यनिश्चयाद् व्यभिचार उत तत्सन्देहात्? यदि निश्चयात्, कृत व्यभिचारेण, बाधितविषयत्वेनैव हेतोरपाकरणात्। अथ सन्देहात्, तथा सत्यन्वयिनोऽप्यहेतुत्वे सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्ग इत्यर्थः।।

शङ्कते---सर्वात्मकत्वप्रसङ्ग इति चेत्? निराकरोति---न, विकल्पानुपपत्तेः। शङ्कावाक्यं विभजते---यदीति। न तावदयुमात्मा नाम प्रमाणेन क्वचिदुपलब्धः, यस्य प्रतिषेधो नैरात्म्यमवगम्येत, तदुपलम्भे वा कृतमनया कुसृष्ट्या। तस्मात् कल्पयित्वात्मानमप्रामाणिकं तत्प्रतिषेधस्य घटादावप्राणादिमत्त्वेन व्याप्तिं गृहीत्वा जीवच्छरीरे व्यापकस्याप्राणादिमत्त्वस्य निवृत्त्या नैरात्म्यस्य व्याप्यस्य निवृत्तेरात्मा अवगन्तव्यः। एवं च सति कल्पनाकोषस्यापरिमेयत्वात् यद् यदेव कल्प्यते तत्तदभावस्यधटादौ सुलभत्वाद् अप्राणादिमत्त्वेन व्याप्तेर्जीच्छरीरेऽप्राणादिमुत्त्वस्य व्यापकस्य निवृत्तेरात्मसद्भाववत् सकलकाल्पनिकडित्थादिमत्त्वप्रसङ्ग इत्यर्थः।।

निराकरणवाक्यं विभजते---तच्च नैवम्। कस्मातृ---विकल्पानुपपत्तेः। विकल्पयति---किमिति। अयमर्थः। प्राणादयो हिच्छाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिभावाभावतया इच्छादिकार्याः, अक्षणिकत्वे च व्यवस्थिते कार्यं समवायिकारणापेक्षमितीच्छादीनां समवायिकारणेन भवितव्यम्, कार्यत्वाद् घटादिवत्, शरीरेन्द्रियादीनां च समवायिकारणत्वनिषेधे सति यद् इच्छादीनां समवायिकारणं परिशिष्यते, तद् द्रव्यमात्मेति च क्षेत्रज्ञ इति च जीव इति चाख्यायते। तदस्य विशेषतोऽनवगतस्यापीच्छादिसमवायिकारणतया सामान्यरूपेणावधारितस्य शक्यः प्राणादिरहितेषु घटादिष्वभावः प्रतिपत्तुम्। निरात्मकशब्देनापि चायमेवार्थ उच्यते। अनेन प्राणादिलक्षणकार्याभावेन घटादौ नैरात्म्यलक्षणकारणाभावस्य व्याप्तिरवधारिता। सोऽयं जीवच्छरीरे कार्यस्याभावो व्यापको निवर्तमानः स्वव्याप्यं तत्कारणाभावमादाय निवर्तते इति सिद्धं जीवच्छरीरे प्राणकारणम्, स चात्मेति। यदि च डित्थादयोऽपि तादृशाः, तदा आत्मनो नामान्तराणि नार्थान्तराणि। नामानि च लोकतन्त्राणि, न त्विच्छातन्त्राणीति। अवधारितं कार्यं प्राणाद्युपलक्षितमिच्छादि यस्य सोऽवधारितकार्यः, स एव स्वभावो यस्य स तथोक्तः। एतदुक्तं भवति। सामान्यतस्तावदिच्छादीना कार्यत्वेनान्वयव्यतिरेकिणा हेतुना समवायिकारणवत्त्वमुनमितम्। उभयसिद्धश्च घटादाविच्छादिकारणाभावः। येऽपि हि नैरात्म्यवादिनो बुद्धिं वा भूतपतिणामभेदं वा इच्छादिकारणमाचक्षते, तेऽपि

घटादौ न तदातिष्ठन्ते। तस्मादुभयसिद्धनैरात्म्या घटादयः। तेषु चेच्छादिकार्याभावेन नैरात्म्यं व्याप्तम्। सोऽयं जीवच्छरीरे

कार्याभावो व्यावर्तमानः कारणाभावं व्यावर्तयति। न च कार्येणैव कारणमनुमीयतां जीवच्छरीरे, किं व्यतिरेकिणा,

ऋजुमार्गेण सिध्यन्तं को नु वक्रेण साधयेत्

इति वाच्यम्, कारणमात्रस्य ततः सिद्धेरित्युक्तम्। परिशेषाद् विशेषसिद्धिरिति चेत्? स एव व्यतिरेकीत्युक्तम्।।

यदि हि पृथिव्यादिसमवायिकारणा इच्छादयो भवेयुः, घटादिष्वपि प्रसज्येरन्। तस्माद् घटादिष्विच्छादिकार्यनिवृत्त्या द्रव्याष्टकातिरिक्तकारणनिवृत्तिर्व्याप्ता दृष्टेतीच्छादयः शरीरे दृश्यमाना व्यापिकां स्वनिवृत्तिं निवर्तयन्तो व्याप्यद्रव्याष्टकातिरिक्तकारणाभावनिवृत्तिमुखेन नवमं द्रव्यं साधयन्ति। न चैषां बुद्धिरेव समवायिकारणम्, द्रव्यस्यैव समवायिकारणत्वनियमाद् बुद्धेश्चाद्रव्यत्वात्। यथा च भूतानां परिणतिभेदो न कारणं तथा हि तृतीये उपपादयिष्यते। व्यतिरेकमुखेनापि प्रामादेः सात्मकत्वेनान्वयसिद्धौ न केवलव्यतिरेकीति चेत्? न स्वाभाववविकं साध्येन प्रतिबन्धमन्वयव्यतिरेकिणि व्यासेधामः, किं तु सपक्षाभावेन विधिमुखेनास्य प्रतिबन्धं निराकुर्मः। एतावतैव चान्वयिनो भिद्यते। न च पक्ष एव सपक्षः, जिज्ञासितविशेषस्य ज्ञातविशेषादन्यत्वात्। शरीरादिषु च सत्सु नैरात्म्यनिषेध एवात्मसद्भावः, असन्निषेधस्य सद्भावलक्षणत्वात्। सपक्षाभावस्तु नैरात्म्येनाप्यव्यपदेश्य इति कथं नैरात्म्यनिषेधेन व्यपदिश्यताम्? असतोऽधिकरणत्वायोगादित्युक्तम्।।

एतेन परैः यदुक्तम्,

सपक्षाव्यतिरेकी चेद् भवेद्धेतुरतोऽन्वयी।

नान्वयव्यतिरेकी चेदनैरात्म्यं न सात्मकम्।।

इति, तदनेन निराकृतम्। एतच्चास्माभिरन्वयिहेतुसमर्थनेन स्फुटीकृतम्। तस्मात् सर्वमवदातम्।।

विपक्षव्यतिरेकमात्रेण व्यतिरेकिणो गमकत्वं मत्वा चोदयति---यदि तर्हीति। परिहरति---न, हेत्वर्थापरिज्ञानादिति। न वैधर्म्यमात्रेण गमकत्वम्, अपि त्वव्यभिचारिणा। स चात्राव्यभिचारो नास्तीत्यर्थः। ननु मा भूद् गन्धवत्त्वं हेतुर्व्यतिरेक व्यभिचाराद् अनित्यादिवन्नित्यादप्यस्य व्यतिरेकात्, तस्य तु पक्ष एव केवलं न तु सपक्षविपक्षौ, न तसय व्यतिरेकव्यभिचारोऽस्तीति स कस्मात् न हेतुरिति चोदयति---यः पुनरिति।
परिहरति---सत्यमिति।व्यतिरेकधर्मोऽव्यभिचारो नासति व्यतिरेके संभवति,
असतोऽधिकरणत्वायोगादित्युक्तत्वादिति। प्रत्युदाहरणान्तरं दर्शयति---एतेनेति। एतेन विपक्षाभावात् ततो व्यावृत्त्यभावेनेत्यर्थः। चोदयति---यः पक्षैकदेश इति। यदि हि पक्षैकदेशवृत्तिरपि विपक्षाभावात् न व्यतिरेकी हेतुः, तर्हि तस्य पक्षैकदेशवृत्तेरपि सतो विपक्षनिवृत्तिरस्ति स हेतुः प्रसज्येत। अस्ति खल्वस्योदाहरणवैधर्म्यमेवेति व्यतिरेकिहेतुलक्षणमित्यभिप्रायः। परिहरति---अयमपि न हेतुः, कस्मात्? सूत्रार्थेनापोदितत्वात्। तं सूत्रपाठपूर्वकं दर्शयति---सूत्रार्थ इति। अत्र च येन पक्षैकदेशवृत्तेर्व्यतिरेक्याभासस्य निराकरणं तदवधारणं प्रथमं दर्शितम्। उदाहरणेनैव वैधर्म्यं नानुदाहरणेन पक्षेणापि। अस्य तु पक्षेणापीति व्यतिरेक्यपि न हेतुः, न पुनर्वैधर्म्यमेवेति सूत्रार्थः। तथा सति सव्यभिचारमात्रस्य निवृत्तिः स्यात्, न तु पक्षैकदेशवृत्तेरित्यर्थः।।

संप्रति वासुबन्धवं हेतुलक्षणं दूषयितुमुपन्यस्यति---हेतुर्विपक्षाद्विशेष इत्यन्ये। एतद् व्याचष्टे---अन्ये त्विति। साधर्म्यमात्रनिराकरण इति। यस्य कस्यचित् साधर्म्यस्य निराकरणे। विपक्षसाधर्म्यनिराकरणे तावदिष्टस्य संग्रहः। यदा तु सपक्षादिसाधर्म्यनिराकरणम्, तदा अनिष्टस्य विरुद्धादेः संग्रहः। उपलक्षणं चैतत्। इष्टानिष्टसंग्रह इति, इष्टपरित्याग इत्यपि द्रष्टव्यम्। स चानेकभेद इति। सपक्षादपि विशेषे सति विपक्षाद् विशेषः, पक्षादपि विशेषे सति विपक्षाद् विशेषः, विपक्षमात्राद् वा विशेषः इति प्रकाराः। तत्र पूर्वयोः प्रकारयोर्यथाक्रममसाधारणस्य चासिद्धस्य च हेतुत्वप्रसङ्ग इति। तन्निवृत्त्यर्थ विपक्षादेव इत्यवधार्यते। द्वितीयमवधारणमवतारयितुमाह---अवधारणे चेति। विपक्षादेवेत्यनेनावधारणेन विशेषोऽवधारितः, न विपक्षः। स चायं विशेषे चाविशेषे च प्रसृत इति विपक्षेकदेशवृत्तेरपि पक्षसपक्षसाधारणस्य हेतुत्वप्रसङ्गः। तन्निवृत्त्यर्थं द्वितीयमवधारणं विशेष एवेति। उपसंहरति---तदेवमिति।।

तदेवदव्यापकत्वेन दूषयति---सत्यमेक इति। अत्र चोदयति---विपक्षैकदेशवृत्तिप्रतिषेधादिति। विशेष एवेत्यवधारणेन विपक्षैकदेशवृत्तिः गौरयं विषाणित्वादिति हेतुत्वेन प्रतिषिद्धः। तस्मादेतस्मिन्नवधारणे सत्येव विपक्षादेवेत्यवधारणीयम्। तथा च विपक्षादेव यो विशेष एव स हेतुः। सपक्षात्तु यो विशेष एव स न हेतुरित्युक्तं भवति। यथा च अश्वोऽयं विषाणित्वात् इति सपक्षाद् विशेष एवेति हेतुत्वेन प्रतिषिद्धो भवति। यस्तु सपक्षैकदेशवृत्तिः प्रयत्ननान्तरीयकत्वादिः स सपक्षाद् विशेष एव न भवति, अपि तु सामान्यमपीति। न तस्याहेतुत्वमवधारितमिति हेतुरेवासावित्यर्थः। परिहरति---यद्येवमिति। यदि

सपक्षादपि यो विशेषः स सपक्षैकदेशवृत्तिः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिर्हेतुः, एवं सति विपक्षादेवेति अवधारणं बाधितं भवति। शङ्कते---अथेति। न विपक्षादेवेत्येतन्मात्रमवधार्यते येन सपक्षैकदेशवृत्तिः प्रयत्नान्तरीयकत्वादिनर्न हेतुः स्यात्, अपि तु यो विशेष एव स हेतुरिति प्राप्ते विपक्षादेवेति नियम्यते, तेन सावधारणस्य विशेषस्य विपक्षवृत्तेर्हेतुत्वं प्रतिषिद्धं भवति यथा अश्वोऽयं विषाणीत्वादिति। यः पुनर्विशेषश्चाविशेषश्च सपक्षे हेतुः, तस्य हेतुत्वेऽपि न विपक्षादेवेति बाधितं भवति। यद्यपि चैवं सत्यपि सपक्षैकदेशवृत्तेर्हेतुत्वं न श्रुतम्, तथापि विपक्षादेवेत्यनेनावधारणेनानिषिद्धमित्यनुमतमेव। तेन चाश्रुतेनार्थेनार्थवती अवधारणे इत्यर्थः।।

निराकरोति---एवं चेति। यथा तत्तुल्यैकदेशवृत्तेरविहितमपि हेतुत्वमनिषेधानुमतम्, एवं पक्षैकदेशवृत्तेरपीति सोऽपि हेतुः स्यादित्यर्थः। पुनः प्रत्यवतिष्ठते---नैष दोष इति। पक्षधर्मत्वे सति विशेष एव विपक्षादेवेति नियमे कुतः पक्षैकदेशवृत्तेः प्राप्तिः, अपक्षधर्मत्वात् तस्येत्यर्थः। परिहरति---यो धर्मः पक्षस्येत्यनेनेति। पर आह---न कर्तव्यत इति। दूषयितुमवधारणं विकल्पयति---किं पुनरिति। प्रथमं कल्पं

गृह्णाति---अस्तु तावदिति। एतमपि दूषयितु विकल्पयति---किं पुनरस्येति। सामर्थ्य प्रयोजनाभिसंबन्धः संभवज्ञापनपक्षेऽज्ञापननिवृत्तिः प्रयोजनम्, असंभवनिवृत्तिपक्षे तु अत्यन्तायोगव्यावृत्तिः फलम्। यथा नीलं सरोजं

भवत्येवेति। विकल्प्य दूषयति---उभयथापीति। युक्त्यन्तरमाह---न चेति। अत्यन्तायोगो निषिद्धो भवति, न त्वयोग इत्यर्थः। शङ्कते---अथेति। विशेषणसंगतो ह्येवकारोऽयोगं व्यवच्छिनत्ति। यथा चैत्रो धनुर्धर एवेति। हेतुर्विशेषणं चेत् अपक्षधर्म एवेति। तस्मात् सिद्धं पक्षैकदेशे वृत्तेर्निराकरणमित्यर्थः। निराकरोति---सत्यमिति। शेषमनुमानसूत्रे व्याख्यातप्रायमिति नेह व्याख्यातम्।।

हेतुर्विपक्षाद् विशेष इति च यदा सौत्रान्तिकपक्षमिति। यदा त्वनित्यत्वहेतौ लक्ष्ये लक्षणं विचार्यते इति विपक्षशब्दार्थो वाच्यः। ननु च नित्यो विपक्ष इत्यत आह---न ह्यसतीति। न हि निरुपाख्यमाख्यायत इत्यर्थः। न चास्यापादानत्वं नाप्यधिकरणत्वं येन प*चमी वा सप्तमी वा प्रयुज्येतेति आह---न चासतीति। न चासतो विपक्षाद् व्यावृत्त्यभावेन विशेषोऽपीत्याह---विपक्षासंभवे चेति। पक्षस्यैवेति। अत्र चैवकारास्त्रय पदान्तरानपेक्षत्वं सूचयन्ति। पक्षस्यैव धर्म इति हेतुलक्षणे असाधारण एव हेतुः स्यात्। समान एव सिद्ध इति तु हेतुलक्षणे अश्वस्य विषाणित्वे साध्ये गोत्वादिर्हेतुः स्यात्। तस्मात् त्रयः पक्षाः हेयाः। तथा च पक्षस्य धर्मः समाने च सिद्धः इत्यत्र सव्यभिचारो हेतुः स्यात्। पक्षस्य धर्मो विपक्षे च नास्तीत्यत्रासाधारणो हेतुः स्यात्। समाने च सिद्धो विपक्षे च नास्तीत्यत्र अनित्यः परमाणुः कृतकत्वादिति हेतुः स्यादिति त्रयः। सप्तममभिमतं पक्षमाह---पक्षस्येति। शेषं सुबोधम्।।

अत्र दिग्नागेन

सपक्षे सन्नसन् द्वेधा पक्षधर्मः पुनस्त्रिधा।

प्रत्येकमसपक्षे च सदसद्द्विविधत्वतः।।

इति नव पक्षधर्मान् हेतुतदाभासान् दर्शयित्वा

तत्र यः सन् सजातीये द्वेधा चासंस्तदत्यये।

स हेतुर्विपरीतोऽस्माद् विरुद्धोऽन्यत्वनिश्चितः।।

इत्यनेन हेतुतदाभासविवेको दर्शितः। तस्यार्थः। यः पक्षधर्मः स सपक्षे सन् असन् द्वेधा इति त्रिविधः, स पुनरसपक्षे सदसद्द्विविधत्वतः प्रत्येकं त्रिधा भवतीति। पक्षधर्मः सपक्षे सन् विपक्षे सदसद्द्विविधत्वतस्त्रिधा। पक्षधर्मः सपक्षेऽसन् विपक्षे सदसद्द्विविधत्वतस्त्रिधा, पक्षधर्मः सपक्षे द्वेधा विपक्षे सदसद्द्विधत्वतस्त्रिधेति। अत्रोदाहरणम्,

प्रमेयकृतकानित्यकृतश्रावणयत्नजाः।

अनित्ययत्नजास्पर्शा नित्यत्वादिषु ते नव।।

नित्यत्वादिषु साध्येषु प्रमेयत्वादयो नव हेतुतदाभासाः। तेषां यथासंख्यं नित्यत्वादीनि साध्यान्युदाहरन्ति,

नित्यानित्यप्रयत्नोत्थमध्यमत्रिकशाश्वताः।

अयत्नानित्यनित्याश्च प्रमेयत्वादिसाधनाः।।

तदेतेषु हेतुतदाभासेषु हेतुर्निर्धारितो येन तदुपन्यस्य वार्त्तिककारो व्याचष्टे---तत्र य इति। तदेतद्दूषयति---यथाश्रुतीति।

तत्र यः सन् सजातीये द्वेधा चासंस्तदत्यये इत्येतावन्मात्रात् न लभ्यते इत्यर्थः। चोदयति---ननु चोक्तमिति उक्तं

दिग्नागेन,

साध्यधर्मो यतो हेतुस्तदाभासाश्च भूयसा।

इति। तदेतत् परिहरति---उक्तमेतदिति। न पुनः पक्षधर्म एवेत्यर्थः, अवधारणम् अबुद्ध्वा शङ्कते---अथापीति। अवधारणार्थालाभेनोत्तरमाह---सत्यमर्थादिति। ननु अपक्षधर्मत्वनिवृत्त्यैव पक्षव्यापकत्वं गम्यते, न ह्यव्यापको भवत्यपक्षधर्मत्वनिवृत्तिमानित्यत आह---अपक्षधर्मनिवृत्तिमात्रत्वेन चेति। अत्यन्तनिवृत्तिनिषेधेन वृत्तिमात्रं स्यात् नैकान्तिकी वृत्तिरित्यर्थः। चोदयति---न प्राप्त इति। परिहरति---नावधारणस्येति। हेतुहेत्वाभासावेव पक्षधर्मौ नान्य इति नियमज्ञापनार्थमवधारणमिष्टं भवद्भिरित्यर्थः।।

शङ्कते---अथोभयेति। निराकरोति---तथापि सन् सजातीय इति। तदेतत् पूर्वमेव व्याख्यातप्रायम्। द्वेधा चेति सर्वथा न वक्तव्यमीति। सन् सजातीय इत्यस्योपादानेऽनुपादाने चेत्यर्थः,। सन् सजातीय इति नोपादातव्यमिति यदुक्तम्, तत्र शङ्कते---अथ मन्येतेति। निराकरोति---अवधारणेति। यद्यवधारणं युज्येत अवधारणार्थो युक्त आरम्भः स्यात्, तदेव त्वयुक्तमित्यर्थः। आद्ये पद इति। पक्षस्य धर्म एव इत्येतस्मिन् पद इत्यर्थः। अन्यपदे इति। अन्ये पदे ययोः पक्षधर्मत्वविपक्षासत्त्वयोस्ते तथोक्ते। तत्र द्वेविध्यं निराक्रियत इति। सन् सजातीयेति सर्वथेति। सजातीये द्वेधा चेति पदोपादाने चानुपादाने चेत्यर्थः। सजातीय एव द्विधेत्यनेनैवेति हेतुतदाभासयोरौत्सर्गिके पक्षधर्मत्वे स्थित इत्यर्थः। शङ्कते---अथ मा भूदिति सजातीय एव द्विधेति नावधारणमित्यर्थः। निराकरोति---तथापीति। सन् सजातीये द्विधेति मध्यमपदे इत्यर्थः। तदेवं सजातीये एव द्विधेत्यवधारणं दूषितम्। संप्रति द्वितीयमवधारणं शङ्कते---अथ पुनरिति। निराकरोति---तथापीति। तथापि पक्षैकदेशवृत्तिरपि हेतुः प्रसक्तः। यदि च तदत्यय एवेति नावधार्येत ततोऽनैकान्तिकोऽपि हेतुः स्यादिति दोषः।।

दिग्नागस्यैव प्रदेशान्तरहेतुलक्षणम्---ग्राह्यधर्मः पक्षधर्मः। तदंशेन तस्यैव पक्षस्यांशेन साध्यधर्मसामान्येन, व्याप्तो हेतुरिति। तदेतद्धेतुलक्षणमुपन्यस्यास्मिन् पूर्वोक्तं दोषमतिदिशति---एतेनेति। अतिदेशमेव स्फुटयति---अव्यापकादिरिति। यथाश्रुतलक्षणे पक्षाव्यापकस्य हेतुत्वम्, तदंशेन व्याप्त इत्यस्य विवरणालोचनेन सपक्षे सत्त्वं विपक्षाच्च व्यावृत्तिरित्यर्थः। तथा च पूर्वोक्तदोषानुषाङ्ग इत्यर्थः। सिंहावलोकितन्यायेन दूषयति---असंस्तदत्यय इतीति।।

अन्येषां हेतुलक्षणं दूषयितुमुपन्यस्यति-तादृगिति। तदेतद्व्याचष्टे-तादृशेति। किलकारोऽरुचौ। पक्षधर्म इति च हेतोरभिधानम्। तेन त्रिलक्षणप्रविभावितात्मा हेतुरित्यर्थः। दूषयति---तत् तावदिति। श्रावणत्वाद्यपीति। तदुक्तोऽसाधारण इत्यर्थः। यस्तु तादृशविनाभावीति विपक्षे सत्ताप्रतिषेधात् सपक्षे सत्त्वं गम्यते एव, विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाविषयत्वादिति मन्येत, तं प्रत्याह---भवतु तावदिति। एकदेशाभ्यनुज्ञानेऽपि विशेषनिषेधस्योपपत्तेर्न समस्ताशेषाभ्यनुज्ञाने प्रमाणमस्तीत्यभिप्रायः। चोदयति---ननूपदर्शनग्रहणादिति। परिहरति---न तल्लभ्यत इति। न हि चाक्षुषत्वमिति। वौद्धानां रूपत्वादिजातेर्नित्याया अभावाद् न चाक्षुषत्वमनित्यत्वेन विना भवतीत्यर्थः। यस्तु मन्येत विशेषनिषधस्य शेषमात्रभ्यनुज्ञाहेतुत्वेनागृह्यमाणविशेषत्वात्

पक्षसत्ताभ्यनुज्ञानम्, तथा चोपदर्शनपदेन पक्षे हेतोः सत्तोपदर्शनं भवतीति तं प्रत्युपेत्याह---उपेत्य वेति। सुबोधम्।।

तदेवं लक्षणं दूषयित्वा तदुदाहरणं दूषयति---यत्त्विदमिति। एतस्मिन् हेतुलक्षणे इत्यर्थः।

प्रयत्ननान्तरीयकत्वं प्रयत्नकारणकत्वं तत् साक्षात् पारम्पर्येण वा? तत्र प्रथमे कल्पे दूषणमाह---प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्येति। द्वितीयकल्पमाशंक्य दूषयति---अथेति। प्रयत्नग्रहणमपार्थकमित्यर्थः। भावप्रत्ययवाच्यं विकल्प्य दूषयति---यच्चेदमिति। एवमप्युपलब्धेरेवेति। न हि बोद्धराद्धान्ते किञ्चिदुपलभ्यमानं नित्यमस्ति, येनोपलब्धिर्विशेष्येत इत्यभिप्रायः। प्रयत्नानन्तरमन्यथा चेति। यत् तावदुपलब्धिकर्म तत्सर्वं प्रयत्नादेव पुरुषव्यापादादेवोपलभ्यते नान्यथेत्यर्थः। शङ्कते---अथेति। अस्माकं नैयायिकानामिति भावः। उत्तरम्---त्वयैवेति।

अस्मद्दर्शनं चेदास्थाय त्वया बौद्धेनोच्यते, तत् प्रयत्नग्रहणेनाप्यनैकान्तिकत्वं तदवस्थमेवेत्यर्थः। अव्यापकं चेति। न हि दवदहनाभिघातप्रस्फुटद्वेणुदलविभागजन्मा ठात्कारोऽस्मदादिप्रयत्नकार्य इत्यर्थः। शङ्कते---अथेति। वर्णात्मकमित्यर्थः निराकरोति---तत्रापीति। पारम्पर्येणापि प्रथम एव वर्णः प्रयत्नानन्तरीयकः, न द्वितीयादयः। अतिपारम्पर्याश्रयणे त्वतिप्रसङ्गः, प्रायेण तस्य तत्र तत्र सुलभत्वादिति भावः। शङ्कते---अथ य इति। विशेषः प्रयत्नानन्तरीयकत्वं धर्मिविशेषणम्, प्रयत्नानन्तरीयकत्वं सामान्यं च हेतुरित्यर्थः।

निराकरोति---तथाप्यन्य इति। न हि भवतामस्माकमिव विशेषातिरिक्तमस्ति सामान्यं वस्तु सद् यो हेतुः स्यात्। न च कल्पनारोपितं हेतुः सम्यग्ज्ञानस्य भवितुमर्हति, न चात्यन्तासतः कल्पनापि संभवतीति भावः।।

तदेवमुदाहरणं दूषयित्वा प्रसङ्गेन परेषामुदाहरणविचारं दूषयति---यदप्युक्तमिति। तत् खल्वसत्

सर्वसामर्थ्यरहितं तदाश्रितानाश्रितभावाभावधर्मवन्न भवतीत्यर्थः। नित्यं तु किश्चिद् भवतीति। तस्य धर्मयोगः संभवत्येव, न त्वस्याप्यप्रयत्नानन्तरीयकत्वं त्वप्रत्ययाभिधेयं हि जन्म, तत् प्रयत्नेनद प्रयत्नादन्येन वा विशेषणीयम्, यस्य तु जन्मैव नास्ति तस्य तद्विशेषणं दूरोत्सारितमित्यर्थः। एतेनाभाव इति। नैयायिकाभिमतोऽप्यभावो व्याख्यातः। तस्यापि हि प्रागसतः सवकारणेन समवाय इति जन्म नास्तीति न तद्विशेषणयोग इत्यर्थः। प्रकृतमुपसंहरति---तदेवमिति ।।३५।।

<B3>

।।टीका।।

हेतावुक्ते नाव्याप्तोऽसौ साध्यधर्मेण हेतुभावे व्यवतिष्ठते, न च व्याप्तिप्रदर्शनमुदाहरणमन्तरेणेति हेतुलक्षणानन्तरं क्रमप्राप्तमुदाहरणलक्षणमाह---साध्य---रणम् ।।३६।। सूत्रमित्युदाहरणसामान्यलक्षणमप्यनेन सूचितमिति दर्शितम्। अस्य तात्पर्यमाह---अस्येति, दृष्टान्तोऽर्थरूपो नोदाहरणस्य वचनात्मकस्य स्वरूपतो लक्षणं संभवति। तस्मात् स्वाभिधायकवचनोपलक्षकत्वेन लक्षणत्वं सामानाधिकरण्यं च भजत इत्यभिसन्धिनोक्तम्---उदाहरणोपलक्षणमिति। अनेन च समानजातीयेभ्यः प्रतिज्ञादिभ्यः असमानजातीयेभ्यश्च प्रमाणादिभ्य उदाहरणं व्यवच्छिन्नं भवति। साध्येन साधर्म्यम् इत्यादि भाष्यम्। तस्यार्थः, साध्येन धर्मिणा शब्देन, साधर्म्यं दृष्टान्तस्य स्थाल्यादेः, कृतकत्वं हेतुः। कद्ध्यनित्यत्वेन साध्ये च शब्दे दृष्टान्ते च स्थाल्पादौ समानम्। तस्मात् कारणत् प्रयोजकात्, तद्धर्मभावी तस्यैव साध्यस्य शब्दस्य यो धर्मो धर्मान्तरम्, येन विशिष्टः शब्दः सिषाधयिषितोऽनित्यत्वेन, तदनित्यत्वं तद्धर्मः। स एव भावस्तद्भावः। सोऽस्यास्तीति तद्धर्मभावी, स्थाल्यादिरनित्यत्वधर्मवानिति यावत्। तेन तादृशा दृष्टान्तेनोपलक्षितं तद्विषयं वचनमुदाहरणमिति।।

तत्र वार्त्तिककारः सूत्रपदं व्याचक्षाण एव फलतो भाष्यं व्याचष्टे---साध्येति। उदाहरणसाधर्म्यादित्यस्य व्याख्यानं साध्यसाधर्म्यादित्यत्रापि योजयति---अत्रापीति। साध्यशब्देनैव कृतकत्वं साधर्म्यं दृष्टान्तस्य, नासाध्येन विपक्षेणाकाशादिना नित्येन, ततो हि कृतकत्वं व्यावृत्तमिति। तथा च सव्यभिचारो व्यवच्छिन्नो भवति। साधर्म्यमेवेति भागासिद्धो व्यवच्छिन्नः। यस्मात् साध्यसाधर्म्यात् सद्धर्मभावी भवति, सोऽयं दृष्टान्त उदाहरणमिति,

यावद् वाक्यं न समाप्यते, तावदर्धोक्त एव पृच्छति---किं कुतश्चिदिति। अवधारणद्वययोगिनः साध्यसाधर्म्याद् दृष्टान्तोऽवश्यमेव तद्धर्मभावी भवतीति गतार्थं तद्धर्मभावीत्येतदिति भावः। उत्तरम्---न भवत्यपीति। यथा नित्ये शब्दे साध्ये अमूर्तत्वादेः साध्येन शब्देन कर्मणः साधर्म्यात् कर्म न तद्धर्मभावि भवति, नित्यं न भवतीत्यर्थः। साध्येनैवेत्यवधारणेनैव एतदुदाहरणं प्रत्युक्तमिति। शिष्योपाध्यायश्यश्यामत्वमैत्रतनयत्वादयोऽत्रौपाधिकसंबन्धा उदाहार्याः। हेतुलक्षणे तु सामान्यलक्षणापेक्षं विशेषलक्षणमिति नातिव्याप्तिः। अत्र च साध्यसाधर्म्यग्रहणेन साधनविकलमनुदाहरणं भवतीत्युक्तं भवति। यथा नित्यः शब्दः अमूर्तत्वात् परमाणुवदिति। तद्धर्मभावीत्यनेन च साध्यविकलं परास्तम्। यथा नित्यः शब्दो मूर्तत्वात् कर्मवदिति। एतेनोभयविकलमपि पराकृतम्। यथा नित्यः शब्दः

अमूर्तत्वाद् घटवदिति। प*चम्युपादानेन च साध्यसाधर्म्यप्रयुक्तं तद्धर्मभावित्वं यत्र वचने प्रदर्श्यते तदेवोदाहरणं नान्यदिति दर्शितं भवति। प्रयोजकत्वं च साध्यसाधर्म्यस्य हेतोः स्वाभाविकः संबन्धो व्याप्यत्वमिति यावत्। प्रयोज्यत्वं च साध्यसाधर्म्यस्य व्यापकत्वमेव। तेनाप्रदर्शितान्वयविपरीतप्रदर्शितान्वययोरनुदाहरणत्वमुक्तं भवतीति। तद्यथा अनित्यः शब्दः उत्पत्तिमत्त्वात्, पटवदिति। यो योऽनित्यः स सर्व उत्पत्तिमान् यथा घट इति।

समाख्यानिर्वचनसामर्थ्यात् सामान्यलक्षणमप्यनेन सूचितमित्याशयवता भाष्यकृता समाख्याया निरुक्तिः कृता। तां वार्त्तिककारो दर्शयति---उदाह्रियतेऽनेनेति।।

चोदयति---ननु चेति। परिहरति---नैष दोष इति। वचनस्य विशेषणत्वेनोपलक्षणत्वेनेत्यर्थः। अभिधीयमान इति च अभिधानोपलक्षणपरम्, नाभिधेयपरम्, असामानाधिकरण्यदोषस्य तावदवस्थ्यात्। तद्धर्मभावीति सूत्रावयवव्याख्यानपरं भाष्यम्---तस्य धर्म इत्यादि। अत्र चोत्तरमिति गुढाभिप्रायम्। तदेतद् भाष्यम् अनुभाष्य व्याचष्टे---तस्य धर्म इति। तस्य धर्मस्तद्धर्म इति हि धर्मस्य संबन्धित्वेन पृथग्वचनम्। न च धर्म एव धर्मस्य, नापि धर्मान्तरं धर्मस्य, किं तु धर्मिण इत्यर्थः। अनेन भाष्यकारीयामनुपपत्तिमुक्त्वा वार्त्तिककारः स्वकीयामप्याह---धर्मे च साध्य इति। अनेन

हेतूदाहरणोपनयलक्षणैर्व्याघात उक्तः। भाष्यम्---साध्यसाधर्म्यादुत्पत्तिधर्मकत्वादिति, तद् व्याचष्टे---तस्य धर्मिण इति। तद्धर्मभावी भवतीति, तदनुपपन्नम्, न हि कृतकत्वात् स्थाल्यादेरनित्यत्वं भवति, जायते बीजादिवाङ्कुर इत्यत उक्तम्---भवति विद्यते।।३६।।

<B3>

।।टीका।।

वैधर्म्योदाहरणस्य लक्षणम्---तद्वि---तम् ।।३७।। अनुवृत्तेन पूरयित्वा सव्याख्यानं सूत्रं पठति---साध्यवैधर्म्यादतद्धर्मभावी [च]दृष्टान्त उदाहरणमिति। सात्मकतया साध्येन जीवच्छरीरेण वैधम्याद् घटादेर्दृष्टान्तस्य सात्मकत्वसाधर्म्यविरहादिति यावत्। यस्य साध्यस्य जीवच्छरीरस्य धर्मः प्राणादिमत्त्वं तद्धर्मः। स एव भावस्तद्धर्मभावः। सोऽस्यास्तीति तद्धर्मभावी। न तद्धर्मभावी अतद्धर्मभावी, प्राणादिरहितो घटादिरिति यावत्। एतदुक्तं भवति, यत्र घटादौ साध्यधर्माभावप्रयुक्तः साधनधर्माभावः, स घटादिर्वैधर्म्यदृष्टान्तः। तद्विषयः शब्द उदाहरणमिति। सूत्रस्थश्च वाशब्दः समुच्चेये वेदितव्यः, व्यतिरेकविषयत्वाद् वैधर्म्योदाहरणस्येति। अत्र भाष्यकारेण अन्वयव्यतिरेकी पूर्वसत्रोदाहृतोऽत्राप्युदाहृतः। साधनधर्माभावप्रयुक्तत्वं च साध्यधर्माभावस्योक्तम्, तच्चायुक्तम्। अन्वयव्यतिरेकिणिहेतौ सत्यपि वैधर्म्ये साधर्म्योदाहरणमेवोचितम्, तत्र तत्पूर्वकत्वाद् वैधर्म्यप्रतीतेः ऋजुमार्गेण सिध्यतोऽर्थस्य वक्रेण साधनायोगात्। व्याप्यव्यापकभावश्च यादृशो भावयोः, तदभावयोस्तद्विपरीतो बोध्यव्यः। अन्यथा सपक्षैकदेशवर्ती न हेतुः स्यादिति मन्यमानो वार्तिककार आह---उदाहरणमवीतहेताविति। तच्चास्माभिः सूत्रं योजयद्भिः उक्तमिति।।

अत्र आचार्यदेशीयाणाम् अनार्षसूत्रपाठदूषणं नास्माकमार्षसूत्रपाठेऽस्तिति प्रतिपिपादयिषुराचार्यदेशीयानां पाठमभिप्रायं चाह---अन्ये त्विति। आर्षे हि पाठे सामानाधिकरण्याद् दृष्टान्तस्यार्थरूपस्य, शब्दरूपेणोदाहरणेनैक्यं स्यात्। यदा तु दृष्टान्तस्योदाहरणमिति पाठः, तदा नायं दोषः। दूषणं चापरेषाम्, यथा न दृष्टान्तस्य उदाहरणेन सामानाधिकरण्यम्, एवं तद्धर्मभावित्वस्यार्थरूपस्य, स्वविषयवचनोपलक्षणत्वेन तु सामानाधिकरण्यं दृष्टान्तेऽपि तुल्यम्। तस्मादार्षमेवास्त्विति। आर्षेऽपि पाठे परोक्तं दूषणमुपन्यस्यति---एतस्मिन्नपीति। उपहासे किलकारः। ण्यन्ताद् भवतेस्ताच्छील्ये णिनिना भावीति व्युत्पन्नम्। तथा च तद्धर्मकारित्वमर्थः। न च ज्ञापनादन्या क्रिया संभवतीति गमकत्वम्। तच्च सर्वेषामवयवानामभिन्नमिति साधारणत्वात् न वक्तव्यमित्यर्थः। तदेतदभ्युपगमेनैव परिहरति---नायमिति।।

अन्ये तु तद्धर्मभावीत्येतद् विकल्प्य दूषयन्तीत्याह---अन्ये त्विति। तत्र प्रथमकल्पे दूषणमाहुः---तद् यदीति। नायं सूत्रार्थः सर्वावयवसाधारण्यादिति। तस्मात् न किि*चदेतत् तद्धर्मं भावयितुं शीलमस्येति। द्वितीयकल्पे दूषणमाहुः---दण्डिन्यायस्तु इति।

संभवे व्यभिचारे च स्याद् विशेषणमर्थवत्,

न संभवमात्रे इत्यर्थः। तदिदं परेषां दूषणं दण्डिन्यायमालम्ब्य परिहरति---न वक्तव्यमिति।

संभवव्यभिचाराभ्यां समर्थं विशेषणमित्यर्थः। न बहुव्रीहाविति। अन्यपदार्थविवक्षयैवेनिराश्रीयते। सा च बहुव्रीहिणै लभ्यत इति कृतमत्रेनिनेत्यर्थः। सुहृद्भावेन चेद्, अत एवाह---अथावश्यमिति प्रयोजनान्तरं भावीग्रहणस्यान्वाचिनोति---सन्तीति।।

अत्र च वसुबन्धुना प्रतिज्ञादयस्त्रयोऽवयवा दुर्विहिता अक्षपादलक्षणेनेत्युक्तम्, तद् दूषयति---तदेतस्मिन्निति।।

तदेवमुदाहरणलक्षणमुपपाद्य परेषां लक्षणं दूषयितुमुपन्यस्य व्याचष्टे---यथा सिद्ध इति। यथा च स एव

साध्यो विशिष्टः प्रत्ययभेदभेदित्वेनेति, प्रत्ययः कारणम्, तदेतत् साध्यसाधनवत्त्वं दृष्टान्तस्य बौद्धराद्धान्तेऽव्यापकम्, स्थाल्यादौ दृष्टान्ते कृतकत्वानित्यत्वरूपसाध्यसाधनवत्त्ववैकल्यात्। प्रागभावो हि स्थाल्याः कृतकत्वं प्रध्वंसाभावश्चानित्यता राद्धान्ते बौद्धानाम्। न चैवमुभयं स्थाल्यामस्ति, तस्याः स्वाभावविरोधित्वादिति दूषयति---अत्र विस्फूर्जतापीति। एतेनेति, अव्यापकत्वेन निदर्श्यतेऽस्मिन्ननेन वेति निदर्शनम्।।

साध्येनानुगमो हेतोः साध्याभावे च नास्तिता।

इति च प्रत्युक्तम् कृतकत्वानित्यत्वयोः स्थाल्यामसंभवदर्शनादव्यापकत्वेन। अस्मद्राद्धान्ते तु यथा तयोः स्थाल्यादौ संभवः तथोक्तं हेतुलक्षणसूत्र इति। भाष्ये पण्डितरूपवेदनीयमिति प्रशस्तपण्डितवेदनीयमित्यर्थः ।।३७।।

<B3>

।।टीका।।

स्वप्रतिपत्तौ व्याप्तिस्मरणानन्तरं तथा चायं न तथेति वा परामर्शज्ञानोत्पादादुदाहरणवचनस्य च व्याप्तिप्रतिपादकत्वात् परामर्शज्ञाने हेतोरुपनयस्योदाहरणपूर्वकत्वनियमात्। उदाहरणानन्तरमुपनयं लक्षयति---उदा---यः ।।३८।।
अपेक्षापदं भाष्यकृद् व्याचष्टे---उदाहरणतन्त्र इति। उदाहरणवशः। वश्यत इति वशः, वशिन उदाहरणस्य वश्य इत्यर्थः। एतदेव कर्मणो भावं निष्कृष्य विवृणोत्ति---वशः, सामर्थ्यम्। वश्येन उदाहरणस्य फलेन उपनयेनाभिसंबन्ध इत्यर्थः। तथात्वातथात्वयोर्विषयं विभजते---साध्यसाधर्म्ययुक्त इति। ननु हेतोरुपसंहार अपनयो न साध्यस्य। तथा चानुपपन्नः साध्यस्योपसंहार इत्यत उक्तम्---साध्यस्य शब्दस्योत्पत्तिधर्मकत्वमिति। उदाहरणसिद्धव्याप्तिकहेतुमत्तया साध्यमुपसंह्रियते न स्वरूपेणेत्यर्थः। अत्राप्युदाहरणापेक्ष उपसंहार उपनय इति सामान्यलक्षणम्। तथा न तथेति सामान्यलक्षणापेक्षे विशेषलक्षणे इति बोध्यव्यम्।।

अत्र केचित् आहुः हेतुवचनादेव सोदाहरणात् साध्यसिद्धेरसाधनाङ्गमुपनय इति। तन्निराकर्तुमाह वार्त्तिककारः---यथा तथेति प्रतिबिम्बनार्थम्। तदेतत् प्रश्नपूर्वकं विभजते---किं पुनरिति। तदनेन व्युत्पन्नाव्युत्पन्नतया परेषामनियतप्रतिपत्तिसाधनत्वात् स्वप्रतिपत्त्यनुसारेण परे बोधयितव्याः।
व्याप्तिस्मरणानन्तरोत्पन्नलिङ्गपरामर्शपूर्वकश्च स्वयमनुमेयार्थप्रत्यय इति तथैव परे बोध्यन्ते। तथा च परामर्शज्ञानहेतोरुपनयस्य सिद्धमर्थवत्त्वम्। न च यथा लिङ्गपरामर्शज्ञानान्वयव्यतिरेकानुविधानम् अनुमेयज्ञानस्य, तथा दधिभक्षणाद्यनुविधानमपि, येनतिप्रसङ्गश्चोद्येतेति। प्रयोजनान्तरम् उपनयस्याह---साध्ये वा संभव इति।

चोदयति---ननु चेति। यद्यपि साधनतया कृतकत्वमुक्तम्, प्रतिज्ञानन्तरं प्रतिपत्त्र साधनस्यैवापेक्षितत्वत्, तथापि तन्नासिद्धं तत्र साधनत्वेन व्यवतिष्ठत इति स्वसिद्धिमाक्षिपति सामर्थ्यादिति भाव। परिहरति---नोक्त इति। यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति शाब्दाः। साधनत्वपरश्च कृतकत्वादिति सामर्थ्यात्। आक्षेपे तूदाहरणमपि न प्रयोक्तव्यम्। अस्यापि साधनसामर्थ्यादाक्षेपात् अव्याप्तस्य साधनत्वायोगात् तद्विधस्यापि प्रमेयत्वादेः शब्दनित्यत्वादौ साधनत्वभ्रमेण प्रयोगोऽसिद्धेपि तुल्य इति व्याप्तिप्रदर्शनार्थोदाहरणप्रयोगवद्धेतोः सिद्धत्वप्रतिपादनाय उपनयस्यपि प्रयोग इति रमणीयम् ।।३८।।

<B3>

।।टीका।।

निगमनलक्षणावतारपरं भाष्यं द्विविधस्य पुनरिति। साधर्म्येण वैधर्म्येण द्विविधानामपि हेतूदाहरणोपनयानां समानं निगमनलक्षणमित्यर्थः। हेत्व---नम् ।।३९।। तस्मादिति। हेत्वपदेशात् तद्धेतुकम् अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञाया पुनर्वचनम्। यद्यपि च सिद्धनिर्देशो निगमनम्, साध्यनिर्देशश्च प्रतिज्ञा, तथापि यस्यैव प्रतिज्ञायां साध्यत्वमासीत्, तस्यैव निगमने सिद्धत्वमित्यवस्थावन्तमेकमाश्रित्य समानविषयतया निगमनं प्रतिज्ञेत्युपचर्यते। तथा च पुनर्वचनमप्युपपन्नम्। तदेतद् भाष्यकारो व्याचष्टे---साधर्म्योक्त इति। व्युत्पादयति---निगम्यन्ते इति। साधर्म्यवैधर्म्ययोः प्रतिज्ञातः प्रभृति निगमनान्तं प्रयोगमाह---तत्रेति। अत्र प्रथमसूत्रवदेव यथास्वमवयवेषु प्रमाणानां परमन्यायं स्तोतुं संभवमाह---अवयवसमुदाये चेति। आप्तोपदेशस्येति।

सेदव सोम्येदमग्र आसीत्।

इत्यादेराप्तोपदेशस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतिसन्धानात्। ननु कस्मात् प्रतिज्ञैवाप्तोपदेशो न भवति, कृतमस्या आगमान्तरविषयत्वेनेत्यत आह---अनृषेश्चेति। अनुमानं हेतुः। स्यादेतत्। द्वितीयं लिङ्गदर्शनं हेतुः। न च तदनुमानम्। तृतीयस्योपनयविषयस्य लिङ्गदर्शनस्य तथाभावादित्यत आह---उदाहरण इति। उदाहरणे दृष्टान्तधर्मिणि। साध्यसाधनयोः प्रतिबन्धं संदृश्य सम्यग् दृष्ट्वा लिङ्गस्य प्रतीतेः।।

एतदुक्तं भवति---यद्यपि त्रयाणामपि लिङ्गदर्शनानां सस्मृतीनामनुमानत्वम्, तथापि तदेकदेशे मध्यमेऽपि लिङ्गदर्शने समुदायोपचारादनुमानव्यपदेश इति। प्रत्यक्षविषयम् उदाहरणम्। कस्मात्? दृष्टेन उदाहरणे प्रतिबन्धेन अदृष्टस्य साध्यधर्मिण्यनुमेयस्य सिद्धेः। यदि पुनर्न मूलं प्रत्यक्षमास्थीयेत, अव्यवस्थया नादृष्टं सिध्येदिति भावः। निगमप्रयोजनं प्रतिपादयति---सर्वेषामिति। प्रतिज्ञादीनामुपनयान्तानामेकोऽर्थः स्वभावप्रतिबद्धं लिङ्गं वा अनुमेयं वा, तस्य प्रतिपत्तिः, तस्यां सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति। तदनेनैकार्थत्वं दर्शितम्। द्विविधं च प्रयोजनम्। तत्रावान्तरं स्वभावप्रतिबद्धलिङ्प्रतीतिः। परमं च साध्यप्रतीतिरिति।।

संप्रति विभागे साकांक्षत्वं दर्शयति---इतरेतराभिसंबन्ध इति। अभिसंबन्धेन

फलेनाकांक्षामुपलक्षयति---असत्यामिति। प्रधानं हि प्रतिज्ञापदम्। तदुत्तरकालं हि साधनाकांक्षायां प्रतिज्ञामाश्रित्य हेतुपदं प्रवर्तते। न पुनः प्रथममेव हेत्वेपेक्षेति हेतुलक्षणेऽस्माभिरुपपादितमिति। हेतुपदविरहे आकांक्षां दर्शयति---असति हेताविति। उदाहरणाभावेऽपेक्षामाह---असत्युदाहरण इति। उपनयाभावेऽप्यपेक्षामाह---उपनयं चान्तरेणेति। निगमनाभावेऽप्यपेक्षामाह---निगमनाभावे चेति। अवयवानां प्रातिस्विकं प्रयोजनमुक्तमपि शिष्यहिततया भाष्यकारः प्रतिपादयति---अथेति। प*चावयवप्रतिपादनप्रयत्नस्य प्रयोजनं दर्शयति---न चैतस्यामिति। कथं पुनः प्रक्रमत इत्याह---अव्यवस्थाप्येति। व्यवस्थापिते तु न जातेरवसर इत्याह---व्यवस्थिते हीति।।

अत्र केचित् आहुः निगमनमसाधनाङ्गम्। कथम्? प्रतिज्ञया गतार्थत्वादिति। तन्मतम् अपाकर्तुं

वार्त्तिककारः सप्रयोजनं निगमनं दर्शयति---प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्येति। चतुर्भिः खल्ववयवैर्हेतोस्त्रीणि रूपाणि द्वे वा प्रतिपादिते, न त्वबाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षितत्वे। प*चसं वा चतुर्षु वा रूपेषु हेतोरविनाभावः परिसमाप्यते।

तस्मादबाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षितत्वरूपद्वयसंसूचनाय निगमनम्। तदिदमुक्तम्---विपरीतप्रसङ्गप्रतिषेधार्थमिति। बाधने प्रतिपक्षे वा साध्यविपरीतप्रसङ्गः स्यादिति। सोऽयं प्रतिज्ञाविषयार्थस्य अशेषप्रमाणमूलावयवोपपत्तौ सत्यां प्रतिज्ञेयस्यार्थस्य सिद्धतया पुनर्वचनेन निगमनेन प्रतिषिध्यते। न च प्रतिज्ञावचनादेव तत्सिद्धिः, तस्य साध्यपरत्वात्। न चान्यपरादप्याक्षेपात् सिद्धिः हेत्वादिपदाप्रयोगवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, प्रतिज्ञात एव सर्वाक्षेपसंभवात्। तस्माद् रूपद्वयप्रतिपादनार्थं निगमनम्। यथा च त्रैरूप्यातिरिक्तमेतद्रूपद्वयं तथोपपादितम् अस्माभिः प्रथमसूत्रे। हेत्वाभासेषु च शेषं दर्शयिष्यत इति। एतस्मिन् सूत्रार्थे परस्य प्रतिज्ञायां निगमनं गतार्थं मन्यमानस्य अवकाशो नास्तीति।।

यस्तु मन्येत न हेतोरविनाभावसिद्धिमन्तरेण सिद्धनिर्देशो निगमनं भवति, न च पा*चरूप्यं विना अविनाभावसिद्धिः। निगमनात्तु तत्सिद्धौ न सिद्धनिर्देशो निगमनम्, अपि तु तदपि साध्यनिर्देश एवेति, तं प्रत्युपेत्य तद्दोषनिराचिकीर्षया परेषां वाक्यमुपक्षिप्यते। परेषां वाक्यं पठति---उपनयनिगमने त्विति। दूषयति---इदं तावदिति। यथाश्रुति हि निगमनोपनययोरभेदं साधयति, अर्थगतं चाविशेषं हेतुमाह---तच्चैतदालोकतमसोरैक्यं काकस्य कार्ष्यादिवदापतितम्। शङ्कते---अथ हेतूपनयाविति। उपलक्षण चैतत्, प्रतिज्ञानिगमने इत्यपि द्रष्टव्यम्। अर्थाविशेषादिति चाविशिष्टार्थत्वादित्युन्नेतव्यम्। तथा च संबन्ध इति शङ्कितुरभिप्रायः। अत्रापि दोषमाह---स विपक्षेति। पुनः शङ्कते---अथैकप्रयोजनत्वेनेति। निराकरोति---तथापीति। सिध्यत्येकप्रयोजनत्वे साध्ये हेतोरविरोधः, हेतुस्तु न प्रतिज्ञार्थादतितिच्यते इत्यर्थः। तद् वर्णितमिति। अन्यश्च हेत्वर्थोऽन्यश्चोपनयार्थ इत्येतद् वर्णितमित्यर्थः। एतेनोपनयनिगमनप्रयोजनाभिधानेन ये त्र्यवयवं वाक्यमाहुः, तन्मतमपि परास्तमित्याह---पक्षधर्मत्वेति।।

यच्च परैः उपनये दूषणं विकल्प्याभ्यधायि तत् तावदुपन्यस्यति---यदपि यथा तथेति। सर्वसामान्ययोगे हि तदेव स्यात्, न तु तथेति। अन्यथा शब्दस्य कृतकत्वादिति। न हि यथा घटः कृतकः, तथा शब्दोऽपि

कृतकः, घटशब्दयोरभेदप्रसङ्गादित्यर्थः। तस्मात् सामान्यप्रतिषेधे विशेषप्रतिषेधे च कृतकत्वं सामान्यं परिशिष्यते। तस्य च यथातथाभावयोरभावात् कृतकत्वादित्येव स्यात्। तथा च न हेतोर्व्यतिरेक उपनयः स्यादित्याह---परिशेषादिति। तदेतत् परेषां दूषणं निराकरोति---तदप्ययुक्तमिति। यथा तथेति वाक्यमुपमानैकदेशमुपमानमुपचारात्। उपमानमर्थो यस्य सोऽयमुपमानार्थ उपनयः। तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्। तच्चोपमानं न सर्वथा साध्यसाधनभावमाश्रित्य प्रवर्तते। साध्ये शब्दे साधनस्य कृतकत्वस्य स्थालीगतस्य यः सर्वथाभावः स्थालीत्वाद्येकार्थसमवायः तमाश्रित्य न प्रवर्तते। तथा च शब्दस्थाल्योः अभेदप्रसङ्गाद् यथा तथेत्येव न स्यात्। तस्मात् स्थालीस्थप्रकारान्तरव्युदासेन कृतकत्वसामान्यमात्रसाधारण्येन यथा तथेत्युपमानोपपत्तिरित्यर्थः। नन्वेवमपि कृतकत्वसामान्यमात्रं शब्दे स्यात्, न तु यथा तथाभावः, तथा च न हेतोरतिरेक इत्युक्तमित्यत आह---कृतकत्वसामान्यं त्विति। न हि जातु शावलेयसन्निधौ गोत्वसामान्यमात्रं भवति, अपि तु विशेषसहितम्। तथा च यथातथाभाव उपपन्न इत्यर्थः।।

एतेन यत् परैरुपनयस्य दृष्टान्तादभिन्नत्वं वर्णितम्, तदपि परास्तमित्याह---गतार्थत्वादिति। अनेनोपमानसमानत्ववर्णनेन। एतदेव विभजते---यदप्युक्तमिति। व्याप्तिप्रदर्शनविषयो दृष्टान्तः दृष्टाव्याप्तिकस्य

हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहार उपनय इति महान् भेद इत्यर्थः। एतेन निगमनं प्रतिज्ञायाः समानाभिधेयत्वेऽपि प्रतिज्ञार्थत्वेन प्रत्युक्तम्, प्रतिज्ञायाः साध्यपरत्वात् निगमनस्य च विपरीतशङ्कानिवृत्तिपरत्वादिति। प्रयोजनभेदसामान्यमात्रविवक्षया एतेनेत्युक्तम्। अत्र भाष्यकारेण एकस्मिन्नन्वयव्यतिरेकिण्येव वीतावीतवाक्ये प*चावयवे उदाहृते। तत्र कदाचिद् भ्रान्तिः

स्यादेकोदाहरणतया द्वे अपि वाक्ये परस्परापेक्षे एवेति, तन्निराकरणायाह---ते एते इति। न पुनरन्वयि व्यतिरेकि

चेत्येकं वाक्यमित्यर्थः।।३९।।

<B3>

।।टीका।।

अत्र भाष्यं तर्कलक्षणावतारपरम्---अत ऊर्ध्वमिति। उद्देशक्रमानुसारेण। अवितर्कः। ।।४०।।
तर्कप्रवृत्तिक्रममाह---अविज्ञायमानतत्त्वेऽर्थे इति यद्यपि संशयस्य पश्चादेव जिज्ञासा भवति, तथापि जिज्ञासायाः परस्तादपि संशयो भवति। स चात्र विवक्षितः, तर्कप्रवृत्त्यङ्गत्वात्। तर्केण हि प्रसङ्गापरनाम्ना द्वयोः पक्षयोरेकतरनिषेधेनैकतरः प्रमाणविषयतया अभ्यनुज्ञातव्य इति विषयप्रत्यासत्त्या तर्कप्रवृत्तिं प्रत्यङ्गता संशयस्येति। कारणोपपत्त्येति व्याचष्टे---संभवत्यस्मिन् कारणं प्रमाणमिति। अत्र च कारणमित्यस्य व्याख्यानं प्रमाणमिति। उपपत्तिव्याख्यानं संभवतीति। अनुज्ञाव्याख्यानम्। ---एववमेतत्, नेतरदिति। एतदुक्तं भवति, यस्मिन् विषये प्रमाणं प्रवर्तितुमुद्यतं तद्विपर्ययाशङ्कायां न तावत् प्रमाणं प्रवर्तते, न यावदनिष्ट्यापत्त्या विपर्ययाशङ्का

अपनीयते। तदपनय एव च स्वविषये प्रमाणसंभव इति चोपपत्तिरिति व्याख्यायते। तया प्रमाणस्योपपत्त्या इतिकर्तव्यतया प्रमाणविषयमभ्यनुजानत्या विशोधिते विषये प्रमाणामप्रत्यूहं प्रवर्तते। न चोपपत्तिरेवास्तु निश्चयहेतुः कृतं प्रमाणेनेति वक्तव्यम्। उपपत्तेः स्वतन्त्राया आश्रयासिद्धतया स्वतो निश्चयायोगात्। तदुपपादितं प्रथमसूत्रे इति।।

उदाहरणमाह---निदर्शनमिति। स्वकृतस्य कर्मण इत्यादिना पूर्वस्य कारणमित्यन्तेन संसारो दर्शितः। उत्तरेत्यादिना उपवर्ग इत्यन्तेनापवर्गः। तेन संसारापवर्गाविच्छन्तौ वादिप्रतिवादिनौ प्रति आत्मनित्यत्वविषयं प्रमाणं प्रवर्तमानमनेन तर्केणानुगृह्यत इति प्रमाणविषयविपर्ययाननुज्ञैव च प्रमाणविषयाभ्यनुज्ञा, अनिष्टप्रसक्त्या विपर्ययस्यैव साक्षात् निवर्तनात्। अत एवान्ते भाष्यकार उपसंजहार---यत्र कारणम् अनुपपद्यमानं पश्यति, तत् नानुजानातीति।।

ननु यदि तर्क एवमेतत्, नेतरदित्येवमाकारः, कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थो न तु तत्त्वज्ञानमेवेतेति देशयति---कथं पुनरिति। परिहरति---अनवधारणादिति। पर्यायैर्निश्चयादत्यन्तभेद उक्तः। भावितात् चिन्तितात्, अत एव प्रसन्नात् निर्मलांदिति। प्रमाणसामर्थ्यादिति तर्कत्त्य स्वातन्त्र्यमपाकरोति। स्यादेतत्---यदि न तर्कस्तत्त्वनिश्चयसाधनमपि तु प्रमाणमेव, हन्त भोः किमर्थं तर्हि वादे प्रमाणतर्कसाधनेत्युक्तमित्यत आह---सोऽयं तर्क इति। व्यक्त्यभिप्रायेण प्रमाणानीति। प्रमाणविषयविपर्यंयाशङ्काविघटितानि प्रमाणानि प्रतिसंदधान इत्यर्थः।।

वार्त्तिककारः। सूत्रतात्पर्यमाह---अस्येति। समानजातीयात् संशयादेरसमानजातीयात् चेच्छादेर्व्यवच्छिद्यते। यद्यपि संशयजिज्ञासे अप्यविज्ञाततत्त्वेऽर्थे प्रवर्तेते, तथापि न कारणोपपत्तित इति तयोर्व्यवच्छेद इति। तत्त्वं व्याचष्टे---यथेति। समानासमानजातीयव्यवच्छिन्नमविपरीतं रूपं तत्त्वमित्यर्थः। चोदयति---कुतः पुनरिति। न हि सामान्यज्ञानविधायकं पदमत्रास्तीत्यर्थः। परिहरति---अविज्ञातेति। विशेषनिषेधः शेषाभ्यनुज्ञाहेतुरित्यर्थः। विमृशति---अविज्ञाततत्त्व इति समासोऽयमिति। अवधारयति---षष्ठीविग्रहेणेति। युक्तम् उपपन्नम्। तृतीयाविग्रहेण त्वुनपपन्नमित्यर्थः। संशयवाद्याह---विशेषहेत्वभावादिति। युक्तमिति प्रतिज्ञामात्रेणोच्यते, न त्वत्र हेतुः अभिधीयत इति भावः। युक्तत्वे हेतुमाह---युक्तमर्थग्रहणसामर्थ्यादिति। अन्यश्चोदयति---अर्थग्रहणमन्तरेणापीति। ज्ञेयेन हि ज्ञानं निरूप्यते न ज्ञात्रा, तस्य साधारण्यादिति सामर्थ्यमित्यर्थः। निगूढाभिसन्धिः परिहरति---एवमपीति।

तस्याभिसन्धिभेदमुररीकृत्य चोदयति---मा भूत् समास इति। उत्तरवाद्याह---भवत्येवमिति। नाद्यापि अनेन स्वाभिप्रायो दर्शित इति मत्त्वा पुनश्चोदयति---अनुक्तेऽपीति। उक्तपरिहारपूर्वं स्वाभिप्रायमुद्घाटयति---अत्रोक्तमिति समस्तानभिधानप्रसङ्गाच्चेति स्वाभिप्रायोद्घाटनम्। एतदुक्तं भवति, सामर्थ्यप्राप्तस्यानभिधानेऽतिप्रसङ्ग इति न सामर्थ्यमाश्रित्य लक्षणे संशयो निराकरणीय इति तन्निराकरणार्थमर्थग्रहणं कर्तव्यमिति।।

अत्र चोदयति---अविज्ञाततत्व इति न वक्तव्यमिति। न हि तत्त्वे ज्ञाते तत्त्वज्ञानार्थिता भवति। तस्माद् गम्यते

अविज्ञाततत्त्व इति भावः। गुढाभिसन्धिरुक्तं परिहारं स्मारयति---अत्र तावदुक्तमिति। अविदिताभिप्रायश्चोदक आह---मा भूदिति। अस्तूहस्तर्क इत्येतावदेवेत्यर्थः। उत्तरवादी स्वाभिप्रायमुद्घाटयति-न बुद्धिर्धेति। यद्यपि नास्माकं राद्धान्ते शुश्रूषादयो बुद्धिधर्मा बुद्धितत्त्वस्यैवाभावात्, तथाप्यात्मगुणा अपि सांख्याभिप्रायेण बुद्धिगुणा उक्ताः। एतदुक्तं भवति, यद्यूहस्तर्क इत्येतावदुच्येत, यदि वा तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इत्येतावन्मात्रम्, ततो विज्ञातेऽपि तत्त्वे य ऊहः पूर्वानुभूतपरिच्छेदात्मा जायते

पुनस्तत्त्वज्ञानार्थं सोऽपि तर्कः स्यात्। तस्मात् अविज्ञाततत्त्व इति वक्तव्यमित्यर्थः। यद्यपि कारणोपपत्तित इत्येतस्मादयमर्थोऽपि गम्यत एव, तथापि कारणोपपत्तेरेवैवंरूपत्वं नाविज्ञाततत्त्वग्रहणमन्तरेण भवति। तथा हि अधिगतपरिच्छेदात्माप्यूहः कारणस्योपपत्त्या संभवेन जायते, कारणसंभवे कार्यस्य अभावात्। न त्वसावविज्ञाततत्त्व इति ततो व्यवच्छेदः। तथा च सति प्रमाणमपि तर्कः स्यात्। अत उक्तं कारणोपपत्तित इति। उक्ते सति प्रयोजनानुसरणम्, न त्विह लाघवादरः सूत्रकारस्येति मन्तव्यम्।।

चोदयति---षष्ठ्यभिधानमिति। परिहरति---न विभक्तिव्यत्ययादिति। यथान्यत्र कणभुजः सूत्रे। विप्रतिपन्नः पृच्छति---कस्मात्? प्रष्टैवैकग्रन्थेनाह---यदि व्यत्ययेनेति। परिहरति---न न युक्त इति। सामान्येनाधिगतस्य विशेषेण ज्ञापनार्थम्। नित्यत्वादयो विशेषाः समवायिनो वह्न्यादयश्च धूमादिसंयोगिन इति। शेषं सुगमम्।।

देशयति---ऊहः संशयनिर्णयाभ्यामिति। केचित् सिद्धान्तैकदेशिनः अनुमानं तर्क इत्याहुः। अन्ये त्वनुमानमेव युक्त्यपेक्षं विपर्ययेऽनिष्टप्रसङ्गापेक्षं तर्क इति वर्णयन्ति। तत्र प्रथमं चोदकं प्रत्याह---यत् तावदिति। आक्षिप्त आक्षिप्तहृदयः, न तु तर्कप्रत्ययस्वरूपं चेतयत इत्यर्थः। विशेषदर्शनादिति विशेषदर्शनात् निश्चयः प्रमाणेन भवति न तर्केण, तदनुज्ञानमात्रत्वात् तर्कस्येत्यर्थः। चोदकं निराकृत्य सिद्धान्तैकदेशिनं निराकरोति---एतेनेति। यदि संशयात् प्रच्युतो निर्णयं चाप्राप्तः, तर्हि तस्य स्वरूपं वक्तव्यमिति पृच्छति---किं पुनरिति। उत्तरम्---भवेदिति, प्रमाणविषयाभ्यनुज्ञेत्यर्थः। द्वितीयमेकदेशिनं निराकरोति---यैरपीति। युक्तिरिह प्रमाणोपपत्तिः। तज्जन्मा च प्रत्ययस्तर्क एव। स चानुमानमिति त्वयोच्यते। अस्माभिस्तु तर्क इति संज्ञाभेदमात्रमित्यर्थः। शङ्कते---अथेति। निराकरोति---अनुमानमिति। प्रसङ्गोपपत्त्यतिरिक्ताया युक्तेरनिरूपणाद् अपेक्षार्थो वक्तव्यः। न ह्यपेक्षणीयमन्तरेणापेक्षा शक्या निरूपयितुमिति भावः। ननु यदेव किञ्चित् स्वविषयाधिगमे अनुमानमपेक्षते सैवापेक्षणीया युक्तिरनुमानस्य भविष्यतीत्यत आह---स्वविषयधिगमे चेति।।

शङ्कते---अथेति। निराकरोति---एवमपीति। यद्युत्पत्तौ प्रत्यक्षागमापेक्षम् अनुमानम्, न वक्तव्यं युक्त्यपेक्षमिति, सर्वस्यानुमानस्य तथाभावेनाव्यभिचारेण विशेषणायोगादिति भावः। पुनः शङ्कते---अथानुमानस्येति। निराकरोति---तत्रापीति। एवमपि तर्को नार्थान्तरं स्थात्। अनुमानभेदस्य चेदृशस्य प्रमाण एवान्तर्भाव इति भावः। उक्तमर्थ प्रमाणयति---भवेदिति। भवेदितिप्रत्ययोऽवधारणप्रत्ययश्चेत्यर्थः। चोदयति---अनुमानमिति। विपर्ययोऽनिष्टप्रसङ्गो व्यतिरेकि लिङ्गम्। तच्चागृहीतसंबन्धे लिङ्गिति न प्रवर्तत इति लिङ्गलिङ्गिसंबन्धस्मृत्यपेक्षत्वादप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गादितिवदनुमानमेवेत्यर्थः। परिहरति न तर्केति। युक्तं व्यतिरेकिणि जीवच्छरीरे धर्मिणि प्राणादिमत्त्वस्य साधनधर्मस्य दर्शनात्, न तु यद्युत्पत्तिमान् आत्मा अभविष्यत्, न संसारापवर्गावुपपत्स्येतामित्यत्रात्मनि धर्मिणि साधनधर्म उत्पत्तिरस्ति यद्दर्शनतः संस्कारोद्बोधे सति लिङ्गलिङ्गिसंबन्धस्मृतिर्भवेदित्यर्थः। न केवलं प्रसङ्गसाधनं साध्यधर्मिण्यसिद्धम्, अपि त्वन्यगतमेव

प्रसङ्गहेतुः। न त्वनुमानमन्यगताद् धर्मात् प्रवर्तते, तस्मादनुमानादस्य स्फुटो भेद इत्याह---अनुमानं चेति। भाष्यव्याख्यानं सोऽयमिति ।।४०।।

<B3>

।।टीका।।

नैतन्निर्णयमात्रस्य लक्षणम्, अपि तु परीक्षाप्रयोजनस्य। स च निर्णयभेदो
विमर्शानन्तरोत्पन्नतर्कसहायप्रमाणनिबन्धनस्तर्कविषय एवेति निर्णयभेदलक्षणमिति नाव्यापकं तत्र तल्लक्षणमिति

दर्शयितुं भाष्यकारो निर्णयलक्षणमवतारयति---एतस्मिश्च तर्कविषये।।

विमृ---यः ।।४२।। अत्र पक्षप्रतिपक्षयोः कर्मतया न निर्णयसाधनत्वमित्यनुपपत्त्या साधनोपालम्भौ वादसूत्रगतौ लक्षणीयविति तावेव तावद् भाष्यकृद् विभजते---स्थापना साधनम्, प्रतिषेधः साधनस्य उपालम्भः। लक्षणानिबन्धनं संबन्धमाह---तौ साधनोपालम्भाविति। यद्यप्युपालम्भो न प्रतिपक्षाश्रितः, तथापि तदुद्देशेन प्रवृत्तस्तदाश्रित इत्युच्यते। मुख्यपदोपादानोल्लङ्घनेन लाक्षणिकपदोपादानलभ्यं प्रयोजनमाह---व्यतिषक्ताविति।
अर्थग्रहणसामर्थ्यलभ्यमेकतरनिर्णयावसानत्वम् आह---अनुबन्धेन प्रवर्तमानाविति। एतच्च वार्त्तिके स्फुटीभविष्यति। तमेव साधनोपालम्भयोः परस्परानुबन्धं दर्शयति---तयोरन्यतरस्येति। यस्य साधनस्य वा उपालम्भस्य वावस्थानम्, तस्य साधनस्य वा उपालम्भस्य वा योऽर्थः पक्षः प्रतिपक्षो वा तस्यावधारणमित्यर्थः।।

अत्र पक्षप्रतिपक्षप्रयोगाद् वादे संशयोऽस्तीति वादभ्रान्त्या चोदयति---नेदमिति। एक इति वादी। प्रतिज्ञातमर्थं हेतुतः स्थापयति। द्वितीयस्य प्रतिवादिनः प्रतिषिद्धं प्रतिषेधं वाद्युक्तस्य हेतोर्दूषणमिति यावत्। उद्धरति दूषणाभासीकरोति। द्वितीयेन तु प्रतिवादिना वाद्युक्तस्य हेतोः स्थापनाहेतुत्वं प्रतिषिध्यते। तस्यैव वादिनः प्रतिवाद्युक्तदूषणप्रतिषेधहेतुश्च प्रतिवादिनैवोद्भिद्यते। स वादिनो वा प्रतिवादिनो वा हेतुर्वोपालम्भो वा निवर्तते। तस्मिन् निवृत्ते योऽवतिष्ठते एकः, तेनार्थनिर्णयः, न द्वाभ्याम्। तस्मादयुक्तं पक्षप्रतिपक्षाभ्यामिति। न तावत् संशयविषये निर्णये वादिप्रतिवादिनौ स्तः, तयोर्निश्चितयोरेव प्रवृत्तेः।।

अभ्युपेत्य तु परिहरति---उभाभ्यामिति। वादिनः साधनस्य संभवः प्रतिवादिन उपालम्भस्य असंभवः। एवं प्रतिवादिनः साधनस्य संभवो वादिन उपालम्भस्यासंभव इति। विमृश्येति विमर्श कृत्वेति। अनुपादेयोऽपि विमर्शः कार्यत्वात् कृतिव्याप्य उक्तः। विमृश्येतिपदोपादानस्य प्रयोजनमाह---सोऽयमिति। अवद्योत्य नियमेन

विषययीकृत्येत्यर्थः। एकधर्मिस्थयोरित्यस्य व्यतिरेकमाह---यथा क्रियावदिति। विरुद्धयोरित्यस्य कालभेदेन व्यतिरेकमाह---एकधर्मिस्थयोश्चेति। न निर्णयमात्रस्येदं लक्षणमपि तु परीक्षाविषयस्येत्याह---न चायं निर्णय इति। अर्थावधारणं निर्णय इत्येतावन्मात्रं लक्षणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नप्रत्यक्षे भवतीति योजना। हृदि व्यवस्थितमभ्युपगममुद्घाटयति---शास्त्रे वादे चेति। न हि ज्योतिष्टोमादीनां स्वर्गादिसंबन्धनिर्णये आगमेन कर्तव्ये विमर्शोऽस्ति, नापि वादजल्पवितण्डासु विमर्शः, निश्चितयोरेव वादिप्रतिवादिनोस्तत्र प्रवृत्तेरित्यर्थः।।

वार्त्तिकम्---संबन्धोऽर्थश्च पूर्ववत्। संबन्ध उद्देशक्रमेण तर्कानन्तर्यलक्षणः। अर्थश्च प्रयोजनम्। समानासमानजातीयव्यवृत्तिरित्यर्थः। शेषं भाष्यव्याख्यानेन गतम्। ननु भवतु पक्षशब्दलक्षितस्य साधनस्य निर्णयं प्रति करणत्वम्, प्रतिपक्षलक्षितस्य तु तद्दूषणस्य न साक्षात्साधकत्वमित्यत आह---प्रतिपक्षाच्चेति हेतुत्वं पारम्पर्येणेत्यर्थः। पक्षप्रतिपक्षाभ्यामिति। साधनदूषणाभ्यामित्यर्थः।।

लक्षणमाचिक्षिप्सुर्विकल्पयति---क्व पुनरयमिति। अत्र पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेवेति प्रथमः कल्पः, तदा हि यत एवकारः ततोऽन्यत्रावधारणमिति निर्णये नियमो भवेत्। निर्णय एवेति द्वितीयः कल्पः, तदा हि पक्षप्रतिपक्षाभ्यामित्यत्र नियमः। विमृश्यैवेति च तृतीयः, तदापि निर्णये नियमः। तत्र प्रथमं कल्पमाक्षिपति---यदि विमृश्येति। तएस्मिन् विकल्पे निर्णयः पक्षप्रतिपक्षविमर्शातिलङ्घनेनान्यत्र न प्रवर्तत इति प्रत्यक्षं प्रमाणं निर्णयफलं न स्यात्। न हि तत्र पक्षप्रतिपक्षौ, नापि विमर्श इति प्रत्यक्षलक्षणं बाध्यते इत्यर्थः। तृतीयकल्पमाक्षिपति---एतेनेति। व्याघातेनेत्यर्थः। द्वितीये कल्पे दूषणमाह---अथ पक्षेति। तदा निर्णयस्यानियमात् पक्षप्रतिपक्षौ च तदभावश्चेति तदुभयम्, तदाश्रयः निर्णयः प्राप्तोति। तथा चाव्यापकं लक्षणम् इत्यर्थः। प्रथमं कल्पमालम्ब्य समाधत्ते---तर्कविषय इति। न निर्णयमात्रस्येदं लक्षणम्, अपि तु निर्णयविशेषस्येत्यर्थः। न निर्णय इति न निर्णयमात्र इत्यर्थः। अथ निर्णयस्य किमिति निर्णयमात्रस्येत्यर्थः। एकशश्च प्रमाणैरिति प्रत्यक्षादिभिः। संहत्य च प्रमाणैरिति साधनदूषणसमाधानैरित्यर्थः।

पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव वादे निर्णयो न तु विमर्शः। शास्त्रे तु निर्णय एव न तु तत्र शास्त्रातिरिक्तं साधनान्तरमाश्रीयत इत्यर्थः।।

पक्षप्रतिपक्षाभ्यामिति। लक्षणायां हि येन यत् लक्ष्यते तदवच्छेदकतया तदपि बुद्धौ सन्निधीयते। ततश्च

तेन नियमो भवति लक्ष्यमाणस्य, यथा गङ्गायां धोष इति। गङ्गासंबन्ध्येव तीरं घोषेणान्वीयते, न त्वकूपारतीरमपीति। चोदयति---अर्थेति। परिहरति---न नेति। अर्थग्रहणे क्रियमाणे काल्पनिकत्वं प्रतिषिध्यते, न चाकल्पितं विरुद्धधर्मवदित्येकतरनिर्णयः। नेदं पक्षप्रतिपक्षाभ्यामित्यादि चोद्यभाष्यं व्याचष्टेपक्षप्रतिपक्षाभ्यामिति। उभाभ्यामित्यादि परिहारभाष्यं व्याचष्टे---उभाभ्यामेवेत्याहेति। पृच्छति--एतस्मिन्निति, प्रथमं साधनम्, द्वितीयं दूषणम्, तृतीयं समाधानम्। उत्तरम्---सर्वत्र। कदाचित् प्रथमे कदाचिद् द्वितीये कदाचित् तृतीये इत्यर्थः। अवश्यं तु तृतीय इत्याह---अथ वेति। उभयत्र कल्पे प्रश्नः---कथमिति। उत्तरम्---एकस्तावदिति। तं निवर्त्यं वादिनः साधनं दूषणेन निवर्त्य प्रतिवादी स्वपक्षे साधनं ब्रवीति। प्रथम इति वादी।।

निर्णयोऽनुमानमेवेति केचित्। तथा हि तृतीयलिङ्गदर्शनं प्रत्यक्षफलं निर्णयः। तदेव चानुमानमतो निर्णयो नानुमानादतिरिच्यते इत्यर्थः। परिहरति---न लिङ्गलिङ्गिति। यदि निर्णयमात्रमनुमानमुच्येत, तदा न तस्य सर्वस्य लिङ्गलिङ्गिसंबन्धस्मृत्यपेक्षत्वमिति। यदि तु लिङ्गपरामर्शो निर्णयः, तस्य चास्ति लिङ्गलिङ्गिसंबन्धापेक्षेति तत्राह--प्रमाणफलत्वात्। सामान्यव्याप्तो विशेषः सामान्यनिवृत्त्या निवर्तते, शिंशपात्वमिव वृक्षत्वनिवृत्त्या। न च फले

प्रमितिरूपे निर्णये प्रमाकरणत्वं फलत्वे नास्तीति नानुमानत्वं तद्विशेष

इत्यर्थः। इतश्चानुमानात् निर्णयो भिद्यते इत्याह--निर्णयः स्वविषय एवेति न हि निर्णयो निर्णयत्वेन प्रतिपत्त्यनुबन्धिभूताद् विषयादन्यत्र, अनुमानं तु तत्र चान्यत्र च। यदानुमेयोऽग्निरेव हेयत्वादिभिः परिच्छिद्यतेऽग्निज्ञानेनानुमानेन, यदा तु धूमज्ञानेनाग्निरनुमीयते तदान्यत्र चेति गमयितव्यम्। शेषमतिरोहितम्।।४१।।

।।इति वाचस्पतिमिश्रविरचितायां न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां

प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम्।।